

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

AHMAD GUNBAY
YULDUZ

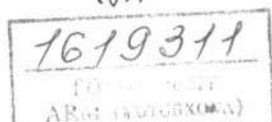
AHMAD LUTFI
QOZONCHI

AHMAD GUNBAY
YULDUZ

AHMAD LUTFI
QOZONCHI

"O'ZBEKISTON"
TOSHKENT — 2022

Tahrir hay'ati:

Xayriddin Sulton – hay'at raisi,
Ibrohim G'afurov, Sirojiddin Sayyid, Asadjon Xodjayev,
Behzod Yo'ldoshev, Minhojiddin Mirzo, Muhammad Ali,
Ahmadjon Meliboyev, Kengesboy Karimov, Isajon Sulton

Ishchi guruh:

Ikrom Bo'riboyev, G'ofur Eshmurodov, G'ayrat Bozorov,
G'ayrat Majid, Boboxon Muhammad Sharif, Rustam Musurmon,
Risolat Haydarova, Umid Hayitov

To'plovchi va nashrga tayyorlovchi

Abdumurod Tilavov

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2019-yil 15-oktabr kuni Ozarbayjon poytaxti Boku shahrida bo'lib o'tgan Turkiy davlatlar hamkorlik kengashining yettinchi sammitida tashkilotga a'zo davlatlar adabiyotining eng sara namunalaridan iborat "Turkiy adabiyot durdonalari" deb nomlangan 100 jildlik kitoblar turkumini har bir mamlakatning ona tilida nashr etish g'oyasini ilgari surgan edi.

Ushbu ezgu tashabbus asosida birinchi bo'lib O'zbekistonda mana shu muhtasham adabiy majmua yaratildi.

Mazkur keng ko'lamli, zalvorli badiiy silsilaga umumturkiy adabiyotning eng yetuk namunalari, O'zbekiston, Turkiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Ozarbayjon, Turkmaniston va Vengriya davlatlarining atoqli shoir, adib va mutafakkirlarining asarlari kiritildi.

Turkiy tilli davlatlar orasida ilk bor ro'yobga chiqarilgan ushbu yirik loyiha ona yurtimizda madaniyat va san'atga ko'rsatilayotgan ulkan g'amxo'rlikning, xalqimizning qardosh xalqlar va ularning so'z san'atiga nisbatan yuksak hurmat-ehtiromining ramzidir.

AHMAD GUNBAY YULDUZ

INSON UMRI GULLARGA QIYOS

Har bir ijodkorning adabiyotga kirib kelishi turlicha kechadi. Kimdir nazmdan nasrga o'tsa, kimdir she'r yozishdan boshlab, dramaturg sifatida dovruq qozonadi. Ayrimlar sekin-sekin mahorat zinapoyalaridan ko'tarilsa, ko'pgina iqtidorli adiblar bu bo'stonga yonib kirib tezda e'tiborga tushadi. Bugungi kunda faol ijod qilayotgan turk yozuvchisi Ahmad Gunbay Yulduzni adabiyot olamiga "yonib kirib" kelganlardan deyish mumkin.

Ahmad Gunbay Yulduz 1941-yil, 30-oktabrda Reshadiya qasbasida tug'ilgan. Boshlang'ich ma'lumot olgach 1960-yili Yangimahalla litseyini tugatadi. 1961–1963-yillari Obodonlash-tirish vazirligida ishladi. Harbiy xizmatni o'tagach 1965-yildan 1992-yilgacha Markaziy Bankda turli lavozimlarda faoliyat ko'rsatadi. Ayni paytda Turkiya Tiklanish va Hamkorlik vaqflarining asoschilaridan va kengash a'zosi. Turkiya yozarlar (yozuvchilar) birligining tashkilotchisi va rayosati vakili sifatida ham ish yuritdi.

"Xalen Timash" nashriyotining barpo qiluvchilaridan biri bo'ladi. Ilk asari 1964-yili "Haksess" jurnalida e'lon qilingan. Ahmad Gunbay shoir, yozuvchi publitsist, jamoat arbobi bo'lsa-da, asosan romanlar bilan kitobxonlar orasida shuhrat qozondi. Uning "Yongan bug'doylar" (1974), "Gullar suvsaganda" (1975), "Sitam" (1975), "Fig'on" (1977), "Ozod Qushlar" (1978), "Daraxtlar meva tugdi" (1980), "Uch dengiz o'rtasi" (1986), "Ko'chaga ochilgan eshik" (1988), "G'urbatda men yashadim" (1989), "Moviy ko'z yoshi" (1994), "Mening gullarim olovda ochilar" (1996), "Ko'ngil yarasi" (1996), "Sohibini izlagan maktublar" (2000) kabi asarlari mashhur bo'lib, adib yigirmadan ortiq romanlar muallifidir. "Bog'imizda xazon" (1994), "Ol yuragim seniki bo'lsin" (2000) she'rlar to'plami ham Ahmad Gunbay qalamiga mansub.

Yozuvchi turli mavzularda qalam tebratar ekan, hayotni badiiy aksini yaratishga intildi va bunga muvaffaq bo'ldi ham. Ahmad Gunbay asarlaridagi qahramonlar siymosining tiniq tasviri, inson ichki olamining, sezimlarining ta'sirli ifodasi unga kitobxonlar mehrini uyg'otdi. Asarlari mag'ziga singib ketgan ezgulik ruhi, oliyanoblik tarannumi muxlislari sonini ko'paytirdi.

Yozuvchining o'zbek tilida ilk bor e'lon qilinayotgan "Gullar suvsaganda" romani ma'rifiy, tarbiyaviy ruhdagi asardir. Badiiy adabiyot ko'ngil ishi deguvchilar ham topilar, lekin badiiy asarning tarbiyaviy ahamiyatini unutmasligimiz darkor. Badiiy asar bizning ruhimizga, dunyoqarashimizga ta'sir qilar ekan, ma'lum ma'noda ijtimoiy vazifani ham o'taydi. Yaxshilikni, go'zallikni targ'ib qilish, uning ongimizga, shuurimizda singdirishda badiiy asarning qiymatini boshqa biror san'at asari bilan almashtirib bo'lmaz. "Gullar suvsaganda" romanini o'qir ekansiz, bunga yana bir bor amin bo'lasiz.

Romanda xatolikka yo'l qo'ygan bir qizning qismati misolida, insonlar o'rtasidagi munosabatlarning naqadar murakkabligi, hayotning o'zi odamlarni turli sinovlardan o'tkazishi juda maroqli tasvirlangan. Yaxshilik yerda qolmasligi, ezgulik, adolat hamisha yuzaga chiqishi asar qahramonlari taqdiri misolida badiiy ifodasini topadi.

Roman ibtidosida sud jarayoni beriladi. O'quvchini qiziqtirish maqsadida, sarguzasht asarlaridek uslubni qo'llashi yozuvchi mahoratidan dalolatdir. Elifning sud qilinishi jarayoni va shu asnoda butun aybni bo'yniga olib notanish kimsaning kirib kelishi kitobxon qiziqishini yanada orttiradi. O'quvchi voqealar qanday bo'lganligiga, haqiqatni bilishga intilib, sahifama-sahifa voqealar olamiga sho'ng'iydi. Asarda didaktik ruh ustivor bo'lsa-da, sarguzasht romanlarga xos unsurlardan yozuvchi unumli foydalangan. Elifning qarama-qarshiliklarga to'liq hayoti qissasi, oqibatda haqiqatning, adolatning yuzaga chiqishi go'zal tasvirlangan. Adashgan qiz Elifning to'y kuni kuyov uyidan, so'ng otasinikidan haydalishi uning boshiga turli kulfatlar tushishiga sabab bo'ladi.

O'zni o'ldirmoqqa chog'langan Elifga taqdir Keriman xonimni ro'baro' qiladi. Dunyo yaxshi insonlardan xoli emasligi, seni eng yaqinlaring tushunmaganda ham, mutlaqo begonalar joningga

oro kirishi Keriman xonim timsolida juda yaxshi ifodalangan. Keriman ham hayotdan ro'shnolik ko'rmagan — yoshligida eri bir o'g'li bilan tashlab ketgan, keyinchalik o'g'lidan ham ayro tushgan, umrini yo'qotgan farzandining diydoriga bir to'yishga bag'ishlagan ayol. Ikki sho'rpehona — Keriman va Elif bir-biriga suyanchiq bo'lib yashay boshlaydilar. Taqdir ularga Tursun bilan Yodgorni duch keltiradi. Romanda Tursunning boshidan kechirganlari, Yodgorning achchiq qismati batafsil hikoya qilinadi. O'ziga ishonchning kibrga aylanishi, bema'ni xudbinlik odamiylik sha'nini yerga urishiga Tursun obrazi misol bo'ladi. Ammo Tursun o'z xatosini anglab yetadi va bir umr vijdon amri, imon nuri bilan yashaydi. Yozuvchi insonga o'zligini anglab yetishi naqadar zarurligini uqdirmoqchidek bo'ladi. Hibsxonada tanishgan Tursun bilan Yodgor bir umrlik qadrdonga aylanadilar. Ularni bir-birlariga yaqinlashtirgan, tug'ishgan aka-ukadek qilgan xislat qalblarining pokligi edi. Sofdil inson qamoqxonaga tushishi mumkinmi, degan savol tug'ilishi tabiiy. Lekin hayotda nimalar bo'lmaydi, deysiz. Taqdir gohida ezgulikni o'ylagan kishilar boshiga ham turli qismat toshlarini yog'diradi. Romanni o'qigan kitobxon Tursun va Yodgorning hibsxonaga tushishiga sabab bo'lgan voqealarni o'qir ekan, qalban bu ikki mard insonni to'g'ri anglaydilar. Muhimi Tursun ham, Yodgor ham tutqunlikda o'zligini yo'qotmadi, aksincha atrofdagilarga ham ijobiy ta'sir o'tkazadi. Insonning har qanday holatda e'tiqodiga sodiq qolishi, asl qiyofasini yo'qotmasligini tarannum etish yozuvchining maqsadi bo'lgani shubhasiz. A.G.Yulduz Tursun va Yodgor obrazlarini mahorat-la yaratib bu niyatiga erishgan ham. Yaxshilik bilan yomonlikning yonma-yon yurishi, ezgulik yo'lida qilinadigan ishlar hamma vaqt ham tekis ketavermasligi, alalxusus oliyjanoblik, juvonmardlik yuzaga chiqishi asardagi obrazlar tizimida yorqin ifodalangan. Tajovuzni, yovuzlikni o'zlariga shior qilib olgan, palid ishlardan huzurlanadigan Birli va uning hamtovoqlari qanchalik zo'rlik, ayyorlik qilmasinlar oxir-oqibat mag'lub bo'ladilar. O'tkinchi hislarga qullik, oqibatni o'ylamay ish qilishning xunuk natijalari Birli, Palabiyiq, Dev Solihlar taqdiri misolida ko'rsatilgan. Yozuvchi o'zgalarni ranjitish hech qachon fazilat bo'lmaganligi, aksincha insonlar bir-birini

tushunib, ardoqlab yashasalar hayotlari yanada go‘zal bo‘lishini har bir personaj timsolida ta’kidlagandek bo‘ladi. Ahmad Chelikon singari millatdoshlari qayg‘usi bilan yashaydigan, qo‘lidan kelganicha kambag‘allarga yordam beradigan badavlat insonlar borligi, umuman jamiyatdagi mavqeyidan qat’i nazar odamiylikni yo‘qotmaslik har kimsa uchun ibratdir. A.G.Yulduz o‘z adabiy qahramonlariga nisbatan saralangan munosabatda bo‘lmaydi. Asarda bosh qahramon bo‘lsin, yoki hatto ismi aytilmagan sudya bo‘lsin — bir xil mehr bir tasvirlanadi. Obrazlarning o‘ziga xos qirralarini ochishda ularning o‘y-xayollarini berib, nozik hissiy holatlarini mohirona chizadi. “Sudya qayta o‘yga cho‘mdi: “Mahbusa aybsizman, deb faryod chekadi, ammo lablaridan to‘kilgan yolg‘onlarni, ko‘z oynasidan o‘qish mumkin. Demak, mahbusaning ko‘zlariga qarashim kerak”. Go‘yo shu payt biror narsani tilasa, ijobat bo‘ladiganday, aybdorning ko‘zlari tasodifan sudyaning ko‘zlari bilan to‘qnashadi. Bu nigoh himoyaga muhtoj bolaning ichni ezuvchi qarashini eslatar edi”. Bir-ikki satrlarda yozuvchi inson ruhiy holatini naqadar teran bera olgan. “Mahbusa”ning nigohini yosh bolaning iltijoli qarashiga mengzashi, uning begunohligini hech bir izohsiz anglatib turibdi. Yana bir san’atkorona tasvir: “U g‘ayrioddiy kibr, shunday bir noz-karashma bilan yurardiki, oyoqlari ostidagi yo‘llar tilga kirs a shikoyat, arz qilardi. Uning yashil ko‘zlari quyoshning marjondek nurlarini teshar, ichiga sig‘magan hayajon ko‘zlaridan olovdek to‘kilardi”. Ahmad Gunbay insonning ruhiy holati, ichki kechinmalarini mohirona ifodalashdan tashqari, tabiat tasvirlarini chizishda ham qalami yayrab ketadi. A.G.Yulduz tasvirlayotgan manzarasini rassomning go‘zal asaridek o‘quvchi ko‘z oldiga keltirib qo‘yadi. Go‘yo yozuvchi tabiat belgilariga ma’lum bir ruhiy-badiiy yuk ortgandek. Tabiat ko‘rinishi bilan qahramon ruhiy holatining mos kelishi o‘quvchini mulohaza qilishga undaydi, obrazlar haqidagi tasavvurini kengaytiradi: “Alloh taolo har mavsumga o‘ziga xos go‘zallik ato etgan. Ammo bahor o‘zgacha. U to‘rt faslning sultoniga o‘xshaydi. Maysalar, gullar, sellar bilan keladi bahor. Tikanlar va g‘uncha-g‘uncha gullar bilan keladi bahor; bezanib olgan kelinchakka o‘xshaydi, noz bilan, soz bilan so‘z bilan keladi. Bahor!

Quyosh nurlari ham tuproqqa yog‘ilgan sari bug‘lar pag‘a-pag‘a bo‘lib ko‘kka ko‘tariladi. Tuproq hidi taratayotgan ajayib havoga to‘yib bo‘lmaydi kishi... Bahor Allohning odamzodga bergan eng buyuk lutflaridan biridir”. Yozuvchi tabiat ko‘rinishi, ruhiy holat injaliklarini nozik tasvirlash bilan birga, xalq maqol va matallaridan ham ustalik bilan foydalanadi. Bu narsa roman-ni yanada o‘qishli qilibgina qolmay, kitobxonni ma‘naviy jihatdan boyishiga ham xizmat qiladi. “Qaysi tosh qattiq bo‘lsa, o‘sha toshga boshini ursin!”, “Qor yog‘magan qish, dard kelmagan bosh bo‘lmaydi”, “Botqoqning suvidan ham, balchiq hidi keladi”, “Nonini toshdan ham chiqaradi”, “Erkak eshakning orqasida xo‘tik bo‘lmaydi”, “Kalning tirnog‘i bo‘lsa boshini qashirkan”, “Quyub turiladigan suv bilan tegirmon yurmaydi”, “Loyqa suvga qaragan loyni ko‘radi” kabi maqollar qahramon xarakterining o‘ziga xosligi, aytilayotgan fikrning kitobxonga to‘laqonli yetkazib berishda xizmat qilib, yozuvchi uslubining o‘zgacha ekanligini ko‘rsatadi. Asar tilining shiradorligini ta‘minlaydi.

Romanda kishini ikkilantiradigan tasodifiy o‘rinlar yo‘q emas. Mantiqdan ko‘ra hissiyot ustun kelgan epizodlar ham bor. Muhimi, bu jihatlar asarning tarbiyaviy ruhiga putur yetkazmaydi. Farzand tarbiyasida axloq qoidalaridan uzoqlashishni salbiy holatlarga olib kelishi hayotiy misollarda ustalik bilan aks ettirilgan bu romanda ezgulikka oshnollik, insonni sevish yuqori pardalarda kuylangan: “Nafrat jaholatning ko‘zlarga tortilgan qop-qora pardasidir. Sevgi esa — ko‘ngil aks etgan oyna. Insonlarni sevish kerak, sevmok kerak”. Asarni o‘qigan aziz kitobxonga roman qahramonlari qadrdon bo‘lib qolishi shubhasiz. Zotan, bir inson yuragida yaxshilik urug‘ini undira oladigan kitob qo‘lga olishga arzigulikdir.

Abdumurod Tilavov,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

GULLAR SUVSAGANDA

Roman

SUD

Sud zalidagi pichir-pichirlar shovqini quloqni qomatga keltiradigan darajada edi. Unda yig'ilganlarning ko'zlarida hayajon uchqunlari ko'rinadi. Garchand odam bolasining vujudi loydan qorilgan bo'lsa-da, qonida doimo qiziqish tuyg'usi yashaydi.

Ayniqsa, ayblanuvchining ayol ekanligi, zalda to'planganlar qiziqishini yanada orttirdi. Yo'lak tirband odamlar nafasidan dimiqqan, ro'molchalar yuzlardagi terlardan namiqqan...

Olovday yonayotgan ko'zlar ikki soqchi orasida kelayotgan maxbusni ta'qib etadi. Shivir-shivirlar kuchaydi:

– Ey, ey, qarasang-chi...

– Keldi, keldi...

– Hozir yiqilib tushadi...

– Battar bo'lsin...

Sudya to'planganlarga jahl aralash qaradi va favqulodda kuchli ovozi bilan shivir-shivirlarga barham berdi:

– Jimlik saqlansin!

Mahbusa ayol soyadek kelib, jinoyatchi kursisiga arang o'tirdi. Uning rangi o'chib, boshidagi ro'molining yarmi tushib ketgandi. Ayolning har bir harakatida parishon bir holat aks etardi. U atrofga qarab, odamlar ko'zida qiziqish tuyg'usini ko'rdi. Odamlar orasida yana pichir-pichirlar davom eta boshladi:

– Qara, shu yig'layotgan ayol otgan ekan-a?

– Tuf, achinmabdimi?

– Qirollardek odam edi...

– Chigirtka bir marta sakraydi, ikki marta sakraydi....

Shu keyingi gapni aytgan odamga zarda bilan qaraganlar ham bor edi... Kimdir savol tashladi:

– Pul uchun qilgan ekanmi?

– Yo'q, xotini ekan...

Yana bir kishi uning gapini tuzatdi:

– Xotini emas, jazmani...

O'n yoshlar chamasidagi bir bola onasidan so'radi:

– Oyi, jazman nima degani?

Onasi ko‘rsatkich barmog‘ini labiga bosib, jim ishorasini qildi. Bola buning uyat narsa ekanligini tushunib, yerga qaradi...

Pichir-pichirning oxiri yo‘q. Ataman qiyofali bir odam, mahbusaga g‘azab bilan boshdan oyoq nazar soldi. Uning yuzida qasos uchqunlari olovlanar edi. So‘ngra:

– O‘limga hukm qilishsa edi, shu manjalaqini, – dedi achchiqlanib.

Yonidagi:

– Bolalarining ohi uradi, – dedi.

Boshqalar ham gapga aralashdi:

– Sindirgan yong‘oqlari qirqdan oshdi...

– Mazlumning qarg‘ishini olib bo‘lmaydi...

Bu so‘zlar atamanni xafa qildi, tishlarini sindirgudek g‘ijirlatdi. Ko‘zlarida tahdid o‘ynay boshladi.

– Uyatsizlar, og‘izlaringni yoplaring, bo‘lmasa choyshabday yirtib tashlayman, – deb g‘o‘ng‘iradi.

Bir odam unga kinoya bilan javob berdi:

– Vazmin bo‘l, hamshaharim, mulla deb o‘ylashsin...

To‘planganlar orasida samimiy bir holat paydo bo‘ldi. Bu xuddi ikki o‘tin bir-biriga urilganda harorat ortishiga o‘xshardi.

Keksa bir odam xafa bo‘lganday gapirdi:

– Bu yerga ibrat olish uchun keldingizmi yoki janjal ko‘tarishgami? Shundoq ham sud zallari janjallar bilan to‘lib toshib yotibdi...

Ataman g‘o‘ng‘iradi:

– O‘chir ovozingni, boboy, nasihat qilish payti emas.

Chol chuqur xo‘rsindi va atrofdagilarga qarab:

– Loyqa suvda aksiga qaragan loyni ko‘radi, – dedi.

Hamma o‘z bilganicha gapirarkan, sudyaning kuchli ovozi to‘planganlarni ikkinchi marta ogohlantirdi:

“Agar shovqin qilishda davom etaversangiz, hammangizni tashqariga chiqarib yuboraman”.

Qisqa vaqt zalda sokinlik hukm surdi. Shundan so‘ng prokuror o‘z aybnomasini o‘qiy boshladi. Har o‘qigan jumlası mahbusaning yarasiga xanjar urardi go‘yo. Kattalashayotgan qalb azobi to‘planib, ko‘zlaridan shashqator yoshlar oqa boshladi.

Inson kuchi yetmaydigan quvvat qarshisida, chorasizlikni qultumlab ichardi.

Agar mahbusaning soʻzlari diqqat bilan eshitilsa, achinish tuygʻulari vijdonlarni qiynab yuborishi aniq. Ammo sudya tajribali, pishiq odam edi. Shuning uchun u sokin bir holatda oʻtirardi.

– Prokuror ayblovini eshitingiz. Sizga qarshi oʻqilgan bu soʻzlarga eʼtirozingiz bormi? – deb sudya mahbusaga murojaat etdi.

Ayolning hozirgi ahvoli ruhiyasidan umidsizlikka tushib qolganini sezish qiyin emas edi. U ruhiy choʻkishdan chiqib ketish uchun qattiq urindi, ammo eplay olmagach, jim boʻldi.

Sudya oʻzi istagan javobni ololmadi. Mahbusaga maʼnoli-maʼnoli qarab dedi:

– Jim turishingiz sudning vaqtini oladi. Javobsiz savollar sizning zararingizga yoziladi. Masalaga oydinlik kiritishimiz uchun hamma narsani bilganingizday aytishingiz shart. Aks holda, sukut bilan aybingizni tan olgan boʻlib qolasiz...

Mahbusa bor kuchini toʻpladi va bazoʻr birgina soʻz aytoldi xolos:

– Aybsizman...

– Aybsizman deyish hech narsani hal qilmaydi. Hamma narsani bizga tushuntirib, isbotlab berishingiz kerak.

Ayol biroz boʻlsa-da, oʻzida gapirish uchun favqulodda jasorat topdi:

– Bilmayman, hech narsani bilmayman!.. Qasam ichib aytaman-ki, aybsizman!..

Sudya oʻzining ichki dunyosiga gʻarq boʻldi. Hodisani vijdoni oldida muhokama qilarkan, koʻzlarini bir zum ham mahbusadan olmadi. Ich-ichidan gʻalati-gʻalati savollar toshib kelaverdi. “Bu qiz yolgʻon gapirib najot kutayapti. Hamma narsa ochiq-oydin. Oʻldirilgan odamning oʻlimi oldidan fojeani his qilib yozib qol-dirgan qogʻozi-chi? Mana shu narsani hech qaysi vijdon qoralay olmaydi. Unday boʻlsa bu qiz...”

Sudya qayta oʻyga choʻmdi: “Bu kimsa aybsizman deb faryod chekadi, ammo lablaridan toʻkilgan yolgʻonlarni, koʻz oynasidan oʻqish mumkin. Demak, mahbusaning koʻzlariga qarashim kerak”. Goʻyo shu payt biror narsani tilasa, ijobat boʻladiganday, aybdorning koʻzlari tasodifan sudyaning koʻzlari bilan toʻqnashdi. Bu

nigoh himoyaga muhtoj bolaning ich ezuvchi qarashini eslatar edi. Sudyaning lablarida umidsizlik ko'rindi:

“Yo'q, yo'q, namli ko'zlar haqiqatni yashiradi. Mungli ko'z yoshi marmarni ham eritib yuboradigan kuchga ega...”, dedi va o'zini buning ta'siridan qutqarishga urindi. Sokin holatda mahbusani boshdan-oyoq ko'zdan kechirdi va unga qarata:

– Qilingan tadqiqot natijasi va prokurorning aybnomasiga ko'ra, o'ldirilgan shaxsning xonasidan eng keyin siz chiqqansiz. Shunday bo'lgandan keyin...

Ayol birdan sakrab o'rnidan turdi. Sudyaning so'zlarini darhol rad qildi:

– Yo'q, yolg'on, ming marta yolg'on!..

Ovozining shiddati birdan so'ndi.

“Bularning barchasi tuhmat, uning xonasiga kirishni qo'ya tur-ing...”

Mahbusa barcha orzulari bo'g'zida qotib qolgan yosh boladek bo'ynini egib achchiq-achchiq yutindi. Qurigan lablarini tishladi. Harchand urinsa ham, gapini davom ettirilmadi. Bir zum ruhiy iztirob ichra chuqur xo'rsindi. Qo'li bilan yuzini bektidi, soyadek joyida qotib turaverdi. Horg'in vujudi avvaliga elpig'ichday bir tebrandi, so'ngra yerga qulab tushdi.

Zaldagi bir kishi baqirdi:

– Hushidan ketdi, yiqildi!...

– Hunar ko'rsatmoqchi, e'tibor qilmang...

Yana bir kishi:

– Aldovga o'xshamaydi, qarang, yuzi devorga o'xshab qolibdi...

Sudya soqchi va sud zalidagi xodimlarga ishora qildi. Mahbusani o'rnidan turg'azdilar. U shalpayib qolgandi. Zalga to'planganlardan bir necha ayol uni hushiga keltirish uchun harakat qildilar; yuziga suv sepishdi, baqirishdi. Ammo foydasi bo'lmadi.

Mahbusa hushidan ketgan holda o'rtada yotar, soqchi va sud xodimlari u bilan ovora edilar.

Xuddi shu payt, orqadan kelgan kuchli bir sas hammani muzlatib qo'ydi:

– To'xtating! To'xtang! Aybdor menman!

Kutilmaganda o'rta chiqqan bu kimsa ilgarilab, sudyaning ro'parasiga chiqdi:

– Ha, aybdor menman, ishonmayapsizmi? Aybdor menman!
Sudya va uning yordamchilari bir-biriga hayron bo‘lib qarashdi.
Sudya:

– Bu ayolni taniysizmi? – deb so‘radi.

U orqasiga qaradi va javob berdi:

– Ha, taniyman. Sizga hamma narsani tushuntirib beraman.
Faqat bu voqeanigina emas, balki butun hayotimni, boshqalar-
ning hayotini ham o‘z ichiga olgan hodisalar zanjirini so‘zlayman.
Yozsangiz – roman bo‘ladi.

Sudya:

– Unday bo‘lsa, juda yaxshi, – dedi va o‘rnidan turib vazifa ki-
yimini yecha boshladi.

Sud boshqa kunga ko‘chirildi.

Demak, ish takroran ko‘rib chiqiladi va sud qaytadan bo‘ladi.

YELLAR

Alloh taolo har mavsumga o‘ziga xos go‘zallik ato etgan. Ammo bahor o‘zgacha. U to‘rt faslning sultoniga o‘xshaydi.

Maysalar, gullar, sellar bilan keladi bahor. Tikanlar va g‘un-
cha-g‘uncha gullar bilan keladi bahor; bezanib olgan kelinchakka
o‘xshaydi, noz bilan, soz bilan, so‘z bilan keladi. Bahor!

Quyosh nurlari nam tuproqqa yog‘ilgan sari, bug‘lar pag‘a-
pag‘a bo‘lib ko‘kka ko‘tariladi. Tuproq hidi taratayotgan ajoyib
havoga to‘ymaydi kishi. Bulbul gulning ro‘parasiga kelib, ichidagi
hijron nolalarini kuylaganda, inson ilohiy bir musiqaning ohangi
va gulning sehrli hididan mast bo‘ladi. Aslida, bu ilohiy manzarani
tasvirlashga qalam o‘jizlik qiladi. Shunday go‘zal fasl ko‘z va qalb-
larga muhrlanadi, sog‘inch hissi ortib boraveradi. Bahor Allohning
odamzotga bergan eng buyuk lutflaridan biridir.

Inson bolasi hayotida ko‘p bahorlarni ko‘radi, ammo umr
bahorini orqaga qaytarib bo‘lmaydi. Bir marta qo‘lga kirgan umr
bahori inson hayotida billurdek oqayotgan pokiza suvga o‘xshaydi.
Inson bu suvda o‘zining aksini ko‘radi. Ba‘zan bog‘ning muattar
hidlaridan mast bo‘ladi. Ba‘zan inson yo‘l ustida o‘sgan tikanga

o'xshab qoladi. Ba'zan quturgan sellarga o'xshab, boshini duch kelgan joyga uradi. Boshida shoshqin-shoshqin esgan yellar bir kun kelib, oyoqlarining ostida sap-sariq yaproqlardan uyum-uyum xazon to'playdi. Va bir kun u g'oyasiz yashashning sarxushligi, uni ummon o'rtasidagi befoyda urinishlari bilan tark etadi. Ana shu paytda o'zini bo'g'ishga olib borgan yo'llarni anglaydi inson. Va shunday deb ming'irlaydi: "Dunyo hamma yechishi uchun tayyorlangan tenglama ekan, bu tenglamani yechish yo'llarini topganlar bilan teskarisiga yechishga uringanlar o'rtasidagi omonsiz jang maydoni ekan. Biz mag'lub bo'ldik..."

* * *

Endi-endi o'n sakkizga qadam bosgan edi u. Qo'ng'iroqdek sariq sochlari yelkalariga tushgan edi. Kulgani sari yuzida g'amzalar paydo bo'lardi. Maysa yashili ko'zlarida aks etgan edi, shoxchalari yangi kurtaklagan bahor singari bokira qiz...

Hamma uni go'zal degan sari erkanib ketardi. Go'zalligi rost edi, ammo Alloh bergan ne'matni fikr qilmay, g'ururga ketardi qiz. Holbuki, Alloh xohlasa, xunukni undan go'zalroq, uni esa o'ta xunuk qilib yaratishi mumkin edi.

U g'ayrioddiy kibr, shunday bir noz-karashma bilan yurardiki, oyoqlari ostidagi yo'llar tilga kirsas shikoyat, arz qilardi. Uning yashil ko'zlari quyoshning marjondek nurlarini teshar, ichiga sig'magan hayajon ko'zlaridan olovdek to'kilardi. U katta qiziqish bilan janjalni tomosha qilishga bordi. Yer yuzi doimo odam bolasi-ning omonsiz kurashiga sahna bo'lib kelgan. Birortasi ko'z o'ngida yiqilib tushsa ham, bu Elifning xayoliga kelmasdi. Uning uchun tomosha qilish, hayajondan bahra olish hamma narsadan aziz edi. To'rt kishi o'rtasida boshlangan hayot-mamot janjalini tomosha qilardi. Kim qattiqroq musht tushirsa "bravo!" deb olqishlardi. Yirik jussali, sochlariga oq oralagan bir odam chapdast urishardi. Birozdan keyin unga qarshi urishayotganlardan bittasi yiqildi, ikkitasi esa ura qochdi. Janjal tugadi. Elifning ko'zlaridagi hayajon esa hamon davom etardi:

- Yashavoring! Uchchalasining abjag'ini chiqardingiz!

Odam g'urur bilan javob berdi:

– Kasbimiz, kichik xonim, ruxsat bering, shunchalik ham bo‘laqolsin!

Bu antiqa javobni eshitgan Elif o‘ylanib turib labini burdi va:

– Odam urish kasbi borligini hech eshitmagan ekanman, – dedi.
Odam kulimsirab:

– Ko‘rinib turibdiki, meni yaxshi tanimas ekansiz. Meni bu shaharda Birli deydilar. Ismimni eshitganda bolalar ham yig‘idan to‘xtaydi, – dedi.

Elifning xursandligidan ko‘zlari chaqnay boshladi:

– Demak, Birli degan ataman sizsiz?

– Xuddi o‘zi, kichik xonim!

– Barcha dugonalarim siz haqingizda gapirishardi. Mushtingizning dovrug‘i baland deyishardi. Ishonmagandim.

– Endi ishongandirsiz?

Elif nozlanib yelka qisdi.

Birli yo‘l chekkasiga to‘xtatib qo‘ygan mashinasiga qaradi va Elifdan:

– Shu atrofda yashaysizmi? – deb so‘radi.

– Yo‘q, bir dugonamning uyiga kelgandim.

Birli mashinasiga ishora qilib:

– Marhamat, tanishuvimiz sharafiga, sizni uyingizgacha olib borib qo‘yaman. E‘tiroz bildirmasangiz kerak?

Elif hayajonlanganidan nima deb javob berishini bilmay qoldi. Bu taklif Elif uchun katta sharaf hisoblanar edi. Endi dugonalari o‘rtasida Birlidan gap ochilsa, u haqda maqtanib gapirishi mumkin.

Shaharning eng hurmatli atamani uni uyigacha kuzatib qo‘yadi. Xayolidan bir zumda shular o‘tdi. So‘ngra ichidan kelgan nozik titrash bilan, harakatlarida hurkaklik paydo bo‘ldi. Yuzi biroz qizardi. Ko‘rinib turibdiki, bu taklif uni uyaltirgandi, ammo hayot sochlariga oq tushirgan bu odam esa ayollarning ruhini juda yaxshi tushunadigan lo‘ttiboz edi.

Birli Elifning ichidagi sirlarini yuzidan o‘qidi, uni ranjitishni istamadi. Oldin masxara ohangida kulimsiradi va birdaniga jiddiy-lashdi:

– Marhamat qilsinlar, kichik xonim! Tortinishga hojat yo‘q! Bilasiz-ku, mard insonlardan hech qachon yomonlik chiqmaydi.

Elif duduqlanib:

– Haligi... bilmasam... sizni ovora qilib qo‘yamanmi?..

“Ataman” har qanday vaziyatda ham bunday ishlarni oxiriga etkaza olardi.

– Bizning kitobimizda ovora bo‘lish degan epizod yo‘q, – dedi.

Elif nima qilishini bilmasdi. Ichidan kelgan e‘tiroz tuyg‘ulari yuzaga chiqdi:

– Yo‘q, yo‘q, men o‘zim ketaman, – dedi. Buning ustiga sizni yo‘ldan qoldirishni ham xohlamayman.

Birli bunaqa ishlarga ustasi farang edi:

– Bu shaharning hamma yo‘li meni boradigan joyimga olib chiqadi, – dedi. – Shuncha yillardan beri adolat, haqiqat uchun kurashib, kattakon shaharning hurmatiga, sevgisiga erishdim. Siz meni yaxshi tanimaysiz. O‘smirlar mening yonimda bo‘lganlarida o‘zlarini himoyada deb hisoblashadi. Keyinchalik men xayolingizga kelganimda siz ham shunday eslaysiz. Marhamat!

Birlining bu so‘zlari Elifni yumshatdi.

O‘ziga o‘ylash uchun juda oz vaqt ajratilganiga qaramasdan “Mayli” deganday qaddini rostlab, tortinibgina harakat qildi. Birozdan keyin nochor holda:

– Shunday bo‘laqolsin..., – dedi.

Elifning roziligi Birli ni mamnun qilgan ko‘rinardi. Mashinasini yaqinlashtirib samimiy, nazokatli harakatlar bilan eshikni ochdi va:

– Marhamat qilsinlar, kichik xonim! – dedi.

Elif biroz tortinchoqlik bilan mashinaga yaqinlashdi. Xuddi shu holatda mashinaga o‘tirdi va tashakkur bildirdi.

Birli mashinani o‘t oldirib, orqa o‘rindiqni ko‘rsatuvchi oynani to‘g‘rilay boshladi. Birli mushuk tutmoqchi bo‘lgan oviga qaragandek Elifga qaradi. Elif bu harakatlarni umuman tushunmas, tajribasiz edi. Birli yo‘l bo‘yi hech aqlga kelmaydigan narsalar bilan uni tinmay kuldirdi.

Bunday kimsalar ayollarga yoqimli ko‘rinish uchun harakat qiladilar. Yodlab olgan siyqasi chiqqan uch-to‘rt dona she‘r – “ko‘cha adabiyoti” bilan tuzoqlariga tushgan ayollarni mahliyo qilishga intiladilar. Ular nazdida ayollar qal‘asi quloqdan boshlab zabt etiladi. Birli “ko‘cha adabiyotini” yoddan takrorlarkan, Elif boshqa olamning sehrli xayollariga berilib ketgandi.

Elif shu darajada rom bo'lgan ediki, atrofga qarash xayoliga ham kelmadi. Og'iz to'la qahqahalar unga boradigan joyini ham unuttirgandi. Nogahon qahqahasi to'xtab, birdaniga: "Qayerga ketayapman?" deb o'z-o'zidan so'radi, atrofga alanglab qaradi. Ular shahardan anchagina olislab ketishgandi.

Biroz avvalgi xursandchilik, lablaridagi kulgu o'rmini birdan g'alati bir qo'rquv egalladi. Elif ustidan bir paqir suv qo'yganday seskanib ketdi. Bir onda hayajon og'ushida qoldi:

– Qayerga ketayapmiz?

Birli hech narsadan bexabarday harakat qilib o'zini bilmaslikka oldi va:

– Hay, buni qarang, haqiqatan ham sizni uyingizga tashlashim kerak edi-ku! Qanday qilib esimizdan chiqdi?

Mashina shahardan yetti-sakkiz kilometr uzoqda, sokin bir yo'lda uchib ketardi. Yengil tormoz bilan mashina tezligi pasaydi. Birdaniga mashina yo'nalishi shahar tomonga burildi. Bu burilish Elifning ko'zlarida sevinch uyg'otdi. Ko'zlari sevinchdan porladi. Biroz avvalgi qo'rqinchli xayollari ketdi.

"Biz insonlar hamma narsaning doimo yomon tarafini o'ylash uchun yaratilgan ekanmiz", dedi o'ziga o'zi.

Birozdan keyin bu fikri ham o'z kuchini yo'qotdi. Chunki mashina ozgina yurdi va yo'lning o'ng tarafiga sekingina to'xtadi. Elifning ko'zlaridagi jovdirash yana qo'rquvni ifodalardi. Birli soxta tabassum bilan orqasiga qaradi:

– Bilasizmi, suhbatlashib shu yerga kelganimizni ham bilmay qolibmiz.

Ovozini xayoliy, ayni paytda tantanavor qilib chuqur nafas oldi va:

– Mayli, kichik xonim, zarari yo'q. Hamma narsada xayr va yaxshilik bor, deydilar, – dedi.

Birlining lablarida soxta tabassum o'ynardi.

– Nasib bo'lmasa, tayoq ham yeyilmas ekan, – dedi. – Shu yergacha kelibmizmi, inson ruhiga yengillik ulashgan shu tabiatning, shu gullardan taralgan xushbo'y hidli havodan bahramand bo'lmay ketamizmi?

Elif endi qarshi harakatning yaxshi natija bermasligini allaqachon tushunib yetgandi.

Yumshoq til bilan tezroq ketishlari kerakligini tushuntirmoqchi bo'ldi:

– Ishlarim bor edi, kech qolsam uyda xavotir oladilar, tezroq ketsak xursand bo'lardim.

Birli esa Elifning e'tirozlarini puchga chiqarish payida edi:

– Ko'p vaqt yo'qotmasak kerak, deb o'ylayman. Qarang, dalalar binafshalar bilan to'la. Buning ustiga havo qanday toza. Besh-o'n daqiqadan keyin atrofni tomosha qilib sizni uyingizga olib borib qo'yaman, bundan xavotir olmang.

Elif e'tirozlarining foyda bermasligini tushungandan keyin, Birlining istaklariga rozi bo'ldi.

Atrofda hech kimsaning bo'lmasligi, uni yanayam qayg'uga solgan va shubhalantirgandi. Elif xohlamaygina mashinadan tushdi. Chuqur nafas oldi. Keyin esa atrofning go'zalligi uning aqlini olib ketdi.

Harakatlarida yosh bolalar singari hayajon bor edi. Orqasiga qaramasdan binafshalar ichiga yugurdi.

Birli xayolidan o'tgan mash'um niyatini amalga oshirmoqchi bo'ldi. Mashinadan ikki shisha viski oldi. Shishalarning bittasida faqat o'zi ko'ra oladigan belgi bor edi. Shishalarni o'ngga chapga aylantirib, tulkiga xos nayrangbozlik bilan uni tomosha qildi.

Elif esa hech narsadan bexabar, ham binafsha yig'ar, ham ashula xirgoyi qilardi. Ba'zi kimsalar boshqalarning yonida qo'shiq aytishdan tortinishadi. Elifga esa bu tuyg'u begona edi. Aksincha, u boshqalar yonida ashula aytishni yoqtirardi. Chunki muhit shuni taqozo qilardi. Ashulani hazin ovoz bilan oxirigacha aytdi. Birlining ovozi uni yanayam yayratib yubordi:

– Bravo! Mashhur san'atkorlardan-da chiroyli, jozibali ovozingiz bor ekan. Tabriklayman!

Elif xijolat bo'lib Birliga qaradi. To'plagan binafshalar dastasini ko'kragiga bosib:

– Tashakkur, – deya oldi, xolos.

Atrof yoqimli bahor hidini taratardi. Har qancha tomosha qilsa ham, hech bir ko'z bu go'zal manzaraga to'ymas edi.

Elifning ko'zlari yerdagi maysa va bahor hidi taratayotgan binafshalarga qadaldi. Birli chuqur nafas olib o'pkasini shishirdi:

– Shu toza havoga hech to‘yib bo‘lmaydi-da, – dedi va o‘tirgan joyidan turdi.

Elif esa o‘zida Birliga javob berish majburiyatini his qildi va:

– Hayot, tabiat, yashamoq qanday go‘zal, – deb shivirladi.

Birli:

– Yashashni bilganlar uchun go‘zaldir, – dedi.

Qo‘lidagi shishalarning bittasini Elifga uzatgan bo‘ldi-da, qaytarib oldi:

– Kechirasiz, ichish-ichmasligingizni so‘ramasdan sizga ichkilik uzatibman.

Elifga bu gap qattiq botdi:

– Viski bizning uyda suv o‘rnida ichiladi, – dedi. Kuldilar...

Birli qaytarib olgan shishasini takroran Elifga uzatdi. Elif:

– Hurmatingiz uchun bir ho‘plam, – dedi.

Birlining siyratida sevinch chiziqlari paydo bo‘ldi, hislarining bir qismi lablaridan to‘kildi:

– Shundan keling. Siz ham o‘zimizdan ekansiz-ku!

Shishalar “sharafga”, deya ko‘tarilardi. Ikkovlari ham ichdilar.

Birli Elifning hayot to‘la ko‘zlariga suqlanib qaradi:

– Judayam go‘zal qizsiz, – dedi. – Ovozingiz ham o‘zingiz kabi maftunkor va samimiy. Mening restoranimda ashula aytasizmi? “Ko‘cha gullari” filmida rol o‘ynagan Guliston mening restoranimda mashhur bo‘lgan.

Elif uyalgan singari harakat qildi va:

– Meni erkalatib yuborayapsiz. Ko‘klarga ko‘tarib yubordingiz, – dedi.

Birli yangi bir siymoni kashf qilganday:

– Siz mashhur bo‘lishga loyiqsiz! – dedi.

Elifning ovozi chiroyli edi, ammo Birlining taklifi uni ikkilantirdi. Chunki otasi bu taklifni qabul qilmasligi mumkin edi.

Elif bir on shirin-shirin xayollar og‘ushiga ko‘mildi. Ko‘zlari borgan sari kichraydi. Biroz o‘tmay qoniga aralashgan dorining ta’siriga taslim bo‘ldi. Tabiat ko‘zlaridan, ovozlar qulog‘idan ajraldi. O‘zini sokin dunyoning chuqurliklarida his etdi.

Har g‘aflat uyqusiga yotishdan keyin faryod bilan uyg‘onishi tabiiy. Elif bularning baridan bexabar uxlab qolgan edi.

UYG'ONISH

Elif yarim uyg'ongan holatda ko'zlarini ochdi, dod-faryod ko'tardi.

Birlining tasalli uchun aygan so'zlari uning yarali qalbiga tikandek botdi. Ko'zlari nafratga to'ldi. Hech kutilmagan bir onda o'zligini chulg'ab olgan iskanja azobi ichida nafas ololmas, bo'g'i-layotgandek halloslar edi. Umidsizliklar dengizida nafas ola bilmay bo'g'ilar edi.

Elif bo'g'ilib o'rnidan turdi-yu, orqasiga qaramay yugura boshladi. Bu qochish go'yo umriga tajovuz qilish tahlikasidan qutulish uchun bo'layotganday edi.

Birli uning orqasidan kinoyali kulimsiradi. Oralaridagi masofa uzoqlashmasdan u ham o'rnidan turdi.

Soat asr vaqtiga yaqinlashayotgan edi. Issiq havo mashina ichini yonayotgan tandirga o'xshatib qo'ygandi. Birli mashinasi eshigini ochib, rulga o'tirdi, oynadan boshini chiqarib g'alati-g'alati kuldi. Yo'llarda noz qilib yuradigan bu qiz endi sudralayotgandek ko'rinardi. Uning bu ahvoli ko'm-ko'k osmonni qopqora bulutlar qoplanayotgan holatini eslatardi.

Odimlari vujudini oldinga sudragan sari, u yashagan olamdan bexabar, miyasini ayqash-uyqash fikrlar ummoniga g'arq qilgandi.

Nimalar xayol qilayotganini bilmaydi, ammo shunday xo'rsinardiki, chidab bo'lmasdi.

Mashina yoniga kelib to'xtaganini ham sezmedi. Yo'g'on bir ovoz uni ichki dunyosidan ajratdi:

– Nozlanmang, kichik xonim, piyoda ketolmaysiz. Shahar bu yerlardan ancha uzoqda.

Elif nafrat bilan mashina ichiga qaradi. Birlining taklifiga g'azabli nigohi javob edi. Parvo ham qilmasdan oyoqlarini sudrab yurishda davom etdi.

Birlining baqirishi uni yana turgan joyiga mixlab qo'ydi.

– Tez chiq, o'tir, achchig'imni chiqarma! Biz omonatni yarim yo'lda tashlab ketadiganlardan emasmiz!

Kulgili gap bo'lgandi, ammo Elif qon yig'layotgan ichini to'xtatdi va kulolmadi. Ko'zlari Birlining belida osig'liq turgan to'pponchaga tushdi.

Hayajonli nafasi ko'kragini yorib yuboradigan darajada shiddatli edi. Qimirlamasdan kutdi.

Birli qo'lini orqaga uzatib mashinaning orqa eshigini ochdi:

– Chiqaqol, kichik xonim, meni kuch ishlatishga majbur qilma!
– dedi.

Elifning ko'zlari hali ham sovuq to'pponchada edi. Tishlarini mahkam qisdi.

Yashirin bir qo'rquv, horg'in harakat bilan mashinaga o'tirdi. Mashina yurishi bilan ichidagi sirli bir qo'rquv uni yana titrata boshladi. Yuzidan sovuq terlar shovillab oqdi.

Ko'zlaridagi qasos uchqunlari kuchsizlik bilan birlashdi va har ikkisi o'z iniga sig'maydigan darajada kattalashdi.

Birli yuqori oynadan Elifning g'alati harakatlariga masxaromuz nazar solardi. U go'yo har doimgiday kuchli-quvvatli kishi edi. Qarashlaridagi ko'rinish uning bu holidan darak berar edi. Faqat kibr va g'urur ko'ngil deyiladigan qozonda birgalikda qaynab, so'ngra insonni barbod qilishga achinmasdan olqishlagan tuyg'ularga aylangandi. Zero shunday ham bo'ldi.

Birli to'pponchasini olib, kastumi ustiga qo'ydi. Bu harakatning ma'nosi shu edi: "Elif, jim o'tirsang qanday yaxshi, aks holda nomusingdan ajraganing singari joningdan ham ajralib qolishing mumkin".

So'ngra voqelik unga ta'sir qilmaganligini ko'rsatish uchun boshini boshqa tomonga burdi. Elif o'zini adoyi tamom qilgan bu voqeaning bergan sarxushligi bilan qat'iy bir qarorga kelgandi. Birlining kastumi ustidagi to'pponchasini oldi-yu, tepkini bosdi. Birinchisida zaif ovoz chiqdi, ikkinchisida esa qo'rqqinchli portlash ovozi eshitildi, Birli: "O'ldim", deb baqirdi. So'ngra shiddatli tormoz ovozi eshitildi. Va Birli mashina rulining ustiga yotib qoldi.

Avval sarosimaga tushgan Elif, hayotida vujudga kelgan bu bo'ronga ma'no berishga vaqt topolmasdan, ichini qon va porx hidi qoplagan mashinadan tushdi.

Xuddi shu holatda o'zini ko'zdan kechirdi. Hech narsa bo'l-magandi. Gangiray-gangiray qarshi tarafga o'tdi va balandroq joyga borib, mashinani kuzatdi. Harakatsizlik. O'z-o'ziga gapirdi:

– O'lib ket!

Biroq Birlining o'lgan-o'lmagani aniq emas. Bilgan yagona narsasi – yosh qizlik xayollarining hammasi tugadi. Ha, o'lim bilan hayotdan birini tanlashi uchun yolg'iz tashlab qo'yilgandi go'yo. Bir soat oldin yulib, so'lgandan keyin otib yuborilgan binafshalardan Elifning farqi qolmagandi.

O'rnidan turib, uyiga yo'l oldi.

Elif tinmay o'ylardi. Sodir bo'lgan voqeani qabul qilishdan o'zga chora yo'q. Hayot girdoblari uni o'zi kutmagan yo'llarga uloqtirdi. Elif ma'lum bir nuqtaga kelgandan keyin xayolan eshaklarni qo'yib yubordi. Ha, ummonning kattaligi unga aloqador emasday kema rulini hodisalar ummonining oqimiga yo'naltirdi.

* * *

Elif alamini sigaretdan olardi. Deraza yonida o'tirib, xonasidan hech qayerga qimirlamas, ba'zan bo'g'uvchi hislar ta'sirida titroq qo'llari bilan purpaygan sochlarini yulardi. Hayotning pushti ko'rinishli soxta pardasi yuqoriga ko'tarilgan, haqiqat butun yalang'ochligi bilan o'rtaga chiqqan edi. Biroq bunday pushaymonlik urfodatlardan yiroq bo'lganlarda qisqa vaqt ichida o'tib ketadi.

Elif xonasiga berkinib olgan, kechirib bo'lmas xatosining iskanjasida to'lg'onardi. Miyasida qop-qora fikrlarning karvoni kezarkan, boshini derazadan chiqarib, tashqariga qaradi. Toshqin bir hayajon bilan orqaga chekinib derazani yopdi. Ko'chadan o'tayotgan politsiya xodimi uni derazadan tortib olib, qamoqxonaga sudrab ketmoqchiday edi go'yo.

Xona eshigining nogoh ochilishi hayajonini yanayam orttirdi. Onasi ichkari kirdi. Onasi eshikni ochiboq, sigaret tutunidan nafasi qaytdi va yo'taldi. Bazo'r nafas oldi. Ona xona havosini almashtirish uchun eshik va derazalarni ochdi. Elif derazani ochish uchun uzatilgan qo'llarga qo'rquv bilan qaradi. Orqaga tisarildi. Onasi qizining bu holatini ko'rib ajablandi va achchig'i chiqdi:

– Ii-ye, bu nimasi?

Elif xo'rsinib yig'lar, onasi esa qayta savol bermadi. Shoshi-linch ishi bor edi, qiziga:

– Eh, bilganingni qil. Yosh bola emassan, tizzamga olib opichlab o'tirsam, – dedi-da, tez-tez yurib xonadan chiqib ketdi. Onasining loqayd munosabati Elifning yaralangan ko'nglini battar og'ritdi.

Havo harorati yuqori, odam miyasini qaynataman deydi. Shu bois ko'chalar deyarli kimsasiz edi. Jamoliddin Bey olis safardan charchab, zo'rg'a yurib uyiga keldi. Qo'lidagi jomadonni yerga qo'yib, ro'molchasi bilan terlarini artidi. Nafasini rostlagach, eshik qo'ng'irog'ini asta bosib, ochilishini kutdi. Ichkaridan javob kelmagandan keyin to'xtovsiz qo'ng'iroqni bosa boshladi. Tishlarini g'ijirlatib:

“Uff!!! Shu vaqtda qayerga ketishlari mumkin?” deya g'ijindi.

O'zida ham kalit borligi esiga tushib qo'lini cho'ntagiga soldi:

– Eh, o'zimda ham bor ekan, – deb eshikni ochdi. Ichkariga ki-riboq, horg'in qarashlar bilan uy ichiga nazar soldi. Uyda hech kim yo'q. Qo'lidagi jomadonni bir tarafga qo'yib, divan ustiga yotdi. Charchagan miyasini kemirayotgan ba'zi savollar javobini axtara boshladi. Chalqancha yotib ko'zlarini shiftga tikdi. Miyasida turli o'y-tushunchalar bozori chaqqon edi.

– Shu ham hayotmi? – deya g'o'drandi. Takroran ichki dunyo-siga ko'mildi. Xayolidan har narsa o'tar, o'ylagan sari ichida isyon bulutlari qaynardi:

“Ikki kun uyda, besh kun ko'chadaman. Ustiga ustak kelgan vaqtingda uyda hech kim yo'q. Bilmayman, hozir qaysi diskotekada, qaysi qimorxonada ekan? Peshona teri bilan ishlagan pullarimni kim biladi, nimalarga sarflayotgan ekan?” deb chuqur xo'rsindi.

“Bunday oila bo'lishi mumkinmi?” dedi o'ziga o'zi.

“Men kechani kecha, kunduzni kunduz demay ishlayman, Semra xonim uni olib borib qimorga yutqazadi. Men qanday erkakman, yo Rabbii? Nima uchun bu ishlarga ruxsat berdim? Barcha ayb o'zimda. Uning menga bo'lgan yaqinligi hisobsiz sarf-lagan pullarning hurmati tufayli emasmikan?”

So'ngra qizini esladi:

“Elif-chi? U qayerda bo'lishi mumkin? Yoki onasidan o'rnak olib ulg'aydimi? Men qanday aqlsiz odamman-a?!”

Qoshlarining ustida og'riq bor edi. Qo'llari bilan qoshlarining ustini bosdi. G'alvali tushunchalarni miyasidan hech ham chiqara bilmadi.

“Oilam uchun javobgarman. Biroq pul topishdan nariga o'tma-dim. Qizim bilan ota sifatida jiddiy shug'ullanolmadim. O'smir,

go'zal, hayotining eng tahlikali davridagi qiz... Shu paytda yolg'iz o'zi qayerda bo'lishi mumkin? Yaxshilik bilan uni uchirma qila olsam edi".

Biroz o'tib, charchoqdan ko'zi ilindi. Yotgan joyida uxlab qoldi. Uyqu barcha tushunchalarga tortilgan parda edi. Uxladi. Bir necha soat uxladi. Eshik ochilishi bilan ko'zlarini ishqalab qaddini rostladi. Qarasa, qizi kelib turibdi. Unga diqqat bilan nazar soldi.

Duch kelgan manzara Jamoliddin Beyga hech ham yoqmadi. Boshini oldinga egdi.

– Bundan ortig'ini kutish ham ortiqcha bo'lardi, – deb g'udrandi. O'zini aybdor his qilgani uchun ovozi ham chiqarmadi.

Elif, qo'lida sumka, og'zida sigaret bilan qo'lini silkita-silkita otasiga yaqinlashdi.

Otasini ko'rib, ust-boshini tuzatib ham olmadi. O'zidan kattalarga hurmat ko'rsatish o'rniga beparvogina otasiga qaradi va:

– Xush kelibsiz, dadajon, – dedi va xonasiga o'tib ketdi.

Jamoliddin Bey qizining bu holatiga ich-ichidan ezildi. O'z xonasiga kirib ketgan Elifning orqasidan g'iringladi:

– Xushvaqt bo'l, qizim, xushvaqt bo'l!

Jamoliddin Bey boshini egib, uzoq xayol surdi. Muammo yechimi uchun yo'l topganini o'ylab biroz taskin topdi. Taskin topdi, ammo dardini yana o'z-o'ziga to'kdi:

“Mas'uliyatsizliklar orqasida achchiq haqiqatlar yotadi. Menga o'z qizim yetti yotday muomala qildi. Uning o'z ichki tuyg'ulari amriga muteligi otalik bog'larini ham zaiflatgan ekan. Bu sovuq havoni o'rtadan yo'qotish kerak. Bog'larni yangidan quvvatlantirish kerak. Xuddi to'rt-besh yoshlardagi bo'lgani kabi meni ko'rganida “dadajon, dadajon”, deb yugurib quchoqlaydigan kunlarga qaytishimiz kerak”.

Qo'lini qoshlari ustiga bostirdi, bosh og'rig'i davom etayotganidan. “Ota bo'lib, nimadir qilishim kerak”, deya o'z-o'ziga gapirdi.

DARDLI SAYOHAT

Boshni gangitadigan haroratga qaramasdan yengil-yengil esayotgan shabada uning sochlarini silar ekan: “Inson orzu qilgan hech bir narsa ko'ngli istaganicha davom etmaydi”, – deb o'yladi. Ichidan shamol to'xtamay esib turishini tilardi.

Qir sayohati – bu yer yalang‘och maydon. Ajoyib manzarali joylar turganda otasining nima uchun aynan shu bo‘m-bo‘sh qirni tanlaganiga tushunolmadi. Bo‘m-bo‘sh maydonning o‘rtasidagi kichkina bir tepa etagiga kelib o‘tirdilar. Elif sayohat endi boshlangan bo‘lishiga qaramasdan, zerikib qoldi. Otasiga shikoyatomuz so‘z qotdi:

– Kechirasiz, dadajon, xuddi boradigan boshqa joy yo‘qday nima uchun bu erga keldik? Soyasida o‘tiradigan biror daraxt yo‘q. Shir-shir oqar suvli, yam-yashil o‘tlog‘i, go‘zal tabiatga to‘la manzarali joylar turganda... Hali bahor tugamasdan bahorga intiq kongan bu yalong‘och dalada nima ishimiz bor?

Jamoliddin Bey beixtiyor tepalik ustiga ko‘z yugurtirdi. Lablarida alamli mung bor edi. Elifning yuziga qarab chuqur xo‘rsindi:

– Eh, qizim, Alloh hamma yerga o‘zgacha go‘zallik, har bir insonga alohida ruh bergan, – dedi. Ko‘rsatkich barmog‘i bilan tepalikka ishora etdi:

– Shu tepalikni ko‘rayapsanmi?

Elif istamaygina qaradi:

– Nima bor u yerda?

Jamoliddin Bey:

– Yaxshilab qara, u yerda bir daraxt ko‘rasan.

– Ha, ko‘rdim.

Ana shu daraxtning ostidan atrofni qush qarashi bilan tomosha qilishning o‘zi hamma narsaga arziydi. U yerning havosi juda boshqacha. Har faslda elas-elas esadigan yoqimli shamoli bor. Qachon qayg‘uga tushsam, shu yerga kelaman, o‘sha daraxt ostida atrofni tomosha qilgandan keyin tasalli olib huzur topardim. U yerda hammadan uzoqda, o‘zim bilan o‘zim yolg‘iz qolaman. Mana shuning uchun keldik, bu yerlarga. Bu tepalikka intilish esa boshqacha zavq bag‘ishlaydi odamga.

Otasining izohlari Elifga qiziq tuyuldi. Tepalik ustiga tezroq chiqish uchun sabrsizlandi. Otasining oldidan qush kabi otilib chiqdi, yovvoyi tog‘ echkilari singari tepalikka tirmashdi. O‘zidan anchagina uzoqda qolib ketgan otasiga ba‘zan qo‘l silkib qo‘yar, ba‘zan ichidan xohlamasa ham qahqahalar bilan:

– Qani, yetib oling, menga, – deya otaga erkalanardi.

Elif tepalikka bir zabt bilan chiqdi. U yerdagi daraxt ostiga borib o'tirdi. Daraxtga boshdan oyoq nazar soldi.

Avvaliga archaga e'tiborsiz: "Qayerdan topibdi bu daraxtni dadam?" – degan e'tiroz paydo bo'ldi ichida. Birozdan keyin otasining so'zlari to'g'ri ekanini ich-ichidan his qildi.

Bu yerdan atrofni tomosha qilish haqiqatan ham go'zal narsa ekan. Pastda damo-dam sochlarini silagan shamol bu yerda tinmay esadi. Ko'zlari uzoqlarga qadalgan sari dunyodan uzoqlashardi go'yo...

Jamoliddin Bey yuzidagi terlarini artib qiziga yaqin kelib o'tirdi. Elif tabassum bilan dedi:

– Didingizga qoyilman, dadajon! Bu yer aytganingizdek go'zal ekan.

Jamoliddin Bey daraxtga suyandi. Hali charchog'i bosilmagan-di. Chuqur nafas olib qiziga qaradi:

– Men senga aytgandim, qizim! Hamma joyning o'ziga xos go'zalligi bor, – dedi.

– Yolg'on gapirib nimayam qilardim, dada. Boshida yuragim siqilgandi. Ammo hozir boshqacha. Inson bu sokin yerda uzoqlarni tomosha qilgani sari o'zini unutarkan...

Jamoliddin Bey:

– Tomosha qil, qizim, zerukkuningcha qara, – dedi. Kastumini yechib yoniga tashladi, tufisini ham chiqarib xotirjam o'tirdi. U ko'pdan beri bu havoni sog'ingandi, to'yib-to'yib nafas oldi. Ota va qiz boshqa-boshqa xayollarga berilib ketdi. Elif otasiga teskari tomonda – biroz narida edi. Xayol bilan hech narsa sezmagan holda Elif atrofni tomosha qilar, mayda toshlarni g'ayriixtiyoriy tarzda pastga yumalatib o'ynardi. Elifning tabiatga bo'lgan hayronligi Jamoliddin Beyning diqqatini o'ziga tortdi. Bir muddat ko'zlarini qizidan uzolmadi. Kastumi cho'ntagidan avvaldan solib qo'ygan olmani oldi. Bir olmaga, bir qiziga qaradi. Olmani yerga qo'yib asta turtish bilan olmani ataylab pastga dumalatib yubordi. Zotan olmani shuning uchun olib kelgan edi.

Elif manzaraga shunday berilib ketgan ediki, otasining ovoizidan sapchib ketdi.

– Elif qizim, olma qo'limdan tushib dumalab ketdi. Uni olib kelib bersang-chi?

Elif o'rnidan turib dumalayotgan olmani oldi; uni otasiga keltirib:

– Bir dona olmaning orqasidan shunchalik yugurtirasizmi, odamni? – dedi shikoyat ohangida.

Jamoliddin Bey gunohkorday qizining yuziga qaradi:

– Nima deb o'ylaganding, qizim, chanqog'imni bosar deb cho'ntagimga solib olgan edim. Mana endi qadri bilindi-da...

Bu joy inson xohlamasa ham xayollar olamiga ko'mib yuboradigan sokin va xushmanzara bir makon edi.

Elif yana atrofga suqlanib qaray boshladi. Ko'zlari banogoh uzoqlardagi bir qovoqzorning bulutlarni teshguday ilohiy go'zal ko'rinishiga tushdi. Otasining ikkinchi iltimosi bilan xayoli yana bo'lindi:

– Ey, Xudoyimey, yana qo'limdan tushib ketdi. Nasib qilmaydiganga o'xshaydi! Ammo uni baribir yeyman. Elif, qizim, olmani olib kelgin!

Elif otasiga zarda bilan qaradi va dumalayotgan olmaning orqasidan yugurdi. Olmani olib kelganida tinmay hansirardi. Otasiga achchiq bilan:

– Ushlang shu olmangizni, yana qo'lingizdan tushirib yubor-mang, – dedi va jahl bilan olmani yerga urdi. Tuproqdagi go'yo olma emas, Jamoliddin Beyning boshi bo'linib ketgandek edi...

Jamoliddin Bey yetim bolalarday bo'ynini egdi, o'linga hukm qilingan mahkum misoli qizining yuziga qaradi. Ko'zlarida nam, rangi o'chgan edi. Gaplari bo'g'zida qoldi. Nimadir demoqchi bo'ldi-yu, ammo ilojisiz yutindi. Qurigan lablarini chaynamoqchi bo'lganday tishladi, keyin esa tili bilan yaladi.

Nochor va yig'lamsiragan ovozda:

– Bundan bir necha yillar avval, – deb gap boshladi Jamoliddin Bey. Elif ma'nosiz tarzda otasining ko'zlariga qaradi. Jamoliddin Bey davom etdi:

– Sen hali to'rt-besh yoshli, ko'zlaringda hayot porlagan sho'x-shodon qiz eding. Onang oxiri yo'q qimor o'yinlariga endigina o'rgangan edi. Yuragim siqilgan kunlarining birida seni ham shu daraxt soyasiga olib keldim. Yonimizdagi idishda olma bor edi. Sen: "chanqab ketdim, dada", deganingda, idishdan olma olib ber-

dim. Sen olmani o'ynayotganingda, men atrofni tomosha qilishga berilib ketibman, xuddi hozirgidek. Olmang erga tushib dumalab ketgandi. Sen esa: "Dada, olmam, dada, olmam", – deb baqirarding. Yugurib yoningga bordim. Sen aynan shunday deb yig'larding: "Dada olmam, dada olmamni olib bering". Bir necha olma bersam ham olmading, qaysarlik bilan aynan o'sha olmani olib kelib berishimni istarding. Olib keldim. Bu holat necha marta bo'ldi, bilasanmi? Naqd sakkiz marta men o'sha olmaning orqasidan yugurdim. Olmani har olib kelganimda senga baqirish, seni urishish o'rniga seni bag'rimga bosib o'par, erkaldim. Sen esa ikkinchi marta borib kelgach, boshimni urmay yording!

Tongga qadar uyqusiz kunlarim o'tdi. Har yig'laganingda seni alla aytib uxlatardim. Har doim sening baxtingni, boshing egilmasligini o'ylardim. Barcha orzularingni bajarishga uringan otangga eng katta sovg'ang shu bo'ldimi? Olmani ataylab dumatdim, qizim, ataylab. Ota sinovi-imtihonidan qoniqarsiz baho olding, qizim..."

Ota so'zini xohlamay eshitgan Elif, jahli chiqqanidan tishlarini g'ijirlatardi. Biroz avval daraxt ostiga tashlagan sumkasidan bir dona sigaret olib tutashdi. Chuqur nafas olgandan keyin qilgan harakatlaridan pushaymon bo'lgan kabi xo'rsindi va:

– Kechirasiz, dada! Yuragim siqilib turgandi, xayolga berilib ketgan ekanman, to'satdan chaqirganingiz uchun cho'chib tushdim. Aslida sizni xafa qilmoqchi emasdim, – dedi.

Elif ikkinchi xatoni sodir etganidan bexabar otasidan kechirim so'rardi.

Jamoliddin Bey takroran Elifga qaradi va ta'sirlangan boshini egdi. Elifning xatti-harakatidan qizi emas, u uyali ketgan edi.

– Og'zingdagi nima? – deb so'radi qizidan.

Elif beparvogina javob berdi:

– Sigaret.

Jamoliddin Bey uyatdan boshini ko'tarolmay qoldi.

Shu onda gunohkor ovoz bilan gapirdi:

– Men otam tirikligida sigaretni cho'ntagimda olib yurgani ham uyaldim...

Elif buni hazilga aylantirdi:

– Yanayam avvalroqqa qaytsangiz, u paytlarda sigaret ham bo‘lmagan, dada. Hozir bu oddiy narsa. Siz bu jihatdan zamondan orqada qolib ketibsiz!

Jamoliddin Bey kuchi o‘ziga yetib ko‘kragini kerdi:

– To‘g‘ri aytasan, men bola o‘stirishdan murod bolaning katta bo‘lishi deb o‘ylagan ekanman, magar axloq qoidalaridan uzoqda o‘sgan bola katta bo‘lsa, balo bo‘larkan.

Elif yanayam jiddiyroq ohangda dedi:

– Shu payt meni poylash va tergashga haqlisiz, ammo men ham yaqin tevaragimdagilarga taqlid qilib voyaga yetganman. Ya’ni sizlarga – otam, onam, xolam, ammamga...

Bu gaplar Jamoliddin Beyni nafsoniyatiga tegdi. Chuqur-chuqur nafas oldi. Orzulari tomog‘ida tugulib qoldi.

– Hamma ekanini o‘radi, – deb g‘o‘ng‘iradi... Albatta, shamol ekan, bo‘ron yig‘ib oladi. Semra kabi onadan va men singari otadan.

Keyin mavzuni boshqa tomonga burib, uyga qaytish tayyor-garligini qildilar.

Ikkovi ham jim edi.

* * *

Haydar Bey Jamoliddin Beyning yaqin do‘sti va ayni vaqtda ishida sherigi ham edi. Haydar Beyning eng katta orzusi uyga keltirolmagan o‘g‘lini uylantirib, uni tashqi hayotdan qutqarish edi. Ko‘p o‘ylash va ko‘p fikrlash natijasida bu fikrning to‘g‘riligiga to‘liq ishondi. Ishondi, lekin kelin ham oilasiga loyiq qiz bo‘lishi kerak.

Eshitishiga qaraganda, o‘g‘li Xayrullo Jamoliddin Beyning qizi Elifni yaqinlarining eng go‘zal qizi deb tavsiflagan ekan. Bu so‘zlar Haydar Beyning xayolini yoritib yubordi. Aqliga kelishi bilan yuzida sevinch ifodalari paydo bo‘ldi.

To‘g‘ri-da, ham yaqin do‘stining qizi, ham oilasiga munosib oila qizi. Xayrullo ham qizni yoqtiradi. Demak, ishning yarmi pishdi. Buning ustiga Xayrullo ham obro‘li yigitlardan hisoblanadi. Elif bu taklifga ijobiy javob berishi mumkin edi.

Yanayam to‘g‘rirog‘i, Haydar Bey bu mavzuni Jamoliddin Beyga bildirish foydali deb o‘yladi. U Jamoliddin Beyni topib, uzoq vaqt suhbatlashdi.

Jamoliddin Bey masalani mamnuniyat bilan eshitgach, oilasi-ning ham fikrini olishni to'g'ri bo'ladi, deb aytdi. Ikki do'st birlari bilan shu fikrga kelib xayrlashdilar.

Semra Xonim Elif bilan ancha vaqt gaplashdi. Elif miq etmay onasining gaplarini tinglardi.

Semra:

– Menga qara, qizim, – deb gap boshladi. – Har yosh qizning orzusi baxtli oila qura bilishdir. Biz har qancha munosib joy desak ham, oxirgi gapni sen aytasan. Xayrulloni bizdan yaxshi taniysan, har doim ko'rib bilgan do'sting. Menimcha yaxshi yigit. Bizdan javob kutishmoqda, nima deymiz?

Elif sukut saqladi. Yo'q deyishini ham, ha deyishini bilmas edi. Semra esa qizining jimjittligini “Sukut rozilik alomati”, – deb eriga yetkazdi. Jamoliddin Bey bundan juda xursand bo'ldi:

– Xudo haqqi, kuyov yomon yigit emas-ku, axir. Qoidasi shunday – bir so'raylik dedik-da. Otoning farzandiga nisbatan eng asosiy vazifalaridan biridir bu.

Keyin o'z ichki dunyosiga ko'mildi: “Turmushga chiqsa, balki o'zgarib qolar”, – deya o'yladi.

YIG'LAYOTGAN KELINCHAK

Xayrulloning ham roziligi bilan bu nikohni boshlash uchun Haydar Beylar Jamoliddin Beylarning uylariga kelishdi. Salom-alikdan so'ng gapni Haydar Bey boshladi:

– Aziz do'stim, Allohning amri, Payg'ambarning sunnati bilan qizingiz Elifning qo'lini o'g'limiz Xayrulloqa so'rash uchun keldik. Agar biror mone'lik bo'lmasa, bu nikoh bizni xursand qilardi. Bu xususta sizlarning fikringizni bilish uchun bu yerga to'planib turibmiz. Xo'sh, nima deysizlar?

Jamoliddin Bey Haydar Beyning ro'parasidagi kresloda o'tirardi. O'ta jiddiyat bilan javob tayyorlagandi:

– Do'stim, sizlar munosib ko'rib kelibsiz. Rahmat. Qizlik uyning nozi bo'ladi, deyдилar, ammo biz bir-birimizga begona emasmiz-ku. To'g'risi, cho'zilib ketgan ishni yomon ko'raman. Buning ustiga

yigit ham qiz ham bir-birlarini yoqtirishgandan keyin, bizlarga "Alloh baxtiyor qilsin", deyishdan o'zga chora yo'q, – deb kulimsiradi.

Semra xonim bunga e'tiroz bildirib, qo'lidagi sigaret kulini kuldonga bo'shatgandan keyin:

– I-i-i-i, afandi, bunday qiz uzatish hech qayerda ko'rilmagan. Biroz o'ylaylik, o'zaro maslahatlashaylik, deyish lozim emasmi?

Xayrulloning onasi Nozan Xonim gapga aralashdi:

– U gap bir-birlarini tanimagan qudalar uchun, Semra Xonim, Jamoliddin Bey eng to'g'risini gapirdi.

Hali Elif qudalarga "xush kelibsiz" deyishga ham ulgurmagan edi. Bo'lajak quda Haydar Bey qaysarlik bilan:

– Qizingizga ayting, bu yerga chiqsin, – dedi.

Semra xonim bu taklifga qarshi:

– Unashtirilayotgan qizlarda bu odatdir, Haydar Bey, qo'ying, u ham nozlansa nozlansin, – dedi. Ammo Haydar Bey yana takrorladi. Semra Elifning xonasiga kirganida, Elif karavot ustida xijolatli bir holatda o'tirardi. Ona qiziga qarab kulimsiradi:

– Bugun sening eng baxtli kuning, qumriga o'xshab, mung'ayib nimani o'ylayapsan?

Elif onasining yuziga g'alati qaradi, bir narsa demadi.

Semra yarim hazil, yarim buyruq ohangida qiziga:

– Tur endi, qizim, mehmonlar seni kutishyapti, – dedi.

Elifning ko'rinishi unashtirilayotgan qizning holiga aslo o'xshamasdi. Onasining qistovlariga javoban:

– Uyalaman..., – dedi.

– Uyalaman deyish bahona emas, tur, xush kelibsiz, degin, qo'llarini o'pgin, – dedi, onasi.

Elif onasini ortiqcha yalintirishni xohlamadi. Ma'yuslik bilan o'rmdan turib, "Nima qilamiz?" deganday onasining yuziga qarab bo'ynini egdi. Tortinchoq harakatlar bilan mehmonlarning yoniga chiqdi.

Bo'lajak qaynota va qaynonasini qo'llarini o'pib, tezda orqada bo'sh turgan stulga uyalib asta o'tirdi. So'ralgan savollarga faqatgina "ha" yoki "yo'q" deb javob berdi.

Qizining kutilmagan odobli xatti-harakatini ko'rgan Jamoliddin Bey sevindi. "Yosh qizning aslida o'zini tutishi ana shunday

bo'lishi kerak", – deb o'yladi va o'zicha g'ururlandi. Elif uzoq jim o'tirdi. Hamma uning ushbu holatini ulg'ayib, aqli kirganlikka yo'ydi. Ammo Elif ich-ichidan: "Tezroq ketsalar edi", deb Allohga yolvorardi. Mehmonlar ketmadi, lekin Elifning yuragi siqilganini sezgan bo'lajak qaynonasi qiz ko'ruvchi nazari bilan unga boshdan oyoq razm solgandan so'ng:

– Qani, boraqol, qizim, sen bu yerda zerikding, biroz damingni ola qol, – dedi.

Elif quloqlariga ishonmadi. Shu topda dunyoni bersalar ham, bunchalik xursand bo'lmasdi. Uyat sanalmasa, Nozan xonimning oyog'iga yiqilardi. Zo'rma-zo'raki tabassum bilan asta o'rnidan turib, xonasi tomon yurdi. Xonasiga kiriboq, o'zini divan ustiga otdi.

Moviy ko'zlari yoshlandi. Yelkasiga tushgan qo'ng'iroqdek sariq sochlar tovus qanotlari singari yoyilib yuziga parda tortdi. Ichini yondirgan olov va olovda qaynagan suvdek ko'zlaridan yosh pishqirdi. Ezilib-ezilib yig'lardi. Yig'lash inson ko'nglini yumshatadi, unga tasalli beradi.

Xato qilganini, uning naqadar kattaligini endi-endi anglab etdi. Avvaliga: "Bu nikohga mening haqqim yo'q", – deb o'yladi. Aralash-quralash bo'lib ketgan miyasini biror chora topish uchun xayollar girdobiga burdi. Avval rozi bo'lmasligim to'g'ri deb o'yladi. Ammo bu imkonsiz edi. Xo'sh, e'tirozlari qachongacha davom etishi mumkin? Rozi bo'lsa, natija qanday bo'larkin?

Bu tushunchalar biror ijobiy natija keltiradigan vaziyatda emasdi. Chuqur xo'rsindi va o'z-o'ziga:

– Nima bo'lsa bo'ldi, endi, – deb hamma narsani o'z holiga tashladi.

Avvallari maftuni bo'lgani ko'cha zo'ravoni hozir xayolida hayotini qorong'ulik qa'riga uloqtirgan bir vahshiy jonivor ko'rinishini ola boshlagandi. Kuchli nafrat bilan tuklari tikan bo'lib uni esga oldi.

Badaniga ignadek botayotgan iskanja ichida o'ng va chapga aylana boshladi. Siqilganidan lablarini tishlashga kuchi yetdi, xolos.

Vaqt cho'zildi. Xayol surib charchadi. Ichgan tinchlantiruvchi dori ta'sirini sezdi. Elif uchun eng yaxshi xaloskor uyqu edi.

Kunlar tez o'tdi. Bu orada unashtirish marosimidan keyin qudalar to'y harakatlarini yakunladi. To'yga juda katta tayyorgarlik ko'rildi.

O'tgan bu ikki oy mobaynida Elif Xayrulloning har qancha urinishlariga qaramasdan uchrashuv takliflarini qabul qilmas, ud-daburonlik bilan bahonalar o'ylab topardi. To'ylaridan keyin doimo birga bo'lishlarini, oldilarida kattakon umr bor ekanligini eslatib, sabr qilishini aytardi.

Elif turmushga chiqayotgandi. Go'yo u suratga olinayotgan filmning aktyori edi. Kelin rolini juda yaxshi o'ynashga harakat qilardi. Kerak bo'lganda kuldi, kerak bo'lganda jiddiylashdi. To'y marosimida yonlariga kelgan mehmonlarga juda yaxshi e'tiborda bo'ldi. Bo'lar ish bo'ldi, haqiqatni shundayligicha qabul qilishdan o'zga iloji yo'q. Hamma narsani bir chetga uloqtirdi. Endi u na qilgan jinoyati uchun qo'llariga solinadigan kishanni va na uni g'aflat uyqusiga olib borgan yo'llarni o'ylardi.

Faqat uning miyasi og'ir dard yuklariga hammol bo'lib qoldi. Ich-ichidan ko'tarilgan tasalli shivirlashlari uning yuzida ko'ringan g'am chiziqlarini biroz bo'lsa-da, tarqatdi.

– Shamol izmidagi quruq yaproqqa o'xshayman. Ko'raylik-chi, taqdir shamoli meni qayerlarga uchirib borarkin? Kutishim kerak, umid chiroqlari hali so'ngan emas, – deya o'ylab o'ziga dalda berdi.

Uning xayolga berilib ketganini ko'rganlar:

– Ha, mayli, shunchalik ham bo'laqolsin, – deb uni tushunishga harakat qildilar.

To'y marosimi sharq-g'arb odatlarining aralashmasi shaklida o'tdi. Ba'zan o'yin, ba'zan suhbat bo'ldi. Qizi bilan g'ururlangan Semra xonim hidsiz spirtli ichimlik ichib xursandchilik qilmoqchi. Biroq, bunga qarshi chiqqanlar ham yo'q emas.

Vaqt allamahal bo'ldi. To'yga taklif qilinganlar asta-sekin ketishga tayyorlana boshladi. Xayrlashuvlar boshlandi.

Xayrullo ko'p ichmagandi. O'zining ta'biri bilan chala mast edi. Elif hayajonini bosish uchun ozgina ichishga Xayrullodan ruxsat so'radi. Xayrullo kuldi:

– Qadahingizni mening to‘ldirishim va birgalikda ichish sharti bilan mayli.

Elif Xayrulloğa rahmat aytdi. Xayrulloğa esa ichmaslikni iltimos qildi. Elifning bu gapiga Xayrullo hayron qolib:

– Men nimaga ichmasligim kerak? – deb xafa bo‘ldi.

Elif ziyraklik bilan buzilgan vaziyatni tuzatishga intildi:

– Siz shundoq ham ichgansiz, yana ichsangiz gaplasholmaysiz.

Bu gap Xayrulloning g‘ururiga tekkan edi, Elifga achchiq bilan:

– Biz shishalab ichsak ham nima deganimizni, nima qilganimizni yaxshi bilamiz. Ya‘ni tilimiz gapirganini qulog‘imiz eshitadi, – dedi.

– Iltimos qilaman, Xayrullo, unday demoqchi emasman. Balki tonggacha suhbatlashishimizga to‘g‘ri kelar...

Xayrullo mast ovoz bilan javob berdi:

– Unday bo‘lsa juda yaxshi.

Elif zo‘rma-zo‘raki tabassum qildi:

– Kelishdik?

* * *

Elif ichgan ichkiliklar asta-sekin o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi... Ichkilik unga jasorat berdi.

– Xayrullo!

– Tirnog‘imgacha seni diqqat bilan eshitishga tayyorman, gapiraver!

– Jahl qilmay eshitasiz!

– Jahlmi? Senga hech jahl qilganmanmi o‘zi?

– Yo‘q, yo‘q, hech jahl qilmagansiz. Sizni yaxshi inson ekanligingizni bilaman, lekin meni jahl qilmasdan oxirigacha eshitishga va‘da bering.

Elif qo‘lidagi qadahni oxirigacha ko‘tardi, Xayrullo esa o‘z-o‘ziga “tushunishim kerak” dedi va:

– Seni xafa qilish xayolimga ham kelmaydi, – dedi.

Elifning qarashlari o‘zgardi. Xuddi biroz avvalgi Elif yo‘qolib, o‘rniga boshqa Elif kelganday. Ovozida biroz titrash bor. Yig‘lam-siragan ovoz bilan jiddiy va so‘zlariga urg‘u bergan holda gapira boshladi:

– Xayrullo, sizga hayot hikoyamni aytib bermoqchiman.

– Hozir hikoya eshitish vaqtimi? Xursandchiliklardan suhbatlashaylik.

– Ikkovimiz uchun muhim hikoya bo‘lsa ham eshitishni xohlamaysizmi?

Xayrullo o‘ziga kelganday bo‘ldi va yuzi jiddiylashdi:

– Qulog‘im senda...

Elif boshini ko‘tarmay gapira boshladi. Hamma narsani gapirdi.

Xayrullo ishonmas, ishonolmas edi. Ishonishni ham xohlamadi.

– Elif, Xudo haqqi, hazilingni to‘xtat, bilaman hazilkashsan, ammo hozir mavridi emas-ku?

Bu so‘zlarni Xayrullo yolvorganday bo‘lib gapirsa ham, Elif yana o‘sha jiddiyligini saqladi va davom etdi:

– Koshki bularning bari hazil bo‘lsa, ming afsus bularning barisi achchiq haqiqat.

Elif to‘xtamay gapirardi. Xayrullo tosh tishlaganday jim o‘tirar, Elifning barcha gaplarini lom-lim demay eshitardi. Xayrullo peshonasidan otilgan singari o‘rnidan turdi va aroq shishasiga yopishib beixtiyor icha boshladi.

Elifning ko‘zi to‘la yosh. Hayrat bilan Xayrulloga qaradi.

Elifning har so‘zida o‘ziga nisbatan rahm uyg‘otish urinishlari bor edi. Horg‘in holatda o‘rnidan turdi, Xayrulloning aroq to‘la shisha ushlagan qo‘llariga yopishdi. Va:

– Ichmang, axir bir qarorga kelishingiz kerak, – deb hayqirdi.

Xayrullo kutilmagan bu voqeaning ta‘siri bilan sarosimaga tushib qolgandi:

– Ha, bir fikrga kelish uchun ichishim kerak, – dedi va qo‘lini qoshining ustiga qo‘ydi:

– Uff, hozir boshim yorilib ketadi.

– Sizning qaroringizni kutyapman.

– Nimaga bularni oldinroq o‘ylamading?

– O‘yladim... Siz bilan mening o‘rtamda bu xususda hech qanday farq yo‘q edi. Mening tushgan holimga siz ham tushgansiz. Sevgililaringiz bor edi. Men sizni kechiraman, siz ham...

– Oh, ortiq chidolmayman, chiqib ket bu yerdan!

Xayrullo bu gaplarni aytayotganda, boshlarini changallab oldi va o'shanday qolib ketdi.

Eshik ochilganda sekin qaradi. Elif soya singari tashqariga chiqib, uning ko'z o'ngidan yo'qoldi. Horg'in vujudiga majburan kerishib dam bergan bo'ldi. So'ngra ota-onasining oldiga bordi.

Voqeani otasiga bir-ikki jumla bilan izohladi. Elif tashqarida edi. Xayrullo otasiga uni olib borib oilasiga topshirish kerakligini aytdi. Haydar Bey oldiniga hayron bo'lib turdi-yu, tezda o'zini qo'lga oldi. Shosha-pisha kiyinib ko'chaga yugurdi.

Haydar Bey Elif izidan yetib oldi. Ikkovlari ham voqeaning shiddatidan go'yo tillarini yutib yuborgandek edi. Oralarida ikki-uch qadamlik masofa bor. Haydar Bey eshik oldiga yetib kelgach, orqaga qaytishni lozim topdi.

Elifning qarori esa qat'iy. Otaşiga hamma narsani aytadi. Elif ichkariga kirgach, Jamoliddin Bey qizini ko'rib shoshib qoldi.

Elif beqaror gapirardi.

– Nimalar deyapsan, qizim?

– Hayajonlanmang, dada, o'limni va bo'lib o'tgan bu narsaning chorasi yo'q. Bu hayajon oldinroq bo'lishi kerak edi. Endi esa barbod bo'lgan hayot, nima desang ham yarashadi.

Semra yolvordi, ingradi:

– Qizim, jim bo'! Jim bo'!!!! O'chir! – dedi.

Elif jim bo'lish chora emasligini tushunib yetgandi.

Ichini to'kib soldi va shu savolni ularga ham takrorladi:

– Mana vaziyatni tushundingiz. Endi sizning qaroringizni kutaman.

Ota kechaning jimjitligini buzib yuboradigan darajada hayqirdi:

– Daf bo'! Yo'qol! Elif o'lgan endi, yo'qol!..

Va Elif uydan soya singari chiqib qorong'ulik qa'riga singib ketdi. Bu safar esa uni kuzatib yuruvchi yo'q edi.

Bir muddat xonaning ichida jimjitlik hukmron bo'ldi. Semra yugurib erining yoniga keldi. Titroq ovoz bilan sukunatni buzdi:

– Jamoliddin!

Semraning gapi og'zida qolib ketdi:

– Sen kabi onadan, men singari otadan bundan ortiq avlod bo'ladimi? Beparvolik ortida fojea yotganidan bexabar qoldik.

– Jamoliddin!

Yoniga kelgan xotinini shiddat bilan itarib yubordi-da, nafrat bilan unga qaradi:

– Inson yo musulmon yoki kofir bo‘lishi kerak ekan, bu ikkalasining o‘rtasida qolib ketish mumkin emas.

Semra achchiq bilan sakrab o‘rnidan turdi va deraza tomonga yugurdi.

– Elif, qizim, ketma, ketma, qayt, – deb baqirdi.

Jamoliddin:

– Qo‘yvor! Ketaversin, kelsa o‘ldiraman uni! Qaysi tosh qattiq bo‘lsa, o‘sha toshga boshini ursin!

Bu baqirish Semraning oxirgi umidini ham puchga chiqardi. Qo‘rqqanidan uyning o‘rtasida mixlanib qoldi. Elif esa otasining shundoq ham bu baqirishlarini eshitmadi. Semra mushtini tugdi, o‘zini qo‘lga oldi. U barcha falokatlar orqasidagi haqiqatlarni ko‘rib gapirayotganday edi go‘yo:

– Bu qilgan ishingiz noto‘g‘ri. Gunoh faqat qizimizda emas. Qaysi aqlingiz bilan, qanday xayol bilan bu fikrga keldingiz? Qizning o‘zini haydab yuborish jamiyatdagi mikroby uyalariga yana bir bechorani qo‘shish emasmikan? Elifni uydan quvish bilan o‘zingizni qutqarmoqchi bo‘lishingiz ham katta jinoyat. Unga avvallari qilgan xatolarini uzluksiz davom ettirishi uchun o‘z qo‘llaringiz bilan imkoniyat yaratib berayapsiz. O‘z qizini uydan quvib yuborish bilan nomusimni qutqarib qolaman deb o‘ylaydigan darajada sizni ojiz inson deb o‘ylamagan edim. Uyat sizga.

Semra tinmay gapirar va baqirib yig‘lar edi. Jamoliddin Bey esa tez-tez urayotgan yuragidagi og‘riq azobi bilan xotiniga qattiq gapirdi:

– Yo‘qol ko‘zimdan! Meni jinoyatga undama, hozir seni bir nima qilib qo‘yaman! Men uni izzat-nomusimni ikki pullik qilsin deb o‘stirmagan edim. Aslida uni haydashdan oldin seni haydashim kerak edi, seni...

Bu tortishuvlar faqat bu kechadagina bo‘lmasligi kerak edi. Mana shunday mas‘uliyatsiz va shuursiz yashash insonni tikandan yotoq, olovdan nafas va otashdan ko‘ylak egasiga aylantiradi.

Vaqt tunning yarmidan o'tgan, ko'chalar jimjit va kimsasiz. Elif shaharning bunday sokinligiga birinchi marta guvoh bo'layotgandi.

Elif to'lin oyli kechada, ko'k yuzida porlayotgan yulduzlarga qarab chuqur nafas oldi va o'z-o'ziga shivirladi:

– Qani edi, men ham siz singari bo'lsam edi. Barcha tubanliklar, hamma fitna-fasodlardan yiroqda, sof, toza va go'zal yaratilishimizga sodiq qolsam edi.

Tavakkal yurish uni bir parkga olib keldi. Qariroq bir daraxt ostidagi o'rindiqqa asta o'tirdi. Kiyimiga o'ranib oldi. Qattiq qayg'u va alam bilan tong otishini kuta boshladi.

Qorong'ulik asta-sekin tarqalib, tong otdi; atrof yorishdi. Bu yangi kun Elif uchun o'zgacha tong edi. Yangi kun bilan birga uning uchun butkul yangi hayot boshlandi.

Vujudi sovqotganini sezib, biroz harakat qilib isinmoqchi bo'ldi. So'ngra tong sukunati ichra chaqirilayotgan azon ovozinini eshitdi. Bu ovoz u o'rganib qolgan, turli tasmalardan chiqayotgan musiqa ovozlari va u yerlardagi shovqinlardan umuman boshqacha edi.

Boshini og'irlashtirgan ming xil o'y-fikr Elifni jim qilib qo'ygandi. Sahar chog'i unga qandaydir ta'sir qilgan bu sadolarni, balki, u birinchi marta berilib tinglayotgandir.

Tinch joyida uyqudan uyg'onganlar ilohiy huzur topish uchun masjid tomon borardilar. O'sha on sovqotgani, ko'chaga haydab yuborilgani, uni barbod qilayotgan barcha xayollarni unutib atrofga nazar soldi va azon tovushi kelayotgan minoralarga qaradi:

– Qanday buyuk, qanday lutfi kengsan, yo Rabbiiy! Seni unutib qo'rganlar qiyin ahvolga tushib, qo'rqqanlaridan qo'llarini senga ochganlarida ham kechurguvchisan! Allohim! Allohim! Allohim!

Shu topda o'z-o'zimdand, inson bo'lganimdan uyalib ketyapman! Barcha amrlaringga beparvo bo'lib yashagan ojiz qulingman.

Faqat namoz va duolar otini eshitgan bechora qulman. Hamma qo'shiqlarni yodlab olib, sevgi-muhabbat haqidagi she'rlarni hamma narsadan ustun ko'rgan bechoraman. Mening zuvalam shu narsalar bilan pishgan, shu narsalar bilan oziqlantirilgan qizman.

Xristian yoki yahudiy ham dinining eng kichik qoidasigacha o'rganarkan, men esa dinlarning eng ustuni bo'lgan islom dinidan bexabarman.

Bu talpinish Elifni chuqur o'yga toldirdi. Umrini behuda o'tkazgani, bekorchilik narsalarga sarflagani, hozirgacha haqiqat deb o'ylagan hamma narsani soxta va o'zini bu haqiqatlardan juda uzoqda qolib ketganini o'ylab yuragi siqildi.

– Afv et meni, Alloh! Afv et! Mening bu g'aflat uyqusidan uyg'onishimga madad ber! Eng so'ng Sening eshigingga keldim, Senga sig'indim, yo Rabbiy!

Atrof endi-endi yorishayotgan, zarrin nurlarini tarata boshlagan quyosh Elifning sariq sochlarini shafqat bilan silayotganday edi.

Elif tirikchiligi uchun, avvalo o'ziga ish topishi kerak. Endi uyiga qaytib borolmaydi. Yonida bir-ikki kunga yetadigan puli bor. O'rnidan umid bilan turib, harakatsizlikdan uvishib qolgan oyoqlarini uqaladi va:

– Alloh! O'zing yordam ber! Sendan boshqa hech kimim yo'q! – deya asta yura boshladi.

Elif ko'chalarda bir qarorga kelolmasdan aylanar, judayam charchagan va och edi. Yonidan o'tayotgan sotuvchidan simit sotib oldi. Uni yeb yurib atrofga nazar soldi. Yurgan ko'chalari mahallasidan ancha uzoqda edi. Shunday bo'lsa ham biror tanish chehraga ro'baro' bo'lishdan cho'chidi. “Axir kattakon shahar bo'lsa, insonni o'z domiga tortib yuboradi-ku”, deb o'ylab biroz tinchlandi. Ming bir xayol bilan keta turib, nogahon bir do'kon oynasiga yopishtirilgan e'lonni ko'rdi. “Diqqat! Tajribali sotuvchi ayol olinadi”. Tortinib do'konga kirdi.

O'ttiz besh-qirq yoshlar chamasidagi bir odam Elifni mijoz deb o'ylab unga iltifot ko'rsatdi:

– Marhamat qiling, xonim afandi! Nima xizmat?

Elif uyalganidan boshini quyi egdi:

– Haligi, oynadagi e'longa ko'zim tushgandi-da...

Bu so'zni eshitgan do'kon sohibi Elifga boshdan-oyoq nazar solgandan keyin:

– Avvallari hech sotuvchilik qilganmisiz?

– Yo‘q.

Do‘kon xo‘jayini kibr bilan gapirdi:

– Bizga bu ishni tushunadigan, bu do‘konning ishlarini bemalol yurita oladigan bir odam kerak.

Elif umidsizlangan, yolvorganday ovoz bilan:

– O‘rgana olmasmikanman?

– Men sizga o‘rgana olmaysiz demadim. Bizga bu ishni yaxshi tushunadigan odam kerakligini aytdim, xolos.

Elifning xayoli chippakga chiqdi. Ahvoli g‘ariblashdi, nigohlari qaytadan so‘na boshladi.

– Kechirasiz, sizni bezovta qildim, – deya do‘kondan asta chiqib ketdi.

Kechqurungacha ko‘rgan har joydan, umid qilgan barcha eshikdan ish qidirdi. Harchand urinmasin hech bir joydan ijobiy javob ololmadi. Xayolidagi najot va qutulish umidini ham yo‘qotayotganday edi.

Elif ichini kemirayotgan qo‘rquv kattalashayotganini his qila boshladi. Ertalab yegan bir dona simit bilan kechqurungacha ko‘chalarda kezgan bo‘lsa ham qorni ochqaganini umuman xayoliga kelmadi. Faqat charchaganini sezdi va biroz dam olish uchun parkning burchagidan joy qidirdi.

Avvallari har qadamini zavqlanib tashlab yurgan, yashash orzusi bilan tentaklarday aylanadigan shahri go‘yo boshqa shahar edi.

Elif yuzida tabassum ko‘ringan har bir insonni baxtli sanardi. Endi esa yonidan o‘tayotgan har erkakning qarashlaridan nafrat qiluvchi Elif paydo bo‘ldi.

– Yashashning ma‘nosi qolmadi, – deya o‘z-o‘ziga shivirladi Elif.

Shaharning deyarli barcha eshiklari u uchun yopilgandi. Yomon xayollarga berildi. Kattakon shaharda bir o‘zi yolg‘iz nima qila olardi? “Yaxshisi – bir necha metr arqon va meni ko‘tara oladigan kattaroq daraxtning shoxi”, – deb o‘yladi.

Dunyodagi barcha yomonliklar va hamma siqilishlardan qutulishning boshqa yo‘li yo‘qligini o‘ylab asta yura boshladi. Shu alpozda anchagina yurdi.

Bir davlat idorasining yonidan o‘tayotib ko‘zlari uning baland devorlariga tushdi. Elif ham yurar, ham yuragini parchalayotgan

bu manzarani ko'rib qattiq ezilardi. Bir payt o'zining ahvolini ular bilan qiyoslay boshladi. Ularning holatlarini o'zining ahvolidan yana-da achinarli ekanligini o'ylab chuqur xo'rsindi.

Bunday holatlar shaharning deyarli hamma joyida topilishi mumkin edi. Elif jazirama issiqda ham, qahraton sovuqda ham, erta tongdan kech qorong'ugacha yarim yalang'och, och, sovuq betonlar ustiga tashlab ketilgan, bir necha tanga uchun qo'llarini ochib o'tirgan tilanchilardan ko'zini uzolmasdi. U ko'chaning o'rtasida yo'qsillik girdobiga uloqtirilib, ayanchli taqdirlari bilan yolg'iz qolgan bechoralar uchun ko'z yoshi to'ka boshladi. Xo'rsina-xo'rsina ularga qaradi.

Elif chidolmasdan o'z dardini unutib, boshqalarning dardi uchun ko'z yoshi to'kardi. Shu payt ich-ichidan kelgan qandaydir his bilan ularning har birini alohida-alohida ko'nglini olmoqchi bo'ldi.

Ko'zlari o'ta nochor vaziyatda betonning ustida yotgan ikki qiz bolaga tushdi. G'alati harakatlar bilan asta ularning yonlariga keldi. Bolalarning hurpaygan sochlarini shafqat bilan siladi, lablaridan titroq ovoz chiqdi:

– Isming nima, sening?

Bola uyalganicha boshini oldinga egib javob berdi:

– Aysel.

– Ota-onang bormi?

Bola beparvo ohangda javob berdi:

– Boor...

– Seni bu yerga ular yuborishdimi?

Bola xijolat bilan gunohkorday oldiga qaradi-da, "Ha" deganday boshini qimirlatdi. Elifning ko'zlari Ayselning tizzalariga bosh qo'yib betonning ustida yotgan bolaga tushdi. Ayselga bolani ko'rsatib:

– Ukangmi? – deya so'radi.

Aysel bazo'r:

– Ha, – dedi.

– Betonning ustida sovqotmayapsizlarmi?

Aysel asta yelkasini ko'tardi va lablarida achchiq qimtinish paydo bo'ldi:

– Sovqotsak nima o‘zgaradi?

– Beton ustiga o‘tirmasdan, hech bo‘lmasa tik turing, shamollab kasal bo‘lib qolasizlar.

Bolalar bunday tasallilardan to‘ygan edi. Elifning gaplarini xohlamaygina eshitib: “Nima qilaylik?” – deganday yelka qisdilar.

Elifdagi qiziqish yana kuchaydi:

– Ota-onangiz ishlamaydimi?

Aysel bo‘ynini bir tarafga burdi-da:

– Otam ikki yildan beri kasal, ishga yaramaydi, deb ishdan haydab yubordilar. Onam birovlarining kirini yuvadi, topgan pullari bizga yetmaydi. Biz bundan boshqa yana nima ham qila olardik? Qarang, siz qanday chiroyli kiyingansiz. Atrofda mazza qilib aylanib yuribsiz! Biz esa o‘rtoqlarimiz bilan ko‘chalarda o‘ynash baxtidan ham mahrummiz. Kayfiyatingiz joyida, boshqa ishingiz yo‘qday, bizning ahvolimizni masxara qilganday savollar beryapsiz. Mana, bizning holimizni ko‘rib turibsiz. Bizga yaxshilab qarab ibrat olingda, o‘zingiz uchun Allohga shukur qiling.

Elif horg‘in ahvolda o‘rnidan turdi. Xuddi ularni bu ahvolga solgan odamday vijdon azobida qoldi. O‘pkasi yoriladigan darajada chuqur nafas oldi va:

– Uff! – deya ingradi.

“Boshqa nima ham deyishardi, shunday deyishadi-da”, – deya g‘o‘ng‘iraganicha oyoqlarini sudrab yura boshladi. Bolalarga munosabatidan o‘zi uyalib, ularga “xayr” deyishni ham esidan chiqardi. “Hech kim boshqaning qanday holatda ekanligini bilmaydi-ku? Alloh vujud ichidagi qalbni sir qilib yaratgan ekan”, – deb o‘yladi.

Aysel uning orqasidan gapirgan gapini eshitib yuragi battar siqildi.

– Xix, – dedi, – pul bermaydi-yu, aql o‘rgatadi, senda bor aql bizda ham bor.

Elif tamom bo‘ldi, qurigan lablari achchiq haqiqatni shivirladi:

– Uyalishi kerak bo‘lgan – sen va men emas, seni va meni bu ahvolga solgan jamiyat uyalsin!

Shu tariqa anchagina yurdi. Pochta oldida qog‘oz va ruchka sotayotgan bolalarni ko‘rib to‘xtadi. Qog‘oz, ruchka va konvert

sotib olib pochtaga kirdi. Bo'sh turgan stolning yoniga bordi va qog'ozini qo'ydi. Ruchkasini chiqarib chuqur o'yladi. Xayolidan o'tganlarni barchasini jamlab qisqagina maktub yozdi va konvertga soldi.

FARZAND DOG'I

Jamoliddin Bey juda xafa edi. Tahdid bilan ko'chaga haydab yuborgan qizini o'ylardi. Ham qizini o'ylar, ham do'stlari oldida shaxsiyatini yerga toptagani uchun uni kechirgisi kelmasdi.

Jamoliddin Bey uyatdan ko'chaga chiqishga ham botinolmadi. Chiqsa ham tanish chehralarga qaray olish uchun o'zida jasorat topolmas edi.

Semra ertalab turib, odatdagidek qimor o'yiniga yugurdi. Qizining qay ahvolda ekanligini o'ylab ham ko'rmadi. O'rtoqlaridan birisi Semradan:

– Nima bo'ldi? Elifdan biror xabar bormi? – deya so'radi.

Bu savolga javob bo'lmadi:

– Iltimos qilaman, bu mavzuga boshqa qaytmaylik.

* * *

Bo'lib o'tgan hodisa Xayrulloga kuchli ta'sir qildi. U atrofda tarqalgan mish-mishlarga chidolmadi. Mashinasiga o'tirib, o'yidan uzoq bir joyga sayohatga ketdi.

“Sayohat qiling, salomat bo'lasiz” hikmatiga amal qildi u. Xayrullo bu hadisi sharifning ma'nosiga shaklan taslimiyat ko'rsatdi.

* * *

“Bir kishi son-sanoqsiz insonning tinchini buza olarkan”, – deya o'ylagan Jamoliddin Bey. Shu payt eshikdan kelgan qo'ng'iroq ovozi eshitib, shoshib o'rnidan turdi va: “Kim bo'lishi mumkin?” – deb eshikni ochish uchun yurdi.

Hali eshikni ochmasidanoq maktub ushlagan qo'l ko'rindi. Kelgan odam Jamoliddin Beyga qarab konvert uzatdi:

– Marhamat.

Jamoliddin Bey maktubni hayajon bilan oldi. Birinchi ishi konvertning chap burchagidagi jo‘natuvchi ismiga qarash bo‘ldi.

– Elif! – deb g‘o‘ng‘iraganicha ichkariga kirdi.

Jamoliddin Bey stulga o‘tirib konvertni ochdi. Buklangan maktubni ochayotganida hayajondan qo‘llari titradi. Maktubni o‘qiyotgan mahal o‘z-o‘zidan ochilgan eshikka zimdan qaradi. Semra ichkari kirdi. Erining qo‘lidagi maktubni ko‘rgan Semra qiziqib so‘radi:

– Maktub kimdan ekan?

Jamoliddin Bey:

– Qizingdan, sening qizingdan, – deya kinoya va jahl aralash javob berdi.

Bu gapni eshitgan Semraning qo‘llari yoniga tushdi:

– Yolg‘iz mening qizim ekanmi? Qizimiz emasmi?

– Ha, qizimiz! Ikkimizning shohasimiz!

– Kinoyali gaplaringizni bas qiling, ayting, qayerda ekan? Nimalar yozibdi?

– Hali o‘qimadim, bilmayman.

Semra eridan yolvorgan ohangda o‘qishni so‘radi.

– O‘qisangizchi?! Nima bo‘ldi. Qiziqib ketayapman!

– O‘qiyman, sen diqqat bilan tingla, chunki bu ko‘proq sening asaring.

Semraning bu gapga achchig‘i chiqdi:

– Qo‘ying shu foydasiz tortishuvni, maktubni o‘qing. Bu narsa ikkimizning ham asarimizdir.

– Ammo sening hissang ko‘proq.

– Xudo haqi, tezroq o‘qing deyapman.

Jamoliddin Bey maktubni o‘qiy boshladi, Semra esa uni diqqat bilan tinglardi.

MAKTUB

“Onajon, dadajon. Ha, men katta xato qildim. Yomon qizga aylandim va oilaning yuz qorasi bo‘ldim. Faqat haqiqiy gunohni sizda va siz singari farzand o‘stirganlardan qidirish kerak. Far-

zandi yomon ahvolga tushsa, uni rad etish yoki haydab yuborish bilan barcha ayb va gunohlar yuvilishini o'ylaganlar ojiz insonlardir. Men bu holatga tushgan bo'lsam, eng katta sababni o'zingizdan qidirishingiz kerak. Ko'ngli tilaganiday, ko'chaga yolg'iz o'zini hech qanday nazoratsiz, erki qo'lga berilgan boladan bundan ortig'ini kutish ham aqlsizlik bo'lardi. Haqiqat shuki, har kim ekanini o'radi. Endi men sizdan so'rayin: Men uyga kelganimda qayerda yurganimni qachon so'radingiz? Qachon menga yaxshi va yomon qanday bo'lishini, qanday harakat qilishim kerakligini o'rgatdingiz? Yoki biror narsani tavsiya qilib menga o'rnak bo'ldingiz? Men sizning yoshligingizning haqiqiy namunasiman. Meni uydan haydab chiqarish bilan vijdongingiz poklanganiga ishonayapsizmi?

Sizlarga yalinayotganimni, sizlardan kechirim so'rash uchun bu maktubni yozganimni o'ylasangiz, xato qilasiz. Faqat xato yolg'iz menda emas. Bu ishda sizga tushgan ulush menikidan ko'p. Dunyoning eng katta mahkamasi bo'lgan vijdon oldida bir qarorga kelishingizni xohladim. Yolg'onchi guvohlar joy ololmaydigan mahkamada siz oladigan natija aslida oshkoradir. Vijdongingizga quloq berib qaror qiling. Agar vijdon deyilgan mavhum narsani o'zingizda topolsangiz. Elif".

Maktubda yozilgan gaplar ota-onaning dilini og'ritdi. Semra o'zini tutolmay yig'lay boshladi. Jamoliddin Bey boshi tumanlar ichida qolib ketgan bir tog'ning cho'qqisini eslatar, siqilganidan ko'ngil og'rig'i orasida talpinardi.

Titrayotgan qo'lidan maktub yerga tushib ketdi. Ko'zining oldida bulutlar paydo bo'ldi. O'lik ovoz bilan:

– Hozir qayerlarda ekan? – dedi.

Semraning onalik tuyg'ulari endi tirila boshlagan edi. Yuzida iztirob chiziqlari paydo bo'ldi. Vujudini asabi tufayli boshqara olmadi:

– Sizdan so'rash kerak! – deb eriga nafrat bilan qaradi. – Qayerda bo'lishi mumkinligini uni ko'chaga haydab yuborishdan oldin o'ylashingiz kerak edi! Qiz bolani uydan haydab, o'zingizni sharmanda qildingiz. Shu ishingiz bilan iftixor qilayapsizmi? Taniqlar baribir Jamoliddin Beyning qizi deyilar. O'z farzandin-

gizni o‘z qo‘llaringiz bilan badnom qildingiz. Endi ko‘chadan kelgan ovozni eshiting, – deya hayqirib qo‘li bilan yuzini berkitdi.

Semra nima qilishini bilmasdi. Erining yoqasiga qattiq yopishib unga osilib oldi. Jamoliddin Bey ham sarosimaga tushib qoldi. Birozdan so‘ng hayajon to‘la ovoz uy ichida yangradi.

– Uni topishimiz kerak, tushunayapsizmi? Uni topishimiz kerak! Bo‘lmasa o‘zimni kechirolmayman, – deb hayqirdi Semra.

Jamoliddin Bey yoqasiga yopishgan xotinining qo‘llarini shiddat bilan siltab tashlab:

– Bas, tinchlan, asabiylashma. Bo‘g‘ilib qoldim, – dedi.

Semra baqirib yig‘lar, Jamoliddin Bey esa horg‘in ovoz bilan gapira boshladi:

– Asab buzilishi va o‘ylamay qilingan qarorning natijasi bu. Elif nohaqlikka-ku, yerdan osmongacha nohaq. Buni hech kim inkor qilmaydi. Nomusimiz bir pul bo‘ldi. Ammo eng katta xatoyim nima bilasanmi? Koshki uni haydash o‘rniga seni avvalroq uydan quvib yuborsam edim. Chunki bularning bari senga oiddir. Barcha gunohlari, – deya baqirdi.

Semra:

– Oh! Elif! Qanday azoblading meni, – dedi.

– Endi nima foyda?

– Menga bu juda katta saboq bo‘ldi, qizimni toping, dunyodagi eng yaxshi ona bo‘laman. Endi uni yolg‘iz tashlab qo‘ymayman, qimorga o‘yiniga bormayman, ichkilik ichmayman. Qasam ichib aytaman, hamma narsadan voz kechaman, faqat qizimni topib bering. Hamma yerga xabar qiling, e‘lonlar osing, kechirganligingizni ayting.

Semra yolvorgan sari Jamoliddin Bey unga ajablanib qaradi. Chunki Semra hayotida birinchi marta eriga bo‘ysunayotgan edi. Semraning bu so‘zlari Jamoliddin Beyni ancha yumshatdi. Ba‘zan dard insonni o‘zgartiradi, insonni pishiradi. Bugun Semrada ham shunday bo‘ldi.

Jamoliddin Bey:

– Bilmaysanmi? Elif juda qaysar qiz-ku, osonlikcha uni topolmaymiz. Kim biladi, hozir qayerlarda ekan? Ochmi, parishonmi? Yoki...

Semra Jamoliddin Beyning soʻzini boʻldi:

– Jim! Jim boʻling, xayolingizga hozirdan yomon narsalarni keltirmang. Elif siz oʻylaganchalik johil qiz emas. Siz yaxshisi, vaqt oʻtib ketmasdan hamma joyga xabar bering, har tarafdagi...

* * *

Issiq havo oʻrnini yoqimli shabadaga boʻshatdi; kun oqshomga ogʻdi. Parkdagi oʻrindiqlarda yakkam-dukkam oʻtirgan bir-ikki kishi bor, xolos. Elif esa dahshatli xayollar girdobida oʻzi bilan oʻzi olishardi. Qoshlari oʻrtasida chiziq paydo boʻlgan, koʻzlari esa bir nuqtaga qadalgan edi.

Koʻnglidan oʻtayogan narsani koʻzlaridan osongina oʻqish mumkin.

Qoshlari chimirilib, koʻzlari telbalarcha kattalashdi. Ichki gʻalayon unga tinchlik bermasdi. Elifning shuursiz, nursiz koʻzlari dunyoga minnatsiz, beparvo qarardi, biror narsani koʻra olishdan koʻra, nimanidir qidirish uchun talpinar edi.

Bu vaziyat elliklarga kirgan bir ayolning diqqatini tortdi. Uzun koʻylak kiygan, boshi roʻmolli, oddiy va dardli koʻrinishli ayol oʻrindiqlarning bir chetiga oʻtirib, dunyo bilan aloqasini uzgan bu yosh qizga boshdan-oyoq razm soldi. Miyasini chigallashtirib yuborgan masala muhokamasida biror qarorga kelish uchun harakat qilayotgan Elif yonida oʻtirgan ayolning tasodifan bergan savolidan sergaklandi:

– Bunchalik berilib, nimani oʻylayapsan, qizim?

Kutilmagan savoldan choʻchib ketgan Elif, yonida boshqa kishi oʻtirganini koʻrdi. Koʻzlarini birdaniga bir nuqtadan olib notanish ayolga qaradi. Hech oʻylab oʻtirmay ayolning savoliga qisqagina javob berdi:

– Oʻzimni oʻldirishni...

Bu soʻzlar mutlaqo oʻylamasdan gapirilgani shundoqqina koʻrinib turardi. Chunki biror narsaga berilib ketgan inson aytilmaydigan sirlarini ham bir zumda ogʻzidan chiqarib yuborishi mumkin. Elif ham shunday qildi.

Ayolning rangi birdan oʻzgardi. Qizning javobidan koʻngli toʻlmadi. Goʻyo notoʻgʻri eshitganday takror soʻradi:

- Tushunmadim?!..

Yana o'sha javob aytildi:

- O'zimni o'ldirishni, dedim...

- O'zimni o'ldirishni?

- Ha!

Ayol tashqi ko'rinishidan ancha dard chekkan, hayotning achchiq-chuchugini tatigan kishiga o'xshardi. U qizni samimiy ovoz bilan ko'ndirishni o'yladi:

- Sizni bu qarorga kelishingizga majbur qilgan narsani bilmayman. Ammo shu haqiqatki, hali juda yosh va tajribasiz ekaningiz ko'rinib turibdi. Yuzingizda umidsizlikka berilish alomatlari bor. Sizdagi favqulodda holni ko'rib yoningizga o'tirdim. Qor yog'magan qish, dard kelmagan bosh bo'lmaydi. Inson taskin topishi uchun ichida to'plangan, hayotini zaharlagan va ko'nglini iskanjalar girdobiga tashlagan tushunchalarini biror kishiga to'kib chora qidirishi kerak. Meni folbinga o'xshab, haqiqatni gapiryapti, deb o'ylashingiz mumkin. Ammo men folbin ham, g'amgin yuzlarga qarab, ularning yarasiga tuz sepib zavq oladigan toifa ham emasman. Menga bir ona sifatida qarashingizni so'rayman. Bolasini shafqat bilan bag'riga bosib uning qontalash yaralariga malham suradigan ona... Dardingni eshitayin, bolam. Agar so'zlarimda haqsizlikni ko'rsang, yana o'zing o'ylagan ishni amalga oshiraverasan...

Elif bu beg'ubor ayolning samimiy so'zlariga ishonganday bo'ldi. E'tibor uchun unga mamnuniyat izhor qildi va g'amgin, ayni paytda fusunkor moviy ko'zlari bilan unga qaradi. Ayolning qarashlarida iliqlik, harakatlarida samimiyat bor. Elif bularni xayolidan kechirib, o'zligini yo'qotgan mash'um tushunchalarga qisman nuqta qo'ydi.

Elif titroq ovoz bilan notanish ayoldan so'radi:

- Ismingiz nima?

Ayol qizning ko'nglini yumshatuvchi bir tabassum bilan asta kulimsiradi:

- Ismim Keriman...

Elif xo'rsindi:

– Menga e'tibor berishingiz qalbimni hayajonga soldi. Dardimni aytish bilan yengil tortmasam kerak. Siz ham mening o'rnimda bo'lsangiz, ayni mening holatimga tushar edingiz. Hozirgi musibatdan chiqish uchun boshqa hech bir chora yo'qqa o'xshaydi. Botqoqlikning suvidan ham balchiq hidi kelishi tabiiy...

Hayot tajriba demakdir. Keriman xola ko'p narsa ko'rgan, dard tortgan, har g'amning ro'parasida sabr-bardosh ko'rsatgan ayol edi.

– Menga qara bolam, hali juda yoshsan. Darding avzoyingdan shundoqqina ko'rinib turibdi. Ammo o'z joniga qasd qilish qo'rqq, kurashdan qochadigan, ojiz insonlar qiladigan katta xato.

Inson juda qiyin sharoitlarda ham, oz bo'lsa-da, najot umidlarini yo'qotmasligi kerak. Bir kuni bu najot yo'liga ochilgan bu umidlar sabr va kurash natijasida xayollar olamidan ayrilib, haqiqatlar dunyosiga ko'chadi. Faqatgina, bu umidlar iymon bilan oziqlanishi kerak.

Elif miyasini timdalagan tushunchalardan hali ham o'zini qutqara olmagandi. Horg'in ovoz bilan pichirladi:

– Xatolik juda og'ir yuk holiga kelgan bo'lsa-chi, umidlar o'zlarini yeb yubormaydilmirmi?

Keriman xola, mayin tabassumdan so'ng:

– Yo'q, bolam, – deya gap boshladi, – hayot shunday go'zal narsa, qirq tugunli ip bilan yuk tashiydigan hammol uchun ham, asir lagerlarida och va parishon yurganlar uchun ham, g'ayriinsoniy zug'umlar bilan ishlatiladigan mahkumlar uchun ham, tog'lardan tutib kelib, tishlari va tirnoqlari sug'urib olinib, barcha erkinliklari qo'llaridan olib qo'yilgan hayvonlar uchun ham hayot yashashga arziydi. Sen bu aytganlarimdan yomon holdamisan? Dardingni ayt, tushuntir, biror chorasini topaylik. Aytdim-ku, meni onang o'rnida ko'rishing mumkin.

Elif dardini hech kimga aytolmay qiynalgan edi. Shunday to'lib ketgandiki, bo'shab olsa ancha taskin topardi. Shafqat tilagan nigohlarini yana Keriman xolaga qaratdi. Uni yaqindan tanishga qiziqdi:

– Sizni Xizir jo'natdimi? Kimsiz o'zi? Qayerdan kelib, qayerga ketmoqdasiz?

Keriman xola samimiyat bilan dedi:

– Hayotda o‘zidan boshqa hech kimi yo‘q ayolman. Hayotim juda uzun hikoya. Bir kasalxonada ishlayman. Ishdan chiqib uyga ketayapman. Sening bu g‘arib holingni ko‘rib to‘xtadim. Hozir esa ko‘rganingdek yoningda turibman.

Endi sen gapir, sen kimsan? Seni bu holatga tushirgan narsalar nima o‘zi?

Elif Keriman xolaning qistovi bilan xijolat tortganday boshini egdi va hazin ovoz bilan hikoyasini tushuntirishga urindi:

– Judayam baxti qaroman, Keriman xola, judayam... Hammasi jaholatning natijasi. Eslagan sari o‘zimdan ham nafratlanib ketaman. Avval tanimagan bir erkakning mashinasida uyimga olib borib qo‘yish taklifini qabul qildim. So‘ngra hech bilmagan, ko‘rmagan joyimda mashinadan olib ichilgan ikki viski. Qolganini eslay olmayman. Otamning eng yaqin do‘stining o‘g‘li bilan unashtirildik, keyin to‘yimiz bo‘ldi va...

Elif chuqur xo‘rsinib jim bo‘lib qoldi.

Keriman xola o‘yga soldi. So‘ngra:

– Tushunayapman, – dedi. – Banda tanglikda qolmaguncha Xizir yetishmaydi. Hidlanib, sasib ketgan jamiyatning ma‘rifatlari... Buzilgan muhitning zaharli tuxumlari... Mayli, bo‘ldi qilaylik endi. Men yolg‘iz ayolman. Bir xonali kechaqo‘noqda yashayman. Men bilan yur. Meni onalikka qabul qilsang, bir-birimizga madad bo‘lamiz. Yana ham bo‘lmasa, bir ilojini topib bosh hakimga vaziyatni tushuntirib, senga biror ish berishini iltimos qilaman, yaxshi bo‘ladi. Shunday qilsang, miyangdagi qo‘rqinchli fikrlar yo‘qoladi.

Bir-birimiz bilan jon do‘st bo‘lamiz. Kerak bo‘lsa, senga keladigan biror yomonlikka qarshi jonimni ham beraman. Ortda qolgan hamma narsani esingdan chiqar. Endi kelajaging uchun mas‘ulsan. Katta xato qilibsang, albatta, bundan ko‘z yumib bo‘lmaydi. Xatoga tushish yomon, faqat uni davom ettirmaslik katta muvaffaqiyatdir.

Keriman xolaning bu hikmatli so‘zlari Elifning g‘amgin ko‘zlarida sevinch uchqunlari paydo qildi.

– Siz juda yaxshi inson ekansiz. Demak, bu dunyoda yaxshi insonlar ham yashamoqda. Shu onda yangidan hayotga kelganday bo‘ldim.

Shu tobda Elif miyasiga tuzoq urgan tuyg'ulardan sekin-sekin qutulayotgan edi.

Elif Keriman xolaning taklifini qabul qildi. Elif xayol surib turgan paytida, Keriman xola unutib qo'ygan bir narsasini eslaganday:

– Shoshilganimdan ismingni so'rashni unutibman? – dedi.

Titroq ovoz bilan javob berdi:

– Elif.

Atrofga qorong'ulik tushdi. Keriman xola o'tirgan joyidan turib etagini qoqdi va qizga qarab:

– Qani, Elif, endi ketdik, to'g'ri bizning uyga boramiz. Char-chagan va uyqusiz qolganing shundoqqina bilinib turibdi. Sen dam olishing kerak. Keyin uzoq-uzoq dardlashamiz. Ko'raylikchi, senmi yoki men yanayam ko'proq dard tortgan ekanmiz? O'shanda o'zing xulosa chiqarib olasan.

Vaqt anchagina kech bo'lganda ikkovlon o'rinlaridan qo'zg'alishdi. Bir-birlari bilan suhbatlashib keta boshladilar. Anchagina yurganlaridan keyin asfalt yo'l tuproqli yo'lga ulandi.

Elif bundan keyin yashaydigan manziliga zimdan nazar soladi. Keriman xola kichkina hovliga – bir qavatli kechaqo'noqqa ishora qilib:

– Mana, Elif, shu ro'paradagi kichik hovlisi bor yog'ochli uyda tunaymiz, – dedi.

Hovli eshigidan o'tib ichkari xona oldiga kelishdi. Keriman xola kalit bilan eshikni ochishga harakat qildi. Bu paytda Elif esa o'zi ham tushunmaydigan bir holda cho'chib tushdi va turgan joyida to'xtab qoldi. Eshik ochilgandan keyin ichkariga qo'rqa-pisa nazar soldi. Rangi bir tusda, rangi o'chdi.

“Barcha yomonliklar e'tiborsizlik va har narsaga ko'r-ko'rona ishonishdan boshlanadi”, deya o'yladi.

Keriman Xonim esa, Elifning xayollaridan uzoq va yoqimli lutf bilan:

– Mana shu bizning faqirgina kulbamiz, Elif! Qani kir! – deb yo'l ko'rsatdi.

Elif qo'rquv va tortinchoqligini hali ham yenga olmagan edi. Keriman xolaga yana bir marta boshdan-oyoq razm soldi va:

“Qalbi mehr-shafqatga to‘la bu insondan yomonlik chiqishi mumkin emas”, – deya yaxshi o‘yga bordi. Ohista odim tashlab ichkariga kirdi.

Kirgan joyi kichkinagina bir xonali uy edi. Xonada devorga yopishtirilgan ikkita taxta karavot, uy o‘rtasiga solingan, rangi o‘chib ketgan yashil palos, krovatlarning ro‘parasidagi devorga yarashmagan va nomigagina turgan shkaf, eshikning o‘ng tarafiga o‘rnatilgan gaz o‘chog‘i va boshqa ba‘zi narsalardan bo‘lak ko‘zga tushadigan deyarli hech narsa yo‘q edi.

Elif uyning hammayog‘iga nazar solib chiqqandan keyin charchaganligini sezib krovat ustiga o‘tirdi. Keriman xola uni zimdan kuzatdi. Keyin Elifga qarab:

– Uyimiz senga yoqdimi?

– Uyingiz chiroyli ekan, Keriman xola!

Ko‘rinishidan Elifning qorni ochgani shundoq sezilib turardi. Buni payqagan Keriman xola shoshib gazo‘chog‘ining yoniga borib, uni yoqdi-da:

– Judayam ochiqqanga o‘xshaysan. Hozir sho‘rva pishiraman, ovqatlanamiz. Keyin yotib dam olasan. Undan so‘ng suhbatlashib dardlashamiz, nima deysan?

Elifning harakatlari va gaplarida yashirib bo‘lmaydigan mamnunlik bor edi.

– Siz aytgancha bo‘la qolsin, Keriman xola...

ELIF ISHGA KIRDI

Kunlar bu yog‘och uyning to‘rt devori orasida o‘tardi. Elif berkinib olgan bu joyida go‘yo chillaga o‘tirgandek edi. O‘tayogan kunlar uni yanayam so‘ldirib, ruhan battar qiyin ahvolga solardi. Elifning bu ahvolini ko‘rgan Keriman xola:

– Sening ruhing tushib, kayfiyating tobora cho‘kayotgani sezilmoqda. To‘rt devor orasida o‘tiraverish yuragingni siqib qo‘ydi, shekilli?!..

Elif Keriman xolaning yuziga yolvorganday qaradi:

–

– Agar xohlasang, ishga kir, biroz yozilasan. Uyda o‘tirishga o‘rganmagan ko‘rinasan, har holda. Ishga birgalikda borib kelamiz.

Elif boshi bilan tasdiq javobini berdi.

Nihoyat u Keriman xolaning bosh hakimga iltimosidan keyin kasal boquvchi bo‘lib ishga kirdi. Keriman xola bilan birga ishlash Elifga kuch berdi.

Elif bu ishidan judayam mamnun ko‘rinardi. Kasallarga o‘ta jiddiy qarar, uylaridan uzoqda qarovga muhtoj bu insonlarning dard o‘rtog‘i bo‘lib ularga xizmat xursand qilardi. Shu ishi bilan vaqtini mazmunli o‘tkazib, barcha dardlarini asta-sekin esidan chiqara boshladi. Uning qalbidagi yagona maqsadi xizmat qilish va o‘tmish xatosining kechirilishi uchun Allohga yolvorish edi. O‘zining yangi kiyimi va o‘zgargan tabiati bilan butkul boshqa boshqa qizga aylandi. Uning bu holini otasi ko‘rsa ham, avvalgi kibrli, balandparvoz, kalondimog‘ qizini taniiy olmasligi aniq.

Elif boshida oppoq tulband (hamshira shapkasi), egnida uzun-gina, beldamchali oppoq xalat bilan umuman yangi ko‘rinishga ega bo‘lgan edi. Avvaliga har safar oynaga qaraganda o‘z-o‘ziga begonalik his qilgan Elif asta-asta yangi ko‘rinishiga o‘rgandi. Qilayotgan har bir ishidan keyin g‘urur bilan:

– Endi jamiyatga foydali insonman, kuchim yetganicha insoniyatga xizmat qilmoqdaman, – deb o‘ylar va bundan rohatlanardi. Ishga kirganiga o‘n besh-yigirma kunlar chamasi bo‘ldi. Har kuni ishga qiziqqanidan kasalxonaga kelar, kiyimini almash-tirib, o‘zi ishlaydigan bo‘limga qarab yurardi. Bugun ham odat-dagiday shunday qildi.

Har tong ishga boshlamasdan avval bo‘limdagi kasallarning har biri bilan alohida-alohida ko‘rishib hol-ahvol so‘rar va keyin boshqa ishlarini qilardi.

Bugun esa har kungi odatini tark etdi. Chunki ichkari kirma-sidanoq yo‘lakda bintga o‘ralgan yomon ahvoldagi bir kasalni ko‘rdi. Doktor uning tepasida turardi. Elif xavotir bilan u yerga yaqinlashdi. Bemor husnsiz edi. Yuzining ochiq qismi unga tanish bir kimsani eslatardi. Yuragi joyidan chiqquday bo‘lib, unga qaraganicha turgan joyida qotib qoldi.

Elifning vujudida titrash va harakatlarida bo‘shashish paydo bo‘ldi.

Shu holicha kasalning va doktorning atrofiga aylanib turdi. Mahzun ovozdagi:

– Nima qilibdi, doktor bey? – deya so‘radi Elif.

Keksa doktor Elifga ko‘z ostidan qaradi va:

– Og‘ir transport halokati, qizim...

– Ahvoli yomonmi?

– Biz hamma kerak bo‘lgan narsani qildik. Taqdir Allohdan, menimcha, birozdan keyin o‘ziga kelishi kerak. Atagani bor ekan, osongina qutulibdi. Siz hozircha yonidan jilmang.

Elif shoshib:

– Albatta, afandim! – dedi.

Doktor chiqib ketishi bilan kasalga tegishli ma‘lumotlarni o‘qidi. Rangi bo‘zday oqarib ketdi. Ko‘zlaridan yosh to‘kila boshladi. Bir muddat kasalga tikilib turdi. Chuqur xo‘rsindi. Nafasi olovdek lovullab tashqariga chiqdi. Ha, ko‘zlari yanglishmagan edi. Avtohalokatda jabr ko‘rgan bu kimsa taxmin qilgan kishisining aynan o‘zi edi. Kasalning boshi tomonga keldi. Biroq uning yuziga qarashga uyaldi.

– Allohim, unga sen yordam ber! – deb Xudoga yolvordi.

Kasalni nazorat qilish uchun kelgan bosh hamshira bemor tepasidan qimirlamagan Elif holiga qiziqib dediki:

– Nega bunchalik xafa ko‘rinasan, kasal biror yaqin kishingmi?

Elif duduqlanib, nima deb javob berishini bilmadi:

– Yo‘q ... Yaqin kishim emas. Ahvoliga achindim-da.

Bosh hamshira piching bilan kuldi:

– Bunaqa narsalarga endi o‘rganishing kerak. Har bir kasalga bunchalik siqilaversang, ulardan battar o‘zing kasal bo‘lib qolasan. Biz bu yerda nimalarni ko‘rmadik. Buning ustiga, doktorning aytishiga qaraganda ahvoli unchalik ham jiddiy emas ekan.

Elif qiziqib:

– Demak, yaxshi bo‘lib ketadi-a? – dedi.

Bosh hamshira ketayotib:

– Shunday deb tilak qilamiz! – dedi.

Elif umuman charchoq his qilmasdan soatlab kasalning tepasida o‘tirdi. Ko‘zlarini ochsa, balki, taskin topardi. Ko‘p o‘tmasdan kasal biroz qimirlaganday bo‘ldi. Ortiqcha harakat qilolmagandan

yana jimidi. Horg'in ko'zlarini bazo'r ochdi. Nursiz qarashlar bilan atrofdan nimanidir qidirdi. Kasal boquvchini ko'zlari ilg'agandan keyin asta shivirladi:

– Qayerdaman, o'zi?

Elif titroq ovoz bilan javob berdi:

– Kasalxonadasiz!..

– Kasalxonadami? Kelganimga ko'p vaqt bo'ldimi?

– Ikki-uch soat bo'ldi.

– Ota-onam kelishdimi?

– Hali hech kim kelmadi.

Elif go'yo kasal uni tanib qoladiganday tortinchoqlik bilan gapirardi. Gapirar, ammo bu vaziyatga yana biroz sabr qilish uchun duo qilardi. Ko'zi ko'ziga tushmaslik uchun urinardi. Birozdan so'ng qanday halokat bo'lganini so'rashdan o'zini tiyolmadi:

– Bu halokat qanday sodir bo'ldi o'zi, eslay olasizmi?

– Yo'q...

Avvaliga zo'rg'a eshitiladigan ovoz bilan ming'irladi. So'ngra o'z-o'zini majbur qilib so'zlarida to'xtab-to'xtab davom etdi:

– Eslashimcha, ayb menda bo'lsa kerak, chunki mast edim...

Elifning ko'zlari katta-katta ochildi. Boshining aylanayotganini sezdi va krovatning bir chetiga zo'rg'a o'tirib oldi. Boshini qo'li bilan siqdi, keyin o'ziga kelishga harakat qildi. O'rnidan turdi. Ko'zlarida hayajon bor edi. Xijolatli ovoz bilan kasalga xitob qildi:

– Kechirasiz, boshim aylanib ketdi.

Kasalning yuzida achinish ifodalari ko'rindi:

– Tobingiz yo'qqa o'xshaydi, birorta stul olib o'tiring, biroz dam oling.

– Rahmat, yaxshiman. Halokatni gapirayotgandingiz, – deya mavzuni boshqa tomonga burdi.

Kasal biroz o'ylanganday bo'ldi va dedi:

– Juda tez ketayotgandim. Birdaniga yo'limga yuk mashinasi chiqib qoldi. Rulni boshqarolmadim. Boshqa hech narsa eslay olmayman.

– Bilasiz, mast holda mashinaga o'tirish durust emas.

Kasalning lablarida achchiq burilish paydo bo'ldi:

– Shundayku-ya, ammo siz meni mast qilgan narsani bilmaysiz. Meni mast qilgan narsa ichkilik emas.

Elif kasalni yana biroz gapirtirmoqchi bo'lib, mavzuni kengaytirdi:

– To'g'ri, ammo insonni ichkilikdan boshqa yana nima mast qilishi mumkin?

Kasal achchiq-achchiq kulimsiradi va chuqur xo'rsindi:

– Siz hech oxiri sharmandalik bilan tugagan biror savdoga yo'liqqanmisiz? Sevgan kishingiz sizni og'ir va yurakni ezuvchi zerikarli sukut parishonligiga uchratganmi? Hayot deyilgan narsa sizni hech kutilmagan bir paytda to'xtatib qo'yganmi?

Elif titroq ovoz bilan:

– Bilmasam, – deya shivirladi.

– Bilmaysiz, albatta, qayerdan ham bilardingiz! Hamma ham men kabi baxti qaro bo'lavermaydi-ku?

Kasal so'zlarida davom etdi:

– Aybga buyurmaysiz, biroz dardlashayin, degandim. Yuragim siqilgan edi.

Elif gapirolmas, faqat pichirlardi:

– Nimalar deyapsiz? Gaplaringiz meni ham hayajonga soldi.

– Nima deyapgandim?.. Ayol zotidan nafratlanadigan bo'lib qoldim, singlim.

– Ammo hamma ayol nafratga loyiq emas-ku? Sizni aldashdimi yoki?..

Kasalning yuzida ajinlar ko'paydi, labini tishlarining orasiga olib, alam bilan tishladi:

– Aldashmi? Shunday aldashdiki! Razilona! To'y kechasida. Bundan so'ngrasini anglatolmayman, singlim. Mana endi ahvolimni ko'rib turibsiz.

– Hech bo'lmasa u bilan ajrashdingizmi?

– Shundan keyin sudga murojaat qildim. Uyidan qochib ketgan ekan, sudga ham kelmadi. Bir marta ko'rishishdayoq sud hal qildi. Hal bo'ldi, ammo mening qalbimda tuzatib bo'lmaydigan bir yarani ochgandan keyin.

Boshqa kasallar uni jim eshitar, Xayrullo qayg'uli o'tmishini sitam bilan esga olardi.

– Bunchalik siqilganingizga qaraganda uni judayam sevgansiz shekilli?

Xayrulloning og'zidan pushaymonlik to'kilardi:

– Koshki, uni tanimasam edi, singlim, ko‘zlarim uni ko‘rmaganda edi. Hozir ismini eslash ham menga iztirob beradi. Shayton sevsin uni, singlim, – deya so‘zlarkan, Elifning ko‘zlaridan yosh oqa boshladi. Yig‘lamsiragan ovoz bilan oxirgi savolini qiziqib so‘radi:

– Uni kechirishni hech o‘yladingizmi?

Xayrullo yonidagi ovoz egasining ham yig‘layotganini sezdi:

– Iye! Siz ham yig‘layapsizmi?

Elif ko‘z yoshlarini artidi:

– Haligi, biroz hayajonlanibman...

Shoshib qo‘lidagi soatiga qaradi, tushlik vaqti yaqinlashgandi. Horg‘in harakat bilan o‘zini yig‘ishtirib oldi. Bazo‘r xayrlashdi.

– Tezroq tuzalib qoling, tushlik bo‘lib qolibdi, ketishim kerak, – deya uning yonidan ayrildi. Xayrullo esa uning orqasidan:

– Rahmat, singlim, sizni ham diqqat qilib qo‘ydim, kechirasiz, – deb Elifdan uzr so‘radi. O‘sha kuni kech kirishi ham qiyin bo‘lib ketganday edi, go‘yo. Xayrulloning tortgan iztirob va dardlarini ko‘rib o‘zini aybdor his qilgan Elif:

“O‘zimni badnom qilganim yetmaganidek, necha kishining xotirasida achchiq izlar qoldiribman” deb ich-ichidan ezilardi.

* * *

Keriman xola yillik mehnat ta‘tiliga chiqqan edi. Elif ishdan uyiga juda xomush bo‘lib qaytdi.

Elifning bu ahvoli Keriman xolaga ta‘sir qildi va uni xavotirga soldi:

– Nima bu holing, Elif? Yoki tobing qochdimi? Agar ish senga og‘irlik qilayotgan bo‘lsa, hech tortinmasdan aytishing mumkin.

–

– Yoki? Gapirsang-chi, qizim, meni xavotirga qo‘ymagin!

Baribir Elifdan sado chiqmadi. Krovatning ustiga g‘amgin holatda yotib oldi. Keriman xolaning qaysarligi tutib, jimjitlik buzildi. Hazin ovoz bilan vaziyatni bildirmaslikka harakat qildi:

– Hech narsa bo‘lmadi, Keriman xola!

– Hech narsa bo‘lmagan kishi bu ahvolga tushmaydi-ku, qizim?

Elif Keriman xolaning savollari ko‘paygan sari yig‘lab yubor-maslik uchun tishlarini qisardi. Ammo baribir yig‘lab yubordi. Keriman xola uni tinchlantirdi.

– Unut endi, qizim, hammasi tamom bo‘ldi, axir. Mozorgacha bormaydi-ku...

Elif toshib ketadiganday bo‘ldi. Ortiq chidab turishi juda qiyin edi.

– Unut, deyish aytishga oson, Keriman xola. Men unutmochi bo‘lsam ham hodisalar uni yangilayapti. Buyuk Rabbim menga hech kulishni nasib qilmaydimi? – deya qo‘llari bilan yuzini bekitib o‘tirgan krovatining ustiga yotib oldi, qichqirib yig‘lay boshladi.

Elifning ahvolini ko‘rgan Keriman xola xavotir va sarosimaga tushdi. Elifga tasalli berish uchun uning sochlarini mehr bilan silarkan shunday dedi:

– Dunyoda eng dardli inson deb bir o‘zingni o‘ylaysanmi, tentak qiz? Xuddi dunyo yiqilgan-u, uning ostida qolgan bitta sen o‘zingsan...

Mendan ham hech so‘radingmi o‘zi? Keriman xola, siz nimaga yolg‘iz yashaysiz? Hech kimingiz yo‘qmi? Bir o‘zingiz bu yog‘och uyda nima qilasiz? Kimni kutasiz? Siz uchun yashashning nima qiymati bor? Sizga kuch bergan qaysi umid uchqunlari? – deb so‘radingmi hech? Boshingni ko‘tar, sen ham meni bir tingla.

Elif yotgan joyidan aybdorday turib o‘tirdi. Ko‘z yoshlari yuzini yuvgandi. Ming bir xayol bilan Keriman xolaga boshdan oyoq nazar soldi va:

– Gapiring, Keriman xola, gapiring. Dardning bundan ham og‘irrog‘i bo‘lsa agar..., – dedi.

Keriman xola og‘ir xo‘rsindi:

– Sening dard deganing ichimda yillar bo‘yi tortib tugatolmagan g‘altak singari... Tortgan sari yechilgan, sug‘urilgan sari tugash bilmagan xilidan...

Elif qiziqib tinglarkan, Keriman xola ayanchli ovoz bilan hikoyasini boshladi:

– Bundan bir qancha yillar avval, balki sen dunyoga kelmagan ham bo‘lsang kerak. Ota-onam hayot edilar. Qo‘shnilarimizning o‘rtachiligi bilan hech tanimagan, bilmagan bir yigitga turmushga chiqdim.

“Mard, jasur, – dedilar. Nonini toshdan ham chiqaradi, – deb maqtadilar. Bu ertaklarga hammamiz laqqa ishongandik. Uch dona

stul, bir dona divan, ovqat yeyishimiz mumkin bo'lgan o'ta sodda stol va yana bir necha narsa... Usti kambag'al, ko'ngli esa badavlat oila qurgandik.

Bir yil o'tmasdan shirin bir o'g'limiz dunyoga keldi. Go'yo dunyo bizniki bo'lgandi.

Erimning fabrikadan olib kelgan ozgina maoshi bilan soddagina hayot kechirardik. O'g'limizga Murod deb ism qo'ygandik. U ikkimizning ham murodimiz edi. Ammo baxtimiz uzoqqa cho'zil-madi. Murod yetti yoshga endi to'lgandi. Bir kuni otasi uyga xomush bo'lib keldi. Uning bevaqt kelishi meni o'ylantirib qo'ydi. Darrov borib kastumini oldim va: "Tobingiz yo'qmi?", - deb so'radim. U menga qattiq ovozda: "Yo'q", deb yuzini burishtirdi.

- Ammo xafa ko'rinasiz, buning bir sababi bordir? - deb so'radim.

- Ha, xafaman, o'ta xafaman!

- Yoki ishdan bo'shatib yuborishdimi?

Uning barcha gaplari ko'ngil og'ritardi:

- Yo'q, o'zim bo'shadim, - dedi.

Ana shu paytdagi mening ahvolimni tasavvur qilib bo'lmasdi. Nimaga ishdan bo'shashi mumkin? Uni ishni tashlashga majbur qilgan narsa nima edi? Yaxshilab o'rganishim, hamma narsa ipidan ignasigacha bilishim kerak edi.

So'ragan savolimga jahl bilan javob berardi. Menda biron ayb bormikin deya o'zimga qaradim, ammo aytarli bir sabab topolmadim.

- Yaxshiroq biror ish topganga o'xshaysiz? - deb so'radim.

Erim yuzimga qarab masxara bilan kulardi:

- Yo'q, yanayam yaxshiroq xotin va badavlat do'st topdim, - dedi.

O'sha paytda dunyo menga zulmat bo'lib ko'ringan edi.

Men unga qanchalik mehribonlik ko'rsatsam-da, u meni tinmay kalaka qilardi.

- Bunday gaplarga nima hojat bor? Bekorga xafa qilayapsiz meni. Siz bilan dardlashishga haqqim yo'qmi? - deb bu qaltis hazilni to'xtatishni xohlardim.

Erim shiddat bilan o'rnidan sakrab turdi.

– Hozirgacha mening biror bekorchi gap gapirganimni eslaysanmi? – deb baqirdi.

Shunda bu ishning jiddiy mojaroga aylanganini sezdim...

– Biror jiddiy sababsiz nega shiringina hayotimizni zaharga aylantiryapsiz? Bir bolaning otasi ekanligingizni esingizdan chiqarmang!

Uning yanayam battar asabi buzildi va jahl bilan:

– Men sendan nasihat eshitishga emas, insoniylik vazifam deb xayrlashishga keldim. Mening otam ham bizni onam bilan yolg‘iz tashlab ketgan edi. Shu bo‘yi qaytib kelmagan. Hamma o‘z hayotini o‘ylab yashayapti, hozir boshqalarning ahvolini o‘ylaydigan holatda ham emasman. Xohlaganimcha pul, o‘zimga loyiq xotin; bu ne‘matni tepib bo‘ladimi, ahmoq? Jinni deyishadi-ku, meni!

Inson zotining bunchalik bag‘ritosh bo‘lishini birinchi marta ko‘rib turardim.

Fikridan balki qaytar, deb unga tinmay mas‘uliyatini eslatardim:

– Qandaydir bir ayol bilan o‘z ruhingizdan chiqqan bir bolani begonalarning qo‘liga topshirib, mojarolar orqasidan yugurish sizning erkakligingizga yarashadimi?

– Hayot bu, – dedi. Inson dunyoga bir marta keladi. Bekorchi gaplardan to‘yganman. Bu oilada qiyin sharoitlar ichida yashashdan zerikdim. Ko‘nglim tilaganiday, orzularim bilan tanho, mas‘uliyat tuyg‘ularidan uzoqda yashashni xohlayapman. Tushunayapsanmi? Yashashni! – deb hayqirdi. Vujudidagi barcha qoni miyasiga chiqqanday edi. Qo‘rqib ketdim va unga yolvordim:

– Somonxonani sayohat qilib yurgan shunday og‘ir kunimizda Murod bilan meni yolg‘iz tashlab bizdan uzoqda, shundaymi?

Men yig‘lardim, u esa men bilan savdolashishga tushdi:

– Menga qara, Keriman, ilon ham ozig‘ini tuproqdan oladi, u ham har doim bir xil erdan bir xil tuproqni hazm qilishni yoq-tirmaydi. Tushunayapsanmi? Bu shaharni tark etmoqchiman endi. Sen bilan do‘stona xayrlashaylik. Bir ayolga bog‘lanib, bir oilaga sodiq qolish menimcha to‘g‘ri emas. Hayot bu. Sen ham yosh va go‘zalsan. O‘zingga mos birortasini topib turmush qurasan, – dedi va ko‘chaga qarab yura boshladi. Ko‘z yoshlarim oyoqlarim ostigacha tushganday tinmay yig‘lardim. Yo‘lidan va fikridan

qaytarish uchun to'xtamay yolvordim. Qilgan faryodim balki marmarni eritardi, ammo uning yuragi marmardan ham qattiq ekan, gaplarimga parvo ham qilmadi:

– Bizni bu ahvolda tashlab qayerga ketyapsiz? Menga achinmasangiz, hech bo'lmasa bolangizni o'ylang. Mayli, meni haydab yuboring, xohlasangiz och va yalang'och ko'chaning o'rtasiga ulotqiring. Ammo Murodimni otasiz tashlamang. Yetim bolalar singari boshini egib yurishiga chidolmayman. Tushunayapsizmi, chidolmayman! – deb fig'on bilan oyoqlariga yopishdim. U yumshash o'rniga meni siltab tashladi va yuzimga bir musht ham tushirdi.

– Men xohlaganimday yashashim kerak, hayotda hech kim mening oyog'imga tushov bo'lolmaydi. Bolangni juda yaxshi ko'rsang, tilanchilik qil, xizmatkorlik qil, bilganingni qilaver, erkak eshakning orqasida xo'tik bo'lmaydi, – dedi va keta boshladi.

Yuzim musht zarbidan shishib ketdi. Butun og'riqni unutib, uni yo'ldan qaytarish uchun oxirgi urinishlarni qildim, baqirdim, yolvordim...

– Murod nima bo'ladi? Ketmang, bizni bu holatda tashlab ketishga vijdoningiz qiynalmayaptimi? Ko'chada hech narsadan bexabar o'ynayotgan bolangizning kelishini ham kutmaysizmi? Dadam qayerda desa, men nima deyman?

Erim orqasiga qaradi va:

– O'ldi, – deysan. – Sening dadang o'ldi, – deysan.

Oxirgi so'zi shu bo'ldi. Orzulariga tezroq yetish uchun orqasiga qaramasdan ham ketdi. O'sha ketish, hali ham o'sha ketish.

Yonimda nonga ham pul yo'q edi. Parishon, nochor ahvolga tushib qolgandik. O'sha iztirob bilan ko'chaga yugurib Murodga qaradim. Murod dunyodan bexabar, mayda tayoqchalardan uycha yasayotgandi. Yugurib borib bag'rimga bosdim:

– Nima qilayapsan, Murod?

– Uycha yasayapman, onajon!

Ichimdan issiq-issiq nimadir to'kilganday bo'ldi:

– Yasa, o'g'lim, yasayver! Mayli kichik bo'lsa ham! Dadang o'ylamasdan buzgan bu uyani sendan boshqa kim ham qurardi?

O'zimni tutolmadim. Ovozimning boricha baqirib yig'lamoqchi bo'lardim. Murod siqilmasin, deb ko'z yoshlarimni ichimga yutdim. Unga ko'rsatmaslikka harakat qilgandim, ammo Murod yig'layotganimni sezdi. Yuzimga hayron bo'lib qarab:

– Yig'lamang, oyijon! Kattalar yig'lamaydilar-ku. Yig'lash bolalarga yarashadi, – deb menga tasalli berardi.

Yig'lash hech narsani o'zgartirmasdi. O'sha kuni uyda qolgan-qutgan narsalar bilan ovqatlandik. Ertalab biz uchun mutlaqo boshqa kun boshlandi. Haqiqat shuki, biror narsa yemasdan yashab bo'lmardi. Uy ijara haqisiz, xarajatsiz kun ham o'tmasligiga ko'ra biror ish topib ishlashim kerak edi. Bu esa unchalik oson bo'lmadi.

Qachon do'konga yoki qassobdan biror narsa olishga borsam menga:

– Ering yo'q, o'zing ishlamaydigan ayol bo'lsang, nasiyaga olib qanday qilib to'laysan? – deb yuzlarini burishtirardilar.

Nasiyaga biror narsa olayotganimda menga qaratilgan g'alati ma'noli nigohlarni ko'rsam, ichimdan ezilib tamom bo'lardim.

– Yo, Rabbiiy! – derdim. – Hech kimni birovga muhtoj qilma. Ayniqsa, beva ayolni.

Kunlar shunday o'tardi. Bir kuni qo'shnilarimdan biri keksa bir ayolning xizmatkor qidirganini eshitib qolib menga aytdi. Darrov uning adresini oldim. Murodni qo'lidan ushlab yo'lga tushdik.

Eshikni taqillatib bordik, qarshimizga oltmish besh-yetmish yosh atroflarida bir ayol chiqdi.

– Kimni izlayapsizlar, bolam?

– Xizmatkor qidirganingizni eshitgandik.

– Ichkariga kir, gaplashamiz.

Murod bilan ichkariga tortina-tortina kirdik. Bizga o'tirish uchun joy ko'rsatdi, o'tirdik. Murodga boshdan-oyoq nazar solganda ichim ado bo'ldi...

– Ering bormi? – deya so'radi.

– Yo'q, afandim!

– O'lganmi?

– Sizlarga umr tilayman, afandim!

Murod “nimaga yolg'on gapirdingiz” deganday ko'zlarimga qaradi. Uyalganimdan boshimni yerga egdim. Ayol ahvolimizga achindi:

– Boshqa hech kimingiz yo‘qmi?
– Allohdan o‘zga hech kim yo‘q, Murodim bor va men o‘zim...
– Hali juda yosh ekansan, hech bo‘lmasa qoladigan uyingiz bormi?

– Bir kechaqo‘noqda yashaymiz. So‘nggi paytlarda uning ijarasini ham berolmaydigan bo‘lib qoldik.

– Voh, voh, demak shunday-a? – deb achinib xo‘rsindi.
– Qiyin, qizim, qiyin, zamon buzilib ketdi. Qayerda qoldi u eski kunlar, u yordamlar... Hamma o‘zini o‘ylaydigan bo‘lib qoldi. Yiqilmaydigan, qoqilmaydigan, yagona Alloh! Qara, biz ham ikki kekxa yolg‘iz qoldik katta uyda. Endi ish qilolmaydigan bo‘lib qoldim. Oson emas, keksalik bizni ham yiqitdi. Senga yolg‘on gapirib nima qilaman! Agar qabul qilsang, bizga xizmatkorday emas, shu oilaning a‘zosiday o‘zingga bir xona tayyorla, bolang bilan o‘sha yerda qolaverasizlar. Bizning uyga shodlik keltirasizlar, hamda mayda-chuyda ishlarimizga yordam qilasan. Modomiki, ahvoling bunday ekan, seni yolg‘iz tashlab qo‘yolmayman. Bir qush bitta shoxga qo‘nadi, deydilar, to‘rt kunlik dunyo emasmi? Albatta, o‘tib ketguvchidir. Oz-moz qarzlaring bo‘lsa, hozir amaking masjiddan keladi, aytamiz uni ham beradilar.

Darrov o‘rnimdan turib qo‘lini o‘pdim. Demak, dunyoda yaxshi insonlar ham bor ekan.

– Ismim Zahro, ammo menga ona deyishing mumkin, – dedi.

Dunyo menga sovg‘a qilinganday bo‘ldi. Ishlarini yugurib yelib to‘rt qo‘l bilan bajarardim.

Ahmad amaki ham juda yaxshi inson edi. Kelajak meni endi qo‘rqitmasdi. “Alloh bir eshikni yopsa, mingta eshikni ochadi”, – deydilar. Judayam to‘g‘ri gap ekan. Ona bilan qizga o‘xshab bir-birimizga judayam o‘rganib qoldik. Uch yil shu tarzda o‘tdi. Doimo ularni duo qilar edim.

Bu mas‘ud kunlarimni ko‘rolmagan og‘ir kasallik vaqti-vaqti bilan hayotimga tahdid qila boshladi. Qachon bu kasallik meni yo‘qlasa, o‘tirgan joyimda ikki buklam bo‘lib qolardim. Bu hol bir necha oy davom etdi.

Bir kuni kasallik yana xuruj qildi. O‘sha kun hayotimda hech unutilmas, eslagan sari yuragimga xanjar uriladigan kun bo‘lib qoldi.

Qachon esimga tushsa, ichimdan nimadir sug'urilib ketgandek bo'ladi.

Chunki o'sha kun meni Muroddan abadiy ajratayotgandi.

Zahro xola kasallik meni qiynayotganini ko'rib, ko'chaga yugurdi. Bir taksi olib kelib to'g'ri kasalxonaga olib bordi. Bir qarindosh doktoriga qancha xarajat bo'lsa ham sarflab, nima qilish kerak bo'lsa qilishlarini tayinladi. Hozir ismini eslay olmayman, bir kasallik bilan kasalxonada uzoq vaqt meni davolashga olib qolishdi. Tez-tez hushimdan ketardim. Ahvolim og'ir edi. "O'limim yaqinlashdi", - deya o'ylay boshladim. Meni ziyoratga kelgan Ahmad amakidan o'g'lim Murodni bir marta bo'lsa ham yonimga olib kelishini iltimos qildim. Butun orzuim uni dunyo ko'zi bilan bir marta ko'rish edi.

- Bolani xafa qilib qo'yasan, qizim. U sensizlikka o'rganib qoldi. Ko'rsa, turolmaydi. Sen o'zingga qara. Muroddan xavotir olma, arslonlardek sog'lom, ko'z tegmasin, - deb meni ovutdi.

Doktorlarni tashxislarida vaqt yana bir marta adashtirgandi. Tuzalib kasalxonadan chiqdim. Tuzalib chiqqandim, ammo hali ham davolanishda davom etardim. Horg'in va chorasiz qolgandim. Uyg keliboq atrofdan Murodni qidirdim. Topolmagach:

- Zahro xola! Murod qayerda? - deya so'radim.

Zahro xola kechirilishi mumkin bo'lmagan gunohkorday boshini oldinga egdi:

- Sen ancha yetuk fikrli ayolsan, Keriman, - dedi. Hamma narsani bo'lgani kabi qabul qilishdan o'zga choramiz yo'q. Bilasan, men o'zinga ham zo'rg'a qaray oladigan ahvoldaman. Ko'rdimki, bu ishni eplay olmayapman. Murodga oz vaqt Hasan amaki qaradi.

- Keyin-chi? Keyin? - uning gapini bo'lib hayqirdim.

- Keyin, Hasan amaki bizga keksayganini so'yladi. "Endi ishlay olmas ekanman. Qishlog'imga borib umrimning oxirgi kunlarini o'sha yerda o'tkazmoqchiman", - deb qaysarlik qildi, qarshilik qololmadik. Doktorlar sendan umid uzgan edilar. O'lim sen uchun go'yo juda yaqin edi. Allohning taqdiriga aralashib bo'lmaydi, ammo barcha doktorlar bu xususda hamfikir edi. Biz nima ham qila olardik, majburan bu gapga ishondik.

Sabrim chidamay:

- Keyinchi, keyin? - deb yana so'zini bo'ldim.

– Keyin, o‘g‘ling Hasan amakiga ancha o‘rganib qolgandi. Sening holatingni bilgandan so‘ng Murodni o‘zi bilan olib ketishini va unga o‘z farzandidan ham a‘lo qarashini aytdi. “Menga ham yo‘ldosh bo‘ladi, yolg‘izman, axir!” dedi. Gapiga ishonsa bo‘ladigan inson edi. “Fursatim bo‘lganda kelib, sizni ham ziyorat qilib turamiz”, – deb va‘da berdi. Bitta aybim yashash joyining manzilini bilib olish aqlimga kelmabdi. Qarilik qursin. Undan keyin hech qanday xabar ololmadim. Balki Hasan amaki olib kelar. Yana ozgina kutaylik. U paytgacha sen ham yaxshi bo‘lib qolarsan, – deb umid eshiklarini ochiq qoldirdi. Zahro xolaning bu gaplari ozgina bo‘lsa ham menga kuch berdi.

Endi men uchun hech narsaning qiymati qolmagandi. Faqat Murodni topish uchun talpinardim. Hasan amakining tanishlaridan uning manzilini so‘radik. Hech kimning esida qolmagan ekan.

Oradan rosa ikki yil mana shunday o‘tdi. Keyinroq bir kekxa odam adresni topganini aytdi. Shu topda dunyoga yangidan kelganday bo‘ldim. Sevinch ko‘zyoshlari ichida adresni oldim. Yugurganimcha borib xushxabarni Zahro xolaga etkazdim. U ham quvondi. Menga etarli miqdorda pul berib yo‘lga kuzatdi. U qishloqqa ta‘rif etilmaydigan darajada umidlar bilan bordim. Birinchi ko‘rgan kishim buloqdan suv to‘ldirayotgan kekxa ayol bo‘ldi.

Juda katta hayajon bilan undan so‘radim:

– Xolajon, Hasan amakini taniysizmi?

Qarilikdan beli bukilgan kampir zo‘rg‘a gapirdi:

– Qaysi Hasan amakini so‘rayapsan, qizim?

– Kekxa, oldinlari ovchilik qilgan. Qishloqqa oxirgi kelishida, yonida bir bola ham keltirgan ekan.

– Haa, ovchi Hasan amaki, desang-chi?

– Xuddi o‘sha, o‘sha kishini qidirib yuribman.

Ayol yuzimga xohlamaygina qaradi:

– Uning kimi bo‘lasan?

– Hech kimi emasman, faqat ko‘rmoqchiman, xolos.

Kampir qo‘lini havoda yengil-yengil silkitdi:

– Bechora, o‘lganiga to‘rt-besh yil bo‘ldi, qizim.

Miyamdan otilganga o‘xshab qoldim. Ko‘zlarimning oldi zindonga o‘xshab qolgan, boshim charxpalak singari aylandi. Buloqning yonidagi yog‘och o‘rindiqla zo‘rg‘a o‘tirib oldim:

– Yonida olib kelgan boladan xabaringiz bormi?

Hasan amaki vafot etgandan keyin adoyi tamom bo‘lib diyorini g‘urbatga chiqibdi. Qayerga ketganini hech kim bilolmadi. Barcha qishloqliklar juda achindilar, ammo qo‘lidan nima ham kelardi, ketgan, balki bir kun qaytib kelar...

Mening barcha umidlarim so‘ndi. Ko‘zlarimdan yorug‘lik ketdi, ko‘nglimda so‘ngsiz motam havosi hukmron bo‘ldi. Tort endi, bu dardni ko‘tara olsang.

Keriman xola uzoq-uzoq hikoya qildi. Ikkisi ham yig‘ladi. Elifning ko‘zlaridan oqqan yoshlar o‘zi uchun emas, balki Keriman xolaning dardi uchun to‘kilar edi. “Dunyoda dardsiz inson yo‘q”, – deb o‘yladi. Agar bo‘lsa ham u inson emas. Miyasi uvishib qoldi.

Keriman xola bunchalik ko‘ngil charchog‘idan keyin chuqur xo‘rsindi va:

– Mana, Elif! Shunday voqealar bo‘lgan, – dedi. – Hayotdagi yagona umidim Murodimni dunyo ko‘zi bilan bir martagina ko‘ra olishdir. Bu shaharni o‘sha qishloqqa yaqin bo‘lgani uchun tanladim.

Ichi juda ham to‘lib ketgan, tomog‘iga nimadir tiqilgan. Zo‘rg‘a gapirardi:

– Qara, hali ham umidsiz emasman. Bir kun uchrashib qolarman, degan xayol bilan yashayapman. Kim biladi, hozir qayerlarda ekan, qay ahvolda ekan? Bilmadim...

QAMOQXONA

Bu joyning g‘aribona ko‘rinishi bor. Yonidan yo‘li tushib o‘tib ketayotganlar ham qo‘rqa-pisa qarab o‘tadilar. Baland devorlar bilan o‘ralgan, kichkina derazalaridagi qalin temir panjaralar, atrofini o‘rab olgan askar navbatchilari bilan inson ruhiga qorong‘ulik beruvchi yer bu.

Tashqi ko‘rinishi shunday, ichi qanday ekan? Ichida yashayotganlar-chi? Bir zumda qilingan xato ishlarning qurbonlari... Ularning ko‘pchiligi osmonga qaratilgan derazalarning alamli qorovullaridir.

Devorlarga suyalgan eski o‘rindiqlarning chaqirilmagan mehmonlari. Tor, baland devorli hovlining atrofiga qisqa masofalarni kilometrlarga aylantirgan taqdir yo‘lovchilari. Bu erda ayblarining pushaymonligi bilan qop-qora tushunchalar hukm suradi. Avval o‘ylashlari kerak bo‘lgan narsalarni keyinroq o‘ylashni lozim ko‘rgan insonlar va to‘lib toshgan iztirob uyasi bu yer.

Bu yerda umidlar yo‘qolgan va asablar tarang bo‘ladi. O‘rtada gapirilgan so‘zlardan noto‘g‘ri ma‘no chiqarib janjal ko‘tarishlar ham ko‘p.

Ba‘zi insonlar hirslari bilan maqtanadigan maxluqlar bo‘ladilar. Mana shu qamoqxonada jahldor yuzlar qachon bir-birlari bilan to‘qnash kelib qolsalar, albatta sababini so‘raydilar. Bu jahl esa mushtlar ostida eritiladi.

Tursun bu guruhlardan tashqarida kechaqo‘nog‘idan keladigan oz-moz pul bilan kitob sotib olib ertalabdan kechqurungacha mutolaa bilan mashg‘ul, o‘zini ilmga bag‘ishlagan, universitet bitirgan oliy ma‘lumotli mahbus edi.

Bo‘limda biror hodisa ro‘y bersa, ajrim uchun unga murojaat qilinadi. To‘g‘ri so‘z, doimo yaxshilikni o‘gitlagan inson edi. Mahkumlar uni “Universitetli” deb ataydilar.

Bu bo‘limda Tursundan tashqari o‘zi bilan o‘zi bo‘lgan yana bir kishi ko‘zga tashlanadi. Ammo u hech kim bilan gaplashmaydigan, insonlarni yoqtirmaydigan, bu iskanja uyasida hech kim bilan aloqa qilishni xohlamagan inson edi. Deraza yoniga o‘tirib olib, kechga qadar to‘xtovsiz sigaret chekadi. Ko‘zlari temir panjarali derazadan uzoqlarga qaragan sari peshonasidagi azob chiziqlari ko‘payadi. Har doim o‘ychan, har doim insonlarga qo‘pollik bilan qaragan bir o‘spirin edi.

Uning bu holi bilan bo‘limda qiziqmagan kishi qolmagandi. Qamoqxonaning zo‘ravoni Dali Ibrohim bu yosh yigitning holiga nazar soldi. Oxiri sabri chidamay uning yoniga bordi. Yodgor dunyodan xabarsiz, yuzida iztirob chiziqlari to‘lib toshgandi. Sigaretining tutuni og‘zidan chiqarkan, Dali Ibrohim barmog‘i bilan sekingina uning yelkasini turti.

Yodgor qattiq uyqudan uyg‘onganday cho‘chib tushib, orqasiga qarab uni turtgan qo‘lning egasiga qaradi.

Xuddi shunday g'alati ovoz bilan:

– Biror narsa bo'ldimi? – dedi.

Dali Ibrohim sokin edi:

– Biroz gaplashaylik, – dedi.

Yodgor keskin nigohlarini Dali Ibrohimga qadadi:

– Gaplashish uchun mendan boshqa odam topolmadingmi?

– Sen odam emasmisan?

– Shunday deb o'ylayapsanmi?

– O'zing shunday demadingmi?

– Unday bo'lsa, yonimda soya singari turma, odam deb bilganlaringni yoniga bor.

– Menga qolsa, hech ham ketish niyatim yo'q.

– Nima demoqchisan o'zi, cho'zmasdan gapir.

– Shunday bo'la qolsin, gapni cho'zmaylik, sen yaxshilab eshit.

Hamma narsadan avval shuni bilginki, niyatimda yomonlik yo'q.

– Niyating nima bo'lsa ham meni qiziqtirmaydi. Aytadigan gapingni ayt va yonimdan yo'qol.

Dali Ibrohim jahl bilan boshini qimirlatdi. “La havla...” o'qidi:

– G'alati, tushunib bo'lmaydigan holing bor. Anchadan beri diqqatimni tortadi. Xuddi tog'dan ushlab olib kelingan yovvoyi odamga o'xshaysan. Odam degan suhbatlashadi, dardlashadi, biror kimsa bilan do'st bo'ladi, ayniqsa ruhimizni qafasga solgan bu iskanja mozorida do'stsiz kun kechirish qiyin.

Yodgor:

– Men insonlardan nafratlanaman, – dedi.

– Biroz odamlarga aralashsang, fikring o'zgarardi. Sen o'ylaganchalik yomon bo'lmasalar kerak.

– Hech unday deb o'ylamayman.

– Seni insonlardan nafrat qildirgan narsani bilishni xohlardim, to'g'risi...

Yodgor jahli chiqib, asabiy yuzini yana deraza tomon burdi. Qalin temir panjaraning orasidan yana uzoqlarga tikildi.

Savolga javob ololmagan Dali Ibrohim asabiylashib yuzi qizarib ketdi. Yana qo'li bilan Yodgorning yelkasidan ushlab o'ziga qaratmoqchi bo'ldi. Yodgor g'azab bilan hayqirdi:

– Menga ilakishma, dedim senga, yo'qol, ket bu yerdan.

Bu javob Dali Ibrohim uchun juda og'ir edi. Rangi birdaniga o'zgardi:

– Ilakishsam nima bo'ladi?

Qamoqxona ichi bu ovozdan larzaga tushganday bo'ldi.

Yodgor ozgina qimirlaganday bo'ldi:

– Uni sen o'ylashing kerak, – deb javob berdi.

Dali Ibrohimning yanada jahli chiqdi. Qoshlarini chimirdi. Mushtini siqdi. Asabiylashganidan lablarini tishlab:

– Og'zidan sut hidi ketmagan bola, menga qarshilik qilmoqchimisan? – dedi.

– Qanday tushungan bo'lsang, shunday!

– Qani, o'rningdan tur, bir bo'yingni ko'rayin.

Bu gapni eshitgan Yodgor o'zini boshqarolmay qoldi. O'ziga ishonch bilan o'rnidan turdi. Dali Ibrohimning yonboshiga borib, qo'lini beliga qo'ydi va unga nopisand qarash bilan boshdan-oyoq nazar soldi.

– Sen hech narsadan hech narsa yo'q baloingni qidirayapsanmi, hamshahrim?

– Ey! Sening har tarafing balo bo'lsa nima qilardi?

Tursun o'qiyotgan kitobini bekitib tortishuvni kuzata boshladi. Bo'limdagi qolgan mahkumlar guruh-guruh holda taraf bo'lib fikr yuritishni boshlashdi.

Bir odam:

– Esiz, qiyin bo'ladi bu yosh yigitga, – dedi o'zicha.

– Qo'liga olsa yomon bo'ladi.

Yana boshqasi:

– Qo'g'irchoqday o'ynatadi.

Boshqa guruhdan Yodgora taraf bo'lganlar ham bor edi:

– Bu kurash, qo'l qo'ldan ustun kelishi mumkin.

– Jang boshlamasdan ajratib olsak edik...

– Qo'yaveringlar, kuchlarini sinab ko'rsinlar.

Mahkumlar orasida o'zaro suhbat davom etarkan, bu ikkisi orasidagi tortishuv tamom bo'ldi. Dali Ibrohimning sabri chidamadi. Dushmanini nazarga ilmaganday unga qarab oxirgi so'zini aytdi:

– Mendan gunoh ketdi, yigitcha. Shunday, ammo birozdan keyin tushadigan ahvolingga achinmoqdaman.

Bu soʻzlar Yodgorni tutatib yubordi. Nafrat toʻla qarashlarini Dali Ibrohimni ustida aylantirib:

– Men esa bu hayotda hech kimga achinmayman, buni ham hisobga olishing kerak boʻladi, – dedi.

Yodgorning bu soʻzlariga Dali Ibrohimning mushtlari javob berdi. Ikkisi oʻrtasida omonsiz jang boshlandi. Yodgorning shiddatli mushtlashishini koʻrgan mahkumlar sarosimaga tushib qoldilar. Qisqa vaqt ichida Dali Ibrohimning oyoqda tura oladigan holi qolmagan edi. Tursun atrofdagilarni chaqirib janjalni toʻxtatishga harakat qildi. Arang bir burchakka tortilgan Dali Ibrohim baqirib tahdidlar qilar, Yodgor esa hech narsa boʻlmagan-day derazaning yoniga kelib sigaretini tutatdi. Atrofdagi soʻzlarga parvo ham qilmadi:

Vaqtı-vaqtı bilan oʻzini tutolmasdan hujumga tayyorgarlik qilgan Dali Ibrohim Tursunning majburlashi bilan joyiga qayta oʻtirardi.

Tursun shunday derdi:

– Har kuni ertalabdan qorongʻugacha bir-biringizning yuziga qaragan taqdir doʻstlarisiz. Hammamizni tuzalsinlar deb bu yerga qamadilar. Biz esa kelgan kunimizdan hech farqimiz yoʻq.

Dali Ibrohim dedi:

– Bu yigitlikka yarashadimi, Tursun? Men unga achinganim uchun yoʻl koʻrsatmoqchi boʻldim. Aqlim yetganicha oʻgit berdim.

– Endi esa uni tushunib jim oʻtirishing kerak.

Dali Ibrohim tishlarini sindirib yuboradiganday gʻijirlatdi. Ichidan toʻplagan gʻazabini chuqur bir “uf” bilan tashqari chiqardi. Hamon orqasidan ilova qildi:

– Mayli, Tursun, seni hurmat qilganim uchun bu safar jim oʻtiraman.

Dali Ibrohim tinchlandi, ammo Yodgorning bu tutumi Tursunni oʻylantirib qoʻydi. Boshini koʻp qotirmasdan insonlardan burchaklarga qochib yurgan Yodgorning yoniga kelib oʻtirdi. Avval unga bir nazar soldi va:

– Yodgor, – deya gap boshladi.

Yodgor hamon tinchlanmagan ehtiros shiddati bilan orqasiga qaradi. Javob ham bermasdan yana oldiga qarab sigaretini tortib chuqur nafas oldi. Yana derazadan tashqariga beixtiyor qaradi. Tursun bundan xafa boʻldi:

– Bir-ikki daqiqa suhbatlashish uchun yoningizga kelgandim.

Yodgor o‘ziga aytilgan bu so‘zlarga parvo ham qilmay o‘tirardi. Tursunning sabri chidamadi. Ro‘parasidagi tosh bo‘lsa ham ta’sirlanib yorilib ketardi. Xafaligi chunon ortib, nadomatla og‘zidan uchdi:

– Gapi-rayotgan kishiga parvo qilmaslik yomon narsa. Koshki, menga javob bermaganingizdan ko‘ra haqorat qilsangiz, yuzimga bir musht tushirsangiz. Bu qilgan ishingdan yaxshiroq bo‘lardi.

Yodgor xijolatli harakat bilan orqasiga burildi-da, sovuq qarashlar bilan Tursunga nazar soldi:

– Kelishingizdan sabab avvalgiday emasmi?

– Sababsiz oqibat bo‘lmaydi.

– Bilmasam...

– Siz bilan bir-ikki og‘iz dilimdan gaplashgim keldi. Bundan bo‘lak hech narsa o‘ylamaganman.

Tursunning sokin gapirishi, Yodgorning ikkinchi mojaroni xohlamasligi holatni biroz bo‘lsa ham yumshatdi va vazmin harakat bilan dedi:

– Unday bo‘lsa, sizni eshitaman.

– Qayerdan boshlasam ekan, bilolmayman? Shunday g‘alati tuyulayapsizki, ertalabdan kechqurungacha chuqur o‘ylar bilan qo‘rqinchli tushlar orasida yashayotgandaysiz; uzoq-uzoq nimanidir o‘ylaysiz?

– Hamma narsa, yolg‘on hayotning bekorchi ekanligini.

– Hayotdan nima kutayotgan edingiz?

– Kutmasdan tugagan.

– Hayotga baho berolmasligingiz, nima uchun yashayotganingizga tushunmaganingiz uchun... Avvalo, sizga sihat va vujud bergan Yaratganga shukr qilishingiz kerak.

Yodgor Tursunning yuziga teskari qarab, uning so‘zini bo‘ldi:

– Shunaqa hayotni shukr qilishga arziydi deb o‘ylaysizmi?

Tursun Yodgorning isyonkor so‘zidan lol bo‘lib qoldi.

Uning asabiy ekanligini o‘ylab, biroz uni tushunishga harakat qildi. Yodgorning savoliga javob berishga urindi:

– Asabning hamisha tarang bo‘lishi sizni shu ahvolga solib qo‘yibdi. Men sizga do‘stona, to‘g‘rirog‘i, bir aka sifatida maslahat bermoqchiman.

Jahl insonning eng katta dushmani, sabr eng yaqin do'stidir. Hamma narsadan avval insonlarni sevishgiz kerak. Yolg'izlik faqat Allohga yarashadi. Gaplashish, dillashish insonni rohatlantiradi. Agar insonning o'z dardini to'kadigan sodiq bir do'sti bo'lmasa, to'lib ketadi. Bir idish tasavvur qiling, unga tomchi-tomchi suv tushsin. Idish qanchalik katta bo'lsa ham, ma'lum bir vaqtda albatta to'ladi. Keyin esa suvni ichiga sig'dirolmay toshib ketadi. Insonlar ham shunday.

Yodgor Tursunning so'zlarini jim eshitgandan keyin e'tiroz bildirdi:

– Menga bergan o'gitlaringizga o'zingiz ham ishonasizmi? Siz ham men singari yolg'izlikni yoqtirasiz-ku, odamlardan qochmayapsizmi?

– Men qochyapmanmi?

– Ha, har doim bir chekkaga o'tirib olib kitob o'qiysiz.

– U mening eng vafodor do'stim.

– Kitoblarmi?

– Ha, menga insoniylik va ilmni o'rgatgan eng vafodor do'stim.

Yodgor chuqur xo'rsindi:

– Koshki, men ham siz singari ular bilan do'stlasha olsam.

– Kitoblar bilan, demoqchisiz, shundaymi?

– Ha, kitoblar bilan. Insonlar bilan esa aslo.

– U holda men sizga bir necha kitob beraman, o'qing.

Yodgor Tursunning bu so'zlarini eshitib, istehzoli tabassum qildi. Tursunga boshidan o'tgan bir voqeani so'zlab javob berdi. Qamoqxonaga kirayotganda ham sudyaning bir savoliga ham shunday javob bergan edi.

– Alifni ko'rsam kaltak, deyman, o'qishni bilmagandan keyin kitobni nima qilaman?

– Demak, o'qish-yozishni bilmaysizmi?

– Bu hayotda faqatgina gapirishni o'rgandim, xolos.

– Xohlasangiz, sizga o'qish-yozishni qisqa vaqt ichida o'rgatishim mumkin.

– Demak, xohlasam men ham o'qishim mumkin, shundaymi?

– Azmning qo'lidan hech narsa qochib qutulolmaydi.

Oradan kunlar o'tdi. Janjalning ta'siri anchagina pasaydi. Yodgor va Tursun bir-birlari bilan do'st tutinganlari hammaning diqqatini tortdi. Shu bilan birgalikda Yodgorni o'lgunicha urmoqchi bo'lganlar ham bor edi. Tursun esa uni odamlarga nafi tegadigan holatga keltirishni xohlardi.

Toshlarning vaqt o'tishi bilan maydalanib tuproqqa aralashib ketishi va o'simliklarga yotoq bo'lishini o'ylasak, Yodgor ham tuproqdek bo'lmasligini xayolga keltirish imkonsiz. Tursun esa unga bog'bon bo'ldi. Qachondir uning qalbiga insoniylik muhabbatini joylashtirish uchun urinardi:

– Nafrat jaholatning ko'zlariga tortgan qop-qora pardadir. Sevgi esa – ko'ngil aks etgan oyna. Insonlarni sevish kerak, Yodgor, sevmok kerak. Sen nohaqsan demoqchi emasman. Jamiyatda nafrat qo'zg'ovchi insonlarning uyasi bor, ammo bular bilan birgalikda ko'p yaxshi insonlar borligini ham unutmaslik kerak. Turli kitoblarni o'qigandan keyin, buni yanada yaxshiroq tushunas.

– Demak, o'qish yana ham yaxshi tushuna olish demakdir, shundaymi?

– O'qishni bilmagan inson yarim inson deb qabul qilinganiga ko'ra...

– To'g'ri, ammo yog'och ho'lligida egiladi, deydilar.

Tursun:

– Men bu so'zni insonlar uchun qabul qilmayman. Buning ustiga sen boladek yoshsan. Qara, Payg'ambarimiz (s.a.v.) qanday go'zal aytgan ekanlar: “Beshikdan qabrgacha ilm o'rganingiz”. Mening fikrimcha, insonlar ma'lum bir ma'noda gulga o'xshaydilar. Gullar chanqagan sari so'lib, barglarini to'kib yuboradilar. Ilm esa gullarni so'ldirmagan suvga o'xshaydi, o'qigan sari, o'rgangan sari ko'karadilar. Miya koinotga ochilgan magnitofonga o'xshaydi. Yaxshi va yomon har narsani lentasiga yozib oladi. Dalaga ekilgan urug'lardek borgan sari ko'payadilar. Bularning bir qismi somon bo'lib, hayvonlarga yediriladi, bir qismi esa insonlar yemishi; bug'doy donalari bo'ladi. Muhimi – bug'doy donalarini somondan ajrata olishdir. Shuning uchun miyamizdagi lentaga doimo foydali urug'lardan ekmog'imiz kerak. Bizdan keyingi nasllar ham somon

ichidan bug‘doyni ajrata olsinlar. Aks holda, yorug‘likdan qochib, gunohlarini yashirish uchun qorong‘uga intilgan avlodning vujudga kelishiga xizmat qilgan bo‘lamiz. Yelkalar bu gunohni ko‘tarib yurishga o‘jizlik qiladi, Yodgor! Jaholat qoraytirgan o‘z dunyomizni ilm nuri bilan oydinlatishimiz kerak. Bo‘lmasa qorong‘ulikka jahll qilib, bo‘shliqqa musht tushirgan insonga o‘xshab qolamiz.

Yodgor Tursunni zavq bilan tingladi. So‘zi tugagandan keyin:

– O‘qishim kerak, Tursun aka, o‘qishim kerak. Bu qora o‘ylar mening miyamdanda ketgunicha o‘qish kerak. Bekorchida hamma narsani uloqtirib, lozim narsalarni olguncha o‘qishim kerak. O‘qishim kerakki, u otaning o‘g‘li bo‘lishdan o‘zimni qutqarayin.

Yodgorning so‘nggi so‘zlari Tursunning miyasida g‘ujg‘on o‘ynab, ayrim savollar paydo qildi:

– Otang yomon insonmida?

Yodgor nafrat bilan dedi:

– Ko‘p...

– Bir farzandning otasi haqida bunchalik yomon deyishiga hayotimda birinchi marta guvoh bo‘lmoqdaman.

– Bo‘lishi mumkin.

– Ajoyib...

– Nima uchun?

– Ota va ona deyilganda, aqlimga doimo rahm-shafqat keladi.

– Bizni katta qilish uchun qanday qiyinchiliklarni boshidan kechiradilar. Ularni yomon degan tillar, ularga qarshi nonko‘rlik qilgan bo‘ladi.

Yodgor piching bilan kulimsiradi va labini burdi:

– Siz aytgan gaplar ota-onaning turiga qarab o‘zgarishi mumkin.

Yodgorning soqollari tikanak bo‘ldi. Hayajoni ichidan lovullab to‘kilgandi:

– Eh, akajon, siz bilmaysiz, har ota deyilganda ichim yonadi. Hayotda kechirolmaydiganim yagona jonzo, miyamdagi lentadan o‘chirib tashlay olmaganim yagona inson otamdird.

Yodgorning bu g‘alati isyoni Tursunni o‘yga toldirdi.

Balki, hayotida bunday g‘aroyib hodisaga birinchi marta guvoh bo‘layotgandi: “Kechirib bo‘lmaydigan ota”, deya ijirg‘andi.

O'zini rosa qiziqtirgan bu masalani yechishga urindi. Bunday nafrat qanday paydo bo'lgan ekan? Biror xulosaga kelolmay Yodgor-dan so'radi:

– Seni otangdan nafratlantirgan hodisa men uchun qiziq. Hayotingni o'rganib, seni yaqindan tanimoqchiman, rozimisan?

Yodgor qachon biror narsadan xafa bo'lsa chuqur xo'rsinardi. Hozir shunday qildi. Hayot hikoyasini past ovozda gapira boshladi:

– Eh, akajon, siz bilmaysiz. Dunyoga kelib, ko'zimni ochganimdan beri ichimda qonagan yaralarning, chekkan iztiroblar san-chig'i, eshitgan har yomon so'zimda, oqizgan ko'z yoshlarimda, har qiyinchiligim qa'rida u bor. Ichimdagi dardlarimda, qop-qora o'ylarimda, bo'yimni har egishimda u bor! Alhosisil, taqdirimda menga iskanja bo'lgan odam u. Hayotimni o'rgangach bunga ishonch hosil qilasiz.

INSONLARNI SEVISH KERAK...

Yam-yashil archazor chetida qoyali katta maydon bor. O'rmon bilan qoya o'rtasida kichkinagina kulba ham bor. Bu kulbada kekxa chol va bir o'spirin yashaydi. Asosan ovchilik bilan tirik-chilik qiladilar.

Quyosh yoqimli issig'i bilan tog'larni isitadi. Hasan bobo qoya etagiga o'tirib olib, ov qilish uchun atrofni kuzatadi. Yodgor uning yoniga kelib o'tirdi. Muloyim nigohlar Hasan boboga termuldi va:

– Bugun biror narsa bormi, Hasan bobo? – dedi.

Hasan bobo horg'in qarashlar bilan Yodgorga razm solib:

– Yo'q, – dedi. – Bugun tog'larda bizga nasiba yo'qqa o'xshaydi, Yodgor. Ko'jao'g'lonni olib qishloqqa borish kerak. Yeydigan narsa oz qoldi.

Yodgorning qarashlarida e'tiroz sezildi:

– Men qishloqqa tushishni hech ham istamayman.

– Buning sababi nima ekan?

– Bu yerdagi yolg'izlik, hatto och qolish ham, u yerdagi odamlar orasida bo'lishdan yaxshiroq.

Hasan bobo Yodgorga ma'noli qararkan, g'alati tushunchalar olamiga g'arq bo'ldi:

– Bu gaping menga sira yoqmadi, Yodgor, – dedi-da, chuqur xo‘rsindi.

– Biz bu tog‘larni o‘zimizga makon qildik deb xomtama bo‘lma! Aslida yolg‘izlik yaxshi narsa emas. Tog‘ tepasida o‘lib qolsak, hech kimning xabari bo‘lmaydi. O‘ligimizni bo‘rilar, yirtqich qushlar yeb ketadi. Insonlarni sevishing kerak, Yodgor, sevmasdan hech narsaga erishib bo‘lmaydi.

Yodgor mahzun ovoz bilan javob berdi:

– Sevolmayapman, Hasan bobo, sevolmayapman... Majbur qilib bo‘lmaydi-ku? U yerdagi odamlarning menga aytadigan eng chiroyli so‘zlari “shahar haromisi” deydilar. Bu so‘zni qachon eshitsam, xuddi ichimga pichoq qadalganday bo‘ladi. Shunda o‘ta nafratlanib ketaman, shu odamlardan.

Ayting, Hasan bobo, haqiqatan ham, men ular aytganday “haromi” manmi? Mening otam yo‘qmi?

Hasan boboning ko‘zlari qisildi:

– Bor, bo‘lgan, – deya oldi.

– Tushuntiring menga, bularni tushuntiring, Hasan bobo!

Hasan amaki Yodgorni hech xafa qilmasdi. Biror narsa so‘rasa, uzun-uzun tushunchalar berardi. Bu safar ham shunday qildi. Yodgor Hasan boboni har doimgidek jon-qulog‘i bilan tingladi. Ayni hikoyani zerikmay boshidan oxirigacha takror-takror tushuntirdi Hasan bobo:

– Onang dunyoning eng yaxshi ayollaridan biri edi, – deya gap boshladi. – Otangni esa tanimayman. Ko‘chavoz ruhli, o‘zidan boshqalarni o‘ylamaydigan inson ekan. Onangni va seni tashlab, qandaydir bir boy, ko‘cha ayoli bilan ketib qolgan ekan. Shu ketishi bilan qaytib kelmagan ekan. Keyinroq farishta ruhli onang seni boqish uchun ishlashga majbur bo‘lgan ekan. Oxiri men qorovullik qilgan bir uyda Zahro xolaning yonida xizmatkorlik qildi.

So‘ngra bechora kasallikka chalindi. Otang qilgan nohaqliklarga hech chidolmasdi. Hayotda sendan boshqa hech kimi yo‘q ekan. Seni bag‘riga har bosganida ko‘zlari to‘lib ketardi.

Bir kuni uni kasalxonaga olib bordik. Doktorlar umid yo‘qligini aytishdi. Men esa tug‘ilib o‘sgan joyimdan begona joylarda g‘urbat iztirobini chekolmaydigan bo‘lib qolgandim. Bu tog‘lar

mening burnim tagida turadiganday edi. Zahro xolaga qishloqqa ketishimni aytdim. Avvaliga rozi bo'lmadi, ammo qarorim qat'iy edi. Oxirgi paytlarda bu tog'larning sehrli havosi meni chaqirayotganday bo'ldi. Qoyalarning orasida bahorni mujdalagan gul hidi burnimga kelgani sari, g'urbat badanimga tikanday botadigan bo'lib qolgandi. Bu tog'larning aks sadoli ovozlari qulog'im tagida eshutilganday bo'lganda, keksayganimni eslab, ichimdagi sog'inch yanayam ortdi. Bir kuni oqshom, kun botayotganda sen bilan ikkimiz u shaharga alvido aytdik.

Ha, qayerda qolgandik? Zahro xola senga qaray oladigan vaziyatda emasdi. Murodga men qarayman dedim. O'zga iloji qolmagani uchun bu taklifni qabul qildi. Boshqa chorasi ham yo'q edi, bechoraning.

Senga yaxshiroq qarashim uchun qo'limga pul ham berdi. Qanday yaxshi ayol edi. Onang so'nggi kunlarini yashayotganda biz sen bilan bu tog'larga yo'l oldik. Ko'rib turibsan, hozir shu kulbaning chirog'ini yoqib o'tiribmiz.

– Keyin ismimni Yodgor qo'ydingizmi?

– Sen menga eng qimmatli xotira bo'lding. Shuning uchun ismingni Yodgor qo'ydim.

– Onam kasalxonaga olib ketilayotganda men ko'chada o'ynayotgan bo'lsam kerak, meni ko'rolmay ketgan ekan-da?

– Shunday bo'lgandi, – deb o'rnidan turdi. Turgan joyidan tog'larni bir muddat kuzatdi.

Keyin Yodgorga qaradi, achchiq-achchiq yutindi:

– Qishloqqa ketsakmikan?

– O'zingiz bilasiz, Hasan bobo!

– Ketaylik, Yodgor, ketaylik. Balki biroz yozilarmiz. Ichimda so'ngsiz dard bor. Bu tog'larning jimjitligi meni yuragimni siqayotganga o'xshaydi.

Hasan bobo yana tog'larga termildi. Keyin Yodgorga yig'lam-sirab gapirdi:

– Senga bir nasihatim bor, Yodgor. Foniylar dunyo bu. Men o'lib qolsam, aslo bu tog'larda qolma. Yolg'izlik, jimjitlik insonni ichidan kemiradi. Shaharga ket, qishloqda qolib ketma. Albatta, qo'lingdan tutguvchi biror inson chiqadi. Dunyo faqat yomon odamlar iborat emas-ku.

Yerdagi o't-o'lanlar, daraxtlar yaproqlari ustiga shudring tushgan. Inson faqat oyoqlarini ko'ra olar, atrofdagi tog'lar ustini qalin tuman qoplagandi.

Bomdod namozining vaqti bo'ldi.

Hasan bobo cho'ntagidan soatini chiqarib, gugurt yoqib qaradi, taxminida adashmagan edi.

Ko'ylak yengi va shim pochalarini shimardi. Kastumini yelkasiga olib, kulbalaridan ellik-oltmish metr uzoqdagi cho'pon bulog'i tomon tahorat olish uchun yura boshladi.

O'rganib qolgan qadamlari uni bu qorong'ulikda, har kungi joyiga olib borar edi.

Nogahon oyog'i bir toshga tegib qoqilib ketib, atrofga qaradi. Tuman insonning oldini ko'ra oladigan darajada kamaygandi. Qo'llarini ochdi va ko'zlarini tumanli osmonga qarata:

– Sen hamma narsaga qodirsan, yo, Rabbiiy! Shu ko'r qorong'ulik o'rnini birozdan keyin ko'z qamashtiruvchi nurli yorug'likka bo'shatib beradi; bandalaring qorong'u kechalarni tongga qovushtirganing uchun, mag'rur quyosh nurlari uchun Sendan minnatdor bo'ladilar. Uyqu yarim o'lim, uyg'onish yangidan dunyoga kelish demakdir.

Har yangi kun hisob daftarining ochilgan yangi bir sahifasidir. Bu kunimni ham xayrlar bilan o'tkazishimni nasib qil, yo Rabbiiy!

Har tongdagi odatiga ko'ra bugun ham Allohga duolar qilib, buloq yoniga keldi.

Yog'ochdan qilingan tarnovdan muzdek suv oqardi. Suv oqib o'tayogan yerlarni yashil maysalar qoplagandi. Alloh uni go'zal yaratgan. Bu yerlar ko'zlarni qamashtiruvchi, ruhga huzur beruvchi manzaraga ega edi. Archa daraxtidan qilingan tarnovdan oqqan muzdek suvda tahorat oldi.

So'ngra maysalarning ustiga o'rma joynamozini solib namozni boshladi.

Tog'lar ustiga tuman tushsa, odam uyg'onse ham ko'zlarini osonlikcha ocholmaydi. Bu hol inson badaniga xush yoqadigan uvishqlik beradi.

Yodgor tongga yaqin ustiga cho'kkan og'irlikni yenga bilmay uxlayotgandi.

Birozdan keyin qo‘rqinchli tushi ta’sirida uyg‘onib ketdi. Ko‘zlarini ishqaladi. Bir on hayron bo‘lib, atrofdan nimadir qidirgan bo‘ldi. Kulba joyida turibdi. Yuragi siqilib o‘rnidan sakrab turdi. Darrov Hasan boboning joyiga qaradi. Hasan boboning joyi bo‘m-bo‘sh edi. Yuragi nimanidir sezganday to‘xtab qoldi. Boshini qo‘llarining orasiga olib ko‘rgan tushini esladi. “Qanday g‘alati!” – deya pichirladi.

Tushini eslaganda voqealar film lentalarini singari ko‘z oldidan o‘tardi.

O‘zi kulbadan tashqarida Ko‘jao‘g‘lon bilan turgandi. Birlaniga shiddatli zilzila bo‘ldi. Katta yog‘ochlardan qilingan, usti tuproq bilan yopilgan kulba Hasan boboning ustiga yiqilib tushdi. Orqasidan hamon yong‘in chiqib, Hasan bobo olovlar orasida qolib ketib yonib kul bo‘ldi.

Ko‘jao‘g‘longa qaradi, u joyida jim turardi. “Hasan bobo? U qayerda bo‘lishi mumkin?” – deya o‘z-o‘ziga shivirladi. Namoz o‘qiyotgan bo‘lsa kerak. Yodgor shu xayol bilan kiyimini shoshapisha kiyib buloq tomon yugurdi. Tuman biroz tarqalgan, quyosh nurlari ta’siri bilan tuproqlar o‘zidan bug‘ chiqarardi.

Buloqqa yaqinlashgan Yodgor Hasan boboning maysalar ustida namoz o‘qiyotganini ko‘rib ko‘ngli joyiga tushdi. Katta hayajon bilan Hasan boboga yaqinlashdi. Hasan bobo attahiyotda edi. Unga tikilib, so‘niq ovoz bilan xitob qildi:

– Shunday qo‘rqinchli tush ko‘rdimki, Hasan bobo! O‘rnimdan turiboq, sizni qidirdim. Yotog‘ingizni bo‘sh turganini ko‘rib, go‘yo meni bu tog‘larning orasida yolg‘iz tashlab ketibdilar, degan fikr bilan ichimda qo‘rquv tug‘ildi. Meni abadiy tark etganingizni o‘ylabman. Xuddi otam singari... Bilaman, siz juda yaxshi inson-siz. Meni tashlab ketmaysiz, ammo baribir qo‘rqdim. Sizdan boshqa kimim bor, mening? Siz ham tashlab ketsangiz, bu tog‘larning orasida men nima qilaman?

Yodgor shunday deya Hasan boboga qarab qoldi. Hasan bobo qimirlamasdan turardi. Yana biroz yaqinlashdi. Yelkasiga sekinalgina turti. Qarashlari muzlagan, ko‘z nurlari so‘ngandi. Unga xavotir aralash qaradi. Juda ham qo‘rqib ketgandi, qo‘llarini darrov tortib oldi. Gavdaga qo‘l tegishi bilan qurib qolgan yog‘och-

day yerga qulab tushdi. Achchiq baqirish va hurkak qadamlar bilan orqaga tisarildi. Bu sovuq manzaraning qo'rqividan hushini yo'qotayozdi. Birozdan so'ng ko'z yoshlari lablarigacha tinmay oqardi.

Ko'zyoshlar insonning ortiqcha iztiroblardan qutulishi va uni ich-ichidan osonlik bilan sug'urilishi edi. Yodgor ham bu ortiqcha iztiroblarni tashqari chiqardi.

– Hasan bobo, Hasan bobo, turing bu adosiz uyqudan. Meni bu tog'larning tepasida yolg'iz tashlab ketmang. Men sizsiz nima qilaman, bu yerlarda?

So'ngra murda ustiga yotib xo'rsinib yig'ladi. Ko'zlariga ishonmadi. Oxiri ochiq haqiqatni tan oldi. G'am-qayg'u bilan:

– Tushim rost chiqdi-ya, kulba yiqildi. Hasan bobo yiqildi. Yiqildi, ammo tagida men qolmadim. Bu yiqilish nechanchi yiqilish bilasizmi? Ammo eng achchiq, eng og'ir yiqilish shu bo'ldi. Qo'rqqanim boshimga keldi, Hasan bobo! Yana yurtsiz, yana uysiz qoldim.

Yodgor bir muddat chuqur qayg'u bilan aftodahol turdi. Nogahon quloqlariga qo'y suruvining elas-elas ovozi keldi. Boshini ko'tarib ovoz kelgan tomonga qaradi va o'sha tomonga qarab yugurdi. Bir cho'pon ustida xaltasi, yonida iti bilan buloqqa yaqinlashardi. U buloq yoniga yaqinlashganida Yodgor jon-jahdi bilan baqira boshladi:

– Cho'pon amaki! Cho'pon amaki!..

Cho'pon Yodgorning holidan xavotir olib qadamini tezlashtirdi. Hansiraganicha Yodgorning ko'zlariga qaradi:

– Nima bo'ldi, yigitcha, biror narsa bo'ldimi?

Yodgor bo'g'i q hayqirish bilan javob berdi:

– Hasan bobo o'ldi! Hasan bobo o'ldi!..

– Hasan bobomi? – dedi va turgan joyida angrayib qoldi. Ko'z-lari maysa ustida yotgan Hasan boboga tushdi. Ustidagi ohista yerga qo'yib Hasan bobo yotgan yerga keldi. Yuragini eshitdi. To'xtagan edi. G'amgin nazar bilan Yodgorga qaradi.

– Alloh rahmat qilsin, juda yaxshi inson edi, – dedi, – huzuriga qovushdi.

Cho'ntagidan bir ro'molcha chiqarib, o'lik yuzini yopdi. So'ngra suruv tomonga qarab:

– Ahmad, Ahmad, – deb baqirdi.

Ahmad do‘stining ovozi eshitib, buloq tarafga qaradi:

– Nima bo‘ldi! – deb qichqirdi.

– Tez yugur, qishloqdagilarga xabar qil. Ovchi Hasan bobo cho‘pon bulog‘ining yonida o‘lib qolibdi, deb ayt, ishingni tashla!

Qishloqliklar xabarni eshitib, motam taraddudiga tushdilar. Katta-kichik hamma xafa edi. Hamma Hasan bobo to‘g‘risida gapirardi:

– Hasan bobo... Juda yaxshi inson edi...

– Mard inson edi...

– Hech kimga zarari tegmagandi...

– Musulmon odam edi... Alloh rahmat qilsin...

– Foni dunyo...

Qishloq oqsoqollari yigirma-o‘ttiz kishini tog‘ tomonga jo‘nadi. G‘amgin qadamlar bilan cho‘pon bulog‘ining oldida kelib to‘xtadilar. Hamma ko‘zyosh to‘kdi. Ozor bermasdan uni zambarga yotqizib ustini o‘radilar.

Xuddi shunday motam kayfiyati bilan qishloqqa qaytishdi.

Yodgor ketganlar ortidan termulib qoldi. Ko‘zyoshlarini ovoz chiqarmay ichiga yutdi. Zambar ko‘zdan yo‘qolguncha ana shunday holatda qarab turdi. Yana bo‘ynini egib ko‘kragini yirtgudek xo‘rsindi.

Yolg‘izlik girdobi ustiga qo‘rqinchli tush singari cho‘kkandi. Jo‘nab ketganlar orqasidan qo‘lini silkitardi:

– Meni kechiring, Hasan bobo, sizni qabrga qo‘yishlariga ham yordam qilolmayman. Endi nasibam bu yerlardan uzildi. Sizga bergan so‘zimdagi qolaman, bu yerlarni tark etaman, – deb pichirladi.

Birozdan keyin cho‘pon bulog‘idan uzoqlashib alamlı qadamlar bilan kulbasiga qarab yurdi.

Bugun kulba har doimgidan boshqacharoq ko‘rinishda edi. Daraxtlar, toshlar, tuproq va qushlar ham sukunatda edilar. Umuman kimsasiz qolgan kulbaga cheksiz motam havosi hukmronlik qilardi. Yodgor ichidagi yashirin qo‘rquv kattalasha boshlaganini sezdi. Hurkak odimlar bilan kulbaga qarab yurdi va ichkariga kirdi.

Ko‘zlari nogahon devorda osig‘lig‘ turgan yasama pichoqqa tushdi. Kerak bo‘lib qolar, deya uni olib qo‘yniga soldi. Ko‘ja o‘g‘lonning zanjirini bo‘shatib, asta boshini siladi:

– Endi ketaylik, Ko‘jao‘g‘lon ketaylik. Taqdir bizni qayerga sudrab borsa, yo‘llar bizni qayergacha olib borsa, o‘sha yergacha boraylik. Peshonamizga yozilganini ko‘raylik.

Ko‘jao‘g‘lon go‘yo biror narsani tushunganday Yodgorning ko‘zlariga qaradi. Yodgor: “Yonimizga biroz yeydigan narsa olishimiz kerak”, deb o‘yladi. O‘choq boshidagi qo‘y terisidan qilingan to‘rvaga biroz non solib beliga bog‘ladi. Ko‘jao‘g‘lonni ham yoniga olib tavakkal qilib, o‘zi bilmagan yo‘llarga ravona bo‘ldi. Ham yurar, ham yo‘llarga hasrat qilardi:

– Yo‘llar, abadiylikka ketguvchi uzun yo‘llar. Ayrimlar ko‘z yoshlari bilan namlaydi tuprog‘ingizni. Sanoqsiz g‘am-alamli yuklarni tashidingiz. Hammasi yurak dardidan, sizga alamli qo‘shiqalar aytib qoldirar tinmay. Olib ket, meni ham, xohlagan joyingga. Na tug‘ilgan diyorim, na to‘ygan ...

Shafqat tilab yuzlariga qaragan insonlardan olgan aqalli tabasum ham yo‘q. Teskari qaragan bashara, bir necha xunuk so‘zlar...

Istagan joyingga buril, xohlagan joyingda tuga. Mening safarim na vatandan g‘urbatga, na g‘urbatdan vatanga...

Yurgan sari xayoli kattalashdi, xayoli kengaygan sari alami ham kattalashdi. Yorug‘ dunyoda hech bir narsasi qolmagandi. Qachon g‘arib holga tushsa otasini eslardi. Har o‘ylaganda yuzida iztirobli chiziqlar ko‘payardi. Va shunday farzand muhabbatidan mosuvo bir otaning farzandi ekanidan xafa bo‘lib ketardi.

Uzoq yo‘lda yurib, charchaganidan oqsoqlana boshladi. Chuqur nafas olib to‘xtadi. Xayollar olami sayohatiga bir zum nuqta qo‘yib atrofga nazar soldi. So‘ngra baland bir tog‘ tepasiga qaradi va xuddi shunday ifoda bilan Ko‘jao‘g‘longa yuzlandi. Go‘yo gaplashayotganday uning ko‘zlariga tikildi:

– Yashagan joyimiz tog‘larida cheksiz masrurlik bor edi. Xohlaganingcha kezasan, xohlaganingcha ov qilarding. Balki, ov qilolmagan vaqtimiz ham bo‘lgandir, ammo u toza havo va hur yashash bergan to‘qlik yetardi.

Qanday ahvolga tushibsan, Ko‘jao‘g‘lon! Ozod paytlaringda suv bo‘ylarida o‘zingning rasmingga qaragan bo‘lsang kerak. Hozir esa xohlamayman ko‘rishingni. Avvallari tog‘lar qiroli eding, hozir esa mendek yosh bolaning amrida va judayam achinarli

holdasan. Bu holatni tushingda ko'rsang ishonmasding. Aytmoqchi, Ko'jao'g'lon! Sening ham bolalaring bormidi? Bor bo'lsa, ulardan ajrash seni ham xafa qilgandir.

Qo'lini Ko'jao'g'lonni boshiga qo'yib, ohista siladi:

– Ko'jao'g'lon mendan xafa emasmisan? “Sen kabi men ham bolalarning qo'lida masxara bo'ldim”, deb. – Ayanchli kulimsiradi:

– Go'yo gaplarimdan biror narsa tushunganday ko'zlarimga qarayapsan. Bilasanmi? Seni tashlab ketgim kelayapti. Burning va bo'yningga siqqan shu zanjirlarni bo'shatib, yangidan u toza havoli tog'larga qaytishingni xohlayapman. Xohlayman, ammo ming afsuski, ko'nglim bunga rozi emas. Sen ham mendek ojizsan. Och qolasan yoki o'zingdan kuchliroq hayvonlarga yem bo'lasan. Mana shuning uchun seni tashlab ketishni xohlamayapman, Ko'jao'g'lon. Eng yaxshisi, sen bilan biz taqdir do'sti bo'laylik. Men qayerda bo'lsam, sen ham o'sha yerda bo'lasan, bir-birimizga suyanamiz. Sen zerikarli qishloqdan, men esa “shahar haromisi” deydigan insonlardan qochamiz!

Borgan yerlarimizda endi hech kim bizni tanimaydi. Qalbinga pichoq kabi sanchilgan u xunuk so'zlarni eshitmaymiz, endi.

“Tabdili makonda huzur bor”, derdi Hasan bobo. Ketdik.

G'OLIB DOMLA

Yo'lda ketayotib, asr vaqtida bir qishloqqa yetib borishdi. Ikkisi ham juda ochiqqan va charchagan edi. Ayniqsa, Ko'jao'g'lon ochligini anglatish uchun har ikki qadamda to'xtardi. Yodgor esa qo'lidagi zanjirning taranglashganini sezib orqaga qarar va:

– Yana ozgina sabr qil, Ko'jao'g'lon, ozgina. Qara, yo'limizdan bir qishloq chiqdi. Albatta, biror luqma beruvchi topiladi.

Ochlikdan qadamlarini zo'rg'a sudragan holda qishloqqa umid bilan kirib kelishdi. Atrofda o'yin o'ynayotgan bolalar va o'tib ketayotgan odamlar bu ikki begonaga g'alati nazar soladilar. Ayniqsa, o'z qishlog'ida nafratga uchragan Ko'jao'g'lon qiziqib tomosha qilinardi.

Uzoqdan begonalarni ko'rgan uch-to'rt o'smir hayrat bilan bir-birlariga qarashdi. So'ngra oralaridan bittasi yondagi uyning

burchagida uxlayotgan kattagina cho'pon itiga ishora qildi. Avval Ko'jao'g'longa, keyin esa o'rtoqlariga shaytonlarcha qaradi:

– Bolalar! Bizga tekin tomosha chiqdi.

– Nima ekan u?

– Qoraboshni anovi ayiqning yoniga yuboraylik.

– Keyin nima bo'ladi?

– Keyini bormi? Ular urushadilar, biz tomosha qilamiz.

– Yakka o'zi bu ayiqqa yaqinlashmaydi.

– Shunday yaqinlashadiki, sen hali hayron qolasan!

Bola uxlayotgan itning yoniga yugurib borib:

– Qorabosh, Qorabosh, – deb baqirdi. Qorabosh bolaning ovo-zini eshitishi bilan ko'zlarini g'azab bilan ochdi. Barmog'i bilan Ko'jao'g'lonni ko'rsatgan edi, yotgan joyidan jahl bilan sakradi.

Bola sevinib ketdi:

– Ushla, Qorabosh, ushla, – deb ozgina joygacha Qoraboshning oldida yugurdi.

Qorabosh ana shunday shovqin bilan o'rnidan turdi-da, hujumga o'tdi.

It bilan ayiq azaliy dushman hisoblanardi. Bir-birlarini qayerda ko'rsa, qattiq kurashishga tushar edilar. It har qancha kuchsiz bo'lsa ham egasining yonida ayiqqa hujum qilishi mumkin edi.

Alloh hayvonlarga ham his-tuyg'u bergan ekan. Qorabosh Ko'jao'g'lonning zanjirda ekanini ko'rib jasorati kuchaydi... Va atrofni yirtib yuborgudek shovqin bilan chaqmoq singari Ko'jao'g'longa tashlandi.

Ko'jao'g'lon charchoq va ochlikdan nochor qoldi. Yodgor o'zlariga tashlangan bu itga hayron bo'lib qaradi. Bu ikki azaliy raqib kiradigan urush natijasidan andisha qilayotgandi. Urushdan butkul ma'n etilgan do'stining bo'yniga yopishdi. Vujudini unga qalqon qilib uni qo'riqlamoqchi bo'ldi. Birozdan keyin qishloqni achchiq faryod qopladi:

– Yordam bering, yordam, qutqaring, yordam!

Qorabosh Ko'jao'g'longa yaqinlashganida bir muddat uning atrofida irillaganicha aylandi. Ko'jao'g'lonning orqaga tisarilganini ko'rib jasoratlandi va birdaniga uning ustiga tashlandi.

Atrofni bir zumda – shiddatli bo'ron keltirib chiqarganday – chang-to'zon qopladi. Yodgor bir muddat ayiq va it orasida aro-

satda qoldi. Birozdan keyin shiddatli bir zarba yeb chang-to‘zon ichida qolib ketdi. Ko‘jao‘g‘lon o‘zini keragidan ortiq charchatgan Qoraboshni qo‘l zarbalari bilan yenga olmagach, bo‘yniga bog‘langan zanjirni qo‘liga olib Qoraboshni ayamay sudrab ura boshladi. Qorabosh boshqa chidolmadi, achchiq-achchiq ingradi va orqasiga qarab qochdi.

Hodisa ro‘y bergan yerga kelgan xalq voqeani hayaJon bilan tomosha qilsalar ham, bu ikki hayvonni ajratib qo‘yishga hech kimning aqli yetmadi.

Yiqilgan joyidan zo‘rg‘a turgan Yodgor haliyam hayaJon ichida edi. Xo‘rsina-xo‘rsina taqdir do‘stining yoniga keldi.

Ko‘jao‘g‘lon charchaganidan tinmay hansirardi. Tanasida og‘riqlarning chidab bo‘lmas chiziqlari ko‘ringan do‘stiga achinib qaradi.

Yodgorga aynan shu so‘zlarni aytadiganday holi bor edi xolos:

– Kuchsiz qolgan har maxluq yengilishga majburdir. “Xo‘roz o‘z uyida qichqiradi”, deyдилar. Shu bo‘ynimni qisgan va burnimga o‘tkazilgan zanjir bo‘lmaganda edi, tishlarim, tirnoqlarim sug‘urib olinmaganda edi, bu it meni ko‘rishi bilan qochib ketardi.

Yodgor o‘zining hamdardligini bildirganday Ko‘jao‘g‘lonning yoniga keldi va boshini siladi. Yerga egilib Ko‘jao‘g‘lonning zanjirini oldi va o‘zaro gaplashayotgan odamlar orasidan asta chiqib ketdi. Ozgina yurgandan keyin Yodgor o‘zida yurishga kuch topolmadi. To‘g‘ri kelgan bir uyning zinapoyasiga holsiz o‘tirdi. Hali nafas olishi bir maromiga kelmagan Ko‘jao‘g‘lon Yodgorning tizzasi yoniga yotib qoldi. Xalqning bir qismi uylariga ketar, bir qismi esa hodisani bir-birlariga zavq bilan so‘zlar edi. Hodisani tomosha qilishdan qaytayotgan qirq-qirq besh yoshlardagi ozg‘in, uzun bo‘yli bir ayol Yodgor va Ko‘jao‘g‘longa e‘tibor berdi.

Ularga bir on tikilib turdi. So‘ngra beparvo oldinga ikki qadam yurdi va darrov orqasiga qaytdi. Ularga qayta boshdan nazar soldi. Ayolning harakatlarida beqarorlik bor edi. Gapirgan so‘zlarga qaraganda ularga achingani shundoq sezilib turardi:

– Ochmisan? – deb so‘radi.

Yodgor sevinchdan ko‘zlari chaqnab, “ha” deganday boshini qimirlatdi. So‘ngra xijolat tortganday ayolga qaradi.

Ayol uyiga kirib qiziga dedi:

Qizim, Oysha!

Oysha ovoz berdi:

– Eshitaman, onajon!

– Tushlikdan qolgan qatiqli ovqat bor edi-ku?!

– Ha...

– O'shani olib, eshik oldidagi bolaga ber, u yesin.

Oysha ovqatning achib qolganini ko'rib:

– Onajon! – dedi.

– Nima?

– Onajon, bu qatiqli ovqat achib qolibdi, odamga berib bo'lmaydi-ku!?

– Qizim, u odam emas, begona bir bola.

– Men uyalaman, ammo yaxshilik qilmoqchi bo'lsangiz qozondagi yangi pishirilgan ovqatdan olib beraylik.

Onaning achchig'i chiqdi:

– Olib bor, deyapman, senga!

– O'ldirsangiz ham olib bormayman.

– Yana qaysarliging tutdimi?!

Oysha tishlarini qisdi. Ko'z qiri bilan qaradi. Onasi unga tahdid qilardi. Patnisdagi ovqatni eski idishga bo'shatib, eshik tomon yurarkan, kuchli ovoz uni orqasiga qaytarishga majbur qildi:

– Onajon!

–

– Hech bo'lmasa o'sha kir idishda olib chiqmang...

Yodgor ona bilan qiz o'zaro suhbatlarini eshitgandi.

Ayol birozdan keyin qo'lidagi idish bilan Yodgorning yoniga keldi:

– Ol, qorningni to'ydirib ol, – deb idishni uning oldiga qo'yib ketdi.

Yodgor isyon to'la qarashlari bilan oldiga qo'yilgan ovqatga qararkan, lablarini qonatgudek qilib tishladi. Kuchi yana o'ziga yetdi, xo'rsindi va Ko'jao'g'lonning zanjirini olib, bazo'r o'rnidan turdi.

Bu manzara ayolning jahlini chiqardi. Kibr bilan qarab lablarini buradi. Qarshisidagini pastga uruvchi so'zlarni aytib o'ch olmoqchiday talmovsirardi:

– Nima bo‘ldi, yigitcha? Ovqat yoqmadimi? Yana biroz kutsang, qatlama pishirib berardim.

Yodgor g‘azabli nazar bilan ayolga qaradi. Bu qarashlar insonga ayta olinadigan eng yomon so‘zlarning bir oynasi edi. Ayol qarashdagi ma‘no ta‘siridan ezildi:

– Xix, kambag‘alning uyatsizi qish kuni oq kiyinadi. Ochlikdan yurolmaydi-yu, oldiga keltirilgan ovqatni yoqtirmaydi, – deb ming‘irladi.

Yodgor g‘azab bilan qarab turdi. Tishlarini qisib, idishga bir musht tushirdi. Idish o‘rnidan otilib ketdi. Ayol baqirdi.

– Mushugimning idishini sindirdi!

Ayolning baqirishi Yodgorni sakratib yubordi.

Rangi o‘chib, zinalardan zo‘rg‘a tushdi. Odimlari qochishni xohlarkan, hurkak qarashlari bilan ayolga qaradi. Ayol g‘azablanib Yodgorga yaqinlashdi. Ro‘parasida qal‘adek turgan G‘olib Domlani ko‘rib, turgan joyida mixlanib qoldi. G‘olib Domla voqelikka beixtiyor guvoh bo‘lgan edi.

– Bunaqa jahl bilan qayerga, Sharifa?

Ayol uyalganday ming‘irladi:

– Shu begona bola mushugimning idishini sindirdi-da, G‘olib Domla.

G‘olib Domla ayolga achinganday labini burdi va:

– U idishni ehtiyot qil. Keksayib, qo‘l-oyog‘ing ishdan chiqqandan so‘ng bolalaring o‘sha idishda senga ovqat yedirsin. Bo‘lishi mumkin-ku, yiqilmaydigan, qoqilmaydigan yagona Alloh.

Ayol jahlini ichiga yutib, gaplarini ayta olmay uyiga qaytdi.

G‘olib Domla shafqat to‘la nigohlarini Yodgorga qaratdi.

Dindor bo‘lgani uchun hamma uni “domla” derdi. Shom namoziga ketayotib, mojaroni ko‘rib to‘xtagandi. Yoniga kelib asta so‘radi:

– Bu yerlik emasmisan?

Yodgor tasdiqladi.

– Qayerga ketayapsan, bu hayvon bilan?

Yodgor o‘ziga e‘tibor bergan bu odamga javob qaytarishni lozim topdi. Aychanli ovoz bilan:

– Yo‘llar qayerda tugasa, o‘sha yerga, – dedi.

– Demak, g‘urbatga ketayapsan?

- Ha...

- Sen g'urbatga chiqadigan vaqtingmi, bola? Hech o'ylamasdan kim chiqardi seni bu yo'llarga?

- Taqdir, - dedi.

- Hech kiming yo'qmi?

- Allohdan boshqa...

G'olib domlaniing ichi ezildi. Ko'zlari to'ldi:

- Kel, bolam, biznikiga boraylik. Bu kecha buyuk Allohning menga yuborgan sharaflı mehmonim bo'l. Shundoq ham kech kirdi. Bu vaqtda yo'lga chiqilmaydi.

Yodgorning ko'rinishida ezilish, qarashlarida g'ariblik bor edi. Yo'llar uni allaqachon charchatgan edi. "O'zingiz bilasiz" deganday unga ergashdi.

G'olib Domla Yodgorni uyiga olib keldi. Hali zinalardan ichkariga kirmasdan:

- Xotin, - deb chaqirdi. Keyin mehmon borligini aytib, go'yo biror narsani eslaganday orqasiga qaradi:

- Ha, qara-ya, Ko'jao'g'lonni unutayozibmiz-ku. Unga ham darrov bir nima beraylik, yeb olsin.

Ko'jao'g'lonni hovliga bog'lab, oldiga ovqat qo'yildi. O'zlari bir xonaga kirib o'tirdilar. Yodgor G'olib Domlaga qaradi:

- Siz qanday yaxshi odamsiz, amaki? Sizni aslo unutmayman!

G'olib Domla dedi:

- Bu sening yaxshiliging, bolam. Dunyo faqat yomon insonlardan iborat emas-ku, axir.

- Mening yo'limdan doimo yomon odamlar chiqqan, amaki.

- Bular tez unutiladi, bolam. Boshing qotmasin. Sen o'tira tur, men ovqat tayyor bo'lguncha namozimni o'qib olaman.

- Bemalol, amaki! Menga ham duo qiling, maylimi?

G'olib Domla namozdan qaytgach, oilasi xona eshigini taqillatib ovqat tayyor ekanini bildirdi. G'olib Domla o'rnidan turib:

- Judayam och bo'lsang kerak, - dedi. - Qani, bolam, Alloh nima bergan bo'lsa, qornimizni to'ydirib olaylik.

Ikkovlari ovqat tayyorlab qo'yilgan xonaga o'tdilar. Yerga solingan dasturxon atrofiga avval G'olib Domla o'tirdi. Yodgor haliyam lablarini yalab dasturxonga tikilardi. Qisqa vaqt ichida turli

xil ovqatlar pishirildi. Ichiga tortib ketgan qorning ustiga qo'lini qo'yib, dasturxondagi ovqatlarga alohida-alohida nazar soldi.

– Kel, bolam, o'tir, qorningni yaxshilab to'ydirib ol, keyin bahuzur gaplashamiz, – dedi G'olib Domla.

Yodgor dasturxonga yaqinlashib o'tirdi. Ko'ngli nimani tusagan bo'lsa, o'shandan tanovul qildi, qornini to'ydirdi.

Keyin botiniy bir ehtirom bilan G'olib Domlaga qarab: “Har bir inson bir-biriga shunday yaxshilik ko'rsata olsa edi, noxushlik degan so'z tillardan unutilib ketardi”, – deya o'yladi. Ovqatlanib bo'lishgandi. G'olib Domla dasturxonga duo qilarkan, Yodgor ham qo'llarini ochib “omin” dedi. Dasturxondan turib devorga yaqin qo'yilgan divanga o'tirdilar. Yodgorning ko'zlari toldi.

– Qani, bolam, sening uyqung kelganga o'xshaydi. Endi yotib, uxla. Ertalab ko'p-ko'p gaplashamiz.

– Siz bilasiz, amaki, – deb rozilik berdi.

G'olib Domla uni joy tayyorlab qo'yilgan xonaga olib bordi. Xayrli tun tilab eshikni yopdi. Eshik yopilgandan keyin shirin hissiyotga berilib yotoqni tomosha qildi:

– Podsholarga mos yotoq-ku bu, – deb pichirladi. Sutday oppoq choyshab, top-toza ko'rpa va qush patidan qilingan yumshoq yostiq unga xush yoqdi.

Yotishidan oldin qo'lini ochib, Allohga yolvordi. Yostiqa boshini qo'yib bir muddat G'olib Domla bilan uning mutavoze xotinini o'yladi. Ularning yaxshi niyat va samimiyatlariga hayron qoldi. “Alloh yaxshi insonlarni kam qilmasin”, deb shivirlaganicha ko'rpani ustiga tortdi. Charchoq ta'sirida tezda uxlab qoldi. Tongda erta uyg'ongandi. Ko'zlarini ochiboq, xayoliga Ko'jao'g'lon keldi. Kiyimini shosha-pisha kiyib, uni bog'lab qo'yilgan joyga bormoqchi bo'ldi. Shovqin qilmaslik uchun oyoqlarining uchida asta yurib eshikka yaqinlashib oldinga yurdi. G'olib Domlani ko'rib hayron bo'ldi. “Shunday erta vaqtda-ya...” deb o'ziga o'zi gapirdi. Ko'jao'g'lon zo'r ishtaha bilan oldiga qo'yilgan ovqatni yemoqda edi. Yodgorning xursandligini ta'rif qilib bo'lmasdi. Tabassum bilan G'olib Domlaga qaradi va salom berib yonlariga keldi:

– Sizning bu yaxshiliklaringizni tepamda o't ko'karib chiqsa ham unutmayman, amaki.

- Seni qara, bolaginam, bular bizning oddiy vazifamiz-ku. Xursand qilolgan bo'lsak, qanday yaxshi!

- Shu katta dunyoni menga sovg'a qilganday bo'ldingiz.

G'olib domla Yodgorning sochlarini siladi:

- Qani endi, yigitcha, ichkariga kiraylik, bizning ham qornimiz ochdi.

Oldindan tayyorlab qo'yilgan dasturxonga kelib o'tirdilar. Na-fis yaylov sho'rvasi va yupqa non bilan qorinlarini to'ydirdilar. Ovqatlanib bo'lgandan keyin Yodgor bolalar singari xayollar dunyosiga ko'mildi. O'z o'zicha nimalarnidir o'ylab, G'olib Dom-ladan ketishga ruxsat so'radi:

G'olib Domla Yodgorga boshdan oyoq razm soldi va:

- Qayerga borasan, bolam? - dedi.

- Bilmayman.

- Albatta, bilmaysan. Shunchalik oson deb o'yladingmi, boshi oqqan tomonga ketishni?

Yodgor istehzoli jilmaydi:

- Menga hamma yer g'urbat, amaki.

- Shunday, ammo notanish odamlar orasida qiyin ahvolga tu-shib qolasan, boradigan bir joying, yukinadigan bir shohing bo'l-magandan keyin yolg'iz o'zing g'urbat diyorida nima qilasan?

- Alloh buyuk, amaki.

- Alloh buyuk, buyukdir. Ammo u buyuk zotning buyruqla-riga buysunib, ta'qiqlagan narsalaridan o'zingni tiygandan ke-yingina najot topa olasan. Bo'lmasa, shahar atalmish joy umuman boshqacha, bolam. Hozir ming bir shirin xayol bilan o'ziga rom etgan shahar seni bir zumda yutib yuboradi. Nafas olishga ham imkon bermay bo'g'ib tashlaydi. To'q yurganlar ochlarning ah-volini tushunmaydi. Katta joyda insonlar bir-birlarini tanimaydilar. Ko'pchilik ichida yo'q bo'lib ketasan. Bu senga yomon ta'sir qili-shi mumkin. Menga qolsa, shu yerda qolishing kerak. Bu uyni o'z uying deb bilib, chetga ketishni xayolingdan chiqar. Shunda biz sendan bag'oyat xursand bo'lamiz. Bir o'yla, o'z bolamdan farqing bo'lmaydi, xohlasang familiyamga o'tkazib olaman.

G'olib Domlanning gaplarini qiziqib eshitgach, Yodgor yangidan xayollar dunyosiga cho'mildi. Fikrlari chalkashdi. Avvalgi barcha

xayollari o'chirilib, yangi-yangi narsalar ustida boshini qotirdi. Shunday ajoyib inson yonida qolish yaxshi edi, ammo bu kichkina qishloqda hamma unga begona ko'z bilan qarashi, buning esa o'zi zada bo'lgan qishloqdan farqi bo'lmasligi mumkin.

E'tiroz bildirib bosh chayqadi:

– Ketishim kerak, amaki, ketishim kerak. Buning ustiga Hasan bobo ham shaharga ketishimni xohlagandi. Bu gapda albatta bir xayr bo'lsa kerak. Menga ruxsat bering, amaki, ruxsat bering, yangidan yo'lga tushayin.

– Mutlaqo ketmoqchimisan?

– Yo'lga chiqqan ilk kunimdan beri shu qarordaman. Hasan boboga bergan va'dam, majburiyatim bor. Borib u aytgan shaharni topishim kerak. Men do'mbira chalaman, Ko'jao'g'lon o'ynaydi. Qornimizni to'ydiradigan non puli ishlay olamiz. Siz xavotir olmang. Qarang, sizday yaxshi odamlar ham bor ekan-ku, dunyoda.

G'olib Domlaning ko'zlaridan tinimsiz yosh oqardi:

– Yaxshi insonlar bor, ammo sen nohaqlikka uchramasang, men o'zimdanda o'zim seni qayerdan tanirdim? Tushunayapsanmi, taniy olmasdim.

– Tushunaman, amaki, hamma narsani juda yaxshi tushunaman, ammo tushuna olmagan bir narsam bor. Mening ketishimga nega bunchalik qayg'urasiz, meni qo'yib yuborishni xohlamayotganingizni tushunolmayapman. Menga buni tushuntirib bering. Aks holda, o'ylayverib jinni bo'lib qolaman.

Ko'zlarida jiqqa yosh bilan G'olib Domla yana so'radi:

– Yaxshi o'ylab ko'rdingmi? Bu yerda qolsang, senga yaxshi bo'lmaydimi?

– O'ylab ko'rdim, amaki, o'yladim. Hasan boboning vasiyatini bajarishim kerak. Boshqa narsani o'ylasam, qiynalib ketayapman. Ketishim shart. Endi menga shu so'ragan narsalarimning javobini ayting, hech bo'lmasa, miyam biroz tinchlansin.

G'olib Domla xomush bo'lib:

– Mayli bolam, – dedi. Ketmasang, aytmas edim. Ammo ketishga shaylanibsan, aytayin. Bir yetimning qornini to'ydirishning katta savobi bor. Sening kelishing meni quvontirgandi. Tonggacha Allohga shukrona aytdim. Seni olib qolib parvarish-

lamoqchi edim. O'zimdanda ham ko'ra senga qarashni, seni o'qitishni, kelajak egasi qilishni xayol qilgandim.

Shu bilan men buyuk Allohning roziligiga yetishgan bo'lardim, ham yonimizga qo'shib uyimizga shodlik keltirardim. Ikkisi ham bo'lmadi. Shuning uchun yig'lamoqdaman, endi tushundingmi?

Qara, hali ham qolishing mumkin. Juda yaxshi o'yla, sening g'urbatga chiqadigan vaqtning emas. Katta shahar odamni bo'g'adi, yo'q qilib yuboradi. Ayniqsa, kimsasizlik u yerda juda yomon bo'ladi.

Bu sof niyatli insonga mehr to'la ko'zlari bilan tikilib ichidan kelayotgan jamiki hislarini gapirdi:

– Sizni umrimning oxirigacha eslayman, amaki, barcha harakatlarimda menga g'oyibona yo'l boshchim bo'lasiz. Doimo sizdek bo'lishga intilaman. Ruxsat bering, qo'lingizni o'payin, ketishga majburman.

G'olib Domla "nimayam qilardim" deganday bo'ynini qisdi:

– O'zing bilasan, bolam. Modomiki, qolmas ekansan, biroz kut, xaltangga o'zgina yeydigan narsa solsinlar.

G'olib Domla cho'ntagidan biroz pul olib Yodgorga uzatdi:

– Ol, bolam, boradigan joyingda kerak bo'ladi.

Yodgor xijolat bilan G'olib Domla berayotgan pulga e'tiroz bildirdi:

– Kerak emas, rahmat.

G'olib Domla yolvorganday:

– Menga qara, mana bir-birimizdan ayrilmoqdamiz, bolam, olmasang meni xafa qilib qo'yasan, – dedi.

Yodgor pulni olmasa, G'olib Domlani xafa bo'lishi aniq. Uyalib, iymonib qo'lini arang uzatib pulni oldi va sekingina cho'ntagiga soldi. Xaltasiga siqqanicha non to'ldirildi. Uni beliga bog'ladi. G'olib Domla boradigan yo'llarni yaxshilab tushuntirdi. Tez-tez bir maktub yozib tayyorladi, uning ustiga o'qiy oladigan shaklda manzil yozib Yodgorga berdi:

– Ol buni, o'g'lim, buni ehtiyot qil, aslo yo'qotib qo'yma. Shaharga yetib borishing bilan maktubning ustidagi manzilni so'rab top. Seni avval Allohga, so'ngra Mavlud Domlaga omonat qilayapman. Unga hamma narsani yozdim. Senga yor-

dam ko'rsatadi. Safaringga kelsak, shahar bu yerdan uncha uzoq emas. Ammo yo'llar yomon bo'lgani uchun transport qatnamaydi. Qani, bolam, Alloh yo'lingni ochiq qilsin!

Yodgor G'olib Domlani qo'lini o'pib do'mbirasini qo'ltig'iga qistirdi-da, Ko'jao'g'lonni bog'lab, orqasidan ergashtirganicha, yangidan uzoq yo'lga tushdi. Har bosgan qadami unga G'olib Domlani eslatardi. Uni ham moziydagi unutilmas kishilar safiga qo'shib yo'lida davom etdi.

SHAHAR DEGANLARI

Yodgor yangi bir olamga yetish uchun hayajon bilan yo'lning qisqarishini orzu qilardi. Eng katta qiziqishi o'zining begonalar orasidagi o'rni edi. Taxminiga ko'ra, Ko'jao'g'lon o'yinlari qiziqib tomosha qilinadi, o'zi ham tanimagan insonlardan nafratli so'zlar eshitmaydi. Har doim bu xayollarning quvvati bilan yo'l bosdi. Biroq orzu qilgan diyoriga yetish unchalik oson bo'lmadi. Kun asta-sekin qoraya boshladi. Yo'l bo'yidagi dalaning chetida qamish va daraxt shoxlaridan o'ralgan qorovul chaylasini ko'rib biroz to'xtadi. Yurishga majoli yo'q edi. Kechani shu yerda o'tkazishga qaror berdi. Ko'jao'g'lonni chaylani bir burchagiga bog'ladi. Xaltasini belidan yechib, ozuqalarni Ko'jao'g'lon bilan bo'lishdi. Qorinlarini to'ydirgandan keyin uychadagi eski karavotda yotib uxlamochi bo'ldi.

Uyg'onganida sovuqotganini sezdi. Qimirlab isinishga harakat qildi. Atrofning asta-sekin yorishayotganini ko'rib sevindi. Ko'jao'g'lon ham uyg'oq edi.

Ko'jao'g'lon: "Endi nima qilamiz?" deganday Yodgorning yuziga qaradi. Yodgor ko'zlaridan shirin uyquning ta'siri hali ketmagandi. Ko'zlarini to'la ocholmadi. Avval qo'llari bilan boshini siqdi, so'ngra barmoqlari bilan sochlarini taradi. Ilk ishi Ko'jao'g'lon zanjirini yechish bo'ldi. So'ngra xayolan cho'zilib ketgan yo'lni davom ettirdi.

Kun anchagina ko'tarildi. Birmuncha yo'l yurdi. Yangi tirmashgan tepalik boshiga kelishganda peshonasidan chiqqan terni artidi.

Birdaniga ro‘paraga qarab, tush ko‘rganday bo‘ldi. Ichga sig‘maygan hayajon bilan ko‘zlarini qayta ishqaladi. Shosha-pisha oldinga tikildi. Ajib manzarali shahar ko‘zi oldida tovlanardi. Bulutlarga yetgan minoralari, haybatli binolari bilan kattakon dunyo edi u.

Turgan joyida mixlanganday xayol qilgan shahrini to‘yib-to‘yib tomosha qildi. Bir Ko‘jao‘g‘longa qaradi, bir shaharga. Chuqur-chuqur xo‘rsindi va:

– Buni qara, – dedi, – katta dunyo-ku, bu yer. Bu bepoyonlikda yo‘q bo‘lib ketamiz. Orqasidan labini burgancha masxara ohangida yelkasini azot ko‘tardi. “Qo‘yaver” deganday harakat qildi. Bir rozdan keyin ko‘zlari tindi. Chirpanishi dengiz o‘rtasida o‘lim bilan yuzma-yuz kelgan odam holatiga o‘xshardi. Shaharni g‘amgin va alamli qarashlar bilan yangidan tomosha qila boshladi.

Suvsizlikdan yorilib ketgan lablarini yalarkan, aqliga biroz avvalgi tushunchalari keldi. Achchiq bir tabassumdan keyin o‘z-o‘ziga piching qildi:

“Yo‘qolishmi?” Uyi bor insonlar yo‘qoladi. Biror vayrona burchagi, bo‘lmasa boshqasi, birorta ko‘prikning tagi bo‘lmasa, boshqa ko‘prik osti biz uchun baribir emasmi?

Shu alpozda yo‘lga chiqib bo‘lgandi. Shoshqin shamolning oldiga tushib qolgan quruq yaproq singari, istar-istamas sudralishi kerak edi.

Odimlarini tezlashtirdi. Yirtiq tuflisini sudrab:

– Yur, Ko‘jao‘g‘lon, yuraqol. Yo‘omad kuladi yoki orzularimiz bo‘g‘zimizda qolib ketadi. U ohista yurib, atrofga hayronomuz boqardi. Oldin qaysi tarafga qarashiga ham shoshib qoldi. Baland-baland binolar, chiroyli do‘konlar. Ko‘cha to‘la mashina, yo‘laklarni to‘ldirib yurgan odamlar. Har inson begona joyda g‘arib bo‘lib qoladi. U ham o‘zini shunday yolg‘iz his qildi, siqilgani bois peshonasidan marjon-marjon terlar to‘kiladi.

Shaharning qayeridan kirganini, qayeriga ketishini bilmay qoldi. Ich-ichidan jimjit, kimsasiz, tanho bir joyga borishni orzu qildi. Ammo istagi butunlay teskarisi bo‘lib chiqdi... Ko‘p o‘tmay o‘zini bezdiruvchi olomon orasida ko‘rdi. Yo‘l shaharning eng harakatli, eng jozibali ko‘chasiga chiqib qoldi. Ko‘jao‘g‘lon ham Yodgor singari siqilib ketdi. Yodgorni bu sarosima uyqusidan mir-

shab xodimi uyg'otdi. "Eh" deb sakrab o'zini ushlagan qo'ldan olib qochdi. Mirshabning baqirishlari oldida nimjon asablari bo'shashib titray boshladi:

– Sen bu ko'chadan hayvon bilan o'tishning mumkin emasligini bilmaysanmi?

Yodgor mirshabga yalinganday qaradi: "Bilmayman", deganday boshini qimirlatib bo'ynini egdi. Ozgina turtib yuborsa, baqirib yig'lagudek edi.

Yodgor hayotda eng katta dard kimsasizlik ekaniga to'la ishonch hosil qildi.

Biror bir tanish chehradan ham mahrum edi u.

Bir necha tomoshabin, yo'lakni biror hodisa bo'lib yuz bergan joydan farqi yo'q holga keltirdi.

Xalq Ko'jao'g'lon bilan Yodgor atrofiga to'plandi. Ular tomosha qilib zavq olardilar. Mirshab Ko'jao'g'lon zanjirini Yodgorning qo'lidan olib, yig'ilganlar orasidan chiqmoqchi bo'ldi. Yo'lakdagi ora ko'chalardan yurib hansiragan mirshab izidan aybdorday yurgan Yodgorga baqirishni ham unutmadi:

– Bundan keyin, ta'qiqlangan joylardan o'tmaysan, tushundingmi? O'tmaysan...

Yodgor sut to'kib yuborgan mushukka o'xshab qolgan edi. Biror so'z aytolmadi. "Tushundim", deganday boshini silkidi. Asli olib qaraganda biror nohaqlikka uchramagandi. Mirshab o'z vazifasini bajardi. Lekin Yodgorning ham gunohi yo'q edi. Qaysi yerda ketayotganini anglamagan bola bo'lsa, buning ustiga yo'l qoidalarini ham umuman bilmasdi. Unga hech kim bu ko'chadan hayvon bilan o'tish ta'qiqlanganini aytgan emas. Aslida gunohkor emas, balki tomoshani hamma narsadan afzal ko'radigan, hattoki, odamiylik vazifasini ham bajarishni o'ylab ko'rmagan insonlar gunohkor edi. Hidlanib, shalviragan, buzuq muhit insonlari edi. Yodgor va unga o'xshaganlar tagi chirik, manman jamiyatning qurbonlari edi.

Mirshabning tanbehlariga amal qilib, endi shaharning ichki ko'chalaridan yurardi. Qorni juda ochgan bo'lsa kerakki, yo'l burchagida non orasiga jigar qo'yib sotayotgan bir odamni ko'rib yutina-yutina uning oldiga bordi. G'olib Domla bergan puli esiga tushdi. Qo'lini cho'ntagiga soldi. Ammo birdan rangi o'chib ketdi.

Ikkinchi cho'ntagini izladi. Buklab qo'yilgan bir parcha qog'ozni topdi. Bu qog'oz G'olib Domla yozgan maktub edi. Hammayog'iga qaradi, ammo pulni topolmadi. Qo'lidagi maktubni cho'ntagiga soldi. Lablarini yaladi, bo'ynini egib, yutinganicha jigarchi aravasining oynasiga qaradi. Uyalmasa, ozgina non so'rardi, ammo bermasa-chi, yuragi siqilib qolishini o'ylab, bu fikridan voz kechdi:

– Sabr qil, – dedi o'ziga o'zi pichirlab. Orqasiga qarab-qarab yurardi. Mavlud Domla esiga tushdi. Ammo: “Bu och qorin bilan kattakon shaharda Mavlud Domlani topa olishim amri mahol”, deya o'yladi. Oldin qorinlarini to'ydira oladigan nonga pul ishlab topib, keyin Mavlud Domlani qidirishga qaror berdi. Kelgan shahri faqatgina osmonga intilgan binolar, keng ko'chalar, chiroyli magazinlar va odamlar bilan to'la yo'laklardan iborat emas. Tavakkal qo'yilgan qadamlar yo'llari toshlar bilan to'shalgan, eski va tartibsiz qurilgan binolar bilan to'la ko'chaga olib keldi.

Tor yo'lining keng maydonga ulangan joyida atrofiga yig'ilganlarni ko'zdan kechirdi. Sevindi. Bu maydonni ishlashi mumkin bo'lgan joy deb o'yladi. Qorni judayam ochib ketgan, boshi aylanayotgan edi.

Charchagan qo'llar do'mbirani zo'rg'a chaldi:

– Qani, Ko'jao'g'lon, hech kim bilmaydi, sen bilan mening dardimni. Bir tishlam non beradigan kimsamiz bormi? Hunaringni ko'rsat, ochlikdan yopishib ketgan qornimiz bayram qilsin.

Shaharning chekka mahallasidagi maydon katta-kichik, erkak-ayollar bilan to'ldi. Yig'ilganlar maydon atrofida katta doira hosil qildilar.

Hamma bir-biridan oldinroqqa o'tib olishga intilar edi.

Ko'jao'g'lonning o'yinlari xalqni jo'shtirdi, olqishlar yog'ildi. Bu hol Yodgorning do'mbirasiga kuch berdi. “Och ayiq o'ynamaydi”, deydilar, ammo Ko'jao'g'lon o'ynardi. Ba'zan Yodgorga qarab odamlar jo'shqinligini o'z muvaffaqiyati deb o'ylar, qarashlari “bajara oldik” deganday edi. Ikkovi ham sevindi. Agar ishlar shu zaylda ketsa, qorinlarini to'ydirishga yetadigan pul ishlay olardilar. Ikkalasi ham juda charchadi. Yodgor do'mbirasini chalishdan to'xtadi. Do'mbirani xalqning oldiga tutib tomosha haqi so'radi. Ba'zilar e'tiborsiz qarar, ba'zilar oz-moz pul berdi.

Tomoshabinlar to'plangan joyga yirik jussali, tuflisining orqasini bosib olgan, kastumini yelkasiga osib ataman qiyofali bir odam yaqinlashdi.

Gandiraklab yurishidan mastga o'xshardi. Har ikki qadamida gangirab bir to'xtab qolardi. Hasad to'la qarashlarini bir muddat maydonda jim turgan Ko'jao'g'longa qaratdi. So'ngra og'zini qiyshaytirib g'o'ng'irab:

– Sen tog'larning tepasida yolg'iz bir odamni ushlab olsang, uni parchalab tashlarding, to'g'rimi? – dedi.

Yig'inni yorib, gangiraganicha bir necha qadam yurdi. Biror kishi tegib ketsa yiqilib tushardi. Oyog'ida zo'rg'a turardi. O'ng qo'lini ko'ylagining orasidan shimining kamariga tushirdi. Bukchaygan belini zo'rg'a to'g'rilaganday bo'ldi-da, qo'lidagi to'pponcha bilan Ko'jao'g'longa nafrat bilan qaradi. Og'zidagi ko'piklarni ko'ylagining chap yengi bilan artadi. Yuzini burishtirdi.

– Endi men seni qo'lga tushiraman-u, qo'yib yuboramanmi? – deya ming'irladi.

Odamlarning hayajonli ko'zlari o'sha mastga qaratildi. Yodgor esa u yerdan qochayotgan tomoshabinlarga do'mbirasini tutib, yana ozgina bo'lsa ham pul olish ilinjida edi.

Atrofni varanglagan to'pponcha ovozi tutdi. Yerda og'riq ichida ingrayotgan Ko'jao'g'lon bir on o'zini otgan o'sha odamga tikib qaradi. Unga nimadir demoqchiday edi: “Men hur hayvon edim. Meni yashayotgan tog'dan ushlab olib tish va tirnoqlarimni sug'urib tashladingiz. Erkimni qo'limdan olib bo'ynimga zanjir soldingiz. Bu ham yetmaganday, sizga umuman qarshilik ko'rsata olmaydigan hayvonga to'pponchadan o'qlar uzib, nishonga olish Allohning aql-u fikr berdim degan odam bolasiga yarashadimi?”

Ko'jao'g'lon yerda og'riqdan tipirchilar, mastning esa kayfi avjida edi. Maydonda biroz avvalgi shodlik, qahqahalarning o'rnini motam havosi egalladi. Nima bo'lganini sezmay qolgan Yodgor, avval ketma-ket to'pponchadan uzilgan o'qlarning sovuq ovozidan shoshib qoldi. Orqasiga qarab Ko'jao'g'lonni qidirdi, uni ko'rdi-yu, ustiga bir paqir sovuq suv quyilganday ko'zlarini katta-katta ochdi. Xo'rligi keldi. Shiddat bilan qo'lidagi do'mbirani yerga otdi. Atrofga sochilib ketgan tanga pullar tosh-

larga urilib, yurakni ezuvchi ovoz chiqardi. Bir zum turgan joyida toshday qotib, achinarli manzaraga tishlarini qisib tikildi:

– Yo‘q, yo‘q, – deya hayqirdi. Yodgorning ko‘z oldi qorong‘u-lashib, gandirakladi.

Yagona yo‘ldoshi maydonda azob ichida tipirchilab yotar edi. Ko‘jao‘g‘longa tekkan o‘qlar o‘ziga to‘g‘ri kelsa ham shunchalik g‘amga botmasdi. Ko‘jao‘g‘lon och edi. Hali tomog‘idan bir tishlam ham non o‘tmagandi. Eski xayollari o‘rmini bir zumda achchiq haqiqatlar egallagandi. Ko‘zlari qonga to‘ldi va ko‘zidan beixtiyor alam yoshlari quyildi. Siqilganida chuqur oh tortardi, hozir ham shunday qildi. Achchiq-achchiq faryod maydon uzra yuraklarni ezib yubordi. Yodgor Ko‘jao‘g‘lon tepasiga bordi va uning ustiga o‘zini tashladi. Oxirgi marta taqdir do‘stini bag‘riga bosdi.

– Ko‘jao‘g‘lon, Ko‘jao‘g‘lon! Sen o‘lmagansan, to‘g‘rimi? Yashaysan. Meni bu begona joylarda yolg‘iz tashlab ketmaysan-a?! – deb uning yaralarini siladi.

Endi Ko‘jao‘g‘lonning boshi unga og‘irlik qilayotgandi. Ko‘tarolmay asta yerga qo‘ydi. Yodgor tentakka o‘xshab qolgandi. Ko‘jao‘g‘lonning so‘nib borayotgan ko‘zlariga qaradi.

Mast odamning qahqahalari jigariga bigizdek sanchildi. Bu qahqaha Yodgorning nafratini orttirdi.

Qahqahalari ko‘klarga o‘ralgan mast odamdan qattiq ranjigan, nafrat to‘la ko‘zlar unga qattiq tikildi. Yodgor qo‘ynidagi ov pichog‘ini olib, chaqmoqday uchib mastning orqasidan yugurdi. Yetib borishi bilan qo‘lidagi pichoqni g‘azab bilan uning jigariga bor kuchi bilan sanchdi. Mast odam nima bo‘layotganini bilmay qoldi. Og‘riqdan yuzi bujmaydi, terladi. Qadam bosolmay yerga yiqildi. Tirnoqlari bilan yerni tirmalab, o‘rnidan turishga harakat qildi. Bir-ikki urinishdan so‘ng majoli ketdi.

Odamlar orasidan hayajonli ovozlar eshitildi:

- Dali Rashat o‘ldi.
- Bechora bola, qochib qutulsa edi.
- Qochib ketmasa, uni o‘ldiradilar.
- Suv idishi suv yo‘lida yo‘qolarkan ...
- Bir yomonning...
- Qotilga aylandi, bu bola ...

- Ayb o'lganda ...
- Unday demaydilar-da ...

Odamlar o'zaro gaplashar, Yodgor qo'lida pichoq bilan telbanib turar, qo'rquvli ko'zlar bilan atrofdagilarga qarar edi. Nega bu jinoyatga qo'l urganini keyinroq o'ylab qoldi. Boshini changalladi.

Maydon avval quvnoq o'yingoh, keyin esa qayg'uli bir hodisa sahnasiga aylandi.

Yodgor haliyam nima bo'lganini, nima qilib qo'rganini bilmay sarosima izmida edi. Yuzi o'lik rangiga kirdi. Yerda jonsiz yotgan ayiq do'stiga oxirgi marta qaradi va odamlar orasidan qochdi.

Ochlik azobidan zo'rg'a sudrab qadam tashlar ekan, birdaniga dahshatli qo'rquvdan cho'chib tushdi. Orqasiga ham qaramay noxush hodisa yuz bergan joydan uzoqlarga qochishni istardi.

Nafas ololmaydigan, oyoqlari tanasini ko'tara olmaydigan holga kelguncha yugurdi. Hodisa joyidan butunlay uzoqlashib ketganini tushungandan keyin o'zi tanimagan bir ko'channing eski devoriga suyanib, dam oldi. Yuzlaridan tinmay ter oqar, ko'zlari qizarib ketgandi. Shu mahal tasodifan cho'ntagidagi maktub esiga tushdi. Yagona najotni shu maktubdan umid qildi. Maktubni olib, yonidan o'tayotgan o'ttiz-o'ttiz besh yoshlardagi bir odamga uzatdi.

Yodgor o'ziga hayron bo'lib qarayotgan odam:

- Nima bu? - deb so'radi. Yodgor duduqlanib:
- Bu, bu, maktubning ustidagi yozuv, haligi shu yozuv..., - dedi.
- Yaxshi, yaxshi! Kim senga buni yozuv emas dedi?
- Hech kim...
- Unday bo'lsa?!

Yodgor chuqur-chuqur nafas oldi. Yuzida iztirob to'la chiziqlar paydo bo'ldi. Ro'parasidagi odamga bir-ikki so'zni zo'rg'a ayta oldi:

- Ustiga yozilgan joyni, manzilni aytayapman.

Odam avval kulimsiradi, so'ngra qo'lga maktubni olib:

- Eh, shunday desangchi, bolakay! - dedi.

Maktubni, ustidagi manzilni diqqat bilan o'qidi, o'yladi va Yodgorga qaradi:

- Manzil bu yerdan juda uzoq... Bu yerlik emasmisan?

– Yo‘q ...

Odam labini burdi:

– Juda qiyin, – deb ming‘irladi.

Yodgor qiziqib so‘radi:

– Piyoda yurib topolmaysan demoqchimisiz?

– Nima? Hali piyoda bormoqchimisani?

“Ha” deganday boshini qimirlatib, bo‘ynini egdi. Odam bir tarafdin Yodgorning ahvoliga diqqat qilar, ikkinchi tarafdin chora qidirganday o‘ylanardi.

– Bu manzildagi odam kiming bo‘ladi?

– Hech kimim, ammo bu maktubni unga bersam, menga ish topib berarmish, hatto yonida ham olib qolishi mumkin ekan...

Odamning Yodgorga achingani shundoqqina ko‘rinib turardi:

– Mayli, qani yur. Ishim bo‘lmaganda edi, seni olib borib o‘zim topshirardim. Ammo ishim judayam ko‘p. Haliyam bo‘lsa, xavotir olma.

Yodgor sevinch bilan odamning yuziga qaradi:

– Rahmat, – dedi. – Katta rahmat. Sog‘ bo‘ling!

Ko‘cha boshidagi avtobus bekatiga kelib to‘xtadilar. Birozdan keyin avtobus keldi. Odam Yodgorni shofyorning yoniga o‘tirg‘izib astoydil tayinladi. Avtobus pulini ham berdi. Yodgorga kulimsirab qaradi.

Bir-birlariga qo‘l silkib xayrlashdilar.

Qo‘rquvdan ich-etini yeb, pisib o‘tirardi. “Shunday yaxshi insonlar yo‘limga chiqmasa, holim nima kechardi”, deb o‘yladi. Yodgor hamon titrardi. U dahshatli manzara ko‘zlari oldiga kelganda titrab ketardi.

Xayollar olamiga ko‘milgan ediki, shofyor:

– Qani, bolakay, sen bu yerda tushasan, – dedi. Boradigan joyini ishora qilib tushuntirdi:

– Qara, shu to‘g‘ridagi bog‘chali uylardan bittasi bo‘lsa kerak. Topolmasang o‘sha atrofdagilardan so‘raysan.

Yodgor avtobusdan shoshilib tushdi-da:

– Rahmat, amaki, – dedi.

Ko‘p vaqt o‘tkazmasdan shofyor ko‘rsatgan uylarni bir-bir ko‘zdan kechirdi. Keyin cho‘ntagidan maktubni chiqarib istamaygina qaradi:

– O‘qishni bilmaslik qanday yomon narsa, – deb ming‘irladi.

So‘ngra bir ayoldan so‘radi:

– Opajon! Mavlud domlaning uyini bilmaysizmi?

Qarshidan ovoz keldi:

– Mavlud domlami?

– Ha.

Ayol barmog‘i bilan shundoq yonlaridagi uyni ko‘rsatdi:

– Shu yonimdagi pushtirang uy. O‘zi ham biroz oldin keldi.

Yodgor ayol ko‘rsatgan uyga diqqat bilan qaradi va:

– Rahmat, opa, sog‘ bo‘ling, – dedi.

Eshikni taqillatdi. O‘n sakkiz-yigirma yoshlar chamasi bir o‘spirin eshikni ochdi. Yodgor ko‘zlari yerga qadalgan, iymانبgina so‘radi:

– Mavlud domlaning uylari shumi?

– Shu, – dedi o‘smir. – Marhamat ichkariga kiring, o‘zlari ichkaridalar.

Yodgorning yuzida umid uchqunlari paydo bo‘ldi. O‘smir yigit otasi o‘tirgan xonasi eshigiga borib, mehmon kelganligini aytdi:

– Dada, sizni bir bola so‘rayapti!

– Kelsin.

O‘smir yigit Yodgorga yo‘l ko‘rsatdi:

– Kiraqol, birodar.

Mavlud domla ozg‘ingina, oq sochli, kalta soqolli odam edi. Yodgor ichkariga kirishi bilan ko‘zidan ko‘zoynagini oldi. O‘qiyotgan kitobini yopdi. Mehmonga boshdan-oyoq razm soldi.

– Kel, kelaver, bolakay!

Yodgor cho‘ntagidan maktubni chiqarib, bir og‘iz ham gapirmasdan Mavlud domlaga berdi.

– G‘olib Domlami?

– Ha...

– Yaxshi, bolam, oldin mundoq o‘tirib ol, – deb yonidan joy ko‘rsatdi. Yodgor tortinib uning yonida o‘tirar, Mavlud domla esa maktubni qiziqib o‘qiy boshladi. O‘qigan sari yuzida shirin-shirin g‘amzalar paydo bo‘lardi. Maktubni tugatishi bilan xuddi shunday xushnudlik bilan Yodgordan so‘radi:

– Demak, hech kiming yo‘q ekan-da?

Yodgor “shunday” deganday boshini silkidi. Uyalganidan yerga qarab o‘tirdi.

Mavlud domla:

– Juda yaxshi, juda yaxshi! Xush kelibsan, safo kelibsan! – dedi.

– Kelgan yo‘ling ancha uzoq, och bo‘lsang kerak... Avval ovqatlanaylik, keyin suhbatlashamiz, maylimi?

Mavlud domla haligi o‘g‘lini chaqirdi.

Otasining ovozi eshitgan Umar eshikni ochdi:

– Labbay, dadajon?!

– Onangga ayt, yegulik biror narsa tayyorlasin, mehmonimiz uzoq yo‘l yurib kelgan.

– Xo‘p bo‘ladi, dada!

Ko‘p o‘tmay patnis ustida ovqatlar keldi. Yerga solingan dasturxon atrofiga o‘tirib qorinlarini to‘ydirdilar. Dasturxon yig‘ishtirildi, Yodgor bilan Mavlud domla yolg‘iz qoldi.

Mavlud domla Yodgorning harakatlaridagi g‘ariblikni sezgandi. Onda-sonda ko‘z qiri bilan uni kuzatardi:

– Ha... bolam, endi ayt-chi, isming nima?

– Yodgor.

– Chiroyli ism ekan. Haligi, G‘olib domla sen bilan birga bir hayvon ham borligini yozgan ekan, u tashqaridami?

Bu savol Yodgor xo‘rsindi:

– Endi u yonimda emas.

– Nimaga? Yoki toqqa qo‘yib yubordingmi?

Yodgor gapirolmadi. “Yo‘q” deganday bosh silkidi. Talmovsirab yig‘lashiga ozgina qoldi...

Ichidagi dard uyg‘ongan va yaralari boshqatdan qonagan edi. Vujudi kichkina yong‘oq qobug‘ining ichiga tiqib qo‘yilganday bo‘g‘ildi. Mavlud domlaning bergan savoliga bo‘ynini bir tomonga egib, chuqur xo‘rsingandan keyin ko‘z yoshlari bilan javob qildi.

Mavlud domla hayron bo‘lib Yodgorga qaradi.

– Nimaga yig‘layapsan, o‘g‘lim, nima bo‘ldi?

– Ko‘jao‘g‘lonni o‘ldirdilar, amaki, o‘ldirdilar.

– O‘ldirdilarmi? Nima uchun?

Yuragining hapqirishi gapirishiga yo‘l qo‘ymasdi:

– Bir mast to‘pponchasidagi barcha o‘qlarni Ko‘jao‘g‘lonning qorniga bo‘shatdi.

Mavlud domla Yodgorning bu holiga judayam achindi.

Unga tasalli bermoqchi bo'ldi:

– Alloh insof bersin, bolam, bo'lar ish bo'libdi. Yig'lash bilan hech narsani orqaga qaytarib bo'lmaydi.

– Faqat u emas, amaki. Bilasizmi, qanday qo'rqdim?

Mavlud domla yana-da qiziqardi:

– Yoki seniyam urishdimi?

– Yo'q amaki, yo'q. Koshki urishganda edi.

– Bundan ham yomon biror narsa bo'ldimi?

– Ha...

– Qiziqtirib aqlimni olasan bolakay, aytaqol?

Yodgor Mavlud domlaning majburlashlariga chidolmadi:

– Men ham o'sha mast odamni o'ldirib qo'ydim, amaki. Qo'l-larimni qonga beladim, qonga...

Mavlud domla hech ishongisi kelmadi:

– Umring bo'yi qiladigan jinoyatlaring uchun ham men javobgar bo'laman. Bu buyuk mas'uliyatni ko'tarishga Mavlud domlaning kuchi yetadi deb o'ylaysanmi? Shu haqiqatki, hodisani ko'rgan insonlar o'z burchlarini bajarmaganlar.

Sarxush odam tarbiyasizlik qilgan paytda uni ushlab, biror mirshab mahkamasiga olib borishlari kerak edi. Sening ham qo'ling qonga botmas edi, jinoyat qilmasding. Judayam achinarli ish bu. Shuursiz hayotning urug'lari ekilmoqda. Sen ularni qayerdan bilarding.

Yodgor Mavlud domlaning haroratli gapiga aralashib yolvorardi:

– Amaki, boshqa bunday ish qilmayman. Qasam ichaman...

Bolaga gap tushuntirish qanday qiyin. Mavlud domla ham shu topda qiyin ahvolga tushib qolgandi:

– Hozir nima desam ham tushunmaysan. Mening qo'limdan hech narsa kelmaydi. Sen jinoyat qilgansan. Jazongni tortishing kerak. Balki mendan xafa bo'larsan, ammo vaqt o'tishi bilan vaqt senga meni yanayam yaxshiroq tushuntirib beradi.

Yodgor tomog'iga xom behi tiqilib qolganday qiyinchilik bilan yutindi:

– Tushunolmadim, amaki, hech narsani tushunolmadim. Sezaypman, o'lgunimcha ham tushuna olmasam kerak, – dedi.

Yodgor endi jamiyatdan tashqarida qolgan edi. Chunki u qotilik qildi. Endi nima qilsa ham peshonasidagi bu tamg'ani hayoti davomida o'chirib tashlash ilojisiz edi.

Holbuki, insonlarning haq-huquqlari, erklari qonunlar doirasida belgilab qo'yilgan.

Bir kishi boshqa bir kishining erkinligiga tajovuz qila olmaydi. Bular esa har doim qog'ozda qolib ketardi. Bu safar ham shunday bo'ldi.

Ba'zi insonlar yuragi siqilib ketsa, o'zidan o'zi boshqa kishilarni oromini buzadi, bezovta qiladi. Yodgorning ham hech kutilmagan paytda jig'iga tegilgan va u yengiltabiat insonlarning yengil-yelpi fikrlashlari qurboniga aylangan edi.

Qonunlarning qo'li har joyga yetsa-da, mast oyoqlar xohlaga-niday kezar, mast tillar xohlaganiday baqirar, mast qo'llar tilagani-day mahoratlarini ko'rsatar edilar. Ichayotganda aqlning pasayishi uchun ichganlarga: "Mast ekan, bilmasdan qilib qo'yibdi", degan bahonalar qo'shilgan sari bu maynavozchilikni o'ylagan miyalar adoyi tamom bo'ladi.

Mavlud domla aytganini qilib, Yodgorni qo'lidan ushlab mirshabga olib bordi. Nima bilsa, hammasini aytib berdi. Bosh mirshab Mavlud domlaning aytganlariga qoniqmay, yaqin atrofdagi mirshabxonalar markazlari bilan aloqaga o'tdi. Jinoyat sodir etilgan joy va jinoiy ish ochgan mirshab markazini o'rgandi. Nimaga duch kelganini bilmagan Yodgor, bir necha oylardan keyin, qo'llarida zanjir urilgan holda sudyaning ro'parasida turardi. Rangi o'chgan, ma'yus qarashlari bilan endi barcha insonlardan nafratlanardi...

Mavlud domla uning yonidan ajralayotganida va'da berdi:

- Falakning bu musibatiga sabr bilan bardosh berishing kerak. Mendan aslo ko'ngil uzma. Qamoqqa tiqsalar ham seni yolg'iz tashlab qo'ymayman. Uch-to'rt tanga pul ham yuborib turaman. Seni Alloh panohiga topshirdim!

Mavlud domla xayrlashish uchun qo'lini Yodgorga uzatgandi. Yodgor nafrat bilan so'zladi:

- Menga pul-mul jo'natib ovora bo'lmang. Balki, ularni qaytarib yuborish uchun vaqt topilmas... Meni ziyorat qilish uchun, aslo, bu

yerga kelmang. Qasam ichib aytamanki, sizni ko'rishni umuman istamayapman...

Mavlud domlaning xayrlashish uchun uzatgan qo'li muallaq qolganini ko'rgach, istehzoli kulimsiradi. Mavlud domlaning qila oladigan eng so'nggi vazifasi, voqeadan G'olib domlani xabardor qilish edi. Uyiga borib, xomush bo'lib, G'olib domlaga uzundan uzun bir maktub yozdi.

* * *

Yodgor sudyaning ro'parasida yuragi qinidan chiqib ketadiganday turardi. Hali sudga keltirilmasidanoq sudyaning qarashlariga bardosh berolmadi.

Bir on ko'zlari qo'rquvli xayollarga toldi. U murg'ak ongi bilan bu ishning qanday natija bilan tugashini bilolmay ezilardi. Sudyaning birinchi savoli uning xayollarini bo'ldi.

– Isming nima?

Ko'zidan tomchi-tomchi yoshlar yuziga tushdi, chuqur oh tortdi. Namli ko'zlari aylanmayotgan tilining tarjimoni bo'ldi... “Men, men aybsizman. Asosiy aybdor o'lgan odam edi. Mening eng nozik joyimdan urdi, eng nozik joyimdan...”

Sudya zarda qilganday savolini takrorladi:

– Isming nima, deyaapman?!

Xomush boqishlarini sudyadan olib g'amgin ovoz bilan javob berdi:

– Yodgor...

– Otangning ismi?

Bu savolning javobini berish qiyin. Bir zumda kichkina miyasi alg'ov-dalg'ov bo'lib ketdi. Boshi yorilgudek o'ylab otasining ismini eslamogchi bo'ldi.

Allaqachon esidan chiqarib yuborgandi. Yonida yurganlardan hech kim unga otasining ismidan so'z ochmagandi.

“Haqiqatan, mening otam bo'lmish u odamning ismi nima? Kim bu odam? O'lganmikan yo hayotmi?” – deya o'z-o'ziga savollar berdi. Yuzi g'azabga to'ldi; tishlari g'ijirladi. O'zidan javob kutayotgan sudyaga qattiq ovoz bilan:

– Mening otam yo'q! – dedi.

Sudya bolaning harakatlarini ko'rib biroz yumshaganday bo'ldi:

– Vafot etganmi?

– Bilmayman.

Bu javobni eshitgan sudyaning achchig'i chiqdi:

– Inson otasini ham bilmaydimi?

Sudyaning yuziga ma'noli qarab:

– Men ota-ona degan kimsalarning ismiga ham begonaman.

Tushunayapsizmi, ismiga ham! Aqlimni taniganimdan beri bir marta bo'lsa ham bu so'zlarga tilim aylanmagan. Ona degan so'zlarni eshitsam ichim ezilib ketadi.

Sudya Yodgor jinoyatini ota-onasiga bildirmaslik uchun shunday qilmoqda deb o'ylab, boshqa savol berib Yodgorni chalg'itmoqchi bo'ldi:

– Qayerda yashaysan? Uyingiz yo'qmi?

Na yurti, na uyi bor edi. Borgan qishlog'idan boshqa hech qayerni bilmasdi. Xayollarining umid chirog'i bo'lgan shahar, hali qadamlarini eshikdan ichkariga qo'yib ulgurmasdan orzulari mozori bo'lgandi.

– O'sha kuni tongda bu yerlarga kelgan edim.

Sudya Yodgorning so'zlariga asta-sekin ishona boshladi. Ichining ezilganini sezdi:

– Qayerdan kelgansan?

– Tog'ning tepasida bir kulbada yashardik, amaki. Ba'zan esa Hasan bobo bilan qishloqqa tushardik. Boshqa hech narsa bilmayman.

– Hasan bobo deganing, buvangmi?

– Yo'q. Meni katta qilgan odam.

– U odam hozir qayerda?

– O'ldi. O'lmagan bo'lganda edi, men bu yerlarga qadam ham bosmasdim.

Sudya bu javobdan ozgina bo'lsa ham kalavaning uchini topanday bo'ldi:

– Shaxsingni tasdiqlovchi biror hujjating bormi?

Olgan javobi mahkama hay'atini ham kuldirib yubordi:

– Men hujjatni nima qilaman, amaki? Alifni ko'rsam, kaltak desam...

Sudya nima qilishini bilolmay achchig'i chiqdi. Jinoyat tugul, hali ayblanuvchi haqidagi ma'lumotlar ham aniq emas. Uzoq o'ylab ko'rib, uning kimligini bilishdan to'xtatib, jinoyat bilan bog'liq savollarga o'tdi:

– Mayli, nima sababdan jinoyat qilding? Nimaga o'ldirding u odamni?!

– Nimaga o'ldirdingmi?

– Ha, nimaga o'ldirding?

Jim turish, yig'lash uning aybini yengillatolmasdi. Bo'lib o'tgan voqeani nuqtasigacha qoldirmasdan aytib berdi. Sudya Yodgorning so'zlarini bardosh bilan eshitib, uni daftarga qayd qildirdi. Sudni boshqa kunga qoldirib, Yodgorni qamoqxonaga yubordi.

* * *

Tursun Yodgorning hikoyasini oxirigacha zerikmasdan eshitdi. Hodisalarning ichida yashayotganday hayajonlangan edi. Yodgor hikoyasini davom ettirdi:

– Mana shunday, aziz do'stim. Sud yakunida kimligimning oxiriga etishmadi. Hujjatlarda otasining ismi "Otasiz", yashash joyiga "Yurtsiz" deb yozib qo'yishdi. Sud ikki yilga yaqin vaqt davom etdi va nihoyat yakun topdi.

O'n uch yil berishdi. Sud yakunlanishi bilanoq, "Bolalar axloq tuzatish koloniyasiga" yuborishdi. U yerdagi bolalar bilan chiqisha olmay, hammaning tinchini buzib, janjal ko'tarardim. Keyin yoshim ulg'ayganini bahona qilib qolgan kunlarimni o'tkazish uchun bu yerga yubordilar. Meni yagona ziyorat qilib turgan kishi G'olib domla edi. Tez-tez pul jo'natib turdi. So'nggi kunlarda pul kelmay qo'ydi. O'ylashimcha, chidamadi. Hasrat bilan boshini silkidi:

– Sevolmadim, do'stim, hech kimni sevolmadim. G'olib domla va Hasan bobodan tashqari hammadan nafratlanardim.

Hammasi tushunarli, faqat eng oxirgi aytilgan jumla Tursunning diqqatini tortgandi.

Uzoq-uzoq o'ylab, oxiri Yodgordan so'radi:

– Mavlud domla deb aytgan kishingni ham sevmadingmi?

Yodgor Tursunning yuziga xafa bo'lganday qaradi:

- Eslagan sarim nafratim kuchayadigan insonlarning eng boshida o'sha odam bor.

- Judayam o'rinsiz nafrat.

Yodgor hayron bo'lib dedi:

- Unday deb o'ylamayman-u, yoki siz ham u bilan bir xil tushunayapsizmi?

- Menga tushuntirganlaring to'g'ri bo'lsa, xuddi shunday deb o'ylayman. Koshki, hamma ham u singari durust inson bo'la olsa...

Yodgor e'tiroz bildirdi:

- G'olib domla bilan Mavlud domlani adashtirib yuboryapsiz, shekilli. Maqtaladigan inson emas u. Meni u qo'rquv to'la kunlarimda bir marta ovqatlangunimcha mehmon qildi, xolos. Hali charchog'im ham yozilmasdan meni mirshabga topshirdi. Shu odamni hurmat qilib bo'ladimi? Holbuki, men yomon odamni o'ldirib, jamiyatni bir mikrobdan tozalagan edim.

Tursun kulimsiradi va Yodgorga qarab dedi:

- Mutlaqo noto'g'ri o'ylayapsan, Yodgor. O'z og'zing bilan aytgan aybing bilan seni bekitishi kerakmidi? Baribir hech kim tanimaydi-ku, deb mirshabga seni topshirmasligi kerakmidi? Shuni istarmiding Mavlud domladan?

Yodgor chuqur-chuqur o'yladi:

- Undan buni kutish xato bo'ladimi?

- U holda sening o'ringga u odamni men tanqid qilardim. Chunki senga eng katta yomonlik qilgan bo'lardi. Mening fikrimcha, jinoyatchi bilan jinoyatni yashiruvchi orasida hech qanday farq yo'q. Agar sen qilgan jinoyatingdan jazo olmasdan qutulsang, kelajakda bunday jinoyatlarni qilish senga non yeyishdan ham oson bo'lardi.

- Noto'g'ri eslamagan bo'lsam, Mavlud domla bilan deyarli bir xil gapirdingiz. Hatto uning o'g'li emasmikansiz, deb o'yladim.

Tursun achchiq bir tabassum qildi:

- Men haqli emasmanmi?

- Hamisha bir xil narsalarni o'ylagan inson miyasiga o'rtnashib qolgan fikrlarini olib tashlash oson deb o'ylaysizmi?

- Birdaniga emas, ammo har xil kitoblar o'qigandan keyin, o'zingni ortiqcha nafratli tuyg'ulardan xalos qilasan. Ana shunda,

ham bu qorong‘u o‘ylardan qutulasan, ham insonlarni seva boshlaysan. Tabiiyki, Mavlud domlani ham. Men bunga ishonaman... O‘qimoq tushunishning boshlanishidir...

Yodgor:

– To‘g‘ri aytasiz, do‘stim, to‘g‘ri. Shu holatda zo‘rg‘a turgan qurigan daraxtga o‘xshayman. Agar yordamingizni mendan ayamasangiz, azm qilib aytganingizday inson bo‘lishga harakat qilaman, – dedi.

Tursun xursand ko‘rinardi:

– Mana bu qaroring juda yaxshi, Yodgor. Yaxshi kitoblar o‘qib, yaxshi insonlar bilan suhbat qilishning qanchalik foydali ekanligini qisqa vaqt ichida tushunib yetasan.

Yodgor yana xo‘rsindi va to‘lgan ko‘zlari bilan Tursunga qaradi:

– Siz-chi, Tursun aka, siz nimaga bu yerdasiz? Siz singari o‘qigan, dunyoqarashi keng bir ulug‘ inson bu yerda nima qilib o‘tiribdi?

Tursun chuqur xo‘rsinib xayolga toldi:

– Juda oddiy hikoya, Yodgor, judayam, – deb gap boshladi.

* * *

Maktabda yaxshi o‘qidim. Universitetni bitirib ziyoli bo‘ldim. Holbuki, menda olgan diplomim hurmati-yu, erkanib ketishdan boshqa hech narsa o‘zgarmagan ekan.

Ikki-uch joyga ishga kirib, u yerdagilar bilan til topishib ishlolmasdan qisqa muddat ichida bo‘shadim. Ko‘chalar jozibasi meni o‘ziga rom etdi. Mehnat qilib pul topish menga erish tuyuladi.

Jamiyat mendan foydalanishi kerak bo‘lgan paytlarda men nafratli ishlarni boshladim. To‘g‘rirog‘i “Atamanlik musobaqalariga” qatnashishni boshlagandim. Barlarda, pavilionlarda, restoranlarda, hatto ko‘cha o‘rtalarida ham kuch ishlatib, odamlarning pulini zo‘rlilik bilan olib qo‘yardim. Hamma mendan qo‘rqadigan bo‘lib qolgan edi. Biror kishi menga ko‘proq qarab qo‘ysa, uni darrov urishishga taklif qilib, do‘pposlardim. Xullas, Allohning menga bergan bu kuch-quvvatni, yomon maqsadlarda sarflab, hammani bezovta qilardim.

Ko‘pgina ko‘cha ayollari bilan aloqa o‘rnatgan edim. Menga salom berib o‘tgan bu ayollarga biror kishining qo‘l tekkizishi mumkin emasdi.

Bir kuni... Yelkamda kastumim, mo'ylovimni burab-burab borayotib avvallari men bilan birga bo'lgan bir ayolning boshqa ataman qo'yniga kirib yurganini ko'rib qoldim. Peshonam toshga urilganday bo'ldi. Qattiq nafratlandim. Aytdim-ku, men bilan aloqa qilgan ayollarga boshqa kishining hatto qarashi ham mumkin emas deb. Go'yo o'sha paytda hayotda nimam bo'lsa, hammasini yo'qotganday bo'ldim. Meni ko'rishi bilan ayolning rangi dokadek oqarib ketdi. Titrayotgani sezilib turardi. Hali yonlariga kelmasimdan u atamanning qo'lidan chiqdi. Qo'rqib yuzimga qaradi. Bilardi, kechirmasdim. Holbuki, u yigitning ham izzat-nafsi borligini unutgandim. Xayolga kelmaydigan, insonga yomon tegadigan qanday so'z bo'lsa barchasini aytib so'kdim. Nima bo'lganda ham, u ham bir erkak edi. Bu gaplarga javob berishga majbur bo'ldi. O'sha onni hech ututolmayman, Yodgor. Ichimni kemirib yuradigan vijdon azobiga aylanib qoldi. Janjalga shiddat bilan kirishdim. Natija yomon bo'ldi. U narigi dunyoga, men esa bu to'rt devor orasiga quvildik, oramizda ko'cha ayoli yutib chiqdi. O'sha kundan beri tutunlikdaman, bundan keyin yana nimalar ko'raman, bilmayman.

Buni qaraki, men jamiyatning ziyolisiman, o'n besh yil maktab partalarida ruchka ushlagan, umrining o'n besh yilini tahsil olishga bag'ishlab, universitet bitirgan odamman.

Sening savodsizliging bilan mening ziyoli ekanligim bir joyda to'plansa, bu savolga mos javob bo'ladi, deb o'ylayman.

Faqat bir diplom egasi bo'lish uchun o'qish... Tushunayapsanmi? O'ylagan sari o'zimdan ham uyalib ketayapman...

Shunday jinoyatki, aybning barchasi menga taalluqli edi. Ya'ni, seni bir johil deb qabul qilsak, meni esa bir ziyoli deb o'ylasak, ayri-ayri o'tirgan tarozilarning pallasi teng keladi...

* * *

Yodgor qurigan daraxtga o'xshashdan siqilardi. Hech bir narsani yarim tashlab qo'ymaslikka qaror qilgandi. Modomiki, dunyoga inson bo'lib keldimi, ko'rinishdagina inson bo'lib yashashdan qutulishi kerak... Qutulish uchun esa ko'p-ko'p kitob o'qishi, ilm o'rganiishi lozim... Yonida Tursun singari bir inson bo'lgandan keyin, unga faqat g'ayrat qilish qolgandi, xolos.

O'sha kundan boshlab g'ayrat bilan o'qiy boshladi. Shunday g'ayrat ko'rsatdiki, bir oy deganda, ham o'qishni, ham yozishni mukammal o'rgandi. Uning bu havasiga qo'shilganlar ham bo'ldi va qamoqxonaning iqlimi butkul o'zgarib ketdi. Asabiy, tarang muhit o'rini samimiyat egalladi. O'qishni bilmaganlar o'qishni, yozishni bilmaganlar yozishni o'rgandi. O'qishni biladiganlar Tursundan kitob olib zavq bilan o'qiy boshladilar. Ba'zan Tursun ularni atrofiga to'plab suhbatlar uyushtirdi. Ilm o'rgatdi. Tez-tez munozaralar qilinib kitoblardan bo'limlar o'qildi. Borgan sari bo'limda iqlim yaxshilandi. Hamma bir-biriga o'z oilasi a'zosiga muomala qilganday gapirardi. Oldinlari go'yo to'xtab qolgan vaqt endi mahkumlarning bir-biriga qiziqarli hikoyalar tushuntirishi bilan sezilmay o'tib ketardi.

Avvallari Tursun do'stlariga qanday xizmat ko'rsatishni bilmay hayron bo'lardi. Endi sevinishda haqli edi. Chunki xayolidagi jamiyat bilan bog'liq imtihonning eng qiyin joyida muvaffaqiyat qozongandi. U har biri boshqa-boshqa jinoyat bo'yicha mahkum bo'lib yotgan, jamiyatning urf-odatlaridan xabarsiz, insonning insonga, insonning qonunga qarshi mas'uliyatini bilmagan kishilar orasida muvaffaqiyat qozondi. Kunlarini birgalikda o'tkazganlari bu tor qamoqxonada ham bir-birlariga tikan singari botib, kuchli kuchsizni mushti bilan jim qilgan bu yerda, endi kuchli fikrlar kuchsiz fikrlarni o'z izmiga solgandi. Bu Tursunning katta zafari edi...

Bo'limdagi bunday samimiy havo eng ko'p Yodgorni quvontirgandi. Mahkumlar bir-birlariga savol bergan vaqtlarida qachon Tursun bilan ko'z-ko'zga tushib qolsa, unga mehr bilan qarardilar.

Shunda Yodgor:

– Agar gullar chanqasa.., – derdi.

Tursundan ham shunday javob chiqardi:

– Gullar chanqagan sari...

Judayam to'g'ri so'z edi. Haqiqatan gullar suvga muhtoj bo'lganidek, shu insonlar ham ilmga shunchalik muhtoj edi.

Dunyo qancha tursa ham, kun qancha chiqsa, shuncha botadi.

Kun chiqib-botgan sari, zamon deyilgan ko'rinmas xilqat kunlar orasida singib ketadi... Zero shunday ham bo'ldi...

Tursun bo'limdagi do'stlarini atrofiga to'plab, suhbat qildi. Ammo bu suhbatning o'zgacha xususiyati bor edi. To'rt devor orasidagi bu iskanja uyasidagi balki oxirgi suhbatdir.

Hamma Tursunni jon qulog'i bilan tinglardi.

- Ertaga ertalab muddatim tugaydi. Qanday ajoyib tasodifki, do'stimiz Yodgorning ham ozodlikka chiqishi men bilan bir kunda ekan. Meni bu g'alati tasodif qanchalik quvontirganini bilmaysiz!

Inshoolloh, sizlar ham erta-kech bitta-bitta bo'lib, muddatingiz to'lgan sari bu yerlarni tark qilasizlar. Albatta ilk kirgan kuningizdagi umidsizlik va jaholatni bu yerga tashlab ketasizlar. Tajribalariga suyanan, yomonni, yaxshini ajratadigan inson sifatida ozodlikka chiqasiz.

Endi shu narsaga juda ishonmoqdamanki, bu yerdan chiqqach jamiyatning tinchligini buzmaydizlar, insonlarga yaxshi fazilat egasi sifatida o'rnak bo'lasizlar. Bu yerda qolgan kunlaringizda bu mehr yana-da quvvatlansin. Shunday quvvatlansinki, yangi kelganlar bu iqlim ichida yomon xulqlarini tashlasinlar. Alloh ham-mangizni, yomonlardan va yomonliklardan yiroq qilsin...

TUTQUNLIKDAGI SO'NGGI KECHA

Yillar vaqt seli ichida oqib ketarkan, Yodgor sog'ingan ozod kuni tongiga yetish uchun kechaning tugashini kutardi. Karavotida goh o'ng, goh chapga aylanaverishidan bellari og'rib ketdi. Ko'zlarida allanechuk hayajon. Qorong'u kechaning tongga bog'lanishi judayam cho'zilib ketganday edi.

Quloqlarida dahshatli shovqinlar paydo bo'ldi. Barcha karavotlarga birma-bir nazar solib chiqdi. Birozdan keyin vujudiga tikanday botgan karavotdan tushib, shovqin qilmaslik uchun oyoq uchida asta yurib Tursunning oyoq tomoniga kelib o'tirdi. Unga jim tikilib turdi. Tursunning ko'zlari yumuq edi. Yodgor uni "uxlayapti shekilli" deb o'ylab o'rnidan turmoqchi bo'ldi. Tursun ham uxlamagan edi. Tursun Yodgorga qarab kulimsiradi. Choyshabini ustidan sekingina yig'ishtirib o'tirdi. Birozdan keyin shivirlagan bir ovoz kechaning sokinligini buzdi.

– Sen ham uxlolmadingmi, Yodgor?
– Bu kecha tong otmaydi, Tursun aka. Xuddi quyosh boshqa chiqmaslikka ahd qilganday...

– Xavotirlanma, Yodgor, kun botgani singari chiqadi ham...

Yodgor xo‘rsindi:

– Ozodlikka chiqishning hayajoni ham o‘lchab bo‘lmaydigan darajada qimmatli ekan, Tursun aka.

Bu gapga javob bo‘ladigan shunday so‘zlar bor ediki, Tursun faqatgina aqliga kelganini aytishga harakat qildi:

– To‘g‘ri, ozodlik baho berilmaydigan darajada qimmat, ammo hech qiymat berilmaydigan darajada arzon narsadir... Oltinning bahosini sarrof (oltin sotib oluvchi) bilsa, ozodlik qadrini uni qo‘lidan olib qo‘yilganlardan so‘rash kerak.

Qotib qolgan miyalar va hissiyotga berilib harakat qilish natijasida bu bebaho boylikni yo‘qotib qo‘yishi mumkin.

Jaholat bu ne‘matning eng buyuk dushmanidir.

Yodgor pushaymonlik ichida edi, boshini silkidi:

– Yanami, Tursun aka, yanami?

– Inshoolloh, shunday bo‘ladi, Yodgor. Bu g‘am-qayg‘u go‘yo uzun bir kecha edi. Qorong‘ulik ichida qoldik. Endi tajribalar mash‘alasida yo‘l topamiz.

Yodgor jamiyat hayotida oladigan o‘rmini shunday anglatardi:

– Kuchimning yetganicha, o‘zimni yomonliklardan uzoq bo‘lishga majbur qilaman. Allohning bizga qilgan ehsoni bo‘lmish bu so‘ngsiz erkinlikni Islom havosidan nafas olib, o‘zimga eng to‘g‘ri yo‘lni tanlayman. Eng qiyin sharoitlar ham meni bu yo‘ldan osonlikcha qaytarolmaydi. Shu to‘rt devor orasida o‘tkazgan azob, iskanjaga to‘la kunlar, qorong‘u kechalar, sabrsizlik bilan kutayotgan shu muborak kun shohid bo‘lsin.

Tursun:

– So‘z berasanmi, Yodgor, so‘z berasanmi? – deb ko‘ziga tik qaradi.

Yodgor hayajon bilan shivirlab gapirayotgan ovozini ko‘tardi:

– So‘z beraman, so‘z...

– Inshoolloh, ukaginam...

Tursun hayotni qanday bo‘lsa shunday qabul qilganlardan edi:

– Bu ish faqatgina insonning o‘ziga ishonchi bilan bo‘lmaydi, – dedi. – Hayot ba‘zan teskarisiga oqizib yuborilgan suvga o‘xshaydi. Boshqa yo‘nalishga oqizib yuborilishi mumkin. Yo‘lini o‘zgartirgan suv esa eski yo‘lini majburan tark qiladi. Juda qattiq marmarlar ham tomchilarning ta’sirida yemirilib ketishi mumkin... Alloh bizga yo‘lsizlarni uchratmasin. Tikanli yo‘llarning oyoqlarga bergan azobi ham kam bo‘lmaydi. Yashayotgan jamiyatimiz tikanli dalalardan farqi yo‘q.

Qamoqxonaning temir panjarali derazalarining orasidan tushgan tong quyoshi, Tursun bilan Yodgorning ko‘zlaridan to‘kilgan sevinch nurlaridan porloq emas, albatta...

Yodgor yuragini siqib turgan hayajonini yengolmadi:

– Kun chiqdi, Tursun aka, kun chiqdi. Bu hayqirish bilan Tursunni quchoqladi. Bo‘limdagi jimjitlikni Yodgorning hayqiriqlari buzdi, mahkumlar yotoqlaridan, bu ovozning hayajoni bilan asta uyg‘ona boshlashdi.

Tursun ham ta’riflab bo‘lmaydigan darajada sevinch bilan dera-zaga qaradi va Yodgorga javob berdi:

– Ko‘ngil kosasida eritgan kechamizning orqasidan yap-yangi bir kun va yangi bir hayotga qovushamiz. Biz yashaganimiz sari, quyosh chiqib botish odatini takrorlaydi, fasllar almashishda davom etadi. Faqatgina har chiqqan yangi kun, almashgan har fasl biz haqimizda xayrlarga sabab bo‘lsin, bas...

Do‘stlari bilan nonushta qilib bo‘lgandan keyin qamoqxona xodimining baland ovozi eshitildi:

– Tursun Sartqoya, Yodgor Majhulo‘g‘li muddatingiz tugadi, ma’muriyatga borasiz.

Har ichkariga kirgan mahkum, bu chiqishning hayajonini qamoqxona xodimining baland ovozi va shu onni sabrsizlik bilan kutardi.

Kunlar, haftalar, oylar va yillar inson ko‘zida ip singari cho‘zilib ketardi.

Tursun bilan Yodgor uchun ozodlik, yap-yangi hayot eshigini ochayotgan bu qamoqxona xodimi kim biladi, bu temir panjarali eshiklarni yana qanday jinoyat sohiblari ustidan berkitar ekan?

Ikkovlari ham bo‘limdagi do‘stlari bilan birma-bir quchoqlashdilar.

Tursun narsalari orasidan faqatgina o‘zi yozgan “Insonlik Qonuni” nomli kitobini oldi va qamoqxonadagi oxirgi so‘zlarini aytdi:

– Yillar bo‘yi orzularim sahifalar naqsh etilgan “Insonlik Qonuni” kitobimdan boshqa barcha kitoblarni sizlarga sovg‘a qilaman, ularni oling va ko‘p- ko‘p o‘qing...

Ikkovlari birgalikda eshikdan chiqayotganlarida, orqada qolganlar orasida motam havosi hukmron edi. Orqalarida qolganlar ko‘zlariga hasrat to‘lib, horg‘in qo‘l silkitib ularni kuzatib qo‘ydilar...

Ikkovlari birgalikda vazifador hamrohligida qamoqxona boshlig‘ining yoniga keldilar. Ozodlik haqidagi buyruqlarini olib, qamoqxona boshlig‘ining xonasidan kerakli nasihatlarini olib, o‘qdek tashqariga chiqdilar.

Yillar bo‘yi sog‘ingan ozodlik havosini qamoqxona eshigidan chiqiboq, tirnoqlarining uchigacha to‘yib-to‘yib nafas oldilar. So‘ngra bir-birlari bilan quchoqlashdilar.

Tursun Yodgorning sevinganidan yig‘layotganini sezdi. Ko‘p yig‘ladi. Hayron bo‘lib Yodgorga qaradi.

– Yodgor, tongni ichingdagi ko‘zyoshlarni to‘kish uchun kutayotganmiding? Mana endi ozodmiz. Haliyam tushunolmayapman, nega buncha ko‘p yig‘layapsan, yig‘lashning vaqtimi hozir?

Yodgor ham yig‘lar, ham gapirardi:

– Bu ketma-ket azob va iskanja to‘la yillar, meni o‘ziga tortgan sari yechilgan paypoqqa o‘xshatib qo‘ydi, Tursun aka. Qachon kimsasizligimni va tashlab ketilganimni o‘ylasam, paypoqdek shalvirab qolaman. Siz hech sababsiz ko‘z yoshlar to‘kilganini ko‘rganmisiz?

Tursunning ham sevinchi bo‘g‘zida qolib ketdi:

– To‘g‘ri, ikkimizni ham kutib olgani hech kim kelmadi. Bu menga ham ta’sir qildi. Ammo sen bilan birgaligim yolg‘izlikni biroz unuttirdi. Aslida, yig‘lash o‘rniga sevinishimiz kerak. Qara, eson-omonmiz, yonma-yon va birga turibmiz. Dardlari va xursandchiligi bir xil ikki do‘st... Barcha qiyinchiliklar ustidan g‘olib keldik. Bu senga yetmaydimi?

Tursunning ichi hasrat bilan to'ldi, dunyoga yana bir marta la'nat aytib do'stiga qaradi:

– Yodgor, ko'z yoshlaringni art, ketaylik bu yerdan.

– Ketaylik, dedingizmi, Tursun aka? Qayerga? Meni adoyi tamom qilgan ham aslida shu narsa. Bu ketish menga shaharga ilk kelgan kunimni eslatdi. Bu yerdan boshlagan safar qayerda tugaydi? Bu mo'ljalsiz qo'yilgan qadamlar meni juda zeriktirgan. Ishsizlik, kuchsizlik va kimsasizlik insonlarni mojaroga yetaklaydi. Holbuki, men yomonliklardan uzoqda, o'z hayotimni qurmoqchi edim.

– Bu safar boradigan joyimiz aniq, Yodgor. Eng avvalo, qoladigan bir xonali kechaqo'nog'imiz va hovlimiz bor. Qoladigan joyimizning shundoqqina yonida uch-to'rt tanga ijara keltirib turadigan yana bitta kichik xona bor. Senga bularni avvalroq aytishim kerak edi.

Yodgorning yuzida sevinch alomatlari to'lqinlana boshladi. Yo'qotayotgan umidlarini takror topganday bo'ldi.

– Demak, bizning ham uyimiz bor-a? Shundaymi?

– Undan keyin o'zimizga mos biror ish topib olsak, hamma narsa joyida bo'ladi. Bu yolg'onchi dunyodan bir amallab yashab o'tarmiz.

Yodgor Tursunga savollar berib, ishonchini mustahkamlash va umidsizliklarini to'la yengishni xohlardi.

– Bizni ham ishga oladilarmi, Tursun aka?

– Nimaga olmaydilar? Biz inson emasmizmi?

Yodgorning ichi umidsizlikka to'lib ketgandi:

– Inson bo'lishga-ku, insonmiz, ammo jinoyatchimiz... Biz qonunlar surgun qilgan, jamiyatdan tashqarida qolgan insonlarmiz, axir. Qilgan jinoyatlarimiz daftarimizga yozildi, peshonamizga tamg'alandi. Bu qora tamg'a o'lgunimizcha peshonamizda turadi. Har qadamda oyoqlarimizga tushov bo'ladi.

– Biz kerak jazoimizni oldik, Yodgor. Sen umidsizlikka boshlagan tushunchalarni yuragingdan uloqtirib yubor. Umidsiz odam, qanotlari singan qushga o'xshaydi. Ishlaydigan insonlardan biror kamchiligimiz bormi? Endi biz ham erkinmiz.

Yodgor chuqur xo'rsindi.

– Siz judayam umidlisiz, Tursun aka. Biz ustidan tepalab iz qoldirilgan qorga o‘xshaymiz. Bu izlarni ustiga qor yog‘maguncha bekitib bo‘lmaydi. Qani endi biz dunyoga yangidan kelsak.

– Yillar bo‘yi o‘sha izlar yopilsin deb to‘rt devor orasida o‘tir-madikmi?

Izlar yopildi, sudimiz yakunlandi; faqat shuni unutmaki, yap-yangi hayot boshlamoqdamiz. Sen haqsan, Yodgor, to‘g‘ri aytasan. To‘g‘risi, ahvolimiz sen aytganday. Ammo aslo umid uzma. Har masalaning hal qilinadigan o‘z yo‘li bo‘ladi. Mana ko‘rasan, eng qisqa vaqt orasida bularning barchasini unutamiz.

Alloh to‘g‘ri insonlarni qo‘llaydi. Shoyadki, biz hidoyat qilingan bandalardan bo‘laylik.

Tursun qo‘liga yillar mevasi bo‘lgan “Insonlik qonuni” kitobini oldi va uning bir sahifasini ochdi.

Qara insonlik qonuni nima deyapti. Eshit: “Umidsizlikka tushgan insonning qalbi toshdan ham qattiq, ko‘mirdan ham qora bo‘ladi”. O‘sha insonlardan har qanday yomonlik kutsa bo‘ladi. Shuni unutmagin, hali yo‘lning boshidamiz. Qalbingni xotirjam qil. Biz agar so‘rashni bilsak, Alloh rizqimizni beradi. Ro‘y beradigan narsalarni esa vaqt bizga ko‘rsatadi. Hali o‘rtada hech narsa yo‘q-ku...

– Kechirasiz, Tursun aka, ichimni kemirayotgan qurtlarni to‘kishga biroz harakat qildim. Eng qiyin sharoitda ham eng kichik umidimni so‘ndirmasdan qalbimni qoraytirmayman. Bilasiz-ku, bir-birimizga so‘z berganmiz.

– So‘z nomusdir, Yodgor!

– Nomusdir, Tursun aka...

– Kelishdikmi?

– Kelishdik.

– Doimo yomon tushunchalar haqida gapirdik. Endi biroz kuldadigan narsalardan gaplashaylik, Yodgor.

– Hozir yana bir narsa aytsam, yana xafa bo‘lasiz.

– Xafa bo‘lmayman, aytaver.

– Kalning tirnog‘i bo‘lsa, boshini qashirkan.

– Vaqt topsak uni ham qilarmiz...

Ular shahar ko‘chalariga mutlaqo e‘tibor bermasdan yurdilar. To‘g‘rirog‘i, gap bilan bo‘lib, atrofga qarashni ham unutdilar.

Shu zaylda anchagina yo‘l yurildi. Ammo yurish uzoqqa bormadi. Orqalaridan kelgan kuchli tormoz ovozi eshitib, orqalariga alanglab qaradilar. So‘ngra turgan joylariga mixlanib qolganday, sodir bo‘lgan bu voqeani nafrat bilan tomosha qildilar. Ular ikkilanib qolgandilar.

“Nima qilaylik?” deganday bir-birlariga qaradilar.

Tursun lablarini burdi:

– Mana senga, jamiyatning tuzalmas yarasi... Yashayotgan dunyomiz, – deya xo‘rsindi.

Ikkovi ham nafrat bilan hodisaga qarab tishlarini g‘ijirlatdilar... Yodgor qachon adolatsizlikka duch kelsa xo‘rsinardi. Hozir ham shunday qildi.

– Agar ozodlikning yaqqol ta‘rifi shu bo‘lsa, o‘sha tongga bog‘lanmagan kechaning iztirobinı bu ko‘chalarning achinarli manzarasidan afzal ko‘rardim. Aksi holda, odamlarga bo‘lgan azaliy nafratim yana-da kuchaydi, Tursun aka.

Tursun ham o‘z tuyg‘ularini tushuntirdi:

– Bu faqat o‘zlarini yuksak o‘ylagan sari pastkash bo‘lib borayotgan ba‘zi kimsalarning basharasi. Tanasida tikan bo‘lmasa gulga bunchalik baho berilarmidi?!

Yodgorning jahli chiqqandi:

– Tikanlar gullardan ko‘p bo‘lsa-chi, nima qiymati qoladi?

– Qo‘limizga tikan sanchilishini o‘ylab, gullarni sevib silamasligimiz kerak, ularning xushbuy hidlaridan mahrum bo‘lish kerak, shundaymi? Tikanlarga jahl qilib, guldan ham yuz o‘girish kerakmi?

– Agar gulni silayotganimda qo‘limga tikan botsa, guldan voz kechishim mumkin...

Tursun Yodgorga o‘tmishni eslatib javob berdi:

– Unutma, bir vaqtlar bizlar ham gullarning tagida o‘sgan tikanlar edik. Qachondan beri o‘sha izlardan gapirmayotganmidik?

Yodgor chorasizlik ichida tipirchiladi.

Tursunga aybdorday yumshoq til bilan xitob qildi:

– Siz haqsiz, Tursun aka, siz haqsiz. Yordam qilaylikmi?

Tursun sevinib:

– Albatta, yordam beramiz. Bu bizning insoniy burchimiz, – dedi.

Jim-jit ko'chada u behush yurardi. Yengil shamol yelkalariga tushgan qo'ng'iroq sochlarini ko'zlariga parda qilar va go'yo qo'l bilan orqasiga tarar edi. Dunyodan xabari yo'qday oldiga qarab yo'l yurdi. Lablarining qimirlashiga qaraganda muhim bir masalani muhokama qilar edi. Xayol bilan ortidan kelgan taksining signal ovozigina ham e'tibor bermadi. Avvaliga aslo parvo qilmay yo'lida davom etdi. Birozdan so'ng jahl bilan o'sha tomonga qaradi.

Shunda rejali harakatni anglab qoldi. Go'yo yashirin bir qo'l uni yerga tortayotganday edi. Ko'zlari qo'rquvdan katta-katta ochildi. Nafas olishi tezlashdi. Siqilganidan yuzidan marjon-marjon terlar oqdi. Yuza birdaniga o'likning yuziga o'xshab qoldi. Taksining ichidan unga qarab, tirjayib turgan odamga nafrat bilan qaradi-da: "Birli" deb ming'irladi. Ko'zlarini ishqaladi. Yana qaradi. Xuddi o'zi edi. Demak, hayot ekan, yashayotgan ekan. Qo'li bilan boshini changalladi. Orqasidan soyadek ergashib kelayotgan odamdan qutulish oson emas. Mashinasini Elifning qadamiga mos haydagan Birli gap otishdan to'xtamadi:

– Seni menga Alloh yubordi. Nimaga yovvoyi qushlardek qochayapsan? Nima bo'lsa ham bir-birimizni yaxshi taniymiz, noz qilmasdan mashinaga o'tir...

Elif qo'rqqanidan tizzasi titradi. Yerga yiqilayozdi. Atrofiga jovdirab najot istadi. "Kimga nima deyman? Men uchun kim boshini baloga tiqishi mumkin?" deb o'yladi. Titragan ovozi bilan sekin gapirdi:

– Maxluq, sen haliyam daf bo'lmaganmisan?

Birli piching bilan kuldi:

– Men Azroilga osonlikcha jon berarmidim!

– Seni qarg'ishlar hali ko'p qiynaydi.

– Qaysarlik qilma, qushcha, o'ylaymanki, bir-birimizda haqimiz qolmagan bo'lsa kerak?

Elif tishlarini qisdi:

– Kichkina yaralar mening haqqimni to'lolmaydi, Birli...

– Ammo, unchalik kichkina emasdi, qushcha, ancha azob tortdim. Hatto mening senda haqqim bor.

Elif yuzini burishtirdi:

– It, sen nomusni shunchalik arzon deb o‘ylaysanmi? O‘lib ketgan bo‘lganida ham erta-kech Mahkamayi Kubroda Hakamlar Hakamining huzuriga chiqilganda, ikki qo‘lim bilan sening iflos yoqangga yopishib: “Yo Rab”, deb fig‘on qilardim. “Meni u dunyoda rasvo qilgan bu maxluqdan o‘chimni ol”, derdim. Aminmanki, U beradigan jazo senga eng odil jazo bo‘ladi...

Birli mastona ovoz bilan qah-qaha qildi:

– Hozirdan narigi dunyoni o‘ylama, qushcha, hali juda yoshsan, uvol bo‘lasan. Sen men bilan yur, men seni yorug‘ dunyoning janat bog‘chalarida o‘ynataman.

Elif tishlarini qisdi:

– Holbuki, sening yuzingda jahannam alomatlari bor, sen bilan ketish, o‘z xohishi bilan olovga tushishdir.

– E, shunday deb o‘ylaysanmi? Agar yana biroz qaysarlik qilsang, mashinadan tushishga majbur bo‘laman.

Elif ko‘chalar oralab qochmoqchi bo‘ldi... Ammo jasorati yetmadi. Balki majolsiz yiqilib tushishi mumkin. Hamma narsani o‘z holiga tashlab yura boshladi.

Birli yo‘l o‘rtasida janjal chiqarmasdan Elifning ko‘nglini olib aldashni o‘ylab biroz yumshadi:

– Menga nisbatan hech qanday yaqinlik his qilmayapsanmi? – deb so‘radi.

Elif kuchli nafrat bilan:

– Ko‘r odamga nurning yaqinligichalik, – dedi.

Birli jahli chiqqanidan tentakka aylandi.

– Juda yaxshi, – dedi. – Yaxshilikni tushunmading, endi sen tushunadigan tilda gaplashamiz.

Mashinani tezlashtirib, o‘n metr oldinroqda kuchli tormoz bilan to‘xtatdi. Mashinadan shaxd bilan tushib, Elifning oldiga chiqdi. Elif asabiylashdi, qo‘rquvdan ko‘zlari qinidan chiqib ketguday bo‘ldi...

Qo‘liga qattiq yopishgan odamni g‘azab bilan itardi va:

– Yo‘qol yo‘limdan, bo‘lmasa, odamlarni yordamga chaqiraman.

Birli Elifning tahdidlariga parvo ham qilmas, boz ustiga masxara qilib kulardi:

– Mening kim ekanimni mutlaqo unutmanga o‘xshaysan!?

Birlining tepa sochi tikka bo'ldi. Elifning qo'llarini g'azab bilan orqasiga qayirdi. Quchoq'iga olish uchun harakat qilayotgan paytda, Elif ko'chani boshiga ko'tarib faryod qildi:

– Yordam!!! Yordam bering!!!

* * *

Vaqt go'yo Tursun bilan Yodgorning qamoqxonadan chiqishini kutayotgan edi. Ko'chada ulardan boshqa yordam bera oladigan hech kim yo'qday edi. Borlari ham tomoshabin edi. Ikkovi birdaniga yugurib bordilar. Devday baquvvat Tursun g'azab bilan Birlining qo'llarini orqaga qayirdi. Faryod qilayotgan Elif Tursunning birinchi hamlasidayoq Birlining qo'lidan qutuldi.

Yodgor qizning qo'lidan ushlab, voqea joyidan uzoqlashtirdi. Yonida turgan odamga minnatdorchilik bilan qarardi.

Elif:

– Sizni Alloh yetkazdi, – dedi.

Yodgor:

– U odamni tanirmidingiz? – deb so'radi.

Elif “Yo'q” deganday boshini qimirlatdi.

– Qo'rqmang endi, qutuldingiz, biroz tinchlaning. O'zingizni qo'lga oling. Endi hammasi yaxshi bo'ladi, – deb Tursun bilan dahanaki tortishuv qilib turgan Birlining yoniga bordi. Yodgor hujum amrini kutayotgan askarday turardi.

Birli avvaliga baland keldi. Orqasidan o'zini tanitish bilan hodisaning yakunlanishiga umid qilib, ismini aytgach:

– Sizning bundan boshqa ishingiz yo'qmi? – dedi.

Tursun:

– Hozircha shunday ishlarga qaraymiz, – dedi.

– Menga qolsa, birovlarining qizi uchun boshingizni baloga tiqmasdan, bu yerdan keting...

Tursunning achchig'i chiqdi:

– Sen hech uyat degan narsani bilasanmi, ey odam? Bolang tengi qizni bezovta qilayotganingda shu oqargan sochlaringdan uyalmasanmi?

Birlining yuzi qizardi. Ammo bu qizarish uyalganidan emasdi. Asablari taranglashganidan vujudidagi qon miyasiga urdi. Qosh-

lari chimirilib, yuzida g'azab ko'rina boshladi. Bu nima gap? Sharning atamaniga ko'cha o'rtasida bunchalik jur'at qilib, gap qaytarish kimning qo'ldan keladi? Birli kibr bilan:

– Afsus meni tanimadingiz. Tanisangiz bunchalik yurak yutib gapirolmasdingiz. Meni bu shaharda Birli deydilar, tushunayapsizmi, Birli! – deb hayqirdi. — Ismimni eshitgan bolalar yig'idan to'xtaydi. Siz kim bo'libsizki, menga qarshi chiqasiz. Yoki, ajalizingizni sog'indingizmi? Tursunni bor kuchi bilan itarib yubordi. So'ng g'azab bilan baqirdi:

– Uni mening qo'limdan farishtangiz ham ololmaydi, eshityapsanmi, farishtangiz ham!

Birlining bu shashtidan keyin kim bo'lsa ham, urishishdan chekinardi. Elif shunday deb o'yladi. Turgan joyida qo'rquvdan otib qoldi.

Birli Tursunni itarib yubordi-yu, ammo o'rnidan qimirlata olmadi. Tursun g'azab bilan Birliga qaradi. Uni itarib yuborgan qo'llarni ushlab siqa boshladi. Birli hech kutmagan paytida qo'lini bunday siqqan kuch qarshisida shoshib qoldi. O'zini himoya qilish bir tarafda qolib og'riqdan ingray boshladi. Tursun battar siqdi. Va orqasidan bu orsiz odamga:

– Hozir barcha barmoqlaringni qo'llarim orasida cho'pdek sindirib yuborardim, ammo kelajakda biror bemorning yarasini silar, degan umid bilan fikrimdan qaytdim. Bu dunyoda eng kuchliman deb o'ylama. Onalar qanday odamlarni dunyoga keltirishgan bilasanmi? Faqat maqsadsiz va mas'uliyatsiz yashash seni quturgan itga o'xshatib qo'yibdi. Hammaning sendan qo'rqib harakat qilishi semirtirib yuboribdi. Aqling bo'lsa, bu yerdan daf bo'l. Bundan keyin boshqalarga zug'um qilib o'ynashma, – deb siqib turgan qo'llarini nafrat bilan qo'yib yubordi.

Biroz avval na'ra tortgan zo'ravonning rangi o'chdi. Bir-biriga yopishib qolgan barmoqlarini arang ochdi. Achchiq mag'lubiyatni tan olib orqasiga ham qaramasdan mashinasiga o'tirdi. Qutulganini his qildi. Boshini oynadan chiqarib haliyam titrab turgan Elifga qaradi. So'ng Tursun bilan Yodgorga g'azablanib:

– Birlining qora ro'yxatiga siz ham kirdingiz. Birli kim ekan, bir kun kelib, siz ham bilib olasiz, – dedi.

Birlining ketishi Elifni ozgina bo'lsa ham tinchlantirgandi.

Elif titroq ovoz bilan:

– Sizga qanday minnatdorchilik qilishimni ham bilmayman, – dedi.

Tursun tabassum qildi:

– Unday demang, singlim, biz o'z burchimizni bajardik.

Yodgorning aqlidan turli tasmollar hali ham o'tayotgandi.

G'arib ovoz bilan Elifga qaradi:

– U odam bilan birinchi marta uchrashmoqdamisiz?

– Ikkinchi marta...

Tursun:

– Rangingiz o'chib ketibdi. Ko'p kutib turmang, uyingiz shu yaqinlarda bo'lsa kerak?! – dedi.

– Uncha uzoq emas. Oldinroqda kechaqo'noqlarga burilgan yo'l bor.

– Ha.

– O'sha tuproqli yo'l davomida...

Tursun sevinib ketdi:

– Tasodifni qarang, singlim, – dedi. – Biz ham o'sha tarafga ketmoqdamiz. Agar qarshilik qilmasangiz, sizni uyingizgacha kuzatib qo'yamiz.

– Ovora qilib qo'ymasam, xursand bo'lardim. Balki "anovi" meni nariroqda kutib turgan bo'lishi mumkin.

– To'g'ri, qarang, buni o'ylamabmiz. Juda orsiz odamga o'xshayapti. Qani, singlim, ketdik endi...

Gaplashib ancha yo'l yurdilar. Birozdan keyin katta ko'cha tuproqli yo'lga tutashdi. Elif endi-endi voqeaning ta'siridan chiqayotgan edi. Ro'parasidagi kechaqo'noqlarni ko'rsatib:

– Mana shu ko'ringan kechaqo'noq mahallasida yashaymiz, – dedi.

Tursun chuqur xo'rsinib ishora qilingan yerga qaradi. Ko'zlarida yillarning hasrati uchqun bo'lib o'ynayotgandi:

– Biz ham, – deb asta shivirladi...

Elif mahallasida birinchi marta ko'rayotgan bu chehra kimligiga qiziqib qolgandi:

– Shu mahallada yashaysizmi?

Hazin bir ovoz lablaridan uchdi:

– Ha, singlim, biz ham shu mahallada yashardik.

– Hech uchratmagan ekanman.

Tursun ich-ichidan ezildi. G'amgin chuqur xo'rsinib davom etdi:

– Uzoq vaqtdan beri biror o'zgarish bo'lmagan bo'lsa, boshdan uchinchi kechaqo'noq bo'lsa kerak...

Elif hayron bo'lib qoldi. Noto'g'ri eshitmadimmi, degan o'yda kechaqo'noqlarga boshdan nazar soldi. O'ylaganiday edi. Qiziqishini yashirolmadi:

– Boshdan uchinchi kechaqo'noq dedingizmi?

– Adashmayotgan bo'lsam shunday bo'lishi kerak.

– Siz aytayotgan bu uyda biz yashaymiz. Yonimizda eshigi janubga qaragan bir xona ham bor, ammo uning egasini qamoqda ekanligini aytishardi. Eshigiga katta qora qulf osilgan. Biz ijara haqini o'sha odamga yuborib turamiz. Ya'ni, o'sha odam bizning uyning ham egasi ekan.

– Qanday g'alati, – dedi Tursun. Bunday tasodiflar bo'ladi, to'g'risi. Demak, yordam bergan kishimiz bizning ijarachi ekanda?

Elif hayrat bilan so'radi:

– Ya'ni, qamoqxonadagi odam sizmisiz?

– Xuddi o'zi, singlim, xuddi o'zi...

Elifning hayajoni birdaniga kuchaydi.

– Demak, u odam sizsiz shundaymi? – deb yerga qaradi.

Tursun Elifning harakatlaridan ma'nolar topdi. Sovuqqonlik bilan so'radi:

– Mahalladagilar men haqimda juda yomon gaplar aytgan bo'lsa kerak?

Elifning biroz avvalgi samimiyati bir zumda yo'qolgan edi:

– Judayam, – dedi.

Tursun g'oyat samimiy va sokin ovoz bilan javob berdi:

– Yolg'on aytishmagan, singlim. Bir paytlar men ham siz ko'rgan o'sha "maxluq" singari jamiyatning yuz qorasi edim. Ammo yillar meni vijdon azobi olovida pishirdi. Hozir pushaymonlik ichida yashayapman.

Elif tortinchoq harakat bilan:

– Alloh afv etsin, – deb pichirladi.

Yodgor yo‘l bo‘yi bir og‘iz ham gap gapirmasdan ularni tingladi. Mahallaga kirilgach, Tursun bir uyga, bir Yodgorga qarardi. Barmog‘i bilan uylarni ko‘rsatdi:

– Mana, Yodgor, oldimizdagi kichik hovlili kechaqo‘noq. Hech bo‘lmasa senga yoqdimi?

– Chiroyli ekan, Tursun aka. Uyingiz, mahallangiz, hamma narsa go‘zal ekan, – dedi Yodgor.

Tursun hayronlik bilan atrofni kuzatdi:

– Avvallari go‘zal edi, ammo hozir bilmayman.

Uy hovlisi oldiga kelinganda, Elif o‘zini qutqargan odamlarga qarab:

– Sizdan judayam minnatdorman. Bu yaxshiligingizni aslo unutmayman. Alloh yordamchingiz bo‘lsin, – deb ayrildi.

Elif yonlaridan ketdi. Tursun hovliga devor vazifasini bajaryotgan taxta panjaralardan birini ushlab, sog‘inch bilan ota o‘cho-g‘iga qaradi. Go‘yo ko‘zlari ortda qolgan yillar hasratini qultumlab ichayotgandek edi.

Yodgor Tursunning g‘alati harakatlariga nazar soldi. Tursun og‘ir qadamlar bilan yashaydigan uylarining eshigiga qarab yurdi. Yodgor uning orqasidan bordi. Eshikka zanglab ketgan katta qulf osib qo‘yilgandi. Eshikning atrofida o‘rmalagan o‘rgimchaklar bu yerga hech kim kirmaganini xabar qilardi go‘yo.

Manzara bir qarashda vayronani eslatardi. Haqiqatan ham shunday bo‘lib qolgan edi. Tursun suvoqlari tushib ketgan devorlarga qarab, zanglab ketgan qulfni qo‘liga olganida ko‘zi jiqqa yoshga to‘ldi.

Ichidan toshib kelgan ko‘z yoshlarga qarshilik qilolmadi. Tursun namli nigohlar bilan Yodgorga qaradi. Yodgor nimadandir xushnud edi. Biroz avval “Erkaklar yig‘lamaydi”, degan odam, hozir o‘zi yig‘layotgan edi. Yodgor o‘sha gaplarni eslatmoqchiday Tursunga qaragan ham ediki, Tursun titroq ovoz bilan:

– Rosa o‘n besh yil bo‘ldi, Yodgor, aytishga oson. Dunyo go‘yo butkul o‘zgarganday. Bu eshikdan oxirgi chiqishimni esladim-da; otam tomorqada ishlayotgan, onam esa “o‘g‘lim ertaroq kel, aslo kech qolma” deb meni ko‘chaga kuzatgan edi. Hozir tuproqda oyoqlarining izlari ham qolmabdi.

Tursun birovga tasalli berish va bilganicha nasihat qilishni ozmi-ko'pmi eplay oladi, ammo o'sha gaplarini vaqti kelib, o'zi ham eshitishiga to'g'ri kelarkan. Endi Yodgor ham Tursunga tasalli berishga urindi:

– Ro'paramdagi erkakning yig'lashiga sabr qilolmayapman, Tursun aka.

– Sen haqsan, Yodgor, sen haqsan, ammo ba'zi hodisalarning qarshisida inson tosh bo'lsa ham erib ketarkan. Nima bo'lsa ham inson qalbi bu..., – deb o'kirib-o'kirib yig'ladi.

Yodgor ham xafa bo'ldi. O'zini biroz tutmasa yig'lab yuborardi.

– Xotiralarning ko'z va ko'ngildan o'chirilib ketishiga imkon ham, ehtimol ham yo'q, Tursun aka! O'tmish film tasmasidek odam ko'z oldida gavdalanadi. Achchiq va shirin xotiralar inson bilan birga yashaydi. Menimcha, eng katta achinish g'oyasiz va bekorga o'tgan umrdir. Inson otasi va onasi bilan birga tug'ilib, birgalikda o'lmaydi. Bu bizga Yaratganning qonunidir. Yaratgandan tilaymanki, ularni o'z rahmatiga olgan bo'lsin.

– Qora qulf osilgan bir xona, ota va onasining mozorining ham qayerda ekanligidan xabarsiz farzand. Hayotlari mobaynida o'chmaydigan dog' bo'lib oldilariga parda bo'lgan, ularga noloyiq farzand. Tushunayapsanmi, Yodgor? Mana shu narsalar mening ruhimni barbod qilmoqda.

– O'tgan yillarni orqaga qaytara olasizmi, Tursun aka? Barcha xatolarimizni o'chirib, pok insonlar singari jamiyatga qo'shilaylik. Mumkinmi? Bo'lib o'tgan xatolarga qayta tushib qolmaslikka harakat qilaylik. Oching, shu eshikni, Tursun aka, oching. G'arib qushlar uyasiga qaytdi. Uyaning eshigini ochingki, hasratimizni ketkazaylik.

Otasi va onasi o'lgandan keyin, muhrlangan uy kaliti Tursunga yuborilgan edi. Tursun alamdand titragan qo'lini cho'ntagiga solib kalitni chiqardi. Biroz urinib keyin eshikni ochdi. Ikkovlari ham birdaniga ichkariga xomush qaradilar. Birozdan keyin ichkariga kirdilar. Yillardan beri o'rgimchaklarning noziklik bilan o'rgan to'rlari Tursun va Yodgorning ko'zlariga tushdi. Tursun qo'lini devorda osilgan ramkaga olib bordi. Changdan oyna yuzi ko'rinmaydigan bo'lib ketgandi. Kastum engi bilan changini artdi. Unga ezilib qarardi. Yodgor Tursunning qo'lidagi rasmga diqqat bilan qarab:

– Ota-onangiz bo‘lsa kerak, – dedi.

Tursun “Ha” deganday boshini qimirlatib, yonidagi usti chang stulga o‘tirdi. Atrofga yaxshilab nazar solgandan keyin boshini qo‘llari orasiga oldi va bir muddat shunday qoldi. Yodgor ham Tursun singari hayajonlangan, faqat u hislarini jilovlashi kerak edi. Qo‘llarini siqib kuch olganday bo‘ldi, ammo baribir ko‘zlaridan chiqqan yoshga to‘sqinlik qilolmadi. Titroq bir ovoz xona jimjitligini buzdi.

– Sizni tushunaman, Tursun aka, – deb gap boshladi Yodgor. – Nima qilsak ham qo‘limizdan hech narsa kelmaydi. Shu zang bosgan panjara temirlari, chang bilan qoplangan karavot, uyning ichiga uya qurgan o‘rgimchaklar, ko‘zga tushgan tuproqlar insonni g‘amga soladi. Bu bilan sizga nohaqsiz, demoqchi emasman. Ota-onangizni hozir yo‘qotganday bo‘ldingiz. Faqat biz hech narsa qila olmaymiz. Shu ravshanki, tug‘ilish va o‘lish tabiiy narsa. “Dunyo bir imtihonxonadir”, degan siz emasmidingiz? Qanday go‘zal ta’rif bergandingiz, eslaysizmi? “Dunyoni sahna, har insonni esa o‘zining hayot hikoyasini jonlantirgan aktyor deb qabul qilsak, hamma roli tugaguncha sahnada ko‘rinadi. Ko‘ngil shuni istaydiki, yomon rolda o‘ynashni ravo ko‘rmay sahna hayotiga yakun yasang”, der edingiz.

Tursun ko‘z yoshlarini artib, boshini ko‘tardi. Yodgorning so‘zlari unga biroz tasalli berdi.

Tursun:

– Sen haqlisan, Yodgor. Inson istar-istamas hissiyotga berilarkan, – dedi.

So‘ngra:

– Mayli endi, – deb o‘rnidan turdi. – Qani endi, bu uyni tozalab yashaydigan holatga keltiraylik...

TUGANMAS MUSIBAT

Elif xafa va juda charchagan kayfiyatda ichkariga kirdi. Eshikni ochgan Keriman xola Elifning ahvoliga diqqat bilan nazar soldi. Ikkovlarining ko‘zlari to‘qnashdi. Elif ichini timdalayotgan hislarni tashqariga beixtiyor chiqarib yubordi. Himoyaga muhto

bolalardek yig'radi. Keriman xola ko'pni ko'rgan ayol emasmi, Elif ichkariga kirishi bilanoq, uning shakl-u shamoyilidan katta bir musibatga uchraganini sezgan edi. Darrov yoniga kelib unga mehribonlik ko'rsatdi. Qo'llari bilan Elifning hurpayib ketgan sochlarini asta-asta siladi:

– Yana o'zingni yo'qotib qo'yibsan, Elif! Kasalmisan?! Char-chaganmisan? O'zi nima bo'ldi, qizim? Musibatlarga o'zini topshirib qo'yish odamni halok qiladi, ozgina chida, biroz sabr qilish kerak, bolam!

Elif boshini ko'tardi:

– Bu dard, Keriman xola, menga o'lgunimcha azob beradiganga o'xshaydi. Bu og'ir dardga osonlikcha chora topilmasa kerak.

– Hamma narsaning yomon tomonini o'ylaydigan odatingni hech tashlamading-da, qizim! Umidsiz bo'lma, qizim. Umid saodatdan olingan qarzga o'xshaydi. Shunday kunlar keladiki, ayanchli kunlarni eslashni ham xohlamay qolasan.

– Qo'rqib ketayapman, Keriman xola, qo'rqayapman. O'zini ko'rish tugul, hatto ismini eslashga ham qo'rqib ketyapman!?

– Kimdan?

– Sizga aytib bergan o'sha vahshiy insondan.

– O'liklardan qo'rqma.

– Afsus...

– Yashayotgan ekanmi?

Boshini qimirlatdi. Keriman xola yurak hovuchlab Elifning so'zlashini kutardi...

– Meni ko'chada mashinasi bilan ta'qib qilib yurdi. Keyin mashinasidan tushib, majburan mashinaga chiqarmoqchi bo'ldi.

– Keyin?

– Keyin, katta tasodif meni halokatdan qutqardi.

– Qanday tasodif?

Elif biroz tinchlandi. O'zini qo'lga olgandek bo'ldi.

– Biz yashayotgan kechako'noqning egasi ekan. Uni keyinroq tanidim. Meni bu yergacha olib kelib o'zi uyiga kirib ketdi, yonida yoshroq do'sti ham bor. Bir ko'rsangiz edi, Keriman xola, hali o'ttiz yetti-o'ttiz sakkiz yoshlar chamasidagi odam qamoqxonadan endi chiqib uylariga kelishayotgan ekan. Judayam

baquvvat ekan. Shaharni ismi bilan titratgan o'sha vahshiyning qo'llarini shunday qisdiki, qo'rqqanidan lom-lim deyolmay qoldi. O'zlarini tanitganlaridan keyin xafa bo'ldim. Ammo ular shunday insonlar ediki, so'z ularni ta'riflash uchun ojizlik qiladi.

Keriman xola yanayam qiziqib qolgandi:

– Qamoqdan chiqishibdi-da, demak?

– Ha.

– Mahallada u haqida yaxshi gaplar aytishmagan.

– Men ham unga shuni aytsam, u kulib barcha yomonlar va yomonliklardan nafrat qilishini aytdi. Har gapidan ibrat olinadigan darajada madaniyatli inson.

– Yillar uni bu holatga solgan bo'lishi mumkin.

– Balki, – deb Elif yelka qisdi.

* * *

Qamoqdan chiqqanlariga uch kun o'tgan bo'lsa ham, harchand urinishlariga qaramasdan biror ish boshini tutolmadilar.

Vaqtı-vaqtı bilan sof va umidli xayollar o'rnini parishonlik va ayni paytda ochlik qo'rquvi egallab olardi. Cho'ntaklarida tirikchilik uchun, hatto non olgani ham pullari qolmadi. Murojaat qilgan barcha joylardan "sizlarga mos ish yo'q" degan deyarli bir xil javob oldilar.

Rasmiy idora va ishxonalarda esa so'zsiz tarjimayi hollarini surishtirishardi. O'zlari biror mustaqil ish tashkil etishlari uchun esa mablag'lari yo'q edi. Bu imkoniyatsizliklar zanjiri ularni masxaralab tomosha qilayotganday edi. Go'yo qalblariga xanjar sanchilsa, bir tomchi qon ham chiqmasdi; karaxt holda edilar.

Tursun qo'lidagi gazetasining e'lonlar sahifasini boshdan-oyoq qarab chiqqandan keyin uni zarda bilan burchakka otib yubordi. Yodgor esa Tursunning og'zidan biror umidli gap kutardi.

Tursun uyalganday Yodgorga qaradi:

– Endi e'lonlarni ko'rish uchun gazeta oladigan pulimiz ham qolmadi.

Yodgorning ahvoli umidlari puchga chiqqan odam holiga tushdi.

– Biz jamiyatning surgun qilingan insonlarimiz, Tursun aka. Buning ustiga oddiy fuqarolik haqlaridan ham mahrummiz. Men sizga aytmaganmidim, bizni ishga olishmaydi, deb?

Tursunning yo‘qolayotgan umidlari chorasizlik halqasi ichida tobora chuqurlashayotgandi.

– Bu nima deganing? – deb ming‘iradi.

Yodgor:

– Jinoyat qilgan insonlarga yordam berish o‘rniga, ularni chetlatib yangi jinoyat qilishga undash degani, – dedi.

– Bu judayam noto‘g‘ri, Yodgor. Irodasi zaif bo‘lgan insonlar tezda yo‘l o‘zgartirishi yoki majburan o‘zgartirishga zamin tayyorlashadi. Shunday qilib, jamiyat yomon urug‘larni o‘z qo‘llari bilan ekadi. Bu juda katta nuqsondir!

Yodgor so‘radi:

– Ko‘zlarida ochlik qo‘rquvi kuchli inson oxiri nima qiladi, Tursun aka?

– Bilmadim...

– Mayli, endi biz nima qilamiz?

– To‘g‘ri va ziyrak bo‘lib kurashga tayyorlanamiz va sabr qilamiz.

– Sabr inson qornini to‘ydiradimi?

Tursun ma’noli kuldi:

– Fazilatli inson axloqsiz ish qilib hayotini davom ettirgandan ko‘ra sharafiga va nomusi bilan kurashib o‘lishni afzal ko‘radi. Biz shunday o‘ylashimiz kerak, Yodgor. Qamoqxonadan chiqayotganimizda bir-birimizga shunday deb so‘z bergandik. Banda torlikda qolmaguncha Xizr kelmaydi, deydilar. Kutaylik-chi, vaqt nimani ko‘rsatadi.

– Inson qiyinchiliklarga duch kelgani sari fikrlari ham o‘z kuchini yo‘qotib borarkan, Tursun aka. Insonning miyasi yomon tushunchalarning xaltasi bo‘lishidan qutulolmayapti. Hasrat to‘la ichimni bo‘shatganim sari taskin topayapman.

– Hozirgacha ish qidirdik. Nasib qilmagan ekan, topolmadik, ammo bu ishsiz qoldik degani emas. Mablag‘siz ham qilsa bo‘ladigan biror ish topishimiz kerak, – dedi.

Yodgor piching bilan:

– Pulsiz ham biror ish qilib bo‘larkanmi, Tursun aka? – dedi.

– Nimaga bo‘lmas ekan? Masalan, hammollik. Pul kerak bo‘lmaydi. Peshona teri bilan pul topish uyat bo‘ladimi?

– Yo‘q...

– Unday bo‘lsa hammollik qilamiz, yollanma ish qilamiz. Biron ish topgunimizcha hech kimga muhtoj bo‘lmaymiz.

Yodgor Tursunga boshdan-oyoq nazar soldi:

– Men bunga rozi emasman, Tursun aka. Siz doimo ish qidirishingiz kerak. Quyib turiladigan suv bilan tegirmon yurmaydi. Ammo men...

Tursun nimanidir unutib eslayotganday to‘xtab qoldi:

– Kichkina bo‘lsa ham ichimda umid chirog‘i tug‘ildi, Yodgor! Yodgorning ko‘zlari chaqnaq ketdi:

– Nima ekan u, Tursun aka?!

– Birga o‘qigan badavlat bir do‘stim bor edi. Eshitishimga qaraganda, otasi katta ish joylarining egasi ekan. Agar uni topolsam, ikkimizga ham ish bo‘ladi.

– Tong otishi bilan darrov boring Tursun aka, tezroq...

– Yaxshi, Yodgor. Dedimku dunyo bu. Ko‘p ishonib yubormaslik kerak. Tirikchilikni yanayam ishonchliroq qilish uchun sen ham...

– Tushundim, Tursun aka, tushundim...

Bir burda non ham yemasdan erta tongdan yo‘lga chiqdilar. Tursun ancha yillardan beri ko‘rishmagan do‘stini topish uchun, Yodgor esa hammollik yoki biror yollanma ishchi bo‘lish uchun ko‘chaga chiqishgandi.

Kech kirgandan keyin uyda uchrashadigan bo‘lishdi.

Inson och bo‘lmasa, o‘zida ishlash ehtiyojini his qilmaydi. Ammo, afsuski, ochlik dunyoga kelishi bilanoq tinchlik bermaydi. Yodgor uch-to‘rt tanga non puli ishlash uchun umuman tanimaydigan shahrining barcha ko‘chalarini birma-bir aylana boshladi.

Hammollik deyish aytishga oson. Uning ham o‘ziga yarasha mashaqqatlari bor. Bu ishni hamma ham eplay olmaydi. Hatto bu ishni kasb ham deyishadi. Tevarak-atrofdan aylanib yurgan biror kishi “kel, shu yukimni ko‘tarishib yubor” demaydi. Desa ham, juda kam holatlarda bo‘ladi.

Hammollikni ko‘proq stansiyalarda, ulgurji meva-sabzovot bozorlarida, katta bozorlarda qilish mumkin. Yodgor esa faqatgina yo‘ldan o‘tayotganlarning ko‘ziga qarab aylanib yurardi. Kun botib kech ham kira boshladi. O‘ziga biron ish chiqmasligiga ishonadi. Qo‘lini ochlikdan yopishib qolgan qorniga bosdi. Ko‘chaning chekasidagi elektr ustuniga suyanib qoldi.

Ba'zan qurigan lablarini yalar, ochlikdan parishon bo'lgan qornidan qo'lini olmasdi. Yo'lda xursandchilik bilan bir-birlariga hazillashib o'tayotgan, qo'llaridagi to'rvalari to'la odamlarni ko'rib ich-ichidan ezilar, ularga havas bilan qarardi.

Yodgor tinmay xo'rsinardi. Hatto ko'cha burchagiga borib ro'molchasini ochib tilanchilik qilishni ham o'yladi.

– Yo'q, yo'q... Qilolmayman, – deb ming'iradi. So'ngra “ochlik turmada yotishdan ham yomon ekan” deb o'yladi. Biror fikrga kelolmasdan tavakkal yurardi.

Agar vaziyat shunday davom etaversa, ikkinchi marta kelgan joyi bu safar Yodgorga tashvishli, aniqrog'i go'riston bo'lishi mumkin edi. Uni eng ko'p qo'rqitgan narsa ham shu edi. Eng avvalo inson o'zi bila turib o'zini o'limga otmasligi kerak. Yashash uchun esa yeyish kerak. Bir muddat aralash-quralash bo'lib ketgan paydar-pay tushunchalarining ta'sirida nima qilayotganini sezmay yurdi. “Uyga yetib olsam bo'ldi”, deb o'ylab qadamini tezlashtirdi. Yo'llar xayolida abadiyatga ketayotganday uzayib borardi. Aynan shu xayollar sarxushligi ichida bir ko'cha orasidan beixtiyor ketardi. Eshigi oldida ko'mir maydalayotgan bir odamni ko'rib to'xtadi. Bir lahza umid to'la his bilan unga tikildi. “Yordamlashsam, balki, qornimni to'ydirar”, deb o'yladi. Zilzambil qadamini sudrab, Yodgor ko'mir maydalayotgan odamga yaqinlashdi. U odamga g'aribona qaradi. Bu shunday qarash ediki, eng toshbag'ir kishilarga ham o'z orzularini anglata olardi. Maydalangan ko'mirlarni idishga solayotgan odam Yodgorning unga nimadir deganini sezib g'alati qarash qildi. Yodgor uyalib shivirladi:

– Kechirasiz, amaki, sizga yordam bersam bo'ladimi?

Yo'g'on ovoz eshitildi:

– Yo'q!

– Pul so'ramayman, yeydigan biror narsa bersangiz kifoya.

Odamning judayam achchig'i chiqqandi. O'ta qo'pollik bilan Yodgorga:

– Men o'z ishimni o'zim qilaman. Qani endi, tezroq boshqa eshikka boraqol. Uyalishniyam bilmadi-ya. Bu tilanchilikning yangi ko'rinishi shekilli, – dedi.

Yodgor boshini gunohkorlarday egdi. Koshki, yer yorilsa-yu, yerga kirib ketsa edi. Ko'ngli ezilib qo'lini qorniga qo'ydi. Char-

chagan va qorni ochganligidan zo'rg'a qadam bosar, yurgan sari o'ziga o'zi nimanidir g'o'ng'irardi:

– Yuraqol, Yodgor!

Amaki! Ko'rinib turibdi, dunyoga to'q kelibsiz. Bu shunday millatki, to'qlari ochlarning ahvolini tushunmaydilar. Shunday millatki, tabibi kasalning shifo topadigan dorining retseptini dori fabrikasining hisobiga o'tkazib yuboradi. Bu shunday millatki, ko'zingga qarab qasam ichadi-da, yolg'on gapiradi...

Bunday millat, albatta qoqilib ketadi, cho'kib ketishi aniq, amaki. Doimo beparvolik qo'shiniga askar bo'lganmiz. Men ham axir shu vatan farzandiman. Vaqti kelsa yonma-yon, yelkama-yelka turib jang qilishimiz mumkin.

Barcha iztiroblarga chuqur xo'rsinishi Yodgorning g'ayritabiiy tarjimoni edi:

– Ohhh...

Endi ochlik azobi uni tobora o'z domiga tortardi. Qirq-ellik metr chamasi yurgandi hamki, ko'zlari non sotadigan do'konga tushdi. Qo'lini qorniga bosdi. Yorilib ketgan lablarini yalardi. Go'yo irodadan tashqari g'oyibona quvvat uni non magazini yoniga sudradi. Birozdan keyin non do'konining oldiga kelib to'xtadi. Aqli miyasiga o'rnashib qolgan ochlik tuyg'usidan boshqa hech narsaga ishlamasdi. O'ylashni ham unutmadi. Xuddi qamoqxonada ovqat navbatida turib o'ziga tegishlisini so'raganday qo'rqqoq, ayni paytda majolsiz harakat bilan do'konning sotuv darchasi oldiga kelib, qo'lini uyalibgina sotuvchi yigitga uzatdi:

– Bir dona non, – deb shivirladi.

Yuzi qizarish o'rniga qoni qochib, sap-sariq tusga kirib qolgandi. Sotuvchi yigit shkaftda turgan nonlardan birini olib Yodgorga uzatdi. Nonga qo'li tegishi bilan so'lgan yuzida tabassum o'ynadi. Non qo'lida-yu, bir fikrga kelolmasdan sotuvchi oldida bir dam qimirlamay turdi. So'lgan yuzida beixtiyor burushliqlar paydo bo'ldi. Sotuvchidan asta-sekin uzoqlasha boshladi. Sotuvchi unga g'alati qarab turdi-da, nonning pulini bermasdan ketishiga achchig'i chiqdi. Qo'lini oynaga urib, Yodgorning orqasidan ovozi boricha baqirdi:

– Ey, hamshahar, nonning pulini bermasdan qayerga ketayapsan?

Ovozi qalbiga xanjarday sanchildi. Qadamini qo'yishga ham ulgurmasdan ovoz kelgan tarafga qaradi. Qo'lidagi nonni birov olib qo'yadiganday nonni katta tishladi. So'ngra qocha boshladi. Kuchi yetganicha yugurdi. Ham nonni tishlar, ham qochar edi. Hali oralaridagi masofa uzoqlashmagan ediyamki, orqasidan uchta baquvvat o'smir mushti uning ustiga gurzidek tushdi. Unga qilgan aybini "eslatib-eslatib" tinmay urdilar. Yodgor yana qochib ketish uchun urinib ko'rdi, ammo o'zida quvvat topolmadi. Sotuvchi va uning ikki do'sti "o'g'ri" atrofini o'rab olishganda ilojisiz taslim bo'ldi. Hech narsani tushunmaganday ularning yuziga g'alati qaradi.

Hansirayotgan sotuvchi Yodgordan jahl bilan so'radi:

– Nimaga nonni pulini bermasdan qochding?

Yodgor boshini xijolat bilan egdi. Yana xo'rsinib bo'ynini egdi. Zo'rg'a eshitaladigan ovoz bilan:

– Pulim yo'q edi...

Bu javob sotuvchining battar achchig'ini chiqargandi. Ro'parasida ezilib ketgan Yodgorga masxara bilan:

– Puling yo'qmidi? – dedi.

Yodgor "ha" deganday boshini qimirlatdi:

– Puling bo'lmasa, nimaga non olding? Senga bu yer yetimlar oshxonasimi?

– Qornim judayam ochib ketgandi.

Sotuvchi yigit va uning do'stlari bir-birlariga qarab masxara bilan kula boshladilar. Yodgor nima qilishini bilmasdi. Uyalganidan o'zini pastga olgan sari, qarshisidigilar shunchalik haddan oshardilar. Sotuvchi Yodgorning qo'lidagi nonni jahl bilan tortib oldi-da:

– Menimcha, sening qorning kaltakka ochganga o'xshaydi, – dedi.

Sotuvchi Yodgorning qo'lidan olgan nonni do'stiga uzatdi. Yuzi ko'cha bezorilariga o'xshagan ko'rinish oldi. Ovozini yana-da, yo'g'onlashtirib nonni bergan do'stiga qarab gapirdi:

– Mana buni ol, ko'chada birorta it-pit ko'rsang berarsan.

Yodgor tishlarini qisdi. Faqat ilojisizlikdan qilgan ishi keltirib chiqargan xijolat uning kuchini qo'lidan olgandi. Chunki xatosini tushungan har bir aybdor kuchsizlanadi.

Birinchi musht to'qmoq singari yuziga tushdi. Yodgor kutmagan paytdagi mushtning zarbidan yerga yiqildi. Bir onda yerda rosa tepkilashdi. Yodgor boshini zo'rg'a ko'tardi. Sotuvchining yuziga istehzoli qaradi. Nima qilsa ham, ularga javob aytish "o'g'ri"ning qo'lidano kelmasdi.

– Uring, ado bo'lgunimcha uring, – dedi. — Qasam ichaman, sizlarga qo'limni ham ko'tarmayman. Bor kuchingiz bilan uring. Men qilgan bu yuz qarolikda hammangizning, barchangizning hissangiz bor, tushunayapsizmi?

Yodgor ingrardi. Ingrardi, ammo bu musht va tepkilar uning bu ishi uchun yetarli ko'rilmagandi. U yerda tipirchilagan sari to'p o'ynaganday, uni tinmay tepishardi. Yuz-qo'li qonga belanib, hushsiz holatga kelguncha urdilar. Kattakon vujud yo'lning o'rtasida jasad singari cho'zilib qolgandi. Tirikligi zo'rg'a olayotgan nafasidan va nursiz ko'zlaridan bilinardi, xolos. Uni bu ko'yga solganlar ko'kraklarini kerib, bu ish ko'proq mening ishim deganday maqtanardilar.

Yodgor jonsiz ko'zlarini zo'rg'a ochib atrofdagilarga qaradi. Gapirolganicha zo'rg'a eshitaladigan ovoz bilan ularga nimadir demoqchi bo'ldi. Ularga zahar qusdi:

– Chala qoldirmang. Ursangiz-chi, uring. Kaltaklang meni. Men to'g'ri yo'lni tark qildim. Mushtlaringiz, tayoqlaringiz, toshlar bilan yuzimda iz qoldirguncha uring. Shunday uringki, har oynaga qaraganimda zafaringizni qutlayin. Tabriklayin sizlarni. Agar yana to'g'ri yo'ldan adashsam yuzimda qoladigan bu nomus izlari menga bu kunni eslatsin. Eslatsinki, o'lsam ham yana qaytib bunday ish qilmayin.

Yodgor gapini tugatishi bilan sotuvchi do'stlariga qaradi.

– Tayoq jannatdan chiqqan, deb bekorga aytmagan ekanlar! Qanday tezda aqli kirdi ko'rayapsizmi? Bu unga katta dars bo'lsin, bunaqa ishlarga tavba qilsin, – deb qahqaha ota boshladilar.

Voqeani ko'rgan bir o'spirin yigit joyida biroz turdi. Qo'ltig'idagi sumkasi uning litsey talabasi ekanligini anglatardi. Avval xo'rsina-xo'rsina yerda yotgan Yodgorga, keyin baqirib kula-yotgan sotuvchi yigitga qaradi. Ko'zlarida g'azab ko'rinardi. Sotuvchiga qarab:

- Bu odamni nimaga urdingiz? - dedi.
- Sotuvchi yarim jiddiy ohangda javob berdi:
- Do'kondan non olib pulini bermasdan qochdi.
- Puli yo'q ekanmi?
- Shunday, - dedi.
- Bor gunohi shumi?
- Shu yetmaydimi?
- Bilmadim, biroz o'ylab ko'rish kerak.

Sotuvchining yuzi qizarib ketdi. O'spirinning qarashlari uni haddan tashqari bezovta qilgan edi. Biroz avval g'olib odamlarday kibr lanib turgan bu uch yigit endi bu o'spiringa nima deb javob berishni bilolmadi.

O'spirin Yodgor non "o'g'irlagan" non do'koni xo'jayinining o'g'li edi.

Ikki kun oldin ularni ortiqcha non sotayotganlarida ushlab olib tanbeh bergan edi.

- Bu safar dadamga aytmayman. Yana qaytib takrorlansa, boshqa ish qidirishingizga to'g'ri keladi deb, masalani yopib yubor-gandi.

Hozir hech narsa demasa ham qarashlari ularga kifoya qildi. So'ng gapida davom etdi:

- O'g'ri bir dona non uchun o'g'rilik qilmaydi. Buning ustiga baquvvat odamga o'xshaydi. Agar bu odam o'g'rilik bilan shug'ullanganda edi, bir dona non o'g'irlash o'rniga kattaroq ishlar qilardi. Demakki, rostdanam och qolgan. Siz hech och qolmaganmisisiz? Hamma imkoniyatlaringiz yo'qolgan payt bo'ldimi? Bunday vaziyatga tushmaganga o'xshaysiz. Tushunishimcha, non do'koni ichida ochlikni ta'rifini keltirolmaysiz. Uni yaxshilik bilan uyal-tirib, bu ishning yaxshi ish emasligini tushuntirishingiz kerak edi. Meni bu odamni himoya qilmoqda deb o'ylamang. Faqat ozgina fikrlaydigan kishi uchun bu judayam achinarli manzara.

O'smirning ko'zi Yodgorning qo'lidan olib qo'yilgan, bir chetidan tishlangan nonga tushdi. Biroz to'xtab turib, do'kon ish-chisining qo'lidagi nonga qaradi va uning qo'lidan jahl bilan tortib oldi. Voqea o'smirmga qattiq ta'sir qilgandi. Yodgorni qo'ltig'idan ushlab zo'rg'a oyoqqa turg'izdi. Cho'ntagidan ro'molcha chiqarib yuzidagi qonlarni artdi.

O'zini arang ushlab turgan Yodgor unga yordam berayotgan o'smirga hayron bo'lib qardi. O'smir qo'lidagi nonni unga uzatib:

– Ol birodar, bemalol yeyaver! – dedi.

Yodgor og'riqdan tishlarini qisdi. O'smirning yuziga hushsiz qaradi.

O'smir:

– Ishsizmisan? – dedi.

Yodgor “ha “ deganday boshini qimirlatdi.

O'smir nonni berdi va gapida davom etdi:

– Men non do'konining xo'jayinining o'g'liman. Ol, yeb ol. Roziman. Yaxshi odamga o'xshaysan, koshki, shu ishni ham qil-maganingda edi. Ishsizlik yomon narsa. Modomiki, bekorchisan, senga do'konda ish topib beramiz. Mayli, unut endi, tortinma olaqol, shu nonni...

Yodgor tortinib unga uzatilgan nonga qaradi. O'smirning yax-shi muomalasi unga tayoqdan ham qattiq ta'sir qilgan edi. Horg'in oyoqlari orqaga tisarilgan sari o'smir uni majburlardi:

– Olsangchi, birodar, chin ko'nglimdan beryapman. Seni ishga olaman.

Yodgor uyalib, tortinib u yerdan uzoqlashmoqchi bo'ldi. Og'zi-dan achchiq faryod to'kildi:

– Istamayman! Istamayman!

Hayron qarashlar orasida chaqmoq singari uchib ko'zdan g'o-yib bo'ldi. Bir necha haqiqiy savollarni javobsiz qoldirib qochdi.

Va o'smir ichidagilarni bir urinishda alam bilan tashqari chi-qardi:

“Ey, manman jamiyat! Qara va uyal! Qilgan qurbonlaring bilan faxrlanishga haqqing bor...”

UYGA QAYTISH

Ko'chalar orasidan qochib borishi unga avvalgi jinoyatini eslatardi. Shuni o'ylagan sari adoyi tamom bo'ldi. Bugun bo'lib o'tgan voqea uning uchun qaytadan namoyish qilinayotganday edi. Hushida yo'q, xayol surib ketishini g'ashni keltiradigan mashina shovqini buzdi.

Yo'ldan qattiq tezlik bilan kelgan taksi oldiga chiqib qolgan mashinaga urib yubormaslik uchun tormozni qattiq bosdi. Rulni yo'l chetidagi shag'allar ustiga burdi. Tezlik bilan yo'nalishni o'zgartirish taksining to'ntarilib ketishiga sabab bo'lgandi.

Birozdan keyin taksining tagidan achchiq faryod eshitildi:

– Yordaaam! Yordam bering! Hech kim yo'qmi? Yordaaam...

Hodisa sodir bo'lgan joyga eng yaqin kishi Yodgor edi. Biroz to'xtab turib bir fikrga kelolmadi. Taksi tagida odamning boshi ko'rinardi, xolos.

Achchiq ovoz quloqlarining tagida jaranglardi.

– Xudo haqi, qutqaring. Hech kim yo'qmi?

Ortiq chidolmadi. Yugurganicha voqea sodir bo'lgan joyga keldi. Ko'zlari sinib ketgan kamonga va yerda sochilib yotgan tanga pullarga tushdi. Biroz avvalgi hodisani va o'smirlarga yordam qilishni o'yladi. Mashinaning tagiga shahd bilan kirdi. Tevarak atrofdan kelganlarning yordami bilan yarador odamni chekkaga olib chiqdi. Boshqa odamlar shofyorni qutqarishga urinishdi, Yodgor esa birinchi qutqarilgan odamning yonidan ayrilmadi. Qutqarilgan odam qo'li bilan oyoqlarini ushlab ko'rdi. Hech narsa qilmagandi. Qo'li bilan tanasining boshqa joylarni ham qarab chiqdi. Qo'llari badanida aylangan sari yuzida sevinch paydo bo'ldi. Yodgor tizzasi bilan o'tirgan joyidan so'radi:

– Biror joyingiz og'rimayaptimi?

– Yo'q, Xudoga shukur...

– Yaxshi, Xudo asradi...

– Rahmat, sog' bo'ling...

Odam qiziqish va hadik bilan so'radi:

– Biror kishiga jabr yetdimi?

Yodgor:

– Shofyor yaralangan...

– Esiz...

Odam qo'llari bilan yonidan nimadir qidirgan bo'ldi-yu, Yodgordan so'radi:

– Avariyan ko'rdingizmi?

– Ko'rdim.

– Qanday bo'ldi, tushuntirib bersangizchi?

- Juda yomon bo'ldi. Yaxshisi, buni esingizdan chiqaring.
 - Ko'rishni xohlardim to'g'risi...
 - Shunchalik berilib ketganmidingiz, hech nimani sezmadizingmi?
- Odam achchiq-achchiq kulimsiradi:
- To tug'ilishdan...
- Yodgor odamning yuziga diqqat bilan qaradi...
- Haligi... Ko'zlaringiz...
 - Tug'ilishimdan shunday...
 - Ko'ra olish uchun joningizni ham bergan bo'lardingiz, to'g'ri-

rimi?

Ko'r odam dedi:

- Ba'zan aytganiningizday ko'rishni o'ylayman.

Yodgor hayron bo'lib qoldi. Odam xo'rsindi:

- Haligi... Allohning bandalariga bergan ko'rish ne'matini qanday bo'lishiga to'g'risi judayam qiziqaman. Uni orzu qilaman. Ammo ba'zan ko'zlar judayam yomon narsalarga guvoh bo'lib qolisharkan. Buni o'ylab o'zimga tasalli beraman...

Ko'zi ojiz odamdan so'radi:

- Atrofdan nimani qidiraysiz?

- Kamonimni.

- Kamoningiz parcha-parcha bo'lib ketdi. Xohlasangiz atrofga sochilib ketgan pullaringizni to'plab berishim mumkin.

Yodgor yegan kaltaklarining og'riqlari ichida ko'r odamning pullarini to'pladi. Vujudida chidab bo'lmaydigan og'riqni his qilib pulni ko'r odamning qo'llariga berdi. Atrofdagilar yuzining shishib ketganini ko'rib, ko'r odamga emas, Yodgorga hamdardlik bildirishardi. Yodgor boshini ko'tarmasdan qadamlarini sekinlatdi. Ba'zilar uning orqasidan gapirishardi:

- O'zing bilasan, yordam beraylik deb keldik.
- Qarasangizchi, yuzimizga ham qarab qo'ymadi...
- O'shanga rahm qilib o'tiribmiz...

Qiyinchilik bilan yurgan yo'llari uni kechaqo'noqlarga boradigan tuproqli yo'lga olib chiqdi. Ikki-uch qadam tashlagan ham ediki, oyoqlarining qattiq achishganini sezib to'xtab qoldi. Ko'zlari kattalashdi. Qon dog'lari bilan chaplangan yuzidan ter oqa boshladi. Tishlarini qisib osmonga qaradi. Ko'rinishi hayot-

mamot uchun kurashayotgan kasalning ahvoliga o'xshab qolgandi. Katta-katta ko'zlari botayotgan quyoshning qizilliklariga tushdi. Qo'lini ko'ziga olib borib, uni xiralashtirayotgan yoshlarini artdi. Oyog'ini ko'tarib, tagi teshik tuflisiga nazar soldi. Tuflisi tagidan oyog'iga kirib ketgan katta tikanni olib tashladi.

Oyog'i osti qorayib ketgandi. Tikan o'rnidan chiqqan qora qon hammaoyog'ini bo'yab tashladi. Shundoq ham iztirob ichida uzayib ketgan yo'lida ikkinchi falokatga uchragandi. Ham yurar, ham Tursunga nima deyishini o'ylardi. Do'sti, albatta, uning qilgan ishidan xursand bo'lmasdi. Halol yashash uchun bergan va'dasini buzilganiga undan xafa bo'lishi mumkin edi. Yolg'on gapirishni esa umuman xohlamasdi. Hamma narsani bo'lganiday aytishi kerak. Hovlining taxta eshigi oldiga kelganda yiqilib tushguday bo'ldi. Bor kuchini to'plab uyning eshigigacha arang yetib keldi. Eshik oldidagi siniq zinalarni zo'rg'a bosib o'tib eshikni ikki marta taqillatdi. Eshikka suyanib, uni ochilishini kutdi. Eshik ochilganda oyoqda zo'rg'a turar va yiqilib tushishiga bir bahiya qolgandi. Tursun do'stining bu holini ko'rib shoshib qoldi.

– Nima qildi senga, Yodgor? – deb achindi. Qo'ltig'idan ushlab ichkariga kirishiga yordamlashdi. Yodgor Tursunning qamoqxonadan chiqayotganlaridagi gaplarini eslab ko'zlari to'lib ketdi. “Har doim bir-birimiz bilan yonma-yon, yelkama-yelka bo'lamiz, shu senga yetmaydimi?” degandi. Hozir esa qo'llaridan ushlab unga yordam qilayotgandi. Divanning yonigacha olib keldi va orqasiga yostiq qo'yib bemalol o'tirishiga yordam berdi.

Tursun do'stidan so'radi:

– Bu qanday hol? Kim qildi bu ishni?

Yodgor o'tirgan divani ustidan kallasini bir tarafga burib devorga qaradi:

– Bir xato ishimning natijasida...

– Xato ishing nimasi? Tushuntirib bersang-chi? Hozir miyam yorilib ketadi.

Yodgor, Tursunni ko'p majburlatmadi:

– Sizga yolg'on gapirmasligimni bilasiz. Men sizga, jim tursangiz, boshdan-oyoq tushuntirib beraman...

Sizdan ayrilgandan so'ng notanish ko'chalarda hamma yerni aylanib ish qidirdim, topolmadim. Endi ishning “kel va ishla” de-

masligini tushunib yetgandim. Qornim shunday ochgandiki, “bir burda non uchun bir yil ishlaysan” desalar “yo‘q” demasdim. Umidlarim barchasini yo‘qolgan vaqtda...

Tursunning yuzi g‘azablanganidan qizarib ketgandi. Yodgorning gaplarini lablarini tishlab eshitdi. G‘azabidan ko‘zlari chaqmoq singari yonardi.

Nursiz qarashlarini g‘azabli nigohga almashtirib tingladi. So‘ngra Tursun birdaniga portlab ketdi.

– Magar sen qanday qora qalbli inson ekansan. Sen kabi insonlar hech qachon bergan so‘zlarida turolmaydilar. Har zamon jamiyatni kemiradigan qurt singari yashaydilar, tushunayapsanmi, jamiyatni kemiradigan qurt singari...

Yodgor bu gaplarga mutlaqo chidamadi. Kutilmagan vaqtda toshib ketdi. So‘ngan qarashlari bilan sukutini buzdi.

– Nima desangiz ham baqirmay gapiring, Tursun aka. Hech bo‘lmasa qo‘shnilar eshitmasin. Shundoq ham bugun izzat-nomusim bilan keragicha toptaldim.

Tursun ovozi yonayam balandroq qildi.

– Eshitsin, hamma eshitsin. Sen bunga loyiqsan, tushunayapsanmi? Hali kurashimizning boshidayoq mag‘lub bo‘lding...

Og‘riqlarini unutgan Yodgor asabiy titray boshladi.

– Bas, Tursun aka, bas qiling! Hech bo‘lmasa, siz meni tushuning. Xatomni tan oldim, – deb avval baqirdi, so‘ngra pastroq ovoz bilan gapirishda davom etdi:

– Yashash uchun yeyish kerak. To‘g‘ri bo‘lish uchun esa och qolmaslik kerak, – dedi.

Tursun:

– Bular umidlarini yo‘qotgan, kurashdan qo‘rqqan insonlarning to‘qigan safsatalaridan boshqa hech narsa emas, – degandi Yodgor achchiq-achchiq, ayni paytda alamli kulimsiradi:

– To‘g‘ri, to‘g‘ri... Ochlikdan gavdasini zo‘rg‘a ko‘tarib turgan inson kurashda mag‘lub bo‘lgan deganidir. “Otasi o‘lganning tushiga non kiribdi”, – deyilganida jon bor...

Tortishuvlar borgan sari kuchayib ikki o‘rtada yomon vaziyat paydo bo‘la boshladi. Tursun Yodgorning piching ohangidagi gaplarini eshitib boshqatdan g‘azab otiga mindi:

– Eng shirin ilik eng qattiq suyakdan chiqadi. O‘zida kurashish uchun kuch qidirmagan insonlardan to‘g‘rilik kutish ahmoqlik hisoblanadi.

Yodgor bunchalik gaplar qarshisida yig‘lab yuborishdan o‘zini bazo‘r tutib turardi:

– Ochlik vaqtida insonning miyasidagi barcha yaxshi niyatlar o‘chib ketadi. Oshqozoni bo‘sh bo‘lgan insonning miyasi somon qopidan farqi yo‘qdir. Bu holatdagi insonlar, ko‘nglida doimo yomon narsalarni o‘ylaydilar, Tursun aka! Ikki kundan beri Allohning suvidan boshqa nima o‘tdi tomog‘imizdan?! Sizdan so‘rayapman?

Ko‘zi stolning ustida turgan ikki dona pichoqqa tushdi. Unga xo‘rsinib qaradi va Tursunga:

– To‘g‘ri bo‘lib qolishning yagona siri bor. Uni qilishga tayyorman...

Xasta vujudini zo‘rg‘a ko‘tarib o‘rnidan turdi. Ikki qisqa odim tashlagandan keyin stolning yuqori tarafiga o‘tirdi. Stol ustidagi pichoqlarni olib qaradi. Tursunga qarab o‘tirdi va bittasini unga uzatdi. Tursun beqaror edi. O‘ziga uzatilgan pichoqni oldi va “nima bo‘ladi” deganday jim kutdi.

– Nimaga berding bu pichoqni?

– Hozir uchgacha sanayman.

– Keyin?

– Rosa uch degan vaqtim qo‘limizdagi pichoqlarni bir-birimizning bo‘sh qorinlarimizga sanchamiz.

Tursun Yodgorning yuziga ma’noli qaradi. Qo‘lidagi pichoqni g‘azab bilan boshqa stolga otdi. Pichoq narigi stolga yarmigacha kirib sanchilib qolgandi. Divanning ustiga o‘tirib qo‘llarida pichoq, tentaklarday nima qilishini bilmay turgan Yodgorga nazar soldi. Birozdan keyin titroq ovoz bilan:

– Qo‘lingdagi pichoqni tashlab, yonimga kelib o‘tir, – dedi.

Asablar biroz joyiga keldi, qo‘lidagi pichoqni qo‘yib uning yoniga o‘tirdi. Tursunni tingladi.

– Senga bularni bu misol bilan tushuntirsam to‘g‘ri bo‘ladi.

Menga qara, do‘stim, xato ustiga xato qilding. Albatta, buni farqiga ham bormayapsan. Alloh bergan jonini faqatgina O‘zi oladi.

Dinimiz o'z joniga qasd qilishni ta'qiqlagan. Aybning eng kattasi menda. Xatoimni endi tushunayapman. Ko'chalarda aylanib ish topolmasligingni senga avvalroq aytishim kerak edi. Mendan xafa bo'lma, istamasdan seni xafa qilib qo'ydim. Ammo shu narsalarni yaxshilab eshit. E'tiqodlarini yo'qotgan insonlar bo'ronga duch kelib qolgan qayiqqa o'xshaydi. Yo'nalishsiz harakat qilish uni sudrab eng qattiq qoyalarga uradi. Parchalab yo'q qilib yuboradi. Sen qilgan ish dinimizda yuz qoraytiradigan ishdir. Aql va mantiq, tushuncha ishlagan davrda inson bir-ikki burda nonini toshdan bo'lsa ham chiqaradi. E'tiqodli musulmon bunday xatoga tushish o'rniga nomusi bilan o'lishni afzal biladi. Dinimiz barcha yomonliklardan tozalangan fazilatlar to'la dindir. Hayotda sen ochlarning mozorini hech ko'rdingmi? Inson uch-to'rt kun och qolish bilan o'lib qolmaydi. Alloh to'g'rilarning hamisha yordamchisidir. Biz o'zimizga tushgan vazifani bajarsak, Yaratgan ham mutlaqo bizning rizqimizni beradi. Faqatgina, shol insonlarning yurish orzusida, ko'r odamlarning ko'rish orzusida, kar va soqovlarning gapira olish orzusida qanday hasrat chekkan bo'lsalar biz ham dinimizga o'shanday bog'liq bo'lishimiz kerak. Qur'onning ipiga osilganlar xusron urug'larini quritadilar. Alloh nazdida oliy din Islomdir. Islom chiziqlaridan chiqmaganlar najot topadilar. Qiladigan har ishingni Islom tarozisiga qo'yib, uning yuki bilan tortib ko'r.

Qo'shni xonada o'tirgan Elif va Keriman Xola Tursun va Yodgorning suhbatlarini beixtiyor eshitishgandi. Dasturxonga endigina o'tirgandilar. Luqmalari tomoqlarida qolib ketdi. Bir-birlarining yuzlariga ma'noli qarab qoshiqlarini dasturxon ustiga qo'ydilar.

Elif ilojtsizlikdan bo'ynini egdi. "Nima qilamiz" deganday Keriman xolaga qaradi.

Keriman xola nimalarnidir o'yladi. So'ngra:

- Tur. Elif, ol shu idishni, - dedi.
- Bu katta idish-ku, nima qilasiz uni?
- Unga to'ldirib ovqat sol. Yoniga non ham qo'yib olib boraylik. Alloh hech kimni ochlik bilan imtihon qilmasin.

Elifning ko'zlari sevinchdan porlardi.

- Judayam yaxshi o'yladingiz, Keriman xola, siz shunday yaxshi ayolsizki...

Qo'shni xonadagi suhbat eshik taqillatishi bilan to'xtadi. "Kim bo'lishi mumkin", deganday bir-birlariga qaradilar. Eshik ikkinchi marta taqillaganda Tursun vazmin harakat bilan turib eshikni ochdi. Kelgan kishining kimligi uni juda qiziqtirardi.

Hech aqliga kelmagan bu hodisa uni judayam hayajonlantirdi.

Qo'lidagi idishda ovqat bilan, boshro'molli kekxa ayol va uning orqasidan qo'lida noni bilan ko'rinishi ularga notanish bo'lmagan bir qiz keldi. Xursandligini yashirishga uringan Tursun, ularni xijolatli yuz bilan kutib oldi.

Kekxa ayol hech kimning gapirishiga imkon bermasdan qo'lidagi ovqatni o'rtadagi stolning ustiga qo'ydi va:

– Aybga buyurmaysiz, bolam, uyingizda ayol kishi yo'q, balki issiq ovqat qilolmagandirsiz, deb olib keldik. Yana Elifga ham katta yordam beribsizlar, Alloh sizlardan rozi bo'lsin, – deyishi bilan, Tursun uyalganidan siqilib ketdi:

– Bizni xijolatda qoldirdingiz, sizlarni ancha ovora qildik, – deb ming'irladi.

Non va qoshiqlarni stol ustiga qo'ygan Elif, stolning ustiga san-chilib qolgan pichoqni ko'rib cho'chib tushdi. Nonni to'g'ramoqchi bo'lgandi. Bir-ikki marta urinib chiqarolmagach, fikridan qaytdi. Tursun uyalganidan yerga qaradi:

– Merganlik o'ynayotgandik-da...

Keriman xola mavzuni o'zgartirdi:

– Qani bolalarim. Alloh nima bergan bo'lsa biror luqmadan olinglar.

Yodgor hech narsadan xabarsiz ko'zlarini kekxa ayoldan uzmasdan unga hayron bo'lib turardi.

Tursun esa xijolatdan nima qilishini bilolmasdi. Darrov ikkita stul olib, ularning yoniga qo'ydi:

– Marhamat singlim, tik turib qoldingiz, o'tiringlar.

Keriman xola va Elif stulga o'tirayotganlarida ko'zlari Yodgorning ko'zlari bilan to'qnashdi. Yodgorning yuzidagi yaralar Keriman xolaning diqqatini tortdi:

– Biror ko'ngilsiz voqea bo'ldimi, bolam? – deb so'ragach, Yodgor uyalganidan boshini yerga egdi. So'ng shivirladi:

– Ha, baxtsiz hodisa...

Elif Yodgorning ahvoliga achingandi:

– Alloh shifo bersin!

Keriman xola ham:

– Tezroq tuzalib qolgin, bolam, – deb hamdardlik bildirdi.

Yodgor ikkoviga ham birdaniga samimiy tashakkur bildirdi.

Elif Keriman xolaning yuziga qaradi. Yuragi bezovtalangandi:

– Turaylik endi, Keriman xola!

Keriman ismini eshitgan Yodgor diqqat bilan ayolga nazar soldi.

Hazin ovoz Keriman xolaning diqqatini tortdi. Yodgor:

– Ismingiz Kerimanmi? – dedi.

Keriman xola o‘ta samimiyat bilan so‘ralgan bu savolga xuddi shunday javob berdi:

– Ha, bolam. Keriman...

Bu ismni Yodgor qachon, qayerda eshitsa ichidan bir narsa sug‘urilganini his qilardi. Yana shunday bo‘ldi. Darrov boshini quyi soldi va to‘lib ketgan ko‘zidan shashqator yoshlar oqa boshladi. Bu manzara Keriman xolani ham hayajonlantirdi. Noziklik bilan so‘radi:

– Nimaga yig‘ladingiz?

Yodgor hazin ovoz bilan javob berdi:

– Onamning ismi ham Keriman edi-da...

– Onangiz....

– Sizlarga umr bersin...

– Alloh rahmat qilsin, o‘lgan bilan birga o‘linmaydi, bolam.

Joning sog‘ bo‘lsin.

Keriman xola so‘zini tugatiboq o‘rnidan turdi va:

– Endi bizga ruxsat, mayda-chuyda ishlaringiz bo‘lsa, hech tortinmasdan aytinglar, men ham sizlarga ona hisoblanaman. Xayrli tun...

Elif ham xayrli tun tilab ketishga tayyorlanarkan, Tursun bilan Yodgor o‘rinlaridan turdilar. Elif va Keriman xola ochiq qolgan eshikdan asta chiqib ketdilar. Orqasidan qarab qolganlar esa quvonch bilan ularni kuzatib qo‘ydilar.

Tursun eshikni bекitiboq bitta stulni yaqinroq tortib stol yoniga o‘tirdi. Endi ovqatdan og‘ziga solmoqchi bo‘lgan ediyamki, ko‘zi hamon tik turgan Yodgorga tushdi. Tasodifan ochilgan og‘ziga beixtiyor so‘z keldi:

– Kel, Yodgor, qo‘y endi siqilishni. Qara, nasibamizni Alloh yetkazdi. Demak, banda ilojsizlikda qolmaguncha Xizr kelmaydi deganlari to‘g‘ri ekan. Avval ovqatlanib olaylik keyin nima qilishni o‘ylab ko‘ramiz.

Katta idishdagi to‘la ovqat va nonni ishtaha bilan paqqos tushirdilar.

– Mana to‘ydik, Allohga shukr, hech kim boshqa kishining nasibasini yeyolmaydi. Nasibamiz oyog‘imiz ostidan chiqadi va bizning qornimiz to‘yadi deb, hech o‘ylaganmiding?

Yodgor Tursunning so‘zlariga ma’noli kuldi va:

– To‘ydik, Tursun aka, to‘ydik. Buni qarangki, men sizga aytib bergan hikoya kabi voqeaga o‘xshash ovqatlanishga o‘xshadi.

Tursun lablarini burib dedi:

– Nima demoqchiligingni tushunmadim?

– Bu ovqatni oyog‘imiz ostidan chiqishi bejiz emas, albatta, ular bizning och qolganligimizni tushlarida ko‘rmaganlar. Sizning biroz avvalgi hamma yoqqa eshittirib baqirishlaringiz, ularni esa bu gaplarni eshitib bizga achinishlari, bilishimcha, bu voqea ovqatning bu yerga kelishi uchun eng katta sabab bo‘lgan.

Tursun o‘ylab turib, bu fikrni tasdiqladi.

Mavzu o‘zgartirildi va Yodgor Tursundan so‘radi:

– Haligi do‘stingizni topa oldingizmi, Tursun aka?

Tursun xomush bo‘lib qoldi:

– Topdim.

– Nima bo‘ldi? Biror yangilik bormi?

Tursun:

– Oldiniga, xohlagan ishda ishlayver, bu fabrikada senga ish bo‘lmasa kimga bo‘ladi, – dedi. Sevinib ketdim. Darrov oldingga kelib, senga xushxabarni yetkazmoqchi bo‘ldim. “Qara, biz xohlaganday ishlash uchun fabrikaning eshiklari bizga ochiq”, deb maqtanmoqchi edim. O‘zim tanamga sig‘may hayqirgim kelardi.

– Nimaga hayqirmayapsiz? Quloqlarimni teshib yuborsa ham hayqiring...

Tursunning yuzida chiziqlar paydo bo‘ldi, ovozida g‘am to‘la edi:

– Qamoqdan yangi chiqqanimni aytishim bilan vaziyat o‘zgardi. Yuzimga sovuq qaradi va bir necha kundan keyin kelishimni ta-

yinladi. O'sha kuni bir fikrga kelar emish. Oxirgi so'zlaridan meni vaqt o'tkazib, bahona qidirish ekanligini angladim. U yerdan tarvuzim qo'ltig'imdanda tushgan holda qaytdim.

– Kichkina bo'lsa ham umid eshigi ochiq-ku. Menimcha, u yerga yana borishingiz kerak.

– Bilmadim...

* * *

Bomdod azoni chaqirilishi bilan o'rnilaridan turib namoz o'qidilar. Tursun Yodgorga diqqat bilan nazar solgandan keyin:

– Men bugun yana o'sha fabrikaga boraman. Kechi bilan tushlik vaqtiga etib kelsam kerak. Sen esa men kelgunimcha yotib damingni ol.

Yodgor e'tiroz bildirdi:

– Birgalikda boramiz.

Tursun qat'iy gapirdi:

– Men shuni xohlayapman. Xavotir olma, yeydigan biror narsa ham keltiraman.

– Ko'ryapmanki, umidvor gapiryapsiz?

– Ha, umidim bor...

Vaqt allamahol bo'lib qoldi. Tursun Yodgorga yotib dam olishini qattiq tayinlab tashqariga chiqdi.

Yodgor bekorchilikdan zerikdi. Bir fikrga kelolmay hushida bor-yo'q – kiyimlarini kiydi. Eshikni ochdi. Kichkinagina hovlini istaksiz tomosha qildi. So'ngra istamaygina yo'lga qaradi. Kutishni hech ham yoqtirmasdi. Bir on chuqur xayollarga berildi va og'ir harakatlar bilan o'rnidan turib kechqurun zo'rg'a yurgan yo'llariga ravona bo'ldi. Yurgan yo'li mebel va har xil idishlar sotuvchi do'konlarning ko'chasiga olib chiqdi. Qo'lida ip bilan kutgan odamlarni ko'rgach "hammol bo'lsa kerak" deb o'ylab do'konlarning atrofiga aylana boshladi. Birozdan keyin bir yosh sotuvchining ovozi eshitildi:

– Hammol, hammol...

Sevinchdan ko'zlari porlagandi. Harakat qilgan boshqa hammollardan avvalroq chopib sotuvchining oldiga yetib bordi. Hansiraganicha do'konning oldida turib:

– Eshitaman aka! Biror ish bormi?

Sotuvchi:

– Men bilan ichkariga yur, – dedi.

Yodgor uning orqasidan ergashdi.

Do‘konda usti qog‘oz bilan o‘rab qo‘yilgan katta qandil turardi. Sotuvchi Yodgorga tashiydigan yukni ko‘rsatdi.

– Qandilni xonim afandining uylarigacha olib borib qo‘yasan.

– Xo‘p bo‘ladi.

Chiroyli kiyingan, qirq yoshlar chamasi, sariq ayol gapga aralashdi:

– Uy uncha uzoq emas, qanchaga olib borasan?

Yodgor nima bo‘lsa ham bu ishni qo‘ldan chiqarishni xohlamasdi:

– Ahamiyati yo‘q, opajon, qancha munosib ko‘rsangiz, shuni bering.

Ayol:

– Yaxshi, qani ko‘tar, ammo ehtiyot bo‘l, toshlari sinib qolishi mumkin, – deb ogohlantirdi.

Qandil unchalik og‘ir bo‘lmasa ham, Yodgor qiynalib ketdi. “Juda yaqinda” deyilgan joyga ancha yurishga to‘g‘ri keldi. Charchaganidan oldida yurgan ayolning “Keldik” degan so‘zini sabrsizlik bilan kutardi. Nihoyat yetib kelishdi va ayol uyini ko‘rsatdi:

– Mana shu uyning uchinchi qavati, – dedi. Kirgan uyning zinalari Yodgor xayolida yurib kelgan yo‘llari singari uzoq ko‘rinardi. Ko‘tarib olgan qandili tobora og‘irlashayotganday edi. Uchinchi qavatga chiqqanini ayolning eshik qo‘ng‘irog‘ini bosganida sezdi. Sabrsizlik bilan eshikning ochilishini kutdi. Birozdan keyin ochilgan eshikdan – ayolning orqasidan yurdi. Hali ichkariga kirmaslaridanoq radioning ovozi eshitildi. Radiodan yangragan ovozga jo‘rlik qilgan baqiriq ovozlarini eshitib, hech vaqoga tushunmadi. Labini burib ayolning orqasidan bir xonaga qarab yurdi. Xonaning bir burchagida turgan ayol unga gapirdi:

– Buyoqqa kel!

Yodgor ichkariga kirishi bilan, tamoman boshqa dunyoga kirib qolganini his qildi. Hamon quloqlari biroz avval u uchun “sirli”

tuyulgan ovozlarda edi. Qo'llarida turgan yuk ham, unga qarata aytilgan "qo'y" so'zlari ham, uni qiziqtirmayotgandi. U hozir aslo ko'rmagan va o'ylamagan boshqa dunyoni tomosha qilishga berilib ketgan edi. Yuzi burishgan va go'yo bir tush ko'rayotganday edi. Ha, Yodgor uchun ajoyib manzara edi bu. Bolaligidayoq qamoqx-onaga kirgandi. U tashqarini bunday tasavvur qilmasdi.

To'rt-besh qiz va besh-olti o'smir yigitlar tentaklarday raqsga tushishar, radioning quloqlarni yirtib yuboradigan ovoziga jo'rlik qilardilar. Ayol hamma narsani unutib tentaklarcha raqsga tushayotgan yoshlarni tomosha qilayotgan Yodgorga achchiq bilan qaradi. Ikkinchi marta buyurdi:

– Mana shu burchakka qo'y! – dedi.

Yodgor ayolning gaplarini eshitmasdi ham. Xuddi shunday xayolparastlik bilan tomosha qilishda davom etdi. Ayol jahli chiqqanidan nima qilishini bilmasdi.

– Ey Xudoyimey! Sen hech raqsga tushgan odam ko'rganmisan? Qo'ysangchi shu qo'lingdagini?!..

O'smirlar ayni paytda o'yinda davom etar, ayolning gaplari esa bu qichqiriqlar orasida umuman yo'q bo'lib ketardi. Yodgor umuman ko'rmagan bu iqlimga o'zini moslab ham olgandi. Jahlidan titray boshlagan ayol gaplariga parvo qilmagan Yodgorga ovozining boricha baqirdi:

– Qo'y deyaрман, shu qandilni! Qo'y... deyaрман!..

Ayolning bu baqirishi Yodgorni o'ziga keltirdi. Quloqni teshib yuborgan bu baqirishga Yodgor taslim bo'ldi. Esida qolgan "qo'y" so'ziga amal qilib, qandilni turgan joyiga beixtiyor tashlab yubordi. Ayolning "Eyvoh" degan baqirishi Yodgorni xayol uyqusidan uyg'otdi. Tentak kabi dam ayolga, dam yerda parchalanib yotgan qandilga qaradi. Ichini qitiqlayotgan ajib bir his ta'sirida Yodgor tirjaydi.

Yoshlar o'yinni yig'ishtirib uning atrofiga to'planishganda, boyagi masrur kulgi bir zumda xomushlikka aylandi. Ishning jiddiyligini endi tushundi. Yodgor atrofdagilarga qo'rquv bilan qarar va ayol baqirgan sari uyqudan uyg'onayotgan boladay ko'rinardi. Baland bo'yli, sochlari yelkasiga tushgan bir o'smir voqeaga birinchi bo'lib aralashdi:

– Xafa bo‘lmang, xonim! Bunga e’tibor ham bermang. Bular o‘zi shunaqa odamlar. Sindirdimi to‘laydi ham.

Boshqa yigit:

– Unda ayb yo‘q. Raqsga tushishni o‘rganaman, deb sindiribdi-da! – dedi.

Hammalari bir ovozdan kuldilar. Bir qiz:

– Hammol odam o‘yinga tushishni o‘rganib nimayam qilishi mumkin? – dedi.

Yana bir qiz esa lablarini burib yuzini bujmaytirdi:

– Iflos hammol, sen xursandchiligimizni buzding.

Yodgor, oxirgi so‘z egasiga g‘azab bilan qararkan, ayol esa butun boyligini yo‘qotganday yerdagi siniqlarni ko‘rsatib baqirardi:

– Shu siniqlarni yerdan yig‘ishtirib qandilning pulini tiyinigacha to‘lab, bu yerdan yo‘qol! Agar yo‘q desang mirshab mahkamasi juda yaqin joyda, ular mening tanishim. Ham pulni olaman, ham seni do‘pposlataman.

Yodgor chorasizlik ichida to‘lg‘onardi. Uyalmasa edi, ko‘cha o‘rtasiga chiqib yig‘lardi. Barcha so‘kish va tahdidlarni jim eshitardi. Ayolning yana baqirishi bilan Yodgorning gapirgan gapi atrofdagilarni qahqahaga soldi:

– Hozir qornimni to‘ydirgani ham pulim yo‘q. Ammo so‘z beraman, keyinchalik shuncha pul topishim bilan qandilning pulini hammasini to‘layman.

Yodgorning qilgan gunohiga beparvo holda gapirishi ayolning g‘azabini qo‘zg‘atdi. Yigit va qizlar piching bilan tinmay kulardilar. Ayol tishlarini g‘ijirlatganicha telefonga borib nomer tera boshladi. Javob kelishi bilan yasama ovozda so‘radi:

– Alo! Komissar bey, bu sizmisiz? Salom, men Sevgiman, ha, ha.. Sizga bir ishim tushib qoldi. Tarbiyasiz bir hammol. Qandil olgandim, uyga olib kelib yerga qattiq tashlab sindirdi. Qolganini tushunarsiz. Endi esa pulim yo‘q deb turibdi. Haa, yonimizda, qo‘yib yubormadik. Jo‘nating, jo‘nating, meni achchig‘imini chiqarmoqda. Avval pulimni olib keyin yaxshigina do‘pposlarsiz, aqlini yig‘ishtirib olsin... Mersi, mersi, tashakkur... o‘zi uyimizda arslonlar singari yigitlar bor-u, ularning ham kayfiyati buzilmasin, dedim.

Xudo haqi, komissar bey, yaxshilab urmasdan qo‘yib yubormang, asabimni qaqshatdi.

Yigitlar ayolning bu gapidan g'ururlanib turardilar. Yodgor esa ularning yuziga achinib, istehzoli qarardi...

SHU HAM JINOYATMI?

Shikoyat tufayli uyga kelgan mirshab xodimi Yodgorni bo'limga olib ketmoqchi bo'ldi. Komissar bilan Yodgor ko'chada ketishar, uy sohibasining janjalparast qizi va uning mehmonlari ham kulishib, hazillashib ularning orqasidan borishardi. Ko'chadan o'tayotgan odamlar bu manzarani zavq bilan tomosha qilar, Yodgor esa ularning orasidan bir qotilday o'tardi. "Pulsizlik qanday yomon narsa ekan", – deb o'yladi va Napoleonning so'zlarini yana bir marta eslab bu fikrining to'g'riligini tasdiqladi. "Pul ko'p joylarda insonlarning izzat-nomusi bilan o'ynalishiga ham to'sqinlik qila olarkan", – deb xayolidan o'tkazdi. "Ayniqsa moddiy dunyoga o'zini taslim qilib, hamma narsa moddiyatga bog'langan bu zamonda...", deb aralash-quralash xayollar bilan parishon holda yurardi. Qo'liga kuchli niqtalgan qo'l uni tashlayotgan qadamini ham yarim yo'lda qoldirdi. Bir zum unga qo'l tekkizgan yosh qizga tanimaganga o'xshab ketavermoqchi bo'ldi, ammo qiz uning bu tushunchasiga qarshilik qildi.

Ularning orqasidagilar "nima bo'lyapti" deganday bir-birlariga qaradilar. Elif hayron bo'lib so'radi:

– Biror jinoyat qilib qo'ydingizmi?

Yodgor "ha" deganday boshini qimirlatganida, mirshab yosh qizga boshdan-oyoq nazar soldi. Qiziqib so'radi:

– Bu odamni taniysizmi?

Elif atrofdagilarga g'alati qaradi-da, so'ngra javob berdi:

– Ha, taniyman.

– Biror yaqinimisiz?

– Qo'shnilariman.

– Unda bizni bezovta qilmang, xonim.

– Aybi nima, shunaqa kattami?

Mirshab xodimi yonida turgan ayolni ko'rsatib :

– Manovi xonimning qandilini olib ketayotib sindirib qo'yibdi.

To'lashni talab qilishsa puli yo'qligini aytibdi. Bizga xabar qilishdi, men esa olib ketyapman.

Elifning xursandligi lablarida o'ynagan tabassumdan bilinardi:

– Men esa biror yuz qaro qiluvchi yomon ish qilib qo'yibsiz, shekilli deb, xafa bo'lib o'tiribman.

Elif o'ziga jahl bilan qarab turgan ayolga qarab:

– Qandilingiz necha pul turardi?

Ayol narxni aytgach, Elif sumkasidan pul chiqarmoqchi bo'ldi. Ich-ichidan “yaxshiyam, to'lasa bo'ladigan pul ekan” deb sevindi. Ayol talab qilgan pulni sanab uzatdi:

– Marhamat, qandilning puli...

Elifning qo'li havoda qolib ketdi. Ayol pulni olmadi. Buning ustiga Elifni pastga urganday harakat qilib labini burdi:

– Olmayman.

Elifning rangi o'zgardi:

– Nima uchun? – deb so'radi. •

Ayol hurmatsizlik bilan qarab orqasidan g'ururlanganday:

– Mirshabxonada olaman.

Elifning achchig'i chiqdi:

– Nimaga u yerda olasiz, maqsadingiz nima?! Nega bu yerda olmaysiz?

– Ahd qilganman. Komissar bey ham pulimni olib beradi, ham uni ko'zimni oldida kaltaklaydi.

Mirshab xodimi ayolga jahl bilan qaradi. G'azablanganidan baxirdi:

– Bu bola qandilingizni sindirishdan boshqa biror gunoh qildimi?

– Yana nima qilsin edi?

– Qandilning puli manovi xonim berganchalikmi?

– Ha.

Mirshab xodimi Elifning qo'lidagi pulni olib qat'iy harakat bilan unga uzatdi.

– Oling pulni, tinchlik posbonlari qachondan beri bunday tarbiyasizlarning xursandchiligi uchun xizmat qiladigan bo'lib qolgan?!

Ayol qizarib ketdi:

– Sening bu gapingni o'zingga siylov qilaman. Bosh komissarga va hatto undan balandroq joylarga seni shikoyat qilib adabingni berdirmasam, meni...

– Nohaqlikka xizmat qilishdan ko‘ra, mamlakatning eng chekka qishloqlarida xizmat qilish menga huzur beradi.

Yodgorga qarab, yelkasiga urdi:

– Qani uka, ketishing mumkin, – dedi. Tomoshabinlarning umidi puchga chiqdi. Oralaridan bir kishi hayronligini yashirolmay eshitiladigan darajada xunuk gap aytdi. Hodisaning boshidan beri faqat eshitish bilan chegaralangan Yodgorning sabri tosha boshladi.

– Hammol ekan-u, ammo firibgarning uchiga chiqqani ekan. Artistlarday qiz tortinmasdan unga pul to‘layapti. Dunyo teskarisiga aylanayaptimi, nima balo?!..

Yodgor turgan joyida tishlarini qisib unga qarab yura boshladi. Atrofdagilar hayron bo‘lib unga qarashar, u esa boyagi gapni aytgan bolaning tomog‘idan bor quvvati bilan siqa boshladi. Insonning ko‘zlari qoraysa, harakatlari irodasidan tashqariga chiqib ketishi aniq. Yodgor ham shunday bo‘ldi. Hech narsani o‘ylamasdan bolaning bo‘g‘zini jo‘jalarday siqardi.

Voqea joyiga to‘planganlar va mirshab ularni zo‘rg‘a ajratdi. Ammo Yodgorni to‘xtatib turish juda qiyin edi. Zo‘rg‘a qutulgan bola nima qilishiga shoshib qoldi. Qo‘rqqanidan ko‘zlari katta-katta bo‘lib, zo‘rg‘a nafas olardi. Yodgor qo‘llarini ushlab turganlarga baqirar, Elif esa uni tinchlantirishga urinardi. Biroz avval Yodgorni masxara qilgan o‘smirlar Yodgor bilan urushishga jasorat qilolmadilar. Faqatgina “ketaylik” deganday bir-birlariga qaradilar.

Yodgor portlab ketgandi, uni osonlikcha jim qilib bo‘lmadi. Mirshab xodimi va Elifning harakatlari uni kuch ishlatishdan to‘xtatdi. Yuragini bo‘shatib olish uchun atrofida to‘plangan insonlarga nafrat bilan ovozing boricha baqirdi:

– Keragicha masxara qildingiz, indamadim. Chunki gunohim bor edi. Sizlar... Odamning ustidagi kiyimiga qarab baho beradigan bechoralar! Sizlarga gapiryapman: nomusimiz ustimizdagi kiygan kiyimimizga bergan bahoyingiz singari arzon emas. Unga baho berishga hech kimning kuchi yetmaydi, tushunayapsizmi, hech kimning!

Pulini olgan ayol va uning tarafdorlari katta mag‘lubiyat bilan chuqur sukunat ichida keta boshladilar. Mirshab xodimi esa kayfiyati buzilgan holda vazifasiga qaytdi.

Elif bilan Yodgor voqea joyidan uzoqlashdilar... Yodgor har qo'ygan qadamiga iztirob bilan qararkan, Elif uni ko'z qiri bilan kuzatdi. Unga tasalli berish uchun jimjitlikni buzdi:

– Hayot shunaqa ekan, Yodgor, xafa bo'lmang. Inson yashagan sari mana shunaqa g'alati hodisalarga duch keladi. Bu unchalik siqiladigan voqea emas-ku? Mening ahvolimni ko'z oldingizga keltiring, ko'chalarda har qadamimni qo'rqib bosaman. Buning ustiga menda kurashish uchun sizdagi kabi kuch va jasorat ham yo'q. Undan keyin yuz qizartiruvchi biror ish ham qilmagan ekan-siz. Bunchalik g'amga botishingiz o'rinsiz.

Yodgor bir marta bo'lsa ham, Elifga boshini ko'tarib qaramadi. Faqat javob berish majburiyatini his qilib ko'zlarni yerdan uzmay javob berdi:

– Bilmadim, tushunolasizmi? Hech narsaga yaramaydigan o'yinchoq singari axlatga otib yuborilishni tasavvur qiling. Umidlar yo'qolgan sari, chanqagan gullar kabi tuvak tuproqlari ustiga qurib to'kilayotgan yaproqlarning nima demoqchi bo'lganini o'ylang. Uzun yo'lda mashinasining benzini tugagan odamning safardan mahrum bo'lishini va bunday tarang muhit orasida kechadigan zerikarli soatlarning yana nimalar ko'rsatishini hech o'ylab ko'rdingizmi?

Taqdir sizni menga ro'para qilmaganda edi, menga qarata aytilgan har bir so'zning xanjardan o'tkir, olovdan issiq bo'lib yuragimni parchalashi aniq edi. Bir dona non puliga ham muhtoj ekanman, arzimagan pul uchun tashigan yukimni joyiga topshirolmasdan boshqa kishining mehnat qilib topgan mablag'i orqali uni to'lash nima ekanligini bilasizmi? Hozir sizga aytolmagan, ichimni timdalagan tuyg'ularni ta'rif qilish uchun lug'atlar ojizlik qiladi. Siz shu topda mening o'rnimda bo'lsangiz "hech narsa qilmaydi" deb kulib yurarmidingiz?

Yodgorning bunday hissiyotga berilib gapirishi Elifni hayajonlantirdi. Uyalmasa ko'chaning o'rtasida baqirib-baqirib yig'lardi. Ichidan "qaniydi shu gapni gapirmaganimda edi" deb pushaymon bo'ldi. Titroq ovoz bilan:

– Meni kechiring, sizni xafa qilmoqchimasdim, – deb mavzuni boshqa tomonga burmoqchi bo'ldi. – Sizga duch kelib qolganimga

shunday sevindimki, tushuntirolmayman. Bu ko‘chalardan yolg‘iz uyga ketish meni qanchalik qo‘rqitadi, bilolmaysiz. Go‘yo har joyda meni soya singari kuzatib yurganday.

Yodgor eshitilar-eshtilmas shivirladi:

– Uyga ketyapsizmi?

– Boshqa qayerga ham ketaman?

Yodgor “qachon kech kirdi?” deb o‘z-o‘zidan so‘radi. So‘ngra boshini ko‘tarib osmonga qaradi. O‘ylagani to‘g‘ri edi. Chunki atrof hali yop-yorug‘ edi. Tushlik vaqti bo‘lgandi. Soyasini ko‘rib taxminida adashmaganini sezdi:

– Uyga qaytish uchun hali erta emasmi?

– Bugun yarim kun ishlanadi, – dedi Elif.

– Shunaqami? Kechirasiz, biz hafta kunlarini ham adashtirib qo‘yamiz. Biz uchun hamma kun birday...

Suhbatlashib yurdilar. Birozdan keyin Elifning ko‘zi to‘planib turgan odamlarga tushdi.

– Yodgor, – dedi.

– Eshitaman?

Ko‘zi bilan u joyni ko‘rsatdi

– To‘g‘riga qarang.

Yodgor atrofga qaradi, iztirob to‘la ko‘zlari bilan hammayoqqa nazar soldi.... “Nima bo‘ldi”, – deb so‘radi.

– Hech narsa ko‘rmadim?

– Yaxshilab qarang, bir kishini ko‘rasiz.

Yodgor sinchkovlik bilan qaradi... Va nihoyat ko‘zi tanish siy-moga tushdi... Zo‘rg‘a gapirayotgan lablarida nim tabassum ko‘rindi.

Elif:

– Tursun aka emasmi? – dedi.

– Ha, o‘sha.

– Boraylik.

Qadamlarini tezlashtirdilar. Yig‘ilganlarni orasidan yorib o‘tdilar. Tursun hech narsadan xabarsiz yurardi. Elif jimjitlikni buzdi:

– Salom, Tursun aka!

Tursun ularni ko‘rib sevinib ketdi:

– Salom, bolalar, – dedi. – Qayerdan kelyapsizlar?

– Ishdan uyga qaytayotgandim, yo‘lda Yodgor bilan uchrashib qoldik. Endi esa sizni ko‘rib qoldik. Qanday ajoyib tasodif.

– Juda yaxshi, uyingizgacha olib borib qo‘yamiz sizni.

Elif:

– Rahmat, Tursun aka, sizning borligingiz ham menga kuch beradi, – dedi.

– Bizni aka deb, hisoblang, singlim. Biror narsa bo‘lsa hech tortinmasdan aytavering. Sizni ish joyingizga olib borib kelishimiz kerak o‘zi.

– Rahmat, Tursun aka.

Ular gaplashgan sari Yodgor ularga nazar soldi. Tursunning ko‘zlari bilan ko‘zlari to‘qnashguncha qarab turdi. Nihoyat ko‘zlari bir-biriga tushdi. Undan xabar kutayotgandi:

– Biror yangilik bormi Tursun aka?

Tursun Yodgorning ruhiy holatini yodlab olgandi. Qachon yuziga qarasa, uning qay ahvolda ekanligini sezardi.

– Yangiliklar yaxshi emas. Men senga uydan ko‘chaga chiqmagan deb aytmaganmidim. Nimaga chiqding?

Yodgor hech narsa aytmoqchimasdi:

– Yuragim siqilib ketdi-da, – deb qisqa javob berdi.

Elif o‘ychan qarashlar bilan ularga qarardi. So‘ngra unutgan bir narsani eslaganday sumkasini ochdi. Ozgina pul chiqarib Tursunga berdi:

– Unutayozibman, Tursun aka, uchrashib qolganimizda uy ijarasini ham olib qo‘ying...

– Nimaga shoshilasiz, singlim, – deb uzatilgan pulni oldi.

Yodgor ma‘noli qaradi. Nimadir demoqchi bo‘ldi. Gapirishga urindi, ammo gapirolmadi. Tiqilib qolgan odamday yutindi. Majburan jim turishi kerak edi. Jim bo‘ldi...

– Ko‘chada ko‘rishib qolganda berib qo‘yaqolay, dedim.

Tursun:

– Demak, bugun oyning boshi ekanda, – dedi.

Yodgorning kayfiyati buzuq edi. Yo‘l bo‘yi Elif va Tursunning gaplariga umuman aralashmadi. Faqat o‘ylar va xo‘rsinardi. Qoshlarining chimirilishi va peshonasidan ko‘payib ketgan chiziqlar uni achinarli ahvolga solib qo‘ygandi. Elif Tursunga yo‘l

bo'yi tushunmagan ba'zi savollarni berdi va berilgan javoblarni diqqat bilan tingladi. Yodgorning ichidan ezilayotganidan ikkovlarining ham xabarlari yo'q edi. Har ikki tomonning ham suhbatga berilib ketishlari ko'z oldilarida paydo bo'lgan achiqmanarli manzara bilan buzilib ketdi.

Avval yurayotgan ko'chalarida bir faryod eshitildi. Kattagina binoning oldida bir bola tizzalariga urib yig'layotgandi. Turgan joylarida qotib manzaraga qaradilar. Bola tizzalariga urganicha baqirib yig'lardi.

– Nimaga o'ldingiz otajon? – deb ovozinin boricha fig'on qilardi.

Bolaning baqirib yig'lashi uncha g'alati emasdi. Bola berilib yig'larkan, uning ro'parasida turib olgan qisiq ovozli, oq soqolli kekxa kishining harakatlari g'alati edi. Qarilikdan bukilgan bellarini to'g'riladi, binoning tepadigi qavatlaridan yana shunday faryod ovozlarini eshitildi. Uylarning birida janoza borligi bilinib turardi.

Kekxa odam oq soqollarini qo'llari bilan siladi. Va unga so'ralmagan savolning javobini berdi:

– Tug'ilgani uchun o'ldi, bolam, tug'ilgani uchun...

Bola kekxa odamning bunday g'alati javobiga jahli chiqdi va cholga achchiq bilan qarab yig'lashda davom etdi.

– Eh, otajon, meni tashlab qayerlarga ketdingiz, qayerlarga?..

Kekxa chol kayfiyatini hech ham buzmagandi. Jarangdor ovoz bilan:

– Uning orqasidan sen ham ketasan, sen ham, – dedi.

O'smir yig'ini to'xtatib, kekxa odamni g'azab bilan urishdi:

– Balomisiz, nimasiz, ey chol? Yo'qoling bu yerdan. O'zining dardim o'zimga yetarli. Rohatingiz joyida, mening iztirobim bilan huzur qilayapsizmi? Meni masxara qilishga uyalmaysizmi?

Bu gaplar kekxa cholga aytilmaganday xotirjamligini umuman buzmedi:

– Albatta, mendan xafa bo'lishing oddiy hol. Ammo sen ham men singari o'ylaganingda meni umuman urishmasding. Biror o'likning orqasidan faryod urib yig'lash menga judayam kulgili tuyuladi.

Birdaniga jiddiylashdi.

– Meni xafa bo‘lmasdan eshitsang, senga ham tushuntiraman, yig‘lashni bas qilasan.

Bola cholning yuziga qotib qolganday qaradi. Chol jiddiy holda davom etdi:

– O‘lgan otangmidi?

Bola yig‘lab javob berdi:

– Ha, otam edi.

– Menga qara, bolam, dunyoni bir tuman, oxiratni esa dunyo bog‘liq bo‘lgan viloyat deb tushun. Otang tumandagi ishini tugatdi. Viloyatga jo‘nash uchun avtobusga bilek oldi. Sen ham navbatdagi avtobuslardan biriga bilek olib uning orqasidan o‘sha joyga borasan. Boradigan boshqa yo‘l yo‘q, barcha yo‘llarning oxiri o‘sha yerga olib chiqadi.

Cholning yuzida nomigagina tabassum ko‘rindi:

– Meni o‘ylantirgan narsa ham shu. Inson o‘zi ham boradigan joyiga boshqa birov ketgani uchun yig‘laydimi? Garchi ko‘z yoshlaring uni yaxshi ko‘rganing uchundir, ammo bu mehrni unga nisbatan solih farzand sifatida ko‘rsatsang, yanayam yaxshiroq ish qilgan bo‘lasan.

Qo‘lini havoda silkitib davom etdi:

– Ana endi, bolam, men ketdim. Orqamdan menga jahl qilib bemalol baqirishing mumkin, – deb asta-sekin ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi. Bola jimidi. Cholning orqasidan hayrat bilan qarab qoldi.

Tursun, Yodgor hamda Elif juda kam duch kelinadigan manzarani berilib tomosha qildilar. Ko‘zlari dunyoni besh pulga sotib yuborgan qayg‘usiz va sokin cholni kuzatardi.

Tursun:

– Keksa odam qanday chiroyli izohlab gapirdi, – dedi.

Yo‘llari tanho bir ko‘chaga tushgandi. Kechaqo‘noqlarga chiqqan yo‘lga ellik-oltmish metr chamasi masofa qolgandi.

Ko‘zlari bir qancha tomoshatalab qurshovida egilib kelayotgan bir mastga tushdi. Hayron bo‘lib bir-birlariga qaradilar. Qo‘lidagi shishani og‘ziga olib borib ovozing boricha baqirdi:

– Eyyyy.. kim boor, menga teng keladigaaan?

Orqasidan izma-iz kelayotgan bolalar ham unga taqlid qilishardi:

– Heyy, kim boor bizga teng keladigaan?

Mast bu ovozni eshitib tentaklarday orqasiga qarab bolalarga baqirdi. Bu harakat bir necha marta takrorlandi va qochib ketgan bolalarning orqasidan hayron bo'lib qarab shishani takroran og'ziga olib bordi. Yiqilib tushadiganday yurardi. Yo'l chetidagi chuqur yonidan ham shu alpozda o'tdi. Bolalarning masxara qilishi o'zini zo'rg'a boshqara olayotgan vujudini shiddat bilan orqasiga qaratdi. Qochishga uringan bolalarga yuzini burishtirib nafrat bilan qaradi. Gandiraklagancha ikki-uch qadam yurdi. Oxirgi qadami bo'shliqda qoldi va chuqur ichiga tushib ketdi. Tursun hayratlanib, ishonmasdan yana o'sha tomonga qaradi va Yodgorga:

– Eh, haligi odam chuqurga tushib ketdi, – dedi.

Elif nima qilaylik, deganday ularning yuzlariga qaradi. Yodgor esa sovuqqonlik bilan dedi:

– Battar bo'lsin, o'zi shunday bo'lishi kerak edi.

Tursun shoshib qolgan va asabiylashgandi. Yodgorga achchig'i chiqib qaradi:

– Uni qutqarishimiz kerak.

Yodgor ichidan qanday kelgan bo'lsa shunday gapirdi:

– Qo'yavering, yana gunoh qilishdan qutulsin.

Tursunda achinish hislari paydo bo'lgandi:

– Ko'rib qarab turib, bu odamni o'lib ketishiga ko'z yumib bo'lmaydi.

– Haligi keksa chol nima degandi? Bezovta qilmang uni, u ham bir dona bilek olsun. Navbati kelganga o'xshaydi, – dedi.

Tursun g'azablandi:

– Piching qilishning vaqti emas, Yodgor, odam yomon vaziyatda, senda hech achinish tuyg'usi bormi?

Yodgorning yuzidagi ozgina tabassum ham yo'qoldi:

– Bizga hech kim achinmadi-ku, biz ham...

Elif esa Yodgorning bu ishiga hayron bo'lib qolgan edi.

Tursun:

– Tushunarli, senga gap tushuntirib bo'lmas ekan, –dedi-yu, chuqurga qarab yugurdi. Tepadan bo'shliqqa qaradi. Ikki metr-ikki yarim metr chuqurlik ichini yorug'lik zo'rg'a yoritardi. Seziladigan darajada oqayotgan iflos suv ichida odamning talpinayotganini ko'rdi. Ko'p qarab turmasdan pastga tushishga harakat qildi.

Odamning ustiga tushmaydigan holda o'zini to'g'rilab qo'llarini uzatdi... Elif ham chuqur tepasiga keldi. Yodgor esa pinagini buzmasdan sekin u yerga bordi. Elif bilan birgalikda pastga qarashdi. Tursun odamning qo'llaridan mahkam ushlab tik turg'izgan edi. Zarda bilan unga qarayotgan Yodgorga baqirdi:

– Yuqoriga ko'taraman, qo'llaridan ushlab tort...

Yodgor g'alati qarardi. Mast odam Tursunning yelkasiga o'tirib olgan va uni tortib olish uchun tayyorlanayotgan Yodgorga kuydirgan kalladay tirjayardi. Yodgor uzatgan qo'llarini qaytarib olganday bo'ldi va yolvorganday:

– Qalandar odamga o'xshaydi, Tursun aka, qo'ying shuni bi-letini olib ketaversin...

Odamning kiyimlaridan iflos suvlar oqardi. Jahl aralash ichidan kulgan Elif qahqaha otib yubormaslik uchun tishini tishiga qo'ydi. Yodgor Tursunning jahli chiqqanini ko'rib mastning qo'lidan ushlab tashqariga tortib oldi. Yo'l chetiga yotqizdi. Odamga hech narsa bo'lmagandi va yana o'sha ahvolda tirjayardi. Tursun ham tepaga tirmashdi. Yodgor uni bor kuchi bilan tortdi. Ust-boshi kir bo'lib ketgan Tursun avval o'ziga va hech narsa bo'lmaganday yotgan joyida haliyam tirjayib turgan mast odamga qaradi. Bolalar uning atrofiga to'planib bo'lgandi.

Bolalarga qarab so'radi:

– Bu odamni taniysizlarmi?

Yodgor yerda hech narsa bilmay kayf ichida tirjayib yotgan odamning oppoq tishlariga tirjayib tishlarini ko'rsatdi. Elif yana kulib yubormaslik uchun bazo'r o'zini tutib turardi. Bolalardan bittasi:

– Albatta, taniymiz. Bizning mahallada yashaydi. Mana shu yerda, – deb shundoq yaqindagi uyni ko'rsatdi. Bolalarning ovozi eshitgan mastning kayfi uchdi. Ularga yomon ko'z bilan qaradi va o'tirib oldi. Jahl bilan boshini qimirlatdi.

– La'natilar, hammasi sizni deb bo'ldi, – deb bolalarga jahl qildi. Turishga intildi va bir amallab o'rnidan turib oldi. Yiqilib ketmaslik uchun ancha urindi. Mastning turganini ko'rgan bolalar qochdilar. Mast chuqur nafas olgandan keyin ularning orqasidan qahqaha otdi. Tursun:

– Uyingga ketolasanmi? – deb so'radi.

Mast birdaniga jiddiylashdi, piching bilan Tursunga qaradi:

– Keta olaman, albatta. Uyiga ketolmaydiganchalik “alkash” deb o‘yladingmi meni? – deb gandiraklagancha yura boshladi.

Yodgor mast odamning orqasidan nafrat va afsus bilan gapirdi:

– Biroz avval menga achchiq qilganingizni eslang-u, shu odamning ahvolini ko‘ring. Na yaxshilikka va na yomonlikka yaradi. Bu mast ustingizga iflos suvlar to‘kilishiga arzirmidi?

Tursun ifloslangan ust-boshiga boshqatdan qaradi va:

– Uni Alloh bilsin, – deb shivirladi.

Elif haliyam voqea ta‘sirida edi. Tursunning shimi poychasidan oqayotgan suvni ko‘rib:

– Ketaylik, Tursun aka, bu ahvolda ko‘p turolmaysiz, – dedi.

– Ketaylik, singlim, ketaylik; yo‘limiz ham unchalik uzoq emas.

Ko‘zlar yana avvalgi harakatlarini takrorlayotgan mast odamga tushdi.

Elif:

– Shunchalik parishonlikning sababi nima? Nimani o‘ylayapsiz, Tursun aka? – dedi.

Tursun o‘zini noqulay sezdi va Elifga qarab:

– O‘zining tabiiy ko‘rinishidan boshqacha – sun‘iy ravishda harakat qilgan bunday kishilarning holatini xayolinga keltirdim, – deb chuqur xo‘rsindi.

– Odamlarga bu darajada zarar yetkazib, yo‘ldan adashtiradigan narsani nima uchun ta‘qiqlab qo‘ymaydilar?!

– Jumboqli savol...

– Nimasi jumboqli?

– Yomon narsani insonga singdirish oson ish, ammo uni inson vujudidan olib tashlash amri mahol.

Yodgor suhbatga aralashib dedi:

– Insonlar o‘zi bir tilsim, tushunib bo‘lmaydigan g‘alati bir maxluq. Siz ko‘p boshingizni qotirmang, Elif. Bir toifa kishilar nomini eshitishi bilanoq, zahar ichganday yuzlarini burishtirib ijirg‘anadilar. Bir toifa insonlar esa uni “shifo”, “dori” deb o‘zlarini yupatadilar. U “dori” esa ichganlarni o‘z izmiga solib, o‘zligidan ayiradi, go‘yo bir zumda sharqdan g‘arbgacha hukmronlik davosini qiladiganday holatga tushiradi.

Uchchovlari bo‘lib o‘tgan hodisa to‘g‘risida bahs qilib asta yura boshladilar. O‘n-o‘n besh qadam yurmasdanoq, xuddi paqir-lab quyayotgandek yomg‘ir yog‘a boshladi. Yomg‘irda shalabbo bo‘lib ketguncha yurdilar. Yo‘llaridan bir do‘kon chiqib qoldi, undan non, pishloq sotib oldilar. Yomg‘ir tinishini o‘sha yerda sabrsizlik bilan kuta boshladilar. Birdaniga osmondagi quyuq qora bulutlar o‘rnini ko‘z qamashtiruvchi yetti xil rangli kamalak egal-ladi. Hatto hamma yoqlari ivib ketgani eslaridan chiqib, osmonga suqlanib qarab qoldilar. Haqiqatan ham bu betakror go‘zal man-zara hamma narsani unuttirardi. Ular aynan shu holatda edilar.

ODDIY ODAMLAR

Kiyimlarini almashtirib, tezda dasturxon yozildi. Unga non bilan pishloq qo‘ydilar. Yodgor hali dasturxonga o‘tirmasda-noq, vujudidan sovuq ter oqa boshladi. Nondan bir-ikki tishlam yegandan keyin holsiz o‘rnidan turib karavotga cho‘zildi. Rangi birdaniga bo‘zdek oqarib ketgan Yodgorning bu bejo ko‘rinishi Tursunni tashvishga soldi. Tursun qo‘lini do‘sti Yodgorning bo-shiga ohista qo‘yib issig‘ini sezdi.

– Isitmang bor. Nima bo‘ldi senga?!

Yodgor titroq ovoz bilan javob berdi:

– O‘zimni yaxshi his qilmayapman, Tursun aka!

– Xavotirlanma, Yodgor. Hozir doktorga borib kelamiz. Dori olamiz, yaxshi bo‘lib qolasan, grip bo‘lsa kerak.

Yodgor “kerakmas” deganday boshini chayqadi.

Tursun uni koyigandek bo‘ldi:

– E’tirozni qabul qilmayman, agar pul uchun taklifimni rad etayotgan bo‘lsang, davlatning bir qancha kasalxonalari bor, hali unchalik tashlandiq bo‘lganimizcha yo‘q... Mumkin bo‘lsa pul-siz ham ko‘rib qo‘yadilar. Buning ustiga bugun Keriman xola navbatchi, uning ham nafi tegib qolishi mumkin.

Yodgor g‘amgin va majolsiz qaradi:

– G‘ariblarning kasal bo‘lishi ham boshqacha bo‘ladi, Tursun aka! Doktor yozadigan dorilarni olish uchun pulimiz ham yo‘q.

Bepul qarab, kasaling shunday, shu dorilarni ich, deyishning nima foydasi bor? Keling, meni qiynamang, shu yerda biroz dam olsam, o'zinga kelib qolarman. Ertalabgacha hech narsa ko'rmaganday bo'lib ketsam, ajab emas...

– Bunchalik ezmalanma, Yodgor. Qara, o'zing zo'rg'a nafas olayapsan. Beparvolik – ziyor. Ozgina pulimiz ham bor. Ijara pulini bo'lsa yaqinda oldik.

Yodgor xohlamaygina:

– O'zingiz bilasiz, – deb boshini quyi soldi.

Tursun shoshib o'rnidan turdi-da:

– Sen bir dam kutib tur, men tezda mashina olib kelaman, – dedi.

Yarim behush kasalxonaga keltirilgan Yodgor Keriman xolaning yelib yugurishi bilan kasalxonada davolash uchun qoldirildi. Yodgorga doktorlar tomonidan o'pkaning yengil shamollash tashxisini qo'ydi. Keriman xola o'sha kechasi Yodgordan tez-tez xabar olib turdi. Unga tasalli berdi. Kasallik Yodgorga o'z kuchini ko'rsatgani yaqqol sezilib turardi. Keriman xola har kelganda, Yodgor nursiz ko'zlarini undan uzolmas, Keriman xolaga nisbatan vujudida allaqanday bir yaqinlikni his qilganday bo'lardi. Unga bu tuyg'uni farishta ruhli Keriman xolaning o'ta yaxshi e'tibori bergani tabiiy. Yodgorning kasalxonadagi birinchi kuni ana shunday o'tdi.

Ertalab ish boshlagan Elifning xayoliga darrov Yodgor keldi. Undan xabar olish uchun xonaga kirishi bilan, Keriman xola unga hamma narsani past ovoz bilan boshdan-oyoq tushuntirdi. Undan tez-tez xabar olib turishni qattiq tayinladi.

Elif Yodgorning kasallik tashxisini eshitib tashvishlandi.

Tezda ish kiyimini kiyib, yuqori qavatdagi Yodgor yotgan bo'limni topdi. Ichkariga kirdi. Yodgor osuda uxlab yotardi. Uni bemalol, tinch uxlayotganini ko'rib, Elifning ko'ngli biroz taskin topdi. So'ngra bosh tarafiga o'tib, uni uyg'otib, yoki uyg'otmaslikni o'ylab allanechuk turib qoldi. Yodgorni bezovta qilmaslikni o'ylab ketishga shaylandi. Shu payt Yodgor asta yelkalarini qimirlatib, qo'llari bilan ko'zlarini ishqaladi. Buni ko'rgan Elif ketish fikridan voz kechdi. Arang ko'zini ochgan Yodgor tepasida Elifni qo'rib, qovjiragan lablarini yaladi-da, unga nim tabassum qildi. Elif ham chin yurakdan achinish hissi bilan:

– Alloh shifo bersin. Eshitib, judayam tashvishga tushdim...

Yodgor past ovoz bilan pichirladi:

– Bu ko‘rgulik xafa bo‘lishga arzimaydi. Odam shundoq ham bir nafaslikdir. Soniyalar nimalar keltirishini bilolmaymiz. Kecha kekxa odam aytdi-ku...

Elif mavzuni o‘zgartirmoqchi bo‘ldi:

– Hozir yaxshimisiz?

– Unchalik emasov...

– Bir-ikki kunda, Xudo xohlasa, tuzalib qolasiz. Hech narsa ko‘rmaganday bo‘lib ketasiz.

– Menga farqi yo‘q...

Elif hayron bo‘lib so‘radi:

– Nega?!

Yodgor o‘ylagan narsasini tortinmasdan beixtiyor aytishga odatlangandi:

– Bizga o‘xshaganlarni hayotdan yo qamoqxona tozalaydi yoki kasalxona!

– Nimagadir siz doimo biror chiroyli narsani o‘ylashni xohlamaysiz. Sizni bunday mubham xayollarga olib kelayotgan narsalar haqida ogoh bo‘lgim keladi.

Yodgor achchiq, ayni paytda istehzoli kulimsiradi:

– Qarang, Elif, qamoqxona ham, kasalxona ham, ochlik qo‘rquvi, hayot g‘amidan mosuvo! Bugungi sharoitda tashqarida yashashning o‘zi ham bundan-da, xavfli va qiyin ekani hech kimga sir emas...

Elif Yodgorning tushunchalaridan xursand bo‘lmadi. Shu bois unga qarata:

– Umuman noto‘g‘ri o‘ylayapsiz, – deb gap boshladi. – Bir kun keladiki, hozir gapirgan gaplaringizni eslab, o‘zingiz ham kulib yurasiz. Unchalik jasoratsiz bo‘lmang. Hayot kurashdan iborat. Bu kurashdan qo‘rqoqlargina qochadi. G‘olib bo‘lish uchun jasorat va iymon zaiflashmasligi shart. Bir paytlar men ham siz kabi o‘ylardim. Qarang, endi men hech narsadan qo‘rqmayapman va qo‘rqishni xayolimga ham keltirayotganim yo‘q!

Yodgor bu gaplar bekorchi gaplar, deganday, Elifga ma’noli qaradi.

– Biz bu hayot-mamot kurashi ichida borgan sari torayayotgan iskanja halqasida qolib ketdik chog‘i... Bu vaziyatda yashaganlar siz singari kelajakka ishonch bilan qarashni xayollariga ham keltirmaydilar.

Bu gapni eshitib Elif, Yodgorni boshqa gapirtirishni xohlamadi.

Nimanidir unutib eslaganday bo‘ldi-da, shoshib:

– Tuzalib qoling. Biror narsa kerak bo‘lsa, meni chaqirtirarsiz. Ko‘rishguncha... , – dedi.

– Xayr, – deb Yodgor Elifning ketishiga ruxsat berganday bo‘ldi. Yana o‘z ichki dunyosiga o‘ralib, uxlayotgan odam singari ko‘zlarini asta yumdi.

* * *

Tuproq osmondan yana umidvor edi. Yomg‘ir yog‘ardi. Kirib oladigan biror pana topishguncha, hamma yoqlari shalabbo bo‘lib ketgandi. Borishayotgan ko‘cha chekkasida qurilgan katta bir bino ichiga kirib yomg‘irdan panalandilar. Turgan joylarida atrofni maroq bilan tomosha qildilar. Biroz vaqt o‘tdi, birdaniga yomg‘ir tindi. Sochlaridan tushayotgan yomg‘ir suvi kipriklari ustida o‘ynardi.

Bir zumda qoraygan havo va yomg‘irlarga to‘la bulutlar o‘zlarini bo‘shatib olgandilar. Qora bulutlar o‘rnini ko‘m-ko‘k osmonga bo‘shatgandi. Tuproq yoqimli hid tarqatar va pag‘a-pag‘a ko‘tarilayotgan bug‘lar osmonni bezagan kamalak bilan birlashib, ajoyib bir manzara kashf qilardi. O‘xshashi yo‘q bu manzaraga hayrat bilan boqib, uni tomosha qilib borardilar.

Alloh chizgan bu go‘zal manzaraga maftun bo‘lib, masjid yonidan o‘tib ketayotganlarida, u yerdan eshitalayotgan va‘z ovozi bilan manzara uyg‘unlashib, yana-da, go‘zal bir tusga kirardi. Elif birdan cho‘chib tushganday bo‘ldi. Bu holat Keriman xolaning ham e‘tiborini tortdi va hayron bo‘lib Elifga qaradi...

Darhaqiqat, Elifning shoshib qolishi va asablarining bo‘shashib titrashi ham bejiz emasdi. Xatib so‘zlarini eshitib tushunish istagi bor inson uchun yer yuzida bundan ortiq gunoh bo‘lmasdi. Xatib shunday derdi:

– Ey, buyuk Allohning ruh va vujud berib bu dunyoga imtihon uchun jo‘natgan insonlari! Sizlarga xitob qilyapman. Allohning eng go‘zal ne‘mati va lutflaridan foydalanmoqdamiz. Bularning evaziga esa, bizni yo‘qdan bor qilgan koinot egasi uchun shukur qilish bir yoqda tursin; kunda besh marta itoat qilmay, Alloh buyrug‘iga qarshi kelmoqdamiz. Bir o‘ylab ko‘raylik, qaysi birimiz qanday yuz bilan bu foniylar dunyodan boqiy dunyoga o‘tganda, Allohning huzuriga chiqishni o‘ylaymiz. Sizlardan so‘rayapman, urflarida musulmon bo‘lgan birodarlar!

Elifning ko‘zlaridan oqayotgan shashqator yoshlar Keriman xolani kutilmagan vaziyatga solib qo‘ydi. Biroz avval ko‘zlarida sevinch nurlari porlayotgan qizda hozir g‘amli ko‘z yoshlari to‘kilardi. Keriman xola hayron bo‘lib Elifga qaradi va ko‘z yoshlari sababini so‘radi:

– Birdaniga nima bo‘ldi senga, Elif? Ko‘zlaringdagi yoshning sababi nima? Ust-boshing ivib sovqotdingmi yo? Yoki tobing qochdimi?!

Elif gunohkorday dedi:

– Yo‘q, yo‘q, kasal emasman.

– Unday bo‘lsa, bu ahvolingni nima deb tushunish mumkin?

– Bilmayman, Keriman xola, hech narsani bilmayman.

– Bekordan bekorga ko‘zyoshi to‘kilmaydi, Elif. Mendan yas-hirma, ayt?!

Elifning yuzida horg‘inlik va umidsizlik ishoralari sezildi:

– Hozir hech narsani tushuntiradigan ahvolda emasman, Keriman xola, tezroq ketaylik. Xuddi boshqa olamga tushib qolgan-dayman.

Elifning so‘zlaridan biror ma‘no topolmagan Keriman xola yurishni ham, yurmaslikni bilmay qoldi.

– Senga nimadir bo‘lgan. Hozir taksi chaqiramiz.

Elif ichki titroqdan zo‘rg‘a nafas olardi.

– Yo‘q, Keriman xola, bu umuman boshqa narsa. Aytdim-ku, uni sizga tushuntira olmayapman.

Keriman xolaning taajjubi ortib borardi. Aytgani qilinmagan bolalarday yolvorardi:

– Ozgina bo‘lsa ham menga tushuntirsangchi?

– Mana shu masjiddan chiqayotgan ovozni eshityapsizmi? – dedi-da, boshini oldinga egib, uyatchan ovoz bilan ich-ichidan toshib kelayotgan tuyg‘ularni tilga chiqardi:

– Anchadan beri ichimda yashirin qonayotgan yaralarim ustiga nashtar urdi.

– Tushunmadim?

– To‘g‘rirog‘i, tushuntira olmadim chog‘i, Keriman xola, sizga bafurja tushuntirish kerak.

Yig‘lamsiragan ohangda davom etdi:

– Meni ko‘chaga haydab yuborilgan o‘sha mash‘um kechani tongga bog‘lagan azon ovozi meni sehrlab qo‘ygandi. Siz buni balki sezmaydiz, o‘sha kechadan beri uyqumni yarim qilib, yotog‘im ichida azonni tinglayman. Bu paytda ichimdan nimadir qo‘porilganday bo‘lib tuyulaveradi...

– Keyin, keyin? – dedi Keriman xola.

Elif ezilgan ovoz bilan:

– Keyin... Azon tugagach, men boshqatdan ko‘rpamni ustimga tortamanda uxlashga harakat qilaman. Siz esa o‘sha paytda endi o‘rningizdan turgan bo‘lasiz, – dedi.

Keriman xola xomush xo‘rsindi; lablarida achchiq tabassum ko‘rindi va xayoliga bir hikoya keldi. Uni aytib berishni o‘ziga lozim topdi; g‘amgin kayfiyati sevinchga aylandi. Elifga hayrat bilan qaradi va gapira boshladi:

– Ichingda iymon nurlari yonganiga ancha vaqt bo‘lgan ekan. Ko‘zlaringdagi yosh esa ularni aslo so‘ndirmaydi va u iymoningga quvvat beradi. Lekin men tushunolmagan bir narsa bor. Bomdod azonini eshitasan-u, ammo takror yotaman deyapsan. Bu ishing menga bir hikoyani eslatdi.

Elif Keriman xolani diqqat bilan tinglardi. Keriman xola hazin ovoz bilan hikoyasini boshladi:

– Bilasanmi, Gul va Bulbul haqida ko‘plab doston, hikoya va she‘rlar bor. Bulbulning Gulga bo‘lgan muhabbati faqat uning yoqimli hidi uchun emas. Bulbul Gulning g‘unchalik holatidan ochilish pallasidagi ko‘rinishiga ham oshiqdir. Gul g‘unchasi-ning ochilishi esa rosa sahar vaqtiga to‘g‘ri kelarkan. Bulbul esa tinmay sayrar va charchagani sababli uxlab qolarkan. Cho‘chib

uygʻonganda, gʻuncha ochilib qolganini koʻrib, qaytadan faryod boshlarkan. Mana shu gʻaflat sababli, Gulning ochilishini hech koʻrolmas, shuning uchun tinmay dardli-dardli nola qilarkan.

Elif Gul va Bulbul hikoyasini qiziqish va hayronlik bilan tingladi. Elif horg'in ovoz bilan hikoya haqida o'z fikrini bildirmoqchi bo'ldi:

- Demak, tongning ilk vaqtlarida aytilgan azon bilan birga boshimizga muhabbatla nur tarata boshlagan Quyosh o'z davrini tugatib bizlarni yangidan uyquga olib borgan soatlargacha rosa besh marta sababsiz biz Allohga isyon qilar ekanmiz. Hozirgacha menda mavjud bo'lgan bu jasorat meni qo'rqita boshladi, Keriman xola. Bulbul Gulning ochilishini befoyda kuta-kuta, sabri tugab uxlab qolishi... Mening hayotim ham shu hikoyaga o'xshamaydimi?

Elifning, yana ko'z yoshlari to'kila boshladi. U shunday afsuslandiki, ta'riflashga so'z ojizlik qiladi.

- Mening dardim ham shu bulbul dardi kabidir, ammo... .

- Unday bo'lsa?

– Uyalaman, Keriman xola, aytishdan ham uyalib ketyapman.

- Nima uchun?

- Bilmadim...

– Tortinma, aytaver.

- Azonni tinglagandan keyin...

Keriman xola boshqa Elifdan savol soʻrashni nooʻrin deb hisobladi:

- Tushunypman, Elif, tushunypman, ammo, bu sen uchun bahona hisoblanmaydi. Kerakli kitoblarni olib o'qib, seni qiynayotgan darddan xalos bo'lishing mumkin. Faqat sen ahd qil. Islomning ilk amri ham "O'qi" deya boshlanadi.

Elif bir qancha kitoblar sotib oldi. Har kuni ishdan keyin ancha vaqtgacha kitob o'qiy boshladi. Bir qancha kamchiliklari bor edi, ammo Keriman xola uni ko'p qistovga olavermadi. Bu yosh qizning yillar davomida yashagan muhiti ta'siridan qutulib, birdaniga butkul boshqa olamga o'tkazishning asta-sekinlik bilan sodir bo'lishini u juda yaxshi bilardi. Shu bois uning hozircha faqat kitob o'qish bilan yolg'iz qolishini ma'qul ko'rdi. Sog'lom imorat sog'lom poydevor ustiga qurilishi, tabiiy. Bularni o'ylab, Keriman xola Elif uchun biroz muhlat kerakligini aqlan his etdi.

Mustahkam e'tiqod egasi bo'lgan Tursunni juda qiyin sharoitlarda ham hech narsa umidsizlantirolmasdi. Uni o'rab turgan vaziyat hayot uchun kurashning eng haqiqiy namunasi edi. Universitetni bitirib oliy ma'lumotli bo'lishi, uni har qanday ishni qilishiga to'sqinlik etolmasdi. Chunki hech kimga muhtoj bo'lmaslik uning asosiy tushunchasi hisoblanardi. Elif bergan ijara haqidan ortgan pulni sarmoya qilib, ochlik qo'rquvini ortda qoldirish uchun harakatni boshlab yubordi. Qilmoqchi bo'lgan ishi uchun unchalik ko'p mablag' kerak emas. Uydagi taxta parchalarini yig'ishtirdi. Ularni mos o'lchovlar bilan bo'ldi. Zang bosgan idishning ichidan mixlarni oldiga qo'yib, taxta parchalarini bir-biriga yopishtirib poyafzal moylash sandig'i va o'tirish uchun o'ziga kichkina stulcha yasadi. Ko'p vaqt o'tkazmaslik kerak edi. Sandiq va stulni olib yo'lga chiqdi. Ilk ishi bitta poyafzal moyi do'koniga kirib tufli moyi, yaltiratuvcchi moy va ikki dona cho'tka oldi. Ularni sandiqning bir burchagiga joylashtirib, ishlash uchun qulayroq joy axtara boshladi. Albatta, nomigagina qilingan poyafzal moylash uskunolari bilan katta ko'chalarda ish qilolmasdi. O'ziga mos muhit bo'lishi kerak edi. Birozdan keyin masjid oldidan o'tayotib, o'sha atrofda o'ziga ishlash uchun qulay joy tanladi. Stuli va sandig'ini yerga qo'yib ish boshlash uchun tayyorgarlik ko'rdi. Birin-ketin bitta-bitta bo'lib odamlar poyafzallarini bo'yatish uchun kela boshladilar. Tursun xuddi qirq yillik bo'yoqchilarday chaqqon harakat qilardi. Ish boshlaganiga hali bir soat ham bo'lmasdan, to'rt-besh kishining tuflisini moylab berdi. O'z-o'zidan sevinib ketdi. "Shu tariqa ketsa tushlikgacha ishlayman, tushlikdan keyin esa doimiy ishlaydigan ish qidiraman", – deb o'yladi. Bo'yoqchilik Tursun uchun ochlikdan to'qlikka chiqadigan narvon edi. Ish topguncha bu narvondan foydalanib turishi kerak.

Vaqt allamahol bo'lib qoldi. Otasidan yodgorlik bo'lgan soatni chiqarib unga qaradi. O'n ikki bo'libdi. Soatni cho'ntagiga solayotganda, azon aytili. Shoshilib tahoratxonaga yugurdi va tahorat oldi.

Masjiddan chiqib, Yodgorni esladi. Do'stidan ayrilishi uni g'amga solgan edi. Istamaygina atrofni tomosha qildi. Soatiga qaradi. Kasalni ziyorat qilish vaqti yaqinlashgandi. Yo'l cheti-

dagi meva do‘konini ko‘rib, ich-ichidan sevinib ketdi. Sotuvchi olmalarni artib yaltiratish bilan mashg‘ul edi. Tursunning kelganini ko‘rib:

– Marhamat aka, yaxshilari bor, judayam mazali... – dedi.

– Olma necha pul?

– Arzon bo‘lib ketdi, akajon, arzon. Mana bu olmalarga qarang, oynadek...

Dadillik bilan buyurdi:

– Bir kilo torting. Haligi, kasal bir do‘stim bor, uni ko‘rgani borishim kerak, yaxshilaridan torting.

Sotuvchi Tursunga qaradi-da, yashikdagi olmalarni ko‘rsatib:

– Chiriganlarini bu tarafga ajratib qo‘yganman. Ammo narxida ozgina farqi bor. Chirigan narsani tashlab yuborish unchalik yaxshi narsa emas, – dedi.

– Bilganingizday qiling.

Olmani olishi bilan kasalxonaga yugurdi. Sandiq va stulchasini qo‘ltiqlab tez-tez yurardi. Kasalxonaga kirishi bilan qo‘lidagi narsalarni bir chekkaga bekitib qo‘ydi. Olib kelgan olmalarini cho‘ntagiga joylashtirdi-da, ziyoratchilar orasidan o‘tib ichkariga kira boshladi. Ikkinchi qavatga chiqib, o‘n yettinchi raqamli xonani qidirdi. Koridor oxiridan ikkinchi xona. Yanglish bo‘lmasin deb yana bir marta sinchiklab qaradi. Ichkariga kirib atrofga ko‘z yugurtirdi. Yodgorni ko‘rdi va ko‘zlari sevinchdan porlardi. Hasrat bilan unga qaradi. Bir-birlari bilan ko‘rishmoq hayajoni bilan kulimsiradilar. Tursun do‘stining yoniga o‘tirdi.

– Alloh shifo bersin, bugun yaxshi ko‘rinyapsan.

– Rahmat, Tursun aka, kafanni yirtidik desak ham bo‘ladi... .

Tursun qo‘llarini cho‘ntagiga solib, cho‘ntagidagi olmalarni Yodgor yoniga qo‘ydi.

– Olma oldim, chanqaganingda ersan.

Yodgor uni jim kuzatardi. E‘tiroz qilganday yuziga qaradi:

– Nimaga ovora bo‘ldingiz, Tursun aka? Ovqatlarda shundoq ham qo‘shib berishmoqda. Buning ustiga qiyin kunlarimizda nima keragi ham bor edi?

– Sen o‘zingga qara, Yodgor, barcha qiyinchiliklar ortda qoldi endi. “Kallangni ishletsang, rizqingni topasan”, deydi mashoyixlar.

Yodgor hayron bilan Tursunga qaradi:

– Ish topdingizmi, yoki?

– Yo‘q, ish meni topdi.

– Odamni ko‘pam o‘ylantiravermang, ish sizni qanday topadi?

Taxtadan poyafzal sandig‘i yasadim, bir quti yaltiraturvchi moy, bir quti tufli moyi va ikki dona cho‘tka oldim, yetmaydi deb o‘ylaysanmi?

Ko‘zlarida porlagan sevinch, lablarida o‘ynagan tabassum birdaniga so‘ndi. Chuqur xo‘rsinib yana boshini quyi soldi.

– Tufli moylayapsizmi, Tursun aka?

Tursun Yodgor tushgan holatni allaqachon sezgandi. Sovuq-qonlik bilan Yodgorga:

– Ha, bundan tabiiyroq yana nima bo‘lishi mumkin?! Maqsadimiz, hech kimga muhtoj bo‘lmaslik emasmi? – dedi.

– Shundayku-ya, ammo Tursun aka...

– Ha, men yuqori kimyo muhandisiman. Shuni aytmoqchimidim?

Yodgor:

– Haligi, haligi, – deb duduqlandi.

Yodgor eshikdan kelgan Keriman xola bilan Elifni ko‘rib, suhbatni yarim tashladi-da, xursandroq ko‘rinish maqsadida miyig‘ida kulimsiradi. Tursun kelganlarni kutib olish uchun o‘rnidan turdi.

– Xush kelibsiz, Keriman xola!

– Xushvaqt bo‘ling, yigitlar!

– Elif, sen ham xush kelibsan!

– Rahmat, Tursun aka!

Keriman xola Yodgorni biroz xursand ko‘rib sevindi. Yodgorga qarab:

– Ko‘z tegmasin, ancha yaxshi bo‘lib qolibsan, – dedi.

– Allohga shukur, Keriman xola.

Elif:

– Bugun ham qolsangiz, ertaga ruxsat berishadi; isitmangiz ham yo‘q, – dedi.

Yodgor:

– Nasib qilsa, – deyish bilan chegaralandi xolos. Ular har xil mavzularda ancha suhbatlashib o‘tirishdi. Ziyorat vaqtining tuga-

ganini bo'lim hamshirasining eslatishi bilan bir-birlariga "vaqt qanday tez o'tdi" deganday qaradilar. Tursun do'stiga qo'lini uzatib xayrlashdi:

- Xavotirlanma, Yodgor, ertaga yana kelaman. Ruksat bersalar, ertaga birgalikda ketamiz.

Elif kulimsirab gapga aralashdi:

- Kechqurun singlingizni olib ketgani kelmaysizmi, Tursun aka?

- Sen buyruq qilsang bas, singlim.

Keriman xola so'niq ovoz bilan Tursunga:

- Sizniyam ovora qilib qo'yyapmiz. Men bugun yana navbat-chiman, - dedi.

- Ovora bo'lish nima degani, Keriman xola, bu bizning birinchi vazifamiz. Elif mening singlim hisoblanadi. Uni qo'riqlash, albatta, mening burchimdir.

* * *

Birli o'sha kungi mag'lubiyatini hech tan olgisi kelmasdi. U bardagi maxsus dam olish xonasiga kirib, ketma-ket sigaret tutata boshladi. O'tirgan kreslosini to'xtamasdan uyoqdan buyoqqa aylantirar va Sariq Yusufga nafrat bilan nimalarnidir tushuntirardi. Bir payt asabi buzilganidan stolning ustiga qattiq urdi va davom etdi:

- Hayotimda birinchi marta mag'lubiyatga uchradim, tushun-yapsanmi? Birinchi marta. Meni oddiy bir odam barmoqlari bilan qisib quvib yubordi-ya. O'ylab qara Yusuf, yillar atamani Birli, ko'chaning o'rtasida oddiygina bir odamga bo'yin egdi. Nima qilsam ham yengilishni hazm qilolmayapman. Bunga sabab, anovi qaysar qiz bo'ldi. Uni nima bo'lsa ham topishimiz kerak. Tiz cho'kib, kechirim so'rashi shart, - deb baqirdi.

Yusuf Birlining gaplarini jimgina eshitardi:

- Ko'p kuyinavermang, Birli. Siz yillar atamanisiz. Janjalda musht qidirilmaydi. Bu dunyo kichkina, bir kunmas bir kun yo'limizga baribir o'zlari chiqib qoladilar. Bunchalik qayg'urishga arzimaydi, musht mushtdan ustun bo'lishi mumkin. Hozircha, hisoblashishim kerak deb daftaringizning bir burchagiga yozib qo'ying va kuting...

– Anovi qaysar qizni nima qilish kerak?

– Menga qolsa, u qizni o‘z ixtiyoriga tashlab qo‘yish kerak. Ko‘ngil hech qachon majburlash bilan olinmaydi. Buning ustiga, tushunishimcha u to‘g‘ri qizga o‘xshaydi. Uni ta‘qib qilishni esa to‘xtating, bechora qiz o‘zini o‘zi mustaqil boshqarsin. Hamma nafrat qilgan narsalarni qilish atamanga yarashmaydi.

Birli zarda bilan mushtini stolga urib, o‘rnidan sakrab turdi:

– Sen meni haliyam tushunmabsan, Yusuf! Bir necha kundan beri mendagi o‘zgarishni umuman sezmaganga o‘xshaysan. Yana bu ish qasosdan boshqa narsalar uchun ham qilinishi kerak. O‘tayotgan har kun miyamni kemirayotgan qurtga o‘xshaydi. Menga yashash uchun kerak bo‘lgan suv, non va havodek u qizga ehtiyojim bor.

Yusuf hayron bo‘lib so‘radi:

– Ya‘ni... Uylanishni o‘ylayapsizmi?

– Bu ehtimolni ham ko‘z oldida tutish kerak.

Yusuf afsus va nadomat bilan so‘zlarida davom etdi:

– Bunday deb o‘ylamayman, Birli. Siz mening bir necha yillardan beri eng yaqin do‘stim hisoblanasiz. Hamma orzuingizni ro‘yobga chiqishini zafar deb hisoblaydigan qaysar insonsiz. Shuni esingizdan chiqarmangki, ayol zoti falokatlarining eng kattasidir. Kuchsiz kimsaga ortiqcha azob berish yaxshi narsa emas. Bunday holatlar, asosan, iskanja qilganlarning mag‘lubiyati bilan yakunlanadi. Men hamisha zaif va jim turgan odamlar tomiriga tegib ketishdan qo‘rqaman, sizga ham shuni tavsiya qilaman.

Birli jahl bilan Yusufning yuziga qaradi va ichida to‘plangan g‘azabini yashirolmay, tishlarini qisganicha tashqariga chiqardi:

– Agar ajalga qarab ketayotganimni bilsam ham, yana shu yo‘ldan qaytmayman. Agar, u meniki bo‘lmasa, mendan yolvorib kechirim so‘ramasa, mening barimda bir marta bo‘lsa ham ashula aytmasa, meni shundoq ham o‘lgan hisoblayverasan. Undan voz kechishni esa xayolinga ham keltirmayman.

Yusuf sovuqqonligini yo‘qotmasdan sokingina gapida davom etdi:

– Nafrat va g‘urur... Bularning ikkovi ham turgan qozonlarida iskanja bo‘lib qaynaydi. Achchiq sirkaning zarari idishiga tegadi deganlarida jon bor. Zolimning zulmiga qarshi, mazlumning ham

ohini eshituvchi Allohi bor. Hech qaysi "oh" yerda qolib ketmaydi, Birli. Oxiri baribir insonga vijdon azobi beradigan narsalardan voz kechish kerak.

Birli do'stining yuziga tahdid qilganday qaradi:

– Voz kechish deysanmi? Juda qiyin. Hayotim davomida boshlagan hech bir ishni yarim tashlab qo'ymaganman. Bu ish ham aynan shunday bo'ladi. Hozirgacha Birliga qarshi bo'lgan hamma odam jazosini olgan. U ham oladi. Senga esa mening tavsiyam, menga aytgan boyagi nasihatlaring o'zingga siylov. Do'stim bo'lganing uchun seni xafa qilmadim. Shuni bilginki, men nima desam shu bo'lishi kerak.

Boshi og'rib yorilib ketadiganday bo'ldi. Qo'llari bilan boshini mahkam siqib dedi:

– Endi meni yolg'iz qoldir...

Yusuf endigina tutatgan sigaretini kuldonga bostirib o'chirdi. Istamaygina o'rnidan turdi:

– O'zingiz bilasiz, Birli bey!

Xonadan chiqayotib orqasiga ham qaramadi.

YANA JANJAL

Quyosh ufqqa bosh qo'yib, shafaq qizilligi katta tepa ortiga asta-sekin yo'qolar ekan, Tursun stulchasi ustida o'tirib, bu manzarani suqlanib tomosha qilardi. Shunday berilib ketgandiki, unutilgan narsasini eslaganday shoshib qoldi. Anjomlarini tezda yig'ishtirdi-da, kasalxona tomon yugurdi. Kasalxona darvozasiga etib kelganida nafasi ichiga tiqilib, tinmay hansirardi. Elif ishdan chiqib, biroz Tursunni kutdi-da, kasalxona darvozasi tomon yura boshladi. Darvoza oldiga kelib, atrofdan Tursunni qidirdi. Uni ko'rishi bilan beixtiyor sevinib ketdi. Bir-biri bilan samimiy salomlashdilar. Tursun haliyam entikardi. Elif unga hayron bo'lib qaradi. Tursun yuzida to'plangan ter unga benihoya qiziq tuyuldi. Elifni yana ham ajablantirgan narsa, Tursunning qo'ltig'iga qistirib olgan bo'yoq sandig'i edi. Sabri chidamay undan so'radi:

– Bu qanday holat, Tursun aka?

Tursun horg'in ovoz bilan javob berdi:

– Sening yoningga kelish kechroq esimga kelibdi. Shuning uchun yugurdim-da...

– Rahmat sizga, Tursun aka. Buni tushundim. Meni holatingiz qiziqtirmayapti. Qo‘ltig‘ingizdagi narsalar? Ular nima?

Tursun g‘urur bilan javob berdi:

– Poyafzal moylash bilan shug‘ullanyapman!

Elif uyaldi va sukutga ketdi. Tursun uning harakatlarini ko‘z qiri bilan kuzatdi. Javob ololmagach, yumshoq ovoz bilan dedi:

– Nega g‘alati bo‘lib qolding?

Elif bo‘g‘iq ovoz bilan javob berdi:

– Sizga mos ish emas-ku, Tursun aka?

Tursunning yuragi siqildi. Uning yuragini siqayotgan narsa qilayotgan ishi emas, balki, kishilarning vaziyat taqozosi bilan saviyalari darajasidagi ishlarni bajarish imkoniyatlari yo‘qligi sababli, vaqtdan o‘zlari xohlaganday foydalanishdan mahrum bo‘lishlari edi. Xijolat bilan yerga qaradi, siniq ovoz bilan dedi:

– Hayot siz tasavvur qilganday emas, singlim. Insonda barcha imkoniyatlar tanazzulga yuz tutsa, ishning yaxshi-yomoni bo‘lmaydi. “Oddiy insonning qo‘ldan kelgan ishni qilishga urinishi, aqlli insonning tamballigidan yaxshidir”, deb bekorga aytganlar. Endi sizdan so‘rashga majburman:

– Ma‘lumotingiz qanday?

– Hunar litseyini...

– Barakalla, men sizni o‘z darajangizdan past ish bo‘lsa ham, uni jasorat bilan qilayotganingizni ko‘rib, mamnun bo‘ldim va o‘zimcha sizni tabriklagandim. Hozir esa...

Endi Elifning ham yuragi siqilgandi. Bir xo‘rsindi-da, Tursunning gapini bo‘ldi:

– Tushunaman, Tursun aka, davlat idoralarida mos ishlar turganda, nega kasalxonada kasal boquvchilik qilayapsan, deb so‘ramoqchisiz. Ammo siz... Universitet bitirgan muhandissiz. Ha, ha, muhandis.

-- Aytganlaringiz juda to‘g‘ri, ammo sabr qilmoq kerak. Vaqt nimalarga guvoh bo‘lmaydi deysiz.

Meni qilayotgan ishingizni ayblaganim uchun noto‘g‘ri tushunmang, Tursun aka. To‘g‘risi, katta qiyinchilik bilan o‘qib diplom olgandan keyin ish topolmay yurishingiz meni qayg‘uga soldi. Men

ham hayot nima ekanligini bilganlardanman. Imkonim bo'lsa edi, meni hozirgi ishimda, tahluka ichida ishlayveradi deb o'ylaysizmi?

Ikkovlari u yoq-bu yoqdan suhbatlashib ancha yurdilar. Kecha-qo'noq yo'liga ulanadigan joyga yetish uchun ozgina masofa qoldi. Har ikkisida ham allaqanday karaxtlik hamda tushunib bo'lmaydigan parishonlik hukm surardi. Ichki olam tug'yonlariga ko'milgan holda jim ketishardi. Bu holat anchagacha davom etdi...

Birli mashinasi oynasidan g'azablanib Elif bilan Tursunga qarab o'tirardi. G'azabidan lablari uchardi. Yonida o'tirgan Sariq Yusufga ko'zi bilan imo qildi va sekin ming'iradi:

– Bugun birdaniga ikkisidan qasos olamiz, yonida yurgan anovi qishloqi ham Birlining kim ekanligini tanib oladi. Qaysar echki esa o'z xo'jayinini...

So'zlarini yakunlab, Birli orqada o'tirgan Palabiyiqqa qaradi, "nima deysan" deganday imo qildi va unga topshiriq berdi:

– Bizga bu juda katta imkoniyat. Uchchovimiz birgamiz. Katta shaharning tillarda doston bo'lgan atamanlari... Tasodiflarga ishonmoq lozim, mana ular qanday qilib ro'paramizga chiqib qoldilar. Ha, esimni borida aytib qo'yay, hozir uch kishimiz. Ikkitamiz anovi bo'yoqchiga dars berib, bittamiz qaysar echkini hushidan ketgazamiz-da, mashinaga mindiramiz. Ishimiz tugagandan keyin, bo'yoqchining iflos badanini ezg'ilab-ezg'ilab bosib ketamiz.

Palabiyiq qahqaha otib kula boshladi:

– Shu oddiy bo'yoqchi uchun shunchalik topshiriq joizmikan? Yaxshisi, siz uni menga qo'yib bering; besh daqiqada po'stagini qoqib, asfalt yo'lining o'rtasiga tashlab qo'yaman.

Sariq Yusuf lom-lim demay, ularning gapini tinglardi. Birli bo'yoqchini juda yaxshi bilardi. O'sha paytdagi barmoqlari qisilganini eslab, labini tishladi-da, dedi:

– Siz uning eski-tuski kiyimiga qarab aldanib qolmang tag'in. U judayam baquvvat odam. Diqqatli bo'lishingiz kerak. Qarang, tuproqli yo'lga burildilar. Bugun omad faqat biz tomonda ekan. U yo'llarda hech kim bo'lmaydi, o'zingizni bir ko'rsating.

Elif bilan Tursun parishonxotir holda borishardi. Yaqinlaridan kelgan mashinaning tormoz ovozini eshitib, turgan joylaridan beixtiyor orqalariga qaradilar.

Elifning rangi bo'zdek oqarib, ko'zlari katta-katta ochilib ketdi. Qo'rqib Tursunga qaradi, so'ng mashinadan tushayotganlarni imo bilan ko'rsatdi.

– O'shalar, Tursun aka, o'shalar, – dedi jon jahdi bilan.

Tursun orqasiga bekinib olgan Elifni bamaylixotir tinchlantirdi:

– Sen xavotirlanma, Elif, mening jasadimni ustimdan bosib o't-magunlaricha, sening birorta soch tolangga ham tegolmaydilar.

Birli ikki do'sti bilan mashinadan tushib, birdaniga Elif va Tursunga yaqinlashdi. Ular Tursun oldida mixlaganday turdilar. Tursun qarshisida o'zlariga g'oyat ishonch bilan tikilib turganlarga nafrat bilan qaradi. Xususan, Tursun Birlini ko'zlari bilan tahdid qildi. Bu qarashlar Birliga ta'sir qilib, uning kayfiyatini buzdi. Tursun tund yuzi bilan insonni ezib yuboradigan haybatga ega edi. Birinchi bo'lib Tursun gap boshladi:

– O'sha kuni qilgan aybing uchun kechirim so'ragani kelgansan deb o'ylayman...

Birli qo'llarini cho'ntagiga solib, o'ng oyoq panjasini tinmay ko'tarib tushirardi. Tursunga masxaromuz qaradi-da, sirli kulimsiradi. Yonida turganlarga yasama mag'rurlik bilan qarab, ulardan biroz jasorat olganday lablari jur'atli titrab so'z qotdi:

– Yo'q! O'sha kuni chala tashlab ketgan ishimni tugatgani keldim.

Birlining do'stlari allaqanday ishorani sabrsizlik bilan kutishar, Tursun esa yuz berishi ehtimoli bo'lgan tajovuzga qarshi tayyor holatda edi. Tursun Birlining avvalgi qilgan ishini insonlikka nomunosib ekanligini, unga insoniy til bilan tushuntirishni o'zining burchi deb bildi:

– Birodarlar, haqiqat doimo xayolni mag'lub qilib kelgan. Ustiga ustak, xayollar mana bunday inqirozga uchragan axloq tushunchalariga yopishib qolibdi. Hamma narsadan avval, siz qilmoqchi bo'layotgan ishingizni g'ayriaxloqiy va jirkanch ekanidan ogoh qilish mening insoniy burchimdir. Zo'ravonlik ishlatib, qilingan har qanday ish istalganidek yakun topmasligi shubhasiz. Ko'rib turibmanki, uchchovingizning ham ko'zlaringizda g'araz va nafrat tuyg'ulari mavjlanmoqda. Hayvonlar tepishib urishib, insonlar esa o'zaro suhbatlashib bir-birlarini tushunadilar. Keling, siz o'sha yomon niyatlaringizdan keching. Mojaro va ehtiros

to'la vijdonlaringizni yumshatib, sizlarni yomonlikka boshlagan irodangizga so'z bermang, bu yerdan hammamiz do'stlarcha ajralaylik. Shunda inson degan nomga yarasha eng yaxshi va savobli ishni qilgan bo'lasiz. Zero, xotirjam va pokiza vijdondan yumshoq biror yostiqlik bo'lmagay. Bu gaplarni eshitgandan so'ng, barcha yomon fikrlaringizdan qaytasiz degan umid bilan sizlarni o'ylab ko'rishga taklif qilaman.

Birlining o'ng tarafida turgan Yusuf Tursunning gaplarini oxirigacha hayrat bilan tingladi. Eski kiyimli, qo'ltig'ida bo'yoqli sandig'i va stulcha ko'tarib olgan bu odamning har bir so'zi uning badaniga zaharli nashtar singari sanchildi.

Yusuf turgan joyida qimirlamasdan Tursunga havas bilan tikildi. Avvallari ham Birli bilan ayni shu mavzuda gaplashgan va unga e'tiroz ham bildirgandi. Imo-ishora bilan yonidagilarga "bu ishdan voz kechaylik" deganday bo'ldi. Yusufning bu qarashlariga javoban Birli va Palabiyiq "O'lim bor, qaytish yo'q" deganday ishora qildilar. Yusuf esa bu vaziyat qarshisida "Siz bilasiz" deganday yelka qisdi. Uning boshqa chorasi ham qolmagandi. Birli Tursunning gapini masxaralab javob berdi:

– Sen bo'yoqlikni tashlab masjidda mav'iza qilsang, yanada muvaffaqiyat qozonarding. Agar biz bilan gaplashib tushunishni xohlasang, orqangga bekinib olgan qaysar echkini bizga topshirasan, aks holda qattiq janjal chiqishi tabiiy.

Tursun g'azablanganidan tishlarini qisdi. Qo'rqqanidan Tursunning orqasiga bekinib olgan Elif, ba'zida ko'z qiri bilan u vahshiy maxluqlarga nazar solar, najot tilab Allohga tinmay munajat qilardi. Buning ustiga dev kabi bu uch barzangiga qarshi yolg'iz Tursunning qanday dosh berishiga ham aqli yetmasdi. Umidsizlik va qo'rquv ichiga tushib qolgan Elifning asablari bo'sh boshladi. Allohdan o'ziga kuch tiladi, ammo kutgan jasoratini o'zida topmadi. U Birlini yuz kishining orasida uzoqdan ko'rsa ham tovonidagi joni boshiga chiqardi. Ich ichidan "jirkanch maxluq" deb pichirladi.

Tursun asta-sekin olovlanayotgan tushunchalarini jamlab ularga qarata:

– Oxirgi jo'yali qaror qilish huquqini sizga bergandim. Bunchalik yaxshi muomaladan keyin qiladigan eng kichkina xat-

ti-harakatingizga qarshilik deb har turli ehtimolni ko‘z oldingizga keltiravering. Shuni ham yaxshi bilingki, sabr bilan harakat qilganning qasosi kuchli bo‘ladi. Qasam ichib aytamanki, hech biringizga rahm qilmayman.

Janjal juda yomon boshlandi. Kechaqo‘noqlarga tutashadigan yo‘lning bir qismida hatto chang-to‘zon ko‘tarilib ketdi. Tursun mukammal dzyudo mahorati bilan Elifga ularning qo‘llarini ham tekkizmasdan turli harakatlar bilan bitta-bitta yerga chirpirak qilib urdi. Yo‘l uzra tanalari katta taxtalarday cho‘zilib qolib, yer tishlab qoldilar. Sariq Yusuf birinchi zarbadayoq yerga cho‘zilib qolgan va qayta turishni xayoliga ham keltirmadi. Og‘riyotgan vujudini u er-bu yerini qo‘llari bilan tekshirib ko‘rdi.

Arang o‘tirib, Birli va Palabiyiqning tipirchilashini tomosha qildi.

Biroz avval Tursunni qasos o‘ti bilan jangga taklif qilgan Birli va Palabiyiq sarosimaga tushgan, hatto og‘iz va burunlaridan oqqan qonni artib olishga ham imkon topolmagandilar. Ikkovining ham yuzi yerga sudralganidan qonga belanib ketgandi. Holsizliklari sabab qo‘llarini ham ko‘tarishga majollari kelmasdi. Arang o‘rnilaridan turdilar va belanchakday muallaq tebrandilar. Elif Tursunning ularga har musht tushirishi va dyuzdo harakatlari bilan yerga sudrashini sevinch bilan olqishlardi:

– Uring! – derdi, – Tursun aka, uring! Shunday adablarini beringki, zolimlar ham endi zulm nima ekanligini his etsinlar. Uring! Uring! Toptalgan pokiza hayotning intiqom izlari ularning yuzida muhrlansin. Shunday iz qolsinki, yana qaytib bunday ish qilmaslikni va nomusning tuproqda o‘sgan o‘t singari qadrsiz emasligini tushunib yetsinlar.

Tursunning so‘nggi zarbasi Birli va Palabiyiqni somon qopi singari bir-birining ustiga taxlab qo‘ydi. O‘tirgan joyidan qaytib turmagan Yusuf Tursunning kuchi va jasoratiga qoyil qoldi. Atamanlarni keragicha do‘pposlagandan so‘ng, u yerda ko‘p turishni befoydaligini sezgan Tursun Elifga tabassum qildi. Chuqur nafas olgandan keyin:

– Endi ketaylik, singlim, ketaylik, – dedi.

Birli yana bir marta mag‘lubiyatga uchragandi. Uchovlon zo‘rg‘a o‘rnilaridan turib bir joyga to‘planishdi. Kechirib bo‘lmay-

digan mag'lubiyat horg'inligi ichida parishon bo'ldilar. Bir-birlariga uyalib qaradilar. Birli hirsining kuchliligidan yig'lab yuboradiganday bo'ldi. Horg'in ovoz bilan mag'lubiyatni e'tirof qildi:

– Bu odamning devday quvvati bor, o'lay agar, yakka bilak ekan.

Palabiyiqda oldingi jasoratdan asar ham qolmagandi. U qo'lini to'pponchasiga olib bordi va:

– Uning kuchini bir dona o'q tinchitadi, – deb Birliga pisanda qildi.

Birli jahl bilan Palabiyiqqa dedi:

– Bo'lmaydi, – deb baqirdi.

Sariq Yusuf e'tiroz bildirdi:

– Yo'q, yo'q. Uning kuchini tinchitish uchun insoniy aytilgan birgina so'z kifoya.

Oralarida eng kam zarar ko'rgan Yusuf edi. Birli unga ma'noli qaradi:

– Hozir insoniylik qoidalari haqida ko'p vaysama. Oramizda ko'p kaltak yemagan faqat sen qolding. Ular ko'zdan yo'qolmasdan avval qaysi yerda yashashlarini bilib kel. Bu achchiq mag'lubiyat javobi o'lim bahosiga teng bo'lsa ham shundoq tashlab qo'ymayman.

Yusuf o'z noroziligini bildirganday boshini chayqadi va Birliga:

– Men bundan buyon sizlar bilan yurolmayman, Birli. Bu mavzuda oldin ham siz bilan ancha gaplashgandim. Buni qarangki, tasodiflar meni ham bu jirkanch mojarolar girdobiga otdi. Hurmatingiz yuzasidan bu ishda sizlarga qo'shildim. Bundan so'ng men to'g'ri yo'ldan yuraman. U odamning gaplari va harakatlari menga insoniylikdan saboq berdi. Shu bois yerga bir marta yiqilganimdan so'ng qaytib o'rnimdan turmadim. Sizlar ham bu yomon ishlarinigizdan qayting, aks holda do'stligimiz shu yerda tugaydi. Agar men kabi tushunchada bo'lsangiz, adolatli bo'lgan hamma ishlarda sizlar bilan birga bo'laman.

Birli g'azablandi. Qon ichida qolib ketgan yuziga qo'lini olib borib, og'riqdan zo'rg'a artdi va nafrat bilan baqirdi:

– Meni bu fikrdan faqatgina ajal qaytaradi. Aks holda mening haqqim bo'yoqchi va qizda qolib ketmaydi. Shunday shiddat bilan Palabiyiqqa qaradi:

– Senchi? Sen ham Yusuf bilan bir fikrdamisan?

Palabiyiq alam bilan tishlarini g'ijirlatib javob berdi:

– Bu mag'lubiyat mening g'azabimni yana-da orttirdi, Birli. Do'stlaringiz do'stim, dushmanlaringiz dushmanlarimdir.

Birli sevindi va g'urur bilan Palabiyiqning yelkasiga urdi:

– Do'st deb mana bunga aytiladi. Sen kabi yarim yo'lda tashlab ketganlarni emas. Qani Pala, bu qo'rqqandan bizga naf kelmaydi, sen shu itlarni ko'zingdan yo'qotma.

Pala zo'rg'a qadam bosarkan:

– Siz xavotir olmang, Birli bey! – dedi va og'riqdan inqillaganicha ularning orqasidan ketdi. Yusuf har ikkisiga ham nafrat bilan qaradi va labini burib: “Shu ham inson bo'ldi-yu...”, deb ming'irladi.

Birli jahli chiqib quturganday edi. Sariq Yusufga g'azab bilan qaradi. Holsiz, hamma narsani unutgan Yusufga achinganday bo'ldi:

– Men seni odam deb yurarkanman. Esiz sening erkakliging.

– To'g'ri, men ham sen kabi o'zimni odam deb hisoblab yurarkanman.

Birli achchig'i chiqqanidan nima qilishini bilmasdi. Alomini Yusufdan olish uchun g'azab to'la odimlar bilan u tomonga sudralib yura boshladi. Bor kuchi bilan qo'llarini Yusufning bo'g'ziga olib bordi. Yusuf g'araz to'la qo'llarni bo'g'zidan bo'shatib, nafrat bilan itarib yubordi. Birliga achinib qaradi. Xohlasa, Birlining bu ahvolidan foydalanib, uning ta'zirini ham berishi mumkin edi. Bu ish menga yarashmaydi deb o'ylab “ishga” nuqta qo'ydi:

– Sen kabi insonlarda do'stlik tushunchasi bundan ortiq bo'lmaydi. Manfaatingga teskari joyda barcha tugunlarni uzib tashlaysan. Shuncha yildan beri do'stligimiz haqqi uchun bu jirkanch ishingga javob qaytarmadim. Alvido, sen va sen singari insonlarga, – deb ichidan kelgan tuyg'ularini bayon etdi. Keyin esa kelgan tomonga qarab yo'lga tushdi.

* * *

Yodgor hayotga qaytadan keldi. Bu oqshom Tursun ham xursand ko'rinardi. Oqshomni yomon tuyg'ulardan uzoqlarda o'tkazishardi. Ularning bu xursandligidan devorlar ham tabassum qilayotganday bo'lgandi go'yo... Karavotda qarama-qarshi o'tirib olib,

ancha vaqtgacha dardlashdilar. Tursun uzoq davom etayotgan suhbat mavzusini asosiy muammolariga burdi:

– Biroz dam olib o‘zingga kelib ol. Keyin navbat bilan bo‘yoqchilik qilamiz. Vaqt topishimiz bilan ish qidiramiz.

Yodgor Tursunning yuziga ezilib qaradi:

– Ish bo‘lsa kifoya, Tursun aka, men har doim ishlayveraman. Alloh nomardga muhtoj qilmasa bas.

Tursun o‘rnidan turib, stolning ustida turgan “Insonlik qonuni” kitobini olib, bir sahifasini ochdi.

“Insonlik qonuni” deydi: “Zafar hayotdagi har qanday qarshiliklarda umidlarini yo‘qotmasdan sabr qilgan insonlarnikidir”. Kitobni bekitib yoniga qo‘ydi. Yodgorga qarab davom etdi:

– Men shunday xulosaga keldimki, inson o‘zidagi barcha imkoniyatlarni ishga solishi va hech qachon umidsizlikka tushmasligi lozim.

Yodgor boshidan o‘tgan mashaqqatli kunlarini bir-bir eslab kulimsiradi:

– Mening bilishimcha, hayot murakkab bir tenglamaga o‘xshaydi. Yechishni boshlasang, u seni o‘ziga tortib boradi. Nimadir sabab bo‘ldi-yu, biz esa bu tenglamani teskarisidan yechishga uringan ekanmiz. Tajribasiz insonlarda bunday holatlar juda ko‘p bo‘lishi tabiiy. Vaqt o‘tishi bilan bunday tushunmovchiliklarning hammasi o‘tib ketadi, – deb o‘ylayman.

Tursun biroz o‘ylandi:

– Juda to‘g‘ri aytding, Yodgor. Haqiqatan hayot yechilishi qiyin tenglama. Kechagi kun bugundan uzoq, ertangi kun esa o‘qilmagan kitobga o‘xshaydi. Qara, kechagi kungacha qiyinchiliklar bizlarni qay ahvollarga soldi? Bugun to‘rt-besh bo‘lak taxtadan yasalgan bo‘yoqchi sandig‘i jonimizga oro kiryapti.

Yodgorning uyqusi kelgandi, ko‘zlarini ishqaladi:

– Bularni unutaylik, Tursun aka. Vaqt ham kech bo‘lib qoldi. Ertaga ishga borish kerak, – deb suhbatga yakun yasadi.

* * *

Tursun shomgacha ishlab, charchaganini sezdi. Narsalarini yig‘ishtirib o‘rnidan turdi. Birinchi ishi yo‘lda uchragan bir dokondan bir-ikki egulik narsa olish bo‘ldi. Keyin meva-sabzovot

do‘koniga kirib, Yodgorga olma oldi. Chunki Yodgor haliyam oyoqqa turmagandi. Miyasida turli fikrlar bilan bir necha qadam yurdi va muhim bir narsani esidan chiqarganday to‘xtab qoldi. Beixtiyor qo‘lidagi yukni ko‘tarib orqaga qaytdi. Kasalxona eshigi oldida besh-o‘n daqiqa kutgan ham ediki, Keriman xola bilan Elif unga yaqinlashib keldi. Salomlashgandan keyin suhbatlashib yo‘llarida davom etdilar. Keriman xola bilan Elif o‘zlariga ko‘rsatilayotgan bu olijanoblikdan judayam xijolatda edilar. Nihoyat Keriman xola Tursunga qarab yorildi:

– Tursun bey, bolam, to‘g‘risi, sizni judayam ovora qilib qo‘ymadikmi?! Har oqshom bizni siz xuddi majburiyday bu yerga, kelib ovora bo‘lib olib ketasiz. Sizga dardisar bo‘lganimizdan xijolatdamiz.

Tursun vazmin ovoz bilan:

– Kelinglar, ovoragarchilik so‘zini esimizdan chiqarsak. Aka-singil tutindik-ku, axir. Bir-birimizga foydamiz tegmasa, yaqinligimizning nima ma‘nosi bo‘ladi? Buning ustiga shu besh kunlik dunyoda sizlardan boshqa kimim bor?! – dedi.

Elif hayajonlanib ketdi:

– Ishonasizmi, Tursun aka? Akam yoki ukam bo‘lganda ham, balki ularni sizni yaxshi ko‘rganchalik yaxshi ko‘rmagan bo‘lardim.

Elifning so‘zlarida samimiylilik kuchli edi. Aslida Tursun ularning yonida bo‘lganda, o‘zlariga ishonib, yo‘llarda bermalol, qo‘rqmasdan yurardilar.

Bugun ham har kungiday bir kun. Ammo Tursunning holati boshqacha edi. Har ikki qadamda g‘amgin holda bir Keriman xolaga, bir Elifga qaraydi, ularni bir-biriga taqqoslaydi.

Elif esa har kungidan boshqacha – judayam xursand edi. Tursunni o‘yga toldirgan narsa ham aslida shu bo‘ldi. Keriman xola haqida o‘yladi. Ko‘ylagi tizzasidan pastga tushgan, oyog‘ida qora va uzun paypoq, boshida chiroyli katta ro‘mol va ko‘zlarida quyosh nuridan saqlanish uchun taqiladigan ko‘zoynagi bilan risoladagidek kiyingandi. Tursun unga har qaraganda onasini eslardi.

Elif ham aslida toza qalbli, beg‘ubor tuyg‘ular sohibasi edi. Yana ozgina kiyinishiga e‘tibor qilib, Keriman xoladan o‘rnak olsa, qanday yaxshi bo‘lardi. Shunda uni ta‘riflash uchun so‘z topish

qiyin bo'lib qolardi. Xayoliga kelgan bu fikrni uzoq o'ylagandan keyin, Elifga nasihat ham qilmoqchi bo'ldi. Faqat noo'rin tanbeh yomon natija ham berishi mumkin. Mavridi kelsa, tushuntirib qo'ysa yaxshi natija berishi mumkinligini o'yladi.

Tursun eshikni ochishi bilan ko'zi Yodgorga tushdi. Yodgorning qo'lida "Insonlik qonuni" kitobi turardi. Qo'lidagi sandig'ini yerga, olgan narsalarini esa stolning ustiga qo'ydi. Yodgorning yoniga o'tirdi. Do'stiga mehr bilan qaradi:

– Demak, "Insonlik qonuni" kitobi ham o'quvchisini topib-di-da, – deb miyig'ida kulib qo'ydi.

Yodgor e'tiroz bildirdi:

– Men o'qiyotgan bu kitob, meningcha, hozirgacha o'qigan kitoblarning eng mukammalidir. Boshidan oxirigacha naqshday ishlangani haqiqat. Har jumlasini, har so'zi hikmatga to'la kitob. Pulim bo'lsa edi, ilk qiladigan ishim bu kitobni oddiyroq qilib bo'lsa ham chop ettirib, boshqalarga ham foyda berishini ta'minlagan bo'lardim.

Tursun iltifot ko'rsatish va maqtanish yomon ko'rardi. Boshini quyi egib:

– Meni ko'klarga ko'tarib yubording, Yodgor, – dedi.

– Siz bu maqtovdan erib ketadigan odam emassiz, Tursun aka. Xokisorlikni inkor qilmaydigan soddadil odamsiz. O'zligini unutib bu foniyl dunyoni o'zlariga abadiyl diyor qilib olganlar, afsus bilan aytish kerakki, hayot degan mavhum narsani noto'g'ri angelaydilar. Erta-kech yoqadan happa oladigan o'limni unutib, dunyodan ozgina lazzat olishni va yashab qolishni hayot deb qabul qilganmiz. Haqiqat o'rmini yolg'onga almashtirar ekan, bizlar ham yolg'on orqasidan o'zimizni aldagan holda asossiz sudralib bormoqdamiz. Faqat manmanlik shaytoniy tuyg'udir, Alloh bizlarni haqiqatdan ayirmasin.

Suhbatdan so'ng ovqatlandilar. Faqat bugun Tursunda kutilmagan favquloddalik bor edi. Yodgor buni sezdi va sababini so'rashdan o'zini tiyolmadi:

– Chuqur-chuqur o'ylarning sababi nima, Tursun aka?

Tursun o'ylamasdan javob berdi. Faqat bu javobdan Yodgor qoniqmagandi:

– Elif...

Yodgor sarosima bilan Tursunning ko‘ziga qaradi:

– Nima? Elifga biror narsa bo‘ldimi?

Tursun jimgina o‘tirardi:

– Yo‘q, hech narsa bo‘lmadi.

– Unday bo‘lsa nimani o‘ylayapsiz? Yoki yana anovi odamlar...

– Yo‘q, yo‘q, Yodgor. Sen o‘ylaganlarning hech biri emas.

– Bo‘lmasa sababini tushuntirib bering, xavotirdan portlab ketaman hozir.

– O‘z singlim bo‘lganda ham unga bunchalik yaqinlik sezmasdim. Uni hammadan mukammal va xatosiz bo‘lishini xohladim. Bir necha marta og‘iz rostdadim, ammo aytishga botinolmay fikrimdan qaytdim. Hozir esa tanbeh qilmasdan avval, unga ochiq-sochiq kiyinish nima ekanligini anglatish yo‘lini izlayapman. Ming afsuski, buni yo‘lini topolmadim.

Yodgor bir zumda xayollar olamiga cho‘mdi. Birozdan keyin o‘ziga ishongan holda boshini ko‘tardi:

– Juda oddiy masala, – dedi Yodgor. Yana o‘yga cho‘mdi. – Yo‘q, yo‘q, bo‘lmaydi, men eplomayman – deb ming‘iradi. – Bu ish qiyin...

Tursun qiziqib qolgandi. Yodgorning fikrini so‘radi:

– Avval juda oddiy deding, keyin esa qiyin, seni tushunolmadim.

Yodgor o‘ylaganlarini umidsizlik bilan tushuntirdi:

– Bittasi qimmatbaho, bittasi unchalik qimmat bo‘lmagan ikki dona sovg‘a.

– Sovg‘ami? Qanaqa sovg‘a?

– Zeb-ziynat yoki har xil taqinchoqlar ham bo‘lishi mumkin.

Tursun Yodgorning gaplarini ancha mulohaza qilib ko‘rdi. Ko‘p o‘tmay joyidan sakrab turdi-da, karavotning ostidan jomadonini olib, ichini tita boshladi. Birozdan keyin uning ichidan kichkina quticha oldi. Qutichani Yodgorning oldiga qo‘yib:

– Bu qutida onamning oltin taqinchog‘i bo‘lsa kerak. Shunchalik qiyinchilikka tushsak ham uni sotishga qo‘lim bormagandi. Ammo bunday masala uchun foydasi tegsa, uni xursandchilik bilan tortiq qilishim mumkin, – dedi.

Yodgor oldiga qo'yilgan qutichani asta ochdi. Ichidan bitta oltin tillagardon va narxi uncha baland bo'lmagan uzuk chiqdi. Uni ko'rgan Yodgor sevinib ketdi. Tillagardonni qutidan chiqarib, uzukni qutichaga qayta soldi.

Uni Tursunga uzatdi va gapirdi:

– Qutichani nozik qilib o'rang, Tursun aka.

Tursun Yodgorning nima qilayotganini bilmasdi. Hayron bo'lib:

– Tillagardonchi?

– U tashqarida qolsin.

– Keyin?

– Tillagardonni ochiq, uzukni esa qutichaga o'ralgan holda hadya qilasisiz.

Tursun Yodgorning fikrini endi biroz tushuna boshladi. Sevinib ketdi.

– Buning mohiyatiga to'g'ri tushunarmikan?

– Tushunsa kerak. Aqlli qizga o'xshayapti-ku.

Bu ish Tursunga ham ma'qul keldi. Hayrat bilan do'stiga qaradi:

– Barakalla, Yodgor, fikringga qoyilman, qirq yil o'ylasam ham bu fikr xayolimga kelmasdi.

Yodgor o'z hayotidan mamnun edi. Ertalab turib, o'ziga qaradi, ancha yaxshi bo'lib qolgandi. Uyda o'tiraverishdan zerikib, Tursunga ishlay olishini eslatdi. Ikkovlari ham xursandchilik bilan uydan chiqdilar. Kechgacha bir-birlaridan ajramasdan ishladilar. O'zaro suhbat qildilar. Kech kirishi bilan ikkovlari kasalxona tomon yurdilar.

Quyosh o'rmini qirmizi qizillikka bo'shatayotgandi. Biroz vaqt kasalxona darvozasida Keriman xola bilan Elifning chiqishini kutdilar. Ular chiqishdi, salomlashib hol-ahvol so'ragandan so'ng so'zsiz yura boshladilar. Uylariga yetishiga ozgina qolganda Tursun cho'ntagidan oltin tillagardon va o'rab qo'yilgan qutichani chiqarib anglashilmovchilikka hojat qoldirmaydigan uslub bilan Elifga uzatdi. Elif nima qilishini bilmadi. Avvaliga qo'rqqanday bo'lib tisarildi. Tursun uning bu harakatini ko'rib, unga sababini tushuntirishni lozim deb o'yladi:

– Olaver, singlim, ich-ichimdan shunday xulosaga keldim. Aslo boshqa ma'nolar chiqarib yurma tag'in. Bilasan, men seni singlim deganman, sen esa meni akalikka qabul qilgansan. Bu taqinchoqlar onamdan qolgan yodgorlik. Mening singlim bo'lganingdan keyin onamning ham farzandi hisoblanasan. Hozirgacha bularni avaylab-asrab kelaman. Men esa taqolmayman. Demak, bu seniki bo'lishi kerak.

Agar sovg'ani qabul qilsang, men benihoyat xursand bo'laman. Elif tortinibgina Tursunning qo'lidani sovg'ani oldi.

– Meni xijolatda qoldirdingiz, Tursun aka. Men shunchalik narsaga loyiqmanmi? – dedi.

Uylarining oldiga kelib xayrlashdilar.

Tursun bergan sovg'a turli tortishuvga sabab bo'lgandi. Keriman xola va Elif uyga kirib sovg'a haqida turli fikrlar ayta boshlashdi. Tortishishga berilib ketib qutichani ochish ham xayollaridan ko'tarildi. Har kim o'z fikrini aytarkan, Elif uning sababini topganday Keriman xolaga qaradi:

– Tushundim, Keriman xola, topdim.

– Nimaga, deb o'ylading? Unda ayt.

– Bilasiz, Yodgorni bir marta mirshabdan qutqargandim.

– Ha...

– Ozgina pul ham to'lagandim.

– Keyin?

– Keyini bormi? Pulni qaytarishni lozim topmay qarzni shu yo'sinda to'lamoqchi bo'lgan.

Keriman xola, "bunday emas", deganday boshini qimirlatdi:

– Men bunday deb o'ylamayman. Ular oldinlari judayam ko'p qiyinchiliklarga uchradilar. Ko'rgan qiyinchiliklari uchun bu taqinchoqlarni teng ko'rishganda edi, avvalroq sotib yuborardilar. Onamdan yodgorlik deganiga qaraganda...

– Shundayku-ya, nega birdaniga bunday qilish eslariga kelib qoldi?

– Nimaga bularni berdi ekan deb sababini qidirib o'tiramizmi endi? Buning ustiga nima uchun berganligini o'zi ham aytdi.

Rosa bosh qotirish bilan bir natijaga kela olmagan Elif ham o'ylanishni to'xtatdi.

– Boshqa chora yo‘q, nima degan bo‘lsa shunday qabul qilaylik. Faqat yolg‘on gapirib nima qilaman, mana bu quticha ichidagi narsaning nima ekanligiga qiziqyapman. Buning ustiga manovi tillagardonni ochiq holda berishdi.

Chiroyli qilib o‘ralgan qutichani qiziqib oldiga tortib ocha boshladi.

Keriman xola ham xuddi shu fikrda edi:

– To‘g‘risi men ham qiziqib ketyapman. Ochaqol, nima ekan, ko‘raylik.

– Shunchalik chiroyli qilib o‘ralganiga qaraganda qimmatbaho narsaga o‘xshaydi.

– Oltin tillagardon esa o‘ralmagan holda...

Elif qutichaning tashqarisiga bog‘langan ipni yechgandan keyin ustidagi qog‘ozni ham olib tashladi. Navbat qutichani ochishga keldi. Qiziqish tobora ortdi. Quticha ming bir xayol bilan ochildi. Ikkovlari katta qiziqish bilan qutining ichiga qaradilar.

Ammo ularning hafsalasi pir bo‘ldi. Qutining ichidan chiqqan narsa oddiygina uzuk ekanligini ko‘rib, biroz xafa bo‘lganday ham bo‘ldilar. Elifning biroz avvalgi hayajonli yuzidan asar ham qolmagan, ko‘rinishida sovuqlik paydo bo‘lgandi. To‘xtab turib labini burdi:

– Umuman qiymati yo‘q sariq halqa... .

Keriman xola unga buning sababini mulohaza qilishga chaqirdi:

– Buning sababini o‘ylab ko‘rish kerak.

Elif beparvogina Keriman xolaga qaradi:

– Ya‘ni, uzuk bor ekan debmi?

– Yo‘q, yo‘q, umuman boshqa narsa bu. Biroz o‘ylab ko‘r-chi, topa olasanmi?

Elifning biroz avvalgi sovuq harakatlari o‘rnini qaytadan qiziqish egalladi. Dam Keriman xolaga, dam uzukka qarardi:

– Siz ularni bu bilan nima demoqchi bo‘lganlarini tushundingizmi?

– Tushungandayman...

– Ey Xudoyim-ey, qiziqishdan yorilib ketaman, nima bo‘ladi, ayta qoling?

– Ozgina o‘ylasang, javobi ko‘rinib turibdi...

– Biroz ochiqroq gapiring, hozir biror narsa o‘ylaydigan holatda emasman.

– Qimmatbaho taqinchoqning o‘ralmasdan berilishi, qiymati bo‘lmagan uzuk nozik qutichaning ichida kelishi biroz avval bizni judayam qiziqtirgandi, to‘g‘risi...

– Ha...

– Ha, qolganini sen gapir...

Elif tushunchalarini ishga soldi va Keriman xolaga tushuntirdi:

– Mening bilishimcha, ochiq-sochiq kiyingan bir ayol, dunyo go‘zali bo‘lsa ham, yopiq kiyingan xunuk ayolday o‘ziga tortuvchi va jozibali bo‘lolmaydi.

– Nega?

– Chunki, ochiqda turgan narsani hamma ko‘radi, uning qiziqadigan narsasi qolmaydi. Biroz avvalgi holimizni o‘ylang, oltin narsani bir yoqqa tashlab, qutining ichidan chiqqan oddiy uzuk uchun qanchalik qiziqdik?

Keriman xola huzurli tabassum qildi:

– Ha, Elif, afsuski shunday. To‘g‘risi, yigitlarning fikriga qo‘yil qoldim. Qanday go‘zal va mantiqli tushuncha! Hatto men ham senga buni birdaniga aytishni lozim ko‘rmagandim. Vaqt o‘tsin, degandim. Mavridi kelsa, aytmqchi edim. Alloh rozi bo‘lsin. Mendan oldin ular harakat qildilar.

Tursun bilan Yodgorning haqiqiy va o‘rinli tanqidlari Elifni haddan tashqari hayajonlantirdi. Uning ko‘rinishida mamnunlik bor edi. U ham ayolning qadrlil bo‘lishi uchun qilishi lozim fikrni qabul qildi. Bu fikr ochiq-sochiq yurishning har xil turini himoya qilayotganlarga qarshi qudratli isbot ham edi. Elif ham ana shunday o‘yladi.

Tun Elifni anchagina charchatgandi. Cho‘zilib ketgan qorong‘ulik tarqab, azoni Muhammadiya tongdan xabar berdi. Va birinchi marta ichiga sig‘magan hayajon bilan Robbinning farzi uchun joynamozga bo‘yin egdi. Namoz so‘ngida tilak uchun qo‘llari ochilganda, ko‘nglida yillar davomida uni qoplab olgan bo‘shliq nurlar bilan to‘layotganday tuyuldi. O‘tmish kelajak uchun tajriba oynasi bo‘lishdan boshqa hech narsaga yaramasdi. Xotiralarini ana shunday deb yod qildi...

Quyosh nuri ko'zlarda ajib shakllar chizib, buloqday qaynar, osmon esa ko'm-ko'k choyshab singari tovlanardi.

Bugun shanba. Elif ishdan chiqishi bilanoq kiyim do'koniga kirib, ozgina to'plagan puliga o'zi uchun yangi kiyim tanladi. Olgan kiyimlarini kiyishi bilan oynaning ro'parasiga o'tdi. Birdaniga ichiga sig'magan hayrat bilan o'zini tomosha qildi. Uning tashqi ko'rinishi tamoman boshqa manzara kashf qilgandi. Hamma narsa bir bo'ldi-yu, lekin bu qiyofasi o'ziga juda ham yoqqan edi. Oyna ro'parasida o'ziga-o'zi o'rganguncha turib qoldi. Oq va ko'k hoshiyali ro'mol, ko'k oynali ko'zoynak, uzun ko'ylak... Tamoman boshqa ko'rinishdagi Elif.

Do'kondan chiqiboq Tursun bilan Yodgor bo'yoqchilik qilayotgan joyga borishni o'ylab qoldi. Buning ustiga uni uyga olib ketgani ham baribir kelib qoladilar. Elif Tursun bilan Yodgorni bir joyda ko'rib sevinib ketdi. Uzoqroq joydan turib, ularni tomosha qildi. Yodgor bo'yoq sandig'ining tepasida, Tursun esa uning to'g'risida engashib o'tirib olib, miriqib gaplashishardi. Ichida: "Aka-uka bo'lsa ham hech kim bular singari bir-birlariga yaqin bo'lolmaydi", deb o'yladi. Hatto bularning bunchalik yaqin do'stliklarini beixtiyor qizg'angan ham edi.

Darrov orqasidan biz ham Keriman xola bilan shundaymizku, deya boyagi tuyg'usini yengdi. Ichidan pishqirgan top-toza tuyg'ular bilan ko'zlarini osmonga tikdi. Go'yo bu qarashlarda u ilohiy quvvat qidirayotganday edi. Quyoshning kuchli nuriga qarshi taqib olgan ko'zoynagi sababli yorug'lik o'z ta'sirini biroz yo'qotardi. Ichida pishqirgan his-tuyg'ulari tiliga ko'chdi:

– Yo Rabbii, Sen shunday buyuksanki, hamma yerda hamma bilan birgasan. Mazlumning ohidasan, kuchsizning yonidasan. Yomonlarning qo'rqinchli tushida, to'g'rilarining mustahkam iymonidasan. Senga ochilgan qo'llar ruhiga oyna, qoraygan qalblardan uzoqdasan. Senga ming marta shukrlar bo'lsin, Yo Rabbii! – deb hamd aytdi. Og'ir qadamlar bilan bo'yoq sandig'ining yoniga keldi. Yodgor tepasida turgan ayolni mijoz deb o'ylab:

– Marhamat, xonim, – deb o‘zini tuzatdi. Shunchalik diqqat bilan qarasalar, ham na Tursun, na Yodgor Elifni tanimagandi. Hech narsa demasdan ularning oldida turavergach, bir-birlariga hayron bo‘lib yelka qisdilar. Elif ularning bunday harakatlariga sabri chidamay kulimsiradi.

– Assalomu alaykum, Tursun aka!

Bu ovoz tanish edi. Hayrat bilan bir-birlariga qaradilar. Ular haliyam ayqash-uyqash tushunchalar girdobida edi. Elif chidamadi:

– Sizga yarashmadi, Tursun aka, inson singlisini ham tanimaydimi?

Tursun sevinch bilan o‘rnidan turib ketdi. Elifga hayratomuz qaradi:

– Haligi, haligi... singlim, senmiding?

Elif kulib javob berdi:

– Haliyam shubha qilyapsizmi?

Yodgor o‘tirgan joyidan hang-u mang bo‘lib qoldi. Hatto “yan-
glish ko‘rdim” deb o‘ylab ko‘zlarini ishqaladi. Bu vaziyat Elifning ham diqqatidan qochmagandi. Ichidan qahqaha otib kulgisi keldi. Kulmadi.

Elifning kiyinishi Tursunga yoqqandi. Xursandchiligini yoqimli ovoz bilan izhor qildi:

– G‘uncha guldin chiroyli, chunki g‘unchada ikki umr – o‘z umri va gul umri mujassam bo‘ladi. Gul g‘unchaligida ozroq hidli bo‘lsa ham, ammo yig‘ilib turishining o‘zida bir timsolsiz go‘zallik bor, – dedi.

* * *

Yodgor keyingi kunlarda anchagina o‘zgarib qoldi. Miyasida yana umidsizlik kuchayib, xuddi tanholik o‘lkasiga qurilgan xayollar quliga o‘xshab yurdi. Hech kimga aytolmagan dardi, yutib bo‘lmaydigan xom meva singari tomog‘ida qoldi. Ichida iztirob tungunga aylandi. Orzulari ko‘nglida to‘planib azob berar va uni kun o‘tgan sayin qiynardi.

Anglatilmagan orzular insonni qiynaydi, ezadi. Yodgor ichidagi azobli hislarining uyqusiz qorovuli bo‘lib qolgandi. Yanayam to‘g‘rirog‘i, uni bu tushunchalar hissizlantirib qo‘ygandi. Ko‘zlari

bir nuqtada qolar va suhbatlashishni yoqtirmasdi. Qaysi tomondan qarasangiz ham, uning chuqur xayollar girdobiga kirib qolganini sezish qiyin emasdi.

Tursun Yodgorning bu holini aytib, koyiganday bo'ldi. Bu o'zgarish sababini bilolmadi. Vaqt o'tgandan keyin tuzalib qolar deb o'ylagan Yodgorning dardi tobora kuchayib borardi. Bunday holatda Yodgorning yurish-turishlari nazoratga olinishi kerak edi. Tursun uning yonidan bir soniya ham jilmadi. Do'stini bu holga solgan narsani bilishga kirishdi. Tursun kun davomida uni tahlil qildi. Qachon yolg'iz qolsalar, suhbatlashar edilar. Hozir esa do'stining borligidan ham xabarsiz, bir nuqtaga tikilganicha joyiga mixlab qo'yilganday edi. Xuddi ko'rish uchun emas, qarayotgan bo'lish uchun ko'zlarini ochiq tutardi. Tursun chidolmasdan so'radi:

– Yodgor...

Bir-birlariga ko'zlari tushdi. "Nima deysiz?" deganday unga qaradi. Tursun asta-sekin gap boshladi:

– Kun o'tgan sari kuchayib borayotgan siqilish, negadir menga ham aytishni xohlamagan sirlar sababini bilmoqchiman. Sening bu ko'rinishing mening miyamda har xil xayollar keltirib chiqardi. Kasalmisan? Yoki bo'yoq sandig'imizning ustiga qo'yilgan oyoqlar senda kamsitilish tuyg'usini keltirib chiqardimi?

Yodgor bu gaplardan keyin o'tirgan stulchasidan biroz qimirlaganday bo'ldi. Tursunga qaradi. Bo'yoq sandig'ining oyoq qo'yiladigan taxtasini mahkam ushladi. Go'yo Tursunning gaplariga isyon qilayotganday edi. Hayajoni yuzidagi chiziqlarni yana ham bo'rttirdi va Tursunga qaradi:

– Tursun aka, agar inson g'ururlanadigan bo'lsa, qornini to'ydiradigan joyda ishlashdan g'ururlanadi. Och yurgan kunlarimni eslagan sarim, tagimda turgan stulni eng katta maqom kursisi, sandiqni esa eng katta ish stolim deb hisoblayman. Bundan tashqari qornimni to'ydirish uchun qilgan ishimdan o'zimni kamsitilgan deb hisoblashim...

Yodgorning bergan javobi Tursunni battar o'ylantirib qo'ydi. "Boshqa nima bo'lishi mumkin", deganday savol berishda davom etdi:

– Mayli, tushundim. Unda kasalmisan?

– Yo‘q, hech qayerim og‘rimayapti.

– Meni ishontirolmaysan. Demak, seni mendan yashirgan bir darding bor. Inson qiyin vaziyatlarga tushib qolsa, bu holatdan yaqinlari bilan dardlashib chiqib ketishlari mumkin. Aks holda bu dard inson ichida kattalashaveradi. Sening do‘sting bo‘lganim uchungina sen tushgan vaziyatni atroflicha o‘rganishim va unga malham bo‘lishim shart.

Yodgor Tursunning gaplariga tan berdi. Do‘stiga o‘z dardini ko‘p yalintirmasdan aytishga qaror qildi. Zero, uni bilishga Tursunning ham haqi bor. Faqat dardini aytgandan so‘ng, kulgili holatga tushib qolishi mumkinligini o‘ylab, yana ich-ichidan kelgan hazin bir ezilish bilan so‘radi:

– Biz ham boshqa odamlar singari yaralishimizdagi barcha haqlarga egamizmi, Tursun aka?

– Albatta, yoki shubhalanayapsanmi?

– Bilmadim...

– Bularning barchasi yaxshiroq bir ish topolmasligimizning natijasi emasmi?

– Uni ham o‘yladim, ammo... .

– Seni bundan ham ko‘proq o‘ylantirgan narsaning o‘zi nima ?

– To‘g‘ri, hozircha qornimizni to‘ydirishga ham ojiz ekanmiz, boshqa narsalarni o‘ylash bizga to‘g‘ri kelmaydi.

– So‘zimdan o‘zga ma‘no chiqarishingni istamayman, hech qaysi fikrga zanjir urib bo‘lmaydi. To‘g‘risi, men judayam qiziqayapman. Aytaqol endi, biroz taskin topayin.

– Sizga yolg‘on gapirishni lozim topmayman, ammo to‘g‘risini aytishga ham uyalaman.

Yodgor boshini egib jim turdi. So‘ngra siniq ovoz bilan dedi:

– Men yana katta xato qildim shekilli. Xayollarim ham menga vijdon azobini bera boshladi. Faqat shunday bo‘lsa ham menga azob berayotgan bu narsalardan o‘zimni tiyolmayapman.

– Hech narsaga tushunmadim. Vijdon azobini keltirib chiqaruvchi xilqat nima ekan?

Yodgor chuqur nafas olgandan keyin uni qiynayotgan, azob berayotgan dard lablaridan olov bo‘lib to‘kildi. U gapirayotganda yuzlari qizarib ketgan, yosh bolalarnikidan umuman farqi yo‘q edi.

– Bu ko‘ngil hikoyasi, Tursun aka. Bilmadim, buni sizga tushuntira olarmikanman?

Tursun Yodgorning gapidan so‘ng biroz o‘ziga kelgandi.

– Ko‘ngil hikoyasimi? Menga aytaver, tortinma.

– Haligi... biz ham boshqa insonlar kabi uylanib oila qurishimiz mumkinmikan?

Tursun kulib yubordi:

– Bundan ham jo‘n yana nima bo‘lishi mumkin? Vaqti bilan hammasi bo‘ladi. Issiq ovqatimizni pishiradigan, ishdan qaytganimizda bizni kutib oladigan, g‘am va xursandchiligimizning sherigi bo‘ladigan, oilamiz qo‘riqchisi ayol... O‘ylagan narsalarning hammasi shu bo‘lsa, men unda hech qanday vijdon azobini ko‘rmayapman. Mavridi kelib o‘zimizga munosibi ham topiladi.

Yodgor Tursunning gapini bo‘lib, birdagina o‘rnidan turib ketdi. Ko‘zlari sevinchdan porlardi. Umid to‘la nigohini Tursunga qadab hayajonli ovoz bilan:

– Men o‘zimga munosibini topganman, – dedi.

Tursun Yodgorning bolalarday harakatlarini qiziqib tomosha qilardi:

– Topdingmi? Kim ekan u?

Yodgor savolning javobini sabrsizlik bilan kutayotgan do‘stiga:

– Elif, Elif... – deb takrorladi.

Tursunning lablarida bazo‘r tabassum ko‘rindi. Boshini qo‘llari orasiga olib, bu masalani xayolan muhokama qilardi. Xuddi Tursun beradigan javob Yodgorga kifoya qilardi. Do‘sti o‘ylar, Yodgor esa uning tepasida hayajon bilan qarab turardi. Tursun qo‘llarini boshidan olib, javob kutayotgan Yodgorga qaradi va dedi:

– Jiddiy, ishonarli, mard yigitsan. Elif ham hayotni juda yaxshi tushungan, pokiza qiz. Juda yaxshi tanlabsan, ammo shu topda ularning biz uchun beradigan javoblariga kafil bo‘lolmayman. Alxusus, bu narsalarga oldindan bir nima deb aytish qiyin. Hamma narsadan avval Keriman xolaga bir yo‘lini qilib tushuntiraman. Qolganiga Alloh Karimdir.

Vaqt xuftondan o‘tgan, osmondagi oy xira nurlari bilan yerni zo‘rg‘a yoritardi. Yulduzlar osmonga o‘ziga xos ko‘kimtir manzara chizgandi. Tursun bir muddat kechaqo‘noqning hovlisidan chiroyli

kechaniing tengsiz go‘zalligidan to‘yib-to‘yib tomosha qilganicha huzurlanardi. Keriman xola bilan gaplashish niyatida bu to‘yib bo‘lmas manzarani tomosha qilishni tark etib asta yura boshladi. O‘zini tuzatib olgandan so‘ng iymajibgina eshik qoqdi. Tursun hayajonlanardi. Ichkaridan ovoz keldi:

– Kim u?

– Menman, xola, Tursunman...

Eshikni Elif ochdi. Uni ko‘riboq qiziqsindi va biroz xavotirlandi.

– Tinchlikmi, Tursun aka?

Tursun xijolat bo‘lganday Elifga qaradi:

– Tinchlik, singlim, agar biror mo‘nelik bo‘lmasa, Keriman xola bilan gaplashmoqchi edim.

Keriman xola ovozni tanib, ularning yoniga keldi.

Tursun:

– Kechirasizlar, bezovta qildim, – deb past ovozda g‘udrandi.

– Bezovta bo‘larmidik, bolam. Kira qol. Men sening onangman, Elif esa singling hisoblanadi.

Tursun:

– Asli bemahalda uyga kelishim to‘g‘ri bo‘lmaydi, ammo aytganingizdek siz onam, Elif esa singlimdir, – deb ichkariga qadam tashladi. Karavotning bir burchiga o‘tirdi. Eshik qiya ochiq qoldirildi. Biroz hol-ahvol so‘rashib, u yoq-bu yoqdan gaplashib o‘tirishdi.

Tursun dilidagi fikrga o‘tish uchun payt poylar, lekin buni hech uddalay olmasdi... Oxiri bu tortinchoqlikni yengishga majbur bo‘ldi.

– Mening bemahalda kelganimni sezmaganday, ataylab hech narsa so‘ramadingiz?

Keriman xola kulimsiradi:

– Mehmondan nimaga kelding, deb so‘rab bo‘lmaydi, Tursun bey.

Gapni qayerdan boshlashini bilolmagan Tursun xijolat qilib boshini quyi egdi:

– To‘g‘ri aytasiz, so‘ralmaydi albatta, – deb g‘udraganday bo‘ldi.

Keriman xola Tursunning nima demoqchi ekanligini tushunmagandi.

– Yaxshi, bolam, nimaga keldingiz?

Keriman xolaning hazil aralash savoli, Tursunni gapirishga majbur qildi.

– Haligi... balki tomdan tarasha tushganday bo‘lar, ammo ay-bimni kechirasiz deb o‘ylayman... Aslida bu men qiladigan ishim emas, ammo... .

Keriman xola gapni bo‘ldi:

– Unday dardli gapirma, bolam, biz qila oladigan bir ish bo‘lsa, o‘zingni qiynashga hojat yo‘q.

Biroz to‘xtab turdi, so‘ngra g‘aribona tarzda dedi:

– Bilmadim, meni qanday tushunasizlar? Hozircha biror ishi ham yo‘q, faqat kelajakda oila boshqara oladigan ishni topishiga ishonaman. Jiddiy, to‘g‘ri, toza ko‘ngilli, pokiza inson. Har tomon-lama men unga kafil bo‘la olaman...

Keriman xola sabrsizlik bilan so‘radi:

– Tursun, bolam, Xudo haqqi, nima to‘g‘risida gapiryapsan?

– Yodgor haqida...

Keriman xola:

– Yodgor yaxshi yigit...

Tursun:

– Uning xislatlarini nimaga maqtayapsan deb o‘ylarsiz, – de-di-da, o‘shanday tarzda so‘zida davom etdi: – Avvalo, Allohning amri, Payg‘ambarimizning (s.a.v.) sunnati ila Elif bilan Yodgor-ning boshini qovushtirsak... Har ikkovini ham tug‘ishganlarimdan ziyodroq yaxshi ko‘raman.

Elif sarosimaga tushib qolgandi. Horg‘in harakat bilan orqaga tisarilib, unsiz yig‘lay boshladi. Iztiroblarini ichiga yutib bilin-tirmaslikka harakat qilsa ham Tursun nimanidir sezgandi. Ovozi birdaniga pasaydi va mavzuni yana cho‘zish befoyda ekanligini tushunib o‘rnidan turdi:

– Kech bo‘lib qoldi, men boray endi...

Keriman xolaning tili kalimaga kelmadi. Buzilishi qiyin bo‘lgan sukunat Tursunni adoyi tamom qildi. Xuddi shunday jimjitlik bilan Keriman xola uni kuzatib qo‘yish uchun eshik oldigacha keldi. Tursunning “xayrli tun” deb sekingina aytgan gapiga u ham past ovozda javob berdi:

– Yaxshi yotib tur, bolam...

Eshikni orqasidan bekitdi-da, Elifga tikildi. Elifda beqarorlik va jur'atsizlik talpinishi bor edi. Keriman xola Elifni kuzatardi. Hamon buzilmagan jimjitlik ikkovini ham uyquga olib ketdi va ular uxlab qoldilar.

* * *

Har botgan quyosh yangi tong bilan birga tug'iladi. Qorong'ulik o'z o'rnini tun pardasini chok-chokidan so'kib yuborgan tonggi shafaqqa bo'shatib bera boshladi.

Tursun tong otguncha mijja qoqmadi. Asta qo'zg'alib deraza pardasini ochib qaradi. Birozdan so'ng azon ovozi eshitildi-da, to'g'rilanib o'tirib oldi. Birinchi ish hamma narsadan xabarsiz yotgan Yodgorni uyg'otish bo'ldi.

– Yodgor, tur, azon aytiladi...

Tahorat olib namoz o'qidilar. Yodgor kechqurun chala qolgan mavzuni davom ettirmoqchi bo'lganida, Tursun:

– Bunaqa ishlar tezda hal bo'lmaydi, Yodgor, tuxum bozori emas-ku, axir. Bir necha marta ko'rishib gaplashish kerak, – deya Yodgorni umidsizlikka tushirmasdan tinchlantirdi.

* * *

Bu oqshom har kungidan boshqacharoq edi. Elif bilan Keriman xola ishdan chiqishlari bilanoq kasalxonaning eshigiga qaradilar.

Atrofdan qidirgan kishilarini topolmagach, ustilariga juda og'ir hijolat yuki tushganday bo'ldi.

Ikkovida ham g'amginlik va sokinlik bor edi. Horg'in holatda bir necha qadam tashladilar. Elif chidamasdan jimjitlikni buzdi:

– Bizdan ranjidilarmi, yoki?

– Bilmadim.

– Agar bizdan ranjigan bo'lsalar judayam xafa bo'laman. Ikkovi ham yaxshi insonlar.

– Unday bo'lmas kerak, deb o'ylayman. Qat'iy bir javob bermadik axir. Aytgan bo'lsak-da ikkovi ham aqlli, tushunchali insonlardir. Buning ustiga ularning bizga qilgan yaxshiliklari biror manfaat uchun emasdi. Senga biror kor-hol bo'lmasin deb olib ketar-

dilar. Ranjigan bo'lsalar ham, yana-da hech narsani bilmaganday kelishlari kerak edi. Buning boshqa sababi bordir, ehtimol.

Elif o'ychan boshini quyi egdi:

– Shunday, ammo nima bo'lishi mumkin? Men tufayli o'zlariga dushman orttirib oldilar. Ularga aqalli biror narsa bo'lsa, men vijdon azobida qolishim aniq.

Keriman xola Elifni yupatdi:

– Xayolingga yomon narsalarni keltirma. Ular yaxshi odamlar. Alloh ularni asraydi. Bizning dardimizni o'zlarining dardlari deb hisobladilar. Zero insonlarning eng maqbuli ham boshqa kishilar mushkullarini o'zining mushkuli deb hisoblab, ularga yordamlashgan insondir. Tursun bilan Yodgor mana shu beg'ubor g'oyaning kurashchilari hisoblanadi. Alloh ularni o'zi asragay.

Suhbat asnosida yo'l shunchalik qisqargan ediki, uylariga yetib kelganlarini uy oldidan jo'nagan bir taksining shovqinidan sezib qoldilar. Taksining ichidagi odam Elifga notanish emasdi. Elif jo'nab ketgan taksining orqasidan qo'rquv bilan qarab qoldi. Rangi yana-da sarg'aydi va a'zoyi badani titray boshladi. Keriman xolaning qo'lidani mahkam ushlab unga iltijoli qaradi-da:

– Ko'rdingizmi, Keriman xola? Uning odamlari, o'shalar, – deb baqirdi...

Keriman xola ham karaxt bo'lib, Elifning jovdiragan ko'zlariga qaradi. Ayni shu qarashlar chang-to'zon orasida ko'zdan yo'qolay deb turgan taksiga tushdi. Elifga javob ham bermasdan yana xomush holda Tursunning hovlisiga qaradi.

Elif Keriman xolaning o'ziga e'tibor qilmayotganiga qattiq xafa bo'ldi. Jahl bilan uning yuziga qaradi. Elif ham Keriman xola qarab turgan nuqtaga tikildi. Oyoqda zo'rg'a turardi. Keriman xolaning bu g'alati harakatlarini Elif endi-endi tushunayotganday bo'ldi. Tursunning hovlisida ko'ringan "manzara" Elifning ko'zlaridan yosh oqizdi. Ikkovlari ham turgan joylarida toshday qotib qoldilar. Tursun Yodgorga yordamlashib uni ichkariga olib kirguncha kutib turdilar.

Kerman xola siniq ovoz bilan gapirdi:

– Men senga aytgandim, Elif. Bularning boshiga biror musibat tushmagan bo'lsa, so'zsiz kelardilar, deb.

Elif:

- Yaradorga o'xshaydi, - deya tashvishlandi.
- Borib hol-ahvol so'rasakmikan, nima deysan?
- Bilmasam, qanday bo'larkin...
- Og'ir kunlarida... Balki, biror narsaga ehtiyojlari bordir?

Elif rozi bo'ldi:

- Siz nima desangiz shu, Keriman xola.

Ikkovlari bir fikrga kelib, kechaqo'noqning hovli eshigidan kirib, Tursun bilan Yodgor yashayotgan uyning ochiq eshigi oldida muallaq turib qoldilar. Sarosima bilan uyning o'rtasida aylana-yotgan Tursun, eshik oldida turgan Keriman xola bilan Elifni pay-qadi. Yonlariga kelib ularga dedi:

- Marhamat, Keriman xola, ichkariga kirsangiz-chi?!

Keriman xola nima qilishini bilmasdan tez-tez gapirdi:

- Haligi... Yodgorni ichkariga olib kirganingizni ko'rib, hol-ahvol so'raylik degandik.

- Kichik bir baxtsiz hodisa ro'y berdi. Oson qutuldik, unchalik muhim narsa emas. Avval ichkariga kiring, eshik oldida tik turib suhbatlashilmaydi-ku?!

Keriman xola:

- Hech bo'lmasa hamdardlik bildirib ketaylik, - dedi va ular ichkariga kirdilar. Elif Keriman xolaning orqasiga yashirinishga harakat qilardi. Yodgor Keriman xola bilan Elifni ko'rgach, yotgan joyida o'nglanib, karavotga o'tirib oldi. Keriman xola Yodgorga bezovta bo'lmaslikni tayinladi:

- Turma, bolam, sen yotishing kerak, harakat qilma. Alloh dardingni yengil qilsin.

Yodgor:

- Rahmat, Keriman xola, - dedi va yuzini chetga burdi. U Keriman xoladan uyalib ketgandi. Elifning xatti-harakatidan ham xuddi shu narsani sezish mumkin edi. Ikkovlari ham bir gunoh-korday iymanardilar. Elif xijolat bo'lganidan Yodgorga hamdardlik ham bildirolmadi.

Tursun stolning yonidan stullarni oldi-da, ularning oldiga qo'ydi.

Keriman xola Tursunga:

– Unaqa ovora bo‘lmang, hozir ketamiz. Nima bo‘ldi ekan deb, bilgani keluvdik, – dedi.

– Hech bo‘lmasa, bir-ikki daqiqa o‘tirib dam olinglar.

Ular Tursunni gapini qaytarolmay o‘tirdilar.

Keriman xola Yodgordan so‘radi:

– Nima bo‘ldi senga, bolaginam?!

Yodgor boshini yuqori ko‘tarmasdan asta javob berdi:

– Unchalik katta narsa emas, Keriman xola. Biroz chap biqinim og‘riyapti, boshqa hech narsa yo‘q.

– Judayam xavotir oldim, to‘g‘risi. Nima bo‘ldi o‘zi, tushuntirib bersangiz-chi?!

Tursun avval kulimsiradi va gapira boshladi:

– Bu baxtsiz hodisa emasdi, Keriman xola. O‘ch olmoqchi edilar, Alloh ularga izn bermadi.

Elif siqilib, afsus bilan Yodgorga dedi:

– Boyagi eshik oldidan ketgan taksidagilar emasmidi?

– Yo‘q, u endi do‘stimiz bo‘lib qoldi, – dedi Tursun.

– Unday bo‘lsa kim qildi buni?

Keriman xola ham Elifning gaplariga qo‘shildi:

– Kim edi?

Yodgor uyalganidan karavot choyshabini beixtiyor o‘ynarkan, Tursun hodisani qisqacha bayon qildi:

– Har kungiday soatga qarasak, sizlarning ishdan chiqish vaqtingiz bo‘lgan ekan. O‘rnimizdan turib, Yodgor bilan sandiqni ko‘tarib, yo‘l yoqalab yura boshladik. Asfalt yo‘lning yo‘lakka yaqin joyida tasodifan qattiq ovoz bilan Yodgor mening ustimga yiqilganini sezdim. Bu voqea ko‘z ochib-yumguncha bo‘lib o‘tdi. Va bir taksi shundoqqina yonimizdan katta tezlikda o‘tib ketdi. Sandiq mashina g‘ildiragining tagida qolib ketishi, buferning Yodgorga yengilgina zarar yetkazishiga sabab bo‘ldi chog‘i. Shunday qilib, kattagina avariyanı ikkovimiz ham osongina o‘tkazib yubordik. Siz ko‘rgan taksi esa bizni bu yergacha olib keldi.

Elif harchand urinmasin hayajonini yashirolmasdi:

– Sizlarni urib yuborgan odam-chi? Uni tanidingizmi?

Tursun dedi:

– Biz tanimadik, Elif. Bizni uygacha olib kelgan Yusuf, uning Birli ekanini aytdi. Eng yomoni shuki, uyimizning qayerda ekan-

ligini bilib olibdi. Yusuf bu gaplarni aytish uchun bizning yonimizga kelayotgan ekan. Endi yanayam ehtiyot bo'lib yurishimiz kerak. Hatto ikkovingiz ham yolg'iz ishga borib kelamiz deb aslo o'ylamang. Ular juda yomon odamlar. Ulardan har narsani kutish mumkin. Yusuf ham shuni aytib, doimo sizlar bilan birga bo'laman, dedi. Uning to'g'ri yo'lni tanlashi meni behad xursand qildi.

Elif qo'rquvga tushib qolgandi. Tursunga yolvorganday qaradi. Uy ustiga yiqilganday bo'ldi, lampochkaning nurlari uning ko'ziga qorayib ko'rindi, lablari qo'rquvli hislariga tarjimon bo'ldi:

– Ko'rib turibsiz, Tursun aka. Bularning barchasi men tufayli sodir bo'lmoqda. Bu odam meni mozorda ham tinch qo'ymaydi, shekilli. Kecha kechqurungi harakatlarim bilan sizni balki xafa qilib qo'ygandirman. Endi sizlarga hamma narsani tushuntirishim kerak. Chunki buni siz ham bilib qo'yishingiz lozim. Men sizni o'z akam deb hisoblayman. Mendan aslo xafa bo'lmang. Men o'zimni Yodgorga munosib ko'rmayapman. Biroz avval sizga hujum qilmoqchi bo'lgan odam, mening barcha haqlarimni qo'limdan majburan yulib olgan. Xayolingizga boshqa narsalar kelib qolmasin deb buni aytmoqdaman. Mening baxtli oila qurishga haqqim yo'q. Ota-onam va haqqim bo'lmagan nikohga rozilik berib menga turmushga chiqqan sobiq erim, chimildiq kechasi men ko'tarolmaydigan og'ir azoblar iskanjasida ko'chaning o'rtasiga haydab yubordilar. O'zimni o'ldirishni o'ylab turgan paytimda, parkning bir burchagida Keriman xolani uchratib qoldim. Uning ko'magi bilan yashashga, yashash uchun kurashishga takror qaytdim.

Elif chuqur xo'rsindi va yig'lamsiraganicha so'zlarida davom etdi:

– Bunday qiyin azoblar qarshisida hozirgacha qanday qilib yashayotganligimdan o'zim ham goho hayron qolaman. Endi meni tushungandirsizlar deb o'ylayman. Endi barcha bo'lgan voqealarni bilganingizdan keyin ham...

* * *

Elifning hayot hikoyasidan Tursun bilan Yodgor haddan tashqari qattiq ta'sirlandilar. Ayniqsa, Elifning oxirgi: "Hozirgacha qanday yashab kelyapman, o'zim ham bilmayman", – degan gapi Tursunni judayam hayajonlantirgandi:

– Agar shamol bo‘lmaganda edi, daraxt ildizlari yerga bunchalik mustahkam o‘rnashmagan bo‘lardi. Yomon insonlar bo‘lmasa, yaxshilarning qiymati bilinmaydi, – deb so‘zladi Tursun.

Endi so‘nggi so‘zni gapirish navbati Yodgorda edi. Elifning hamma narsani ochiq-oydin gapirishi Yodgor uchun “bir fikrga kel” deganday savol bo‘ldi. Sukutla quyi solingan boshini azot yuqoriga ko‘tardi. Un chiqarmay yig‘layotgan Elifga beixtiyor qaradi. Unga o‘ylagan narsalarini tushuntirishga harakat qildi:

– Inson hayotda o‘zi kutmagan holda nohaqliklarga uchraydi. Kuch va aql har doim ham bunday vaziyatlardan chiqib ketish uchun yetarli bo‘lmaydi. Shu onda butun vujudim va samimiya-tim bilan senga ishondim. Albatta, bu xatoning sodir bo‘lishi va xato qilish uchun imkoniyat yaratib berilishini aslo yaxshi deb bo‘lmaydi. Faqatgina xatoni yengillatuvchi ba‘zi sabablar ko‘z oldiga keltirilishi mumkin. Faqat, bu xunuk voqeani davom ettirish uchun qilingan harakatlarga biz ham bir necha marta guvoh bo‘ldik. Shu narsa ravshanki, kuch va tahdid bilan gunoh qilishga majburlanmoqdasan. Shu bilan birga, sening iroda bilan gunoh ishlar qarshisida turishing meni sevintirdi. Ko‘ngil shuni istaydiki, hech narsadan qaytmasdan, bu g‘oyaga xizmat qilishing kerak. Agar yana boshqa biror narsa deyishim kerak bo‘lsa; deymanki, men seni baxtsiz holing va o‘zing pushaymon bo‘lgan gunohing bilan qabul qilaman. Tabiiyki, bundan keyin o‘tmishni unutishing, hozirgi samimiyat va jiddiyatni davom ettirish sharti bilan...

Keriman xola va Tursun Yodgorning bunday yetuk fikrini hayrat bilan tingladilar. Elif Yodgorning bu so‘zlari qarshisida sukutga cho‘mdi. Suhbat anchaga cho‘zilib ketdi. Oson o‘tkazib yuborilgan baxtsiz hodisa esa Yodgor bilan Elifga turmush qurishlari uchun, alhol birinchi qadam bo‘ldi.

SHU FABRIKA MENIKI BO‘LSA...

Avariya natijasida mashinaning tagida qolib ketgan bo‘yoq sandiqni almashtirish yoki yangi yasashni umuman o‘ylamadilar. Yana bir-ikki kun ish qidirishni mo‘ljallab oldilar, tirikchilikni

doimiy ish topib, shunday davom ettirmoqchi bo'ldilar. Har qanday vaziyatda ham, ularni borgan joylaridan "ish yo'q" deb haydasalar ham, baribir, ish qidirishda davom etishni o'zlariga majburiyat qilib olgandilar.

"U ko'cha seniki, bu ko'cha meniki", – deb hamma yerni qarichma-qarich aylana boshladilar. Aylangan barcha yerlarida, umid qilgan hamma ishxonalarga kirib chiqsalar ham, umidli biror so'zni eshitmadilar. Ammo noumid shayton deb, eshikma eshik ish izlardilar. Har eshikdan yangi umidlar bilan ichkariga kirardilar. Hamma ish beruvchilar deyarli bir xil so'zlarni yodlab olib takrorlaganday tuyulardi. Tursun bilan Yodgor u so'zlarni eshitib bir-birlariga qarab achchiq-achchiq kulishardi. Shunga qaramay hayot uchun kurash yo'lida ahdlaridan biror qadam ham orqaga qaytmagan ko'rindilar. Eng so'nggi kirgan joylari trikotaj fabrikasi edi. Fabrikaning kadrlar bo'limi bilan ko'rishganlarida, ularning istaklarini qabul qilish u yoqda tursin, o'zlarini haydab chiqarganday bo'ldi. Tashqari chiqib ikkovlari aybdorlarday turardilar.

* * *

Fabrikaning katta hovlisidan chiqishdagi baland devor tagiga qurilgan sun'iy chashmadagi suvda yuzlarini yuvib, salqinladilar. Yodgorning xayolparast qarashlari besh qavatli fabrika binosiga tushdi. Binoga qarab turib chuqur xo'rsindi. Xo'rsinish ila paydo bo'lgan tuyg'ularini birozdan keyin ezilib Tursunga anglata boshladi:

– Shu fabrika meniki bo'lganda edi, Tursun aka!

Tursun, Yodgor so'zlaridan keyin fabrika binosiga boshdan oyoq ramz soldi... Darrov orqasidan Yodgorga qarab:

– Xo'sh, shu katta fabrika seniki bo'lsa nima qilarding?!

Yodgor shunchaki gapirgan bo'lsa kerakki, "bilmasam" deganday yelkasini qisdi va Tursunga qarab:

– Hech o'ylab ko'rmadim, rostdan ham meniki bo'lsa nima qilardim-a?

Tursun Yodgorning gaplariga istehzoli kulimsiradi:

– Men ko'p o'yladim, Yodgor, fabrika meniki bo'lib qolsa nimalar qilardim, bilasanmi? – dedi.

Yodgor sodda nigohlar bilan Tursunga qaradi:

– Nima qilardingiz?

Tursun yuragida tug‘yon urayotgan betimsol tushunchalarni samimiyat bilan Yodgorga tushuntirarkan, nariroqda yirik jussali, chiroyli kiyingan bir odam ham ularning suhbatini tinglayotganidan bexabar edilar.

– Demak, nima qilardim-a? – deb Tursun chuqur xo‘rsindi. – Ko‘p narsa qilardim, Yodgor, ko‘p narsa, – deb davom etdi...

Yodgor xuddi shunday soddalik bilan uning gapiga aralashdi:

– Ya‘ni, har bir ish so‘raganga ish berib, uni qaytarib yubormasdingiz, to‘g‘rimi?

– Balki bunchalik qilishga imkon topolmasman, ammo imkoniyat boricha ish o‘rinlarini ko‘paytirishga harakat qilardim. Ko‘rsatkich barmog‘i bilan fabrika hovlisining chap burchagidagi kattakon bo‘sh yerni ko‘rsatdi. Avval shu ko‘rib turganimiz, ochiqlikda katta mehmonxona qurardim, – dedi.

Yodgor bu eshitgan gaplari haqiqatday hayajonlanib Tursundan so‘radi:

– Keyin-chi?

– Keyin, qarovga muhtoj, ishi yo‘q, hayotdan va insonlardan to‘ygan kambag‘allarni topib, ularga ish va yotoqxonadan joy berardim. Qiyinchilik bilan tahsil ko‘rayotgan o‘n-o‘n beshta talabaga stipendiya berib bemalol o‘qishlari uchun imkoniyat yaratardim. Mehmonxonaning yerto‘la qismiga keng oshxona qurib, ularga shu yerda ovqat tayyorlattirardim. Oshpaz yoniga turib olib, ularning ovqatlarini men o‘zim idishlariga solib berardim. Mana shu beminat xizmatlar menga eng katta zavq bag‘ishlardi. Fabrikaning daromadidan ishchilarga ham ulush tarqatib, ularning ishga bo‘lgan qiziqishlarini yana-da ortirardim. Hammaning kuchiga qarab ish taqsimoti qilardim. Ularning huzur ichida va ertangi kunlaridan qo‘rqmay yashashlari men uchun eng katta sevinch bo‘lardi. Bularning barchasi evaziga ulardan meni duo qilishlarini so‘ragan bo‘lardim. Hech bo‘lmasa, ko‘chalardagi tilanchilarning, ochlik sababli yomon narsalarni o‘ylayotganlarning ozgina bo‘lsa ham o‘z muammolaridan forig‘ bo‘lishlari meni baxtiyor qilardi. Hozir hayotda shuursiz insonlar ko‘payib ketgan, bu jamiyatga shuurli,

mas'uliyat his etuvchi komil insonlar yetishtirib yordam qilardim. Bu kifoya emasmi!?

Hali Yodgor javob bermasidan avval, unga tasodifan tegizilgan notanish qo'lining ta'siridan cho'chib tushdi.

Ikkovlari ham bu odamga "nima bo'ldi?" deganday baravar qaradilar. Notanish odam esa o'ta samimiy muhabbat bilan Tursunning avvalgi aytgan savoliga javob berganday aralashdi:

– Ortig'i bilan, birodar, ortig'i bilan, fikrning o'zi kifoya.

Tursun bilan Yodgor hech narsa gapirishni xohlamay turib qoldilar. Notanish odam ularni qamrab olgan sukunatni buzib gapida davom etdi:

– Fabrikaga ishga kirmoqchimingizlar?

Tursun:

– Ha, – dedi.

– Ishga olmadilarmi?

Tursun:

– Yo'q, – dedi.

Yodgor notanish odamdan qiziqib so'radi:

– Siz ham ishga kirmoqchimisiz?

Notanish odam:

– Ish berisharmikan? – dedi.

Yodgor umidsizlik bilan labini burdi:

– Menimcha berishmaydi, ammo bir harakat qilib ko'ring... Kiyimingiz chiroyli ekan, balki, sizni haydab chiqarmasalar kerak.

Notanish odam g'alati bo'lib so'radi:

– Sizni haydab yubordilarmi?

Yodgor:

– Eh, shunga o'xshash-da... – dedi.

– Qanday ish so'ragandingiz?

Tursun:

– Bizga ishning shakli muhim emas. Biz bilak kuchi bilan har qanday ishni qilishga tayyormiz, – dedi.

Notanish odam Tursunning yuziga hayron bo'lib qaradi va savol berishda davom etdi:

– O'qish-yozishni bilasizlarmi?

Bu savolga Yodgor javob berdi:

– Qamoqxonada o‘lgandim.

Notanish odam:

– Siz-chi? – deb Tursunga qaradi.

– Oliy ma’lumotli kimyo muhandisiman.

Bunday ko‘rinishdagi kishining oliy ma’lumotli bo‘lishini tasavvur qilolmasdi. Lablarida ko‘ringan masxaromuz kulish bilan, beixtiyor Tursunning yuziga qaradi. “Noto‘g‘ri tushundim shekilli”, – deb takror so‘radi:

– Yuqori kimyo muhandisimi?

– Ha, yuqori kimyo muhandisi.

Tursunning javobi notanish odamni biroz o‘ylantirib qo‘ydi. Uni boshdan-oyoq ko‘zdan kechirgandan so‘ng, hayratini yengolmay ming‘iradi:

– Demak, siz muhandissiz-a?

Notanish odam Tursunning gapini hazilga yo‘ydi... Inchunin, ishonmaslikka ham haqli edi. Notanish odamning turishi Tursunni bezovta qila boshladi. O‘zida unga yolg‘on gapirmayotganini isbotlash majburiyatini his qildi:

– Balki ishonmassiz, – dedi Tursun. – Aftodahol kiyimlarni kiyib olgan odamdan ma’lumotni kutmaslik bag‘oyat tabiiy hol. Insoniylikni, ziyolilikni chiroyli kiyingan va chiroyli gapiradigan kishilardan qidirgan jamiyatda yashayapmiz. Ustiga ustak, oliy ma’lumotli muhandis, oddiy ishchi bo‘lib ishlashga rozi ham bo‘lmaydi deb o‘ylayapsiz... Hayratlanishga va so‘zlarimga ishonmaslikka sizning haqqingiz bor.

Notanish odam Tursunning gaplarini eshitgandan keyin, xato qilganini sezib, samimiy ohangda undan kechirim so‘radi:

– Haligi, kechirasiz, men unday demoqchimasdim. Siz to‘g‘ri gapirdingiz, ammo bu ham kam uchraydigan holat. Buning ustiga qo‘lingizda bebaho kasbingiz bo‘la turib ish topolmasligingiz juda katta fojea. Hozirgacha hech qayerda ishlamaganmisiz?

– Taqdir bizni hozirgacha mahkumlikda siyladi...

– Siz ham qamoqdan yangi chiqqanmisiz?

– Chiqdik, ammo uning iskanjasidan haliyam qutulganimiz yo‘q... Zero, biz hech kimga kerak emasmiz!...

Notanish odamning qiziqishi borgan sari ortib borardi:

– Balki, menga “sizning biz bilan nima ishingiz bor?” – de-yishingiz ham mumkin, ammo men yanayam aniqroq tushunolmadim. Asli gunohingiz nima edi?

– Arzimagan narsa sababli qotillik. Bu uzun hikoya, do‘stim.

Notanish odam, Tursun bilan Yodgorning yonidan ketishni xayoliga ham keltirmasdi. Ularga mehr to‘la ko‘zlari bilan qaradi:

– Ha, mayli, o‘tmishni unutaylik. Siz bu fabrikada ishlashni istagandingiz, to‘g‘rimi?

Tursun umidsizlik bilan gapirdi:

– Ish berishsa-ku, xohlardik...

Notanish odam sergaklanganday, qat‘iy ohang bilan:

– Tamom, ikkovingizning ham ishingiz bitdi, – dedi.

Yodgor bilan Tursun bir-birlariga ma‘noli qaragan holda yelkalarini qisgancha lablarini burishdan o‘zlarini tiyolmadilar. So‘ngra shu alpozda notanish odamga yuzlandilar. Notanish odam ularga parvo ham qilmasdan gapida davom etdi:

– Men shu fabrikaning xo‘jayini Ahmad Chelikjan bo‘laman.

Yodgor hamon notanish odamning gaplarini to‘satdan gapirilgan so‘zlar deb o‘yladi. Uning ustidan piching aralash kuldi va o‘z shubhalarini notanish odam yuziga aytishdan tortinmadi:

– Biroz avval biz kabi ish qidirgan bechora eding, hozir esa birdaniga fabrika xo‘jayiniga aylanding. Agar yana biroz suhbatlashsak, o‘ylaymanki prezidentga aylanasan. Eng yaxshisi “birodar”, sen fabrika xo‘jayini bo‘lish haqidagi orzuingni unutib, boshliqlardan borib ish so‘ra, biz esa yo‘limizdan qolmay ish qidiraylik.

Notanish odam o‘zi kutmagan og‘ir vaziyatga tushib qolgani afsuslandi. Qattiq xijolat bilan cho‘ntagidan taklif qog‘ozini chiqarib Yodgorga uzatdi:

– “Xayollaringiz” menga yoqib qoldi, yaxshi niyatlaringiz meni haddan tashqari hayajonlantirdi. Shu sababli o‘zimni siz kabi ish so‘rayotgan kishidek ko‘rsatib mavzuni biroz uzaytirishni xohlagandim. Endi sizdan men so‘rayman. Haqiqatan ham, shu fabrika sizniki bo‘lsa, boyagi o‘ylagan orzularingizni amalga oshirarmidingiz?

Tursun o‘ylab ham o‘tirmasdan:

– Aynan shunday, – dedi.

Yodgor, unga uzatilgan taklif qog‘ozini o‘qigandan keyin, xijolat tortib, uni egasiga qaytarib berdi. Yuzida shundoqqina pushaymonlik pardalari jilvalandi.

– Kechirasiz, afandim. Men sizdan bizni masxara qilyapsiz deb xafa bo‘lgandim.

Fabrika xo‘jayini, Yodgor uzatgan taklif qog‘ozini olib javob berdi:

– Kechirim so‘raydigan biror ish bo‘lmadi-ku! Buning ustiga sizlar menga yoqib qoldingiz. Ikkingizga ham fabrikadan ish beraman. Alloh nasib qilsa, orzularingizni birgalikda amalga oshirishga harakat qilamiz.

* * *

Bugun barcha qiyinchiliklar ortda qolgan, ochlik qo‘rquvi ichidagi tartibsiz hayot rasman tugagan kun edi. Tursun bilan Yodgor to‘quv stanogi yonida astoydil to‘qishni o‘rganishayotgandi. Ahmad bey ularni yaxshiroq ish o‘rganishlari uchun fabrikaning eng tajribali ustalaridan bo‘lgan Qodir ustaga topshirdi. Har ikkisi ham Qodir ustani jon quloqlari bilan tinglashardi. Tushunmagan joylarini takror-takror so‘rardilar. Va nihoyat, kunlar, bu ikki odamning yangi kasb o‘rganishi hayajoni ichida yo‘q bo‘lib ketdi.

Kutgan kunlari unchalik ko‘p cho‘zilmadi. Juda qisqa vaqt orasida ishlashlari uchun ularga mustaqil stanok berildi. Haqiqiy ishchi sifatida ish boshladilar. Qachon bir-birlariga qarasalar, ko‘zlarining ichi kulardi. Kulardi va muvaffaqiyatlar shukronasini sevinch bilan qultumlab ichishardi.

Halol va to‘g‘rilik bilan yaxshi ishlashlari sababli qisqa vaqt ichida ular muvaffaqiyatga erishdilar. Boshqa ishchilardan ijobiy farqlari borligi idora xodimlari tomonidan gapirila boshlandi. Ularni doimo o‘z nazoratida tutgan fabrika egasi Tursun bilan Yodgorga ham endi uzil-kesil ishonch bildirdi. Ayniqsa, Tursunning harakatlari rahbarni haddan tashqari hayajonlantirdi. “Yuqori kimyo muhandisi” deb beixtiyor pichirlardi va chuqur-chuqur o‘yga toldi.

– Ha, yuqori kimyo muhandisi...

Yodgor tirik hayotga bog'lanib qoldi. Endi u zavq bilan ishlar va buning orasida to'y taraddudini ham ko'rardi. O'zlari uchun munosib joy deb bilgan fabrikadan Keriman xola bilan Elifga ham biror ish topishni o'ylandilar. Buni Ahmad beydan iltimos qildilar. Ahmad bey bu iltimosni mamnuniyat bilan qabul qilib, kelgusi oy boshida Keriman xola va Elifni ish boshlashlari uchun kerakli buyruqni berdi. Tursun bilan Yodgor o'zlarida yo'q xursand edilar.

Keriman xola bilan Elif ham fabrikada ishlaydigan bo'lishdi. Endi vaqt atalmish ko'rinmas borliq ularning barcha orzularini qo'llab-quvvatlab o'tardi.

Fabrikada o'zaro kuchli musobaqa boshlandi. Bu musobaqa qolgan ishchi xodimlarning Tursun bilan Yodgordan o'rnak olish musobaqasi edi. Yana ham to'g'rirog'i shu ediki, ishchilar ulardek bo'lishga harakat qilishardi. Fabrikada Tursun tutgan o'rin juda katta edi. U qisqa vaqt ichida fabrikadagilarga maslahat beradigan odam darajasiga etdi. Uning bu darajaga kelishiga asosiy sabab keng dunyoqarashi va komil inson bo'lganligi edi. Hayot va hayotiy tajribalar uni fikran mustahkam, aqlan yetuk darajaga yetkazgandi. Haqli ravishda o'z-o'ziga ishonar va gohida Yodgorga shunday derdi:

– Men senga aytmaganmidim, Yodgor? Sabrli kishi agar o'jiz bo'lmasa, albatta, qahramon bo'ladi. Qara, biz bunga erishdik. Mahdud tushunchani va og'ir kunlarni irodamizga tayangan holda yengdik, mana endi, biz qorong'u kechalarga oppoq pardalar osdik.

Tursun bu so'zi bilan o'tmishdagi tushunchalarning xato ekanligi va sabrning qutqaruvchiligini Yodgorga anglatmoqchi edi.

Fabrikator Ahmad bey, bu oqshom ma'nosiz bir dard bilan aftodahol uyga qaytdi. Ishtahasiz tanovuldan keyin, sokin holatda o'z xonasiga kirib, kitob o'qib yuragini yozmoqchi bo'ldi. Kitob javonidan beixtiyor bitta kitob olib ish stoliga o'tirdi... Ovoz chiqarmasdan o'qiy boshladi. O'qigan sari yuragidagi siqilish kamayishi o'rniga battar kuchaydi. Kitobdan o'qigan hadis uni tubsiz tushunchalar olamiga kiritib qo'ydi.

Bu hadis, badavlat kishilarning kambag'allarga nisbatan bo'lgan mas'uliyatlari haqida edi. O'qiyotgan kitobni yopib chuqur o'ygatoldi. Orqasidan o'z-o'zidan so'radi:

– Men Allohning quli emasmanmi?! Bu hadis men uchun ham aytilmayaptimi? Allohning menga ehson qilgan boyliklari evaziga, hech bo‘lmasa molimning qirqdan birini zakot sifatida ehson qilayapmanmi?

Chuqur nafas oldi. Yuzidagi chiziqlar ichki dard bilan birlashib afti burishib ketdi. Xuddi shu alpozda o‘ziga savol berishda davom etdi:

– Yoshim ellik beshga bordi... Har kuni izma-iz yaqinlashayotgan o‘lim sharpasi bir kun kelib mening eshigimni ham taqillatmaydimi? Fabrikalarim, banklarda turgan millionlarim men bilan birga ketadimi? Shuncha boylik evaziga, ko‘zlarim yumilganda, xayrli duo qiladigan insonlar foydasi uchun biror narsa qoldira oldimmi o‘zi?

O‘tmish hayotini eslab, uzundan uzoq afsuslar dunyosiga g‘arq bo‘ldi va o‘z-o‘zidan uyalib ketdi. Ayni shu zahoti miyasida bir qancha tushunchalar paydo bo‘ldi. Birozdan keyin, nimanidir o‘ylab topganday bo‘lib atrofga qaradi. Xayoliga o‘g‘li keldi. Endigina o‘n yetti-o‘n sakkiz yoshga kirgan, litsey talabasi bo‘lgan o‘g‘lini o‘z yoniga chaqirdi.

Atilla baland bo‘yli, jingalak sochli, uyatchan o‘smir edi. Otasi chaqirganini eshitib, o‘qiyotgan kitobini berkitdi-da, uning yoniga keldi. Ahmad bey o‘g‘liga boshdan-oyoq nazar solgandan so‘ng, yonidagi stulga imo qildi.

Atilla ko‘rsatilgan stulga asta o‘tirib, otasining ko‘zlariga hadik ila qaradi. Otasi yumshoq til va bosiqlik bilan unga xitob qildi:

– Dars qilayotganmiding, o‘g‘lim?
– Ha, otajon, dars qilayotgandim, biror ishingiz bormi?
– Yuragim biroz siqildi-da, o‘g‘lim; ota-o‘g‘il bir dardlashaylik, degandim.

Ahmad o‘yiana-o‘ylana o‘g‘liga qaradi:

– Miyamni kemirayotgan ayrim javobsiz tushunchalarni oxiriga yetolmayapman. Menga iztirob berib, tinmay kattalashayotgan dardimga ozgina bo‘lsa ham malham bo‘larsan degan o‘y bilan chaqirdim.

Atilla nima bo‘layotganini tushunolmadi, rangi birdaniga o‘zgardi va qiziqib otasidan so‘radi:

– Sizni shunchalik qiynab, azob berayotgan tushunchalar nima ekan o‘zi?

Atillaning xavotirga tushayotganini ko‘rgan Ahmad bey bir nafas tinchlandi va gapida davom etdi:

– Hozir tushuntirib beraman, o‘g‘lim. Shu bilan birga senga aytadigan ayrim gaplarim (vasiyatnoma desa ham bo‘ladi) ham bor.

Chuqur xo‘rsindi-da, asta gap boshladi:

– Senga ishonaman. So‘zlarimga yaxshilab quloq sol va payti kelganda aytganlarimni aynan o‘rniga qo‘y!

– Sizning har bir so‘zingiz menga buyruqdir, otajon!

Ahmad bey o‘g‘liga ishonganday mamnun ko‘rinardi:

– Bunga shubham yo‘q, Atilla, – dedi. So‘ngra o‘g‘liga tushunchalarini asta-sekin ayta boshladi. Atilla bor vujudi bilan otasini tinglardi.

– Bilasan, uchta fabrikamiz va banklarda anchagina pulimiz bor. Ko‘zlarim bu yorug‘ dunyodan yumilgan paytda, menga eng yaqin bo‘lgan kishi sen bo‘lasan. O‘lim inson uchun yaralgan, o‘g‘lim. Har jonzot foniidir. Achchiq haqiqatni inson unchalik eslashni istamasa ham, u o‘zini hamisha, har soniyada eslatib qo‘yishga qodir. Shunisi ham haqiqatki, kim kimdan avval o‘tishini hech kim bilolmaydi, biroq men o‘zimni shu manzilga yaqinroq his qilmoqdaman. Shuning uchun, ba‘zi narsalarni hozirdan senga eslatib qo‘yishni joiz deb bildim. O‘lganimdan keyin, barcha mulk va mollarimizni naqd pul shaklida hisoblab, qirqdan birini, xayriya jamg‘armalariga, vaqfiyalarga, bilim maskanlariga, yordamga muhtojlarga, albatta, tarqatasan. Bu gaplarim senga ham qattiq ogohlantirish, ham vasiyat hisoblanadi. Endi esa meni qiziqtirgan narsa shuki, sen otangning bu qarashlariga qanday javob berasan?

Atilla ota gapini diqqat bilan tingladi. Faqat otasining keyingi savoliga har qancha urinsa ham javob topolmadi. Bir necha daqiqa o‘ylanib, sukut saqlagancha javob qidirdi. Atillaning jim turishi Ahmad beyni tashvishga soldi. Hatto o‘g‘lining yuz ifodalardan ma‘no chiqarishga ham ulgurdi. Birozdan keyin Atilla bergan javob uni qoniqtirmagandi. O‘g‘lidan kutmagan javobni eshitib yuzlari burishdi.

– Mol-davlat sizniki emasmi, otajon? Ishingizga hech kim aralashmasa; o‘zingiz ham bu xulosalaringizni hayot ekaningizda mukammal qilib amalga oshirishingiz mumkin-ku. Har narsaning salbiy tomonini avvaldan o‘ylashingiz kerak. Agar men ham siz singari o‘lim qo‘rquvi bilan yolg‘iz qolganimda, o‘zinga eng yaqin biror kishiga siz tayinlayotgan narsalarni aynisini aytsam, bu qanchalik to‘g‘ri bo‘lishi mumkin? Yana to‘g‘rirog‘ini o‘zingiz bilasiz...

O‘g‘lidan kutgan javobini ololmagan Ahmad bey, xomush bo‘lib qoldi. So‘rayotgan xayollari bir zumda suvga tushgan toshday zim-ziyo bo‘ldi:

– Demak, shunday-a? So‘zlaringdan hech narsani tushunmadim. Kutgan javobim bu emasdi. Men senga vasiyat qildim, sen esa menga nasihat qilayapsan.

Otasining so‘zlari, Atillaning ustiga og‘ir yuk bo‘lib tushdi. Qattiq xijolat tortdi. Tortinib otasiga javob berdi:

– Men sizning vasiyatingizni bajarmayman demadim, meni to‘g‘ri tushuning...

Vaqt bir zumda o‘tdi. Soat tungi o‘n ikki bo‘ldi. Bu hol shaharda elektr uzilib, chiroqlarning so‘nishi bilan tugadi. Ikkovlari ham sukut ichida elektr chirog‘ining qayta yonishini kutdilar.

Shahar qorong‘ulikka taslim bo‘lgandi. Uyning hovlisidagi ovchi it uvillab kechaning jimjitligini buza boshladi. Itning achchiq-achchiq uvillashi Ahmad beyni g‘alati holatga tushirib qo‘ydi. U nimadandir cho‘chiyotgandi. Zero u bunday vaziyatlarda birinchi marta shunday harakat qilishi edi.

Sarosima bilan o‘tirgan joyidan shahd ila turib o‘g‘liga cho‘ntak fonarini topishni buyurdi. Atilla paypaslaganicha, stol ustidagi zanjigalkani olib yoqdi. Zanjigalkaning zaif nuri bilan yo‘lakni topib xonadan chiqdi. Birozdan keyin fonarni topib otasining yoniga keldi. It yana o‘shanday ovoz bilan uvlashda davom etardi.

– Uuuuuuuuuu, uuuuuuuuuuuuu...

Ahmad bey shoshilib xonasidan chiqarkan:

– Hovlida nimadir bo‘lyapti, bu it hozirgacha bunday hunar qilmagandi, – deb Atillani ergashtirib yura boshladi. Fonarning zaif yorug‘ligi bilan ota-bola hovligacha chiqishdi. Hovli gul va daraxtlar bilan to‘la edi. Tun ustiga qorong‘ulik o‘z choyshabini yop-

gandi. Oqshomgacha hovlida zavq bilan aylangan Ahmad bey hozir qayerga qadam bosishini bilmasdi. Tavakkal qo'ygan qadamlari bilan sarosima ichida yurarkan, o'g'liga tez-tez e'tiroz qilib baqirardi:

– Fonarni tanamga emas, yo'limga qarat...

Atilla otasining shuncha aytishiga qaramasdan fonarni uning tanasiga tutardi. Birozdan keyin Ahmad bey beixtiyor odimlab yura boshladi. Birdaniga oyog'i qattiq jismga tegib qoqildi-da, yerga yiqilib tushdi. Ahmad bey yerda og'riq azobidan inqillab yotganida, elektr nurlari atrofni yoritib yubordi. Itning tinmay uvlashi ham atrof yorishgach tindi. Ahmad beyning yuzi qon aralash tuproq bilan bo'yalib ketgandi. G'azabli tuyg'ular bilan qo'lida fonar tutib unga tikilib turgan o'g'li Atillaga qaradi. Ahmad beyning yashin singari qarashlari o'g'liga o'qdek qadalgan va buning natijasida Atilla qattiq qayg'uga tushgandi. Ahmad bey tortgan azob ta'sirida farzandiga aytish mumkin bo'lgan eng og'ir haqoratni og'ziga oldi:

– Sen ham farzandmisan?! Ming afsus, sen uchun qilgan mehnatlarimga... Seni oq yuvib oq tarab, g'amingga hamdard bo'lib, xursandliging bilan baxtiyor bo'lgan otangga shuni ravo ko'rdingmi?! Necha martalab fonarni tanamga emas, yo'limga qarat deb yolvordim, ammo sen meni yiqilishimni bila turib yorug'likni ustimga qarataverding. Bu ishing, menimcha, birdaniga miyangga kelgan bir zumda barcha boyligimga osonlik bilan erishish hirsini emasmikan?!. Noqobil bola... Men esa senga... Qanday yaxshi, podani bo'riga ikki qo'llab topshirgan kabi senga vasiyat qilibman, – deb afsuslandi.

Cho'ntagidan chiqargan ro'molchasini qonli yuziga bostirdi-da, zarda bilan uyiga qaytdi. Atilla qo'lida fonar bilan otasi orqasidan qaraganicha toshday qotib qoldi. Birozdan keyin gunohkorona qadamlar bilan asta yurib otasi orqasidan uyga kirib ketdi...

Bo'lib o'tgan voqea Atillani haddan ziyod qayg'uga soldi. Hozir biror kishi tegib ketsa, dod solib yig'lab yuborgudek edi. Aqlini tanigandan beri birinchi marta otasiga qarshi aybli ish qilgandi. Boyagiga o'xshash gaplarni hayoti davomida biror marta ham eshitmagan edi. Shu sababli mash'um voqea uni karaxt holga soldi. Vujudini qiynayotgan kuchli og'riq va miyasidagi favqulodda taajjub uning ustidan bosib, yuragini ezdi.

NOQOBIL FARZAND

Ahmad bey haddan tashqari xafa edi. Darrov xonasiga kirib, chuqur o'yga soldi. Biroz o'tgach, o'g'li Atillaning ro'parasida unga qarab turganini ko'rdi-da, battar jig'ibiyroni chiqdi.

Atilla uzr so'rash niyatida, otasiga ming xijolat bilan qaradi-da, yolvorgan ohangda dedi:

– Yuzingizga dori-darmon yoki malham surmaysizmi?

Ahmad bey nafrat bilan Atillaga boshdan-oyoq nazar soldi va tishlarini g'ijirlatib unga baqirdi:

– Yuzimdagi qontalash mayda qum zarralari va qonimga aralashgan zararli mikroblar ham sen beradigan shifobaxsh doridan foydalidir. Yo'qol!! Chiqib ket!!! Noqobil bola!

Atilla bu darajadagi haqoratni ko'tara oladigan darajadagi irodali yigit emas. Birozdan keyin uning ko'zlaridan vujudidagi achchiq iztirobning po'rtanasi oqa boshladi. Xo'rsina-xo'rsina nimalardir deb duduqlandi o'ziga-o'zi:

– Meni... mmeen... i... qattiq xafa qildingiz, otajon!

Ahmad bey Atillaning ahvoliga mutlaqo achinmadi. Shu holatda o'g'liga qarab baqirdi:

– Shuncha qilgan ishingdan keyin ham seni bag'rimga bosib tabriklashim kerakmi?! Betarbiya bola!

Atilla o'zini gunohsiz ekanligini otasiga tushuntirish uchun qo'lidan kelgan barcha harakatlarni qildi va yolvora boshladi:

– Meni noto'g'ri tushunmang, otajon! Biroz oldin menga qilgan vasiyatlaringizga hayotiy bir misol bilan javob bermoqchi bo'lgandim. Ammo bu fikrim teskarisiga aylanib ketdi. Natija esa judayam yomon bo'ldi. Til insonning his-tuyg'u va orzularini to'la-to'kis tarjima qilolmaydi. Qarang, hozir ham men sizga o'z niyatimni anglatolmayapman.

Atilla boshini gunohkorday quyi soldi.

Ahmad bey esa o'g'lining gapiga faqatgina labini burib piching bilan javob berdi:

– Bo'lib o'tgan hodisaning tushuntirish mushkul tarafini men ko'rmayapman. Ustiga-ustak bu ishdan yaxshi niyat qidirishing esa juda kulgili.

Ahmad bey ishonmasdi, ammo Atilla ham o‘z tushunchalarini otasiga anglatishda qiynalardi.

– Kechirasiz, otajon, chiroq o‘chmasdan oldingi gaplaringizni yana bir bor takrorlay olasizmi?

Axmad bey zarda bilan:

– Yo‘q! yo‘q, so‘zlarimni hammasini qaytarib oldim. Avvalgi niyatim butkul yo‘qoldi, – dedi.

Atilla qaysarlik qilib o‘sha gapni yana takrorlab, otasidan so‘rashdan boshqa yo‘lni topolmasdi:

– Unday bo‘lsin demadim. Faqat o‘sha fikrlaringizga qaytaylik dedim, xolos.

Og‘riqdan burishib ketgan Ahmad bey yuzlarida iztirob chiziqlari yana ko‘payganday bo‘ldi. U mavzuni tugatmoqchi bo‘lib qisqa gapirdi:

– Men o‘lganimdan keyin molimning qirqdan birini kambag‘allarga va beva-bechoralarga hamda savobli qurilishlarga bag‘ishlashingni istagandim.

Atilla biroz tinchlandi. Endi otasiga bermalol javob bera olardi:

– Ha, otajon, – dedi shoshib. – Men ham noxush hodisa bilan sizning istaklaringizga javob berayotgandim.

Ahmad bey tez-tez Atillaning gapiga aralashib unga piching qilardi:

– Fonarni shuncha aytsam-da, boshqa yoqqa ataylab tutib, meni yorug‘likdan mahrum qilishing... menga hamma narsani tushuntirib bo‘ldi. Endi bekorchi safsatalar bilan boshimni qotirma...

– Men hazillashmayapman, otajon, sizga nomaqul bo‘lgan yuqoridagi harakatim haqiqatan ham vasiyatlaringizga javob edi, meningcha. Demoqchi edimki, sog‘ paytingizda qilgan savob ishingiz, oxiratda o‘z qo‘lingiz bilan yo‘lingizga tutgan fonarga o‘xshaydi. Siz uchun boshqa kishining qilgan muruvvati esa, biroz avvalgi kabi, faqatgina ustingizni yoritib, oldingizdagi qorong‘ulikni oydinlata olmagan nurga o‘xshaydi. Shunda ham meni gunohkor deb hisoblayotgan bo‘lsangiz, meni yana bir bor kechiring, otajon?!

Atillaning oxirgi so‘zlari Ahmad beyga kuchli ta‘sir qilib hayajonlantirgan va uni ancha yumshatib qo‘ydi. Orada bo‘lib o‘tgan fikrlar

muhokamasini qilgandek bo'ldi va chuqur o'ylandi-da, pushaymonlik bilan o'rnidan turdi. Atillaga qaradi. Bu kichik boladagi ibratomuz fikrlar asosi uning o'qigan kitoblari va ustozlari tomonidan hosil qilingani shundoqqina bilinib turardi. Ahmad bey hislar og'ushidan ta'sirlanib, ichki bir ezilish bilan Atillani bag'riga bosdi:

- Atilla, yaxshi niyatli, keng fikrli bolaginam, shu ondagi sevinchimning cheki yo'q. Zero, bu quvonchim biroz avvalgi xafaligim va senga bo'lgan yomon munosabatimdan ancha kattaroq. Xato qilish insonlarga xos narsa. Qalb haqiqatni aniq ko'rolmaydi. Men ham adashishim mumkin, bu tabiiy. Sen bergan ibratomuz fikrlar umrim bo'yicha mening hayot nurim bo'lib qoladi. Mening yagona orzum seni ana shu tushunchalarning o'zida mujassam etgan inson bo'lib qolishingdir. Mening eng katta dardim orqamda men uchun foyda beradigan biror narsa qoldirolmasligim edi. Holbuki, men jamiyatga sen kabi iymonli va fazilatli bir solih farzand tashlab ketayotgan ekanman...

* * *

Keriman xola va Elif fabrikadagi ishlaridan juda mamnun edilar. Ertalab hammasi birga ishga borar, ishdan so'ng, kechki payt yana birgalikda uyga qaytishar edi.

Elif bilan Yodgorning to'y tayyorgarliklari ham nihoyasiga yetib qoldi. Tursun va Keriman xola ularga qo'llaridan kelganicha yordamlarini ayamadi. Shunday oila qurilayotgandiki, u juda baxtli va juda sodda edi. Hammasi o'sha kunni sabrsizlik bilan kuta boshlashdi. Bir-birlariga pok va'dalar berishdi. O'zaro beg'ubor sevgilarning eng haqiqiysini va eng sharaflisini bir-birlariga taqdim qilardilar. Xullas, yangi oila eshigining ochilishini hammalari qiziqish bilan kuta boshlashdi. Kutishardi, kutishardi... Va...

* * *

Fabrikaning o'ng tarafdagi katta bo'sh maydonga, hamma uchun sirli bo'lgan, nima ekanligini hech kim bilmaydigan katta bir inshoot qurila boshlandi. Qisqa vaqt ichida tezlik bilan barpo qilinayotgan imorat bitishiga yaqin kelib qolgan bo'lsa ham, uning nima ekanligini hali-hanuz hech kim bilmasdi.

Qattiq urinishlar va mehnat natijasida muhtasham bir bino dunyoga keldi. Nihoyat, Ahmad bey binoni tantanali marosim bilan qabul qildi. Marosimdan so'ng Ahmad beyning birinchi ishi Tursun bilan Yodgorni ziyorat qilish bo'ldi. Ular ish ustida edilar. Ahmad bey ularning yonlariga kelib, hayrat bilan tikildi. Keyin horg'in bir ovoz bilan ularga:

– Hormanglar, yigitlar, – deb kelganini bildirdi.

Tursun va Yodgor ovoz egasiga muhabbat bilan yuzlandilar.

– Xush kelibsiz, afandim, – deb ishlarida davom etdilar. Ular-ning harakatlaridan fabrika xo'jayini xursand bo'lgan edi. Ahmad bey yonida turgan Tursunning yelkasiga ohista urib qo'ydi. Hurmat bilan darrov o'zini to'g'rilab olgan Tursun ish stanogini to'xtatdi:

– Eshitaman, biror ishingiz bormi, afandim? – dedi.

Ahmad bey Tursunning savoliga javob ham bermasdan Yodgorga dedi:

– Yodgor, mashinani o'chir.

Ahmad bey:

– Hozirdan e'tiboran, ikkingiz bu ishdan bo'shatildingiz, – dedi.

Bu gapni eshitgach, ikkalasi birdaniga hang-mang bo'lib qoldi va yuzlari burishib ketdi.

Bir og'iz ham so'z aytolmay, ma'yus tortdilar.

Ahmad bey gapida davom etdi:

– Chunki sizlar bu ishga mos odam emassizlar.

Tursun bu gapni eshitib sabr qilib turolmadi va baland ovoz bilan Ahmad beydan so'radi:

– Biror xato ish qilib qo'ydikmi?

Ahmad bey:

– Katta xato... – dedi.

O'zlari bilmagan holda xato bilan ularning ayblanishi rangini o'zgartirdi. Yodgor tomog'ida tiqilib qolgan gaplarini hirs bilan tashqariga chiqardi:

– Fikrlaringizga tushunolmadik, ochiqroq gaplashaylik. Bizga qilgan yaxshiliklaringiz evaziga bu og'ir ayblovlaringizga bo'yin egmaydigan izzat egasimiz chog'i...

Ahmad bey haliyam avvalgiday beparvo edi:

– Juda yaxshi, nima xato qilganingizni bilmoqchi bo‘lsangiz, men bilan yuring.

Ular hech narsani tushunmasdan, g‘alati tushunchalar og‘ushida horg‘in harakatlar bilan Ahmad beyning orqasidan bordilar. Ahmad bey yangi qurilgan bino oldida to‘xtab qoldi. Ular bilan birgalikda, binoni boshdan oyoq ko‘zdan kechirib chiqishdi va Ahmad bey Tursun bilan Yodgorga qarab:

– Bu bino nima uchun qurilganiga hech qiziqdingizmi?

Tursun past ovoz bilan dedi:

– Hamma ishchilar qatori...

Ahmad bey:

– Sizningcha bu nima uchun qurilgan bo‘lishi mumkin? – deb so‘radi.

Yodgor hayajon bilan gapga aralashdi:

– Menimcha, bu bino Tursun ‘akaning xayollarini ro‘yobga chiqarish maqsadida qurilgan kambag‘allar uchun turar joy bo‘lsa kerak, – dedi.

Ahmad bey ich-ichidan kelgan kulgini zo‘rg‘a to‘xtatib, biroz avvalgi soxta ko‘rinishidan haqiqiy holatiga o‘tdi:

– Ha, juda to‘g‘ri o‘ylabsizlar. Ho‘, o‘sha kuni sizga so‘z berib, nasib qilsa, bu yaxshi niyatlaringizni birgalikda amalga oshiramiz degandim. Endi ishingiz yana ham og‘irlashadi. Mas’uliyatingiz ortadi. Bu vazifani ham a‘lo darajada bajarishlaringizga iymonim komil. Ha, yigitlar, siz ko‘rib turgan bu bino, fabrikada ishlaydigan kambag‘al va hech kimi yo‘q kishilarning yotoqxona va oshxonasidir. Bundan tashqari o‘qishga boradiganlar uchun alohida o‘quv xonasi ham bor. Qisqa vaqt orasida bu fabrikadagi ishchilarni nari-gi ikki fabrikaga o‘tkazishni rejalashtirdim. Bu yerda hozircha usta darajasidagi ishchilar o‘rgatuvchi sifatida vaqtincha qoladilar xolos. Qolgan ish o‘rinlarini esa siz to‘ldirasiz. Universitetda o‘qiyotgan o‘n, o‘n bir nafar nochor talabani bu yotoqxonada qolishi uchun joy bering. Xayolingizda ham sizga azob beradigan, dardiga malham bo‘lg‘ingiz keluvchi kishilarni, ishsizlikdan bir burda non uchun tilanayotgan, yomon yo‘llarga kirib ketishga majbur bo‘lgan tul va yetimlarni surishtirib, ularga mos ish va yashash joylari bo‘lmaganlar uchun yotoqxonadan joy bering. Fabrika ikki qismdan iborat.

Bir bo'limida ayollarni, bir bo'limida erkaklarni ishlatasiz. Yotoqxona ham shu tariqa qurilgan.

Har ikkisi ham Ahmad beyni diqqat bilan tingladilar. Sevinchdan ko'zlari porlardi. Ahmad bey Tursunning ko'zlariga qarab, so'zida shunday davom etdi:

– Fabrikani boshqarishni senga topshiraman. Yodgor esa senga yordamchi bo'ladi. Ha, aytgancha, aqlimga kelganda aytib qo'yay, Tursun, sen yuqori kimyo muhandisi eding, to'g'rimi?

Tursun kulimsiradi. Uning bu tabassumi Ahmad beyning savoliga javob bo'ldi. Ahmad bey Tursunga qarab dedi:

– Endi o'z mutaxassisligingga qaytmoqdasan. Orqa tarafdagi binoning nima ekanligini aytmadim chog'i. U yer bo'yoq zavodi. Bir tomondan to'quvchilik fabrikasida, bir tomondan bo'yoq zavodida ish boshqarasan. Alloh bu ishlaringizda doimo madad bersin.

Yodgor beg'uborlik bilan:

– Tursun aka, barcha yaxshi xayollaringiz ro'yobga chiqdi deb o'ylaysizmi? – dedi.

Tursun jiddiylik bilan javob berdi:

– Bandasi niyat qiladi, Alloh qaror qiladi. Biz niyat qildik. Yaxshi ishlar xususida niyat qilaver, zero niyatda hech qachon riyo bo'lmaydi...

* * *

Yodgor va Tursun Ahmad bey topshirig'i bilan bir necha kun shaharni birma-bir aylanib chiqdi. Topgan kishilari ustida jiddiy surishtiruv ishlarini boshlab yubordilar. Yillardan buyon o'zlariga uzatiladigan qo'llarni kutayotgan kimsasiz va qarovsiz kishilar baribir umidsiz edilar. Yodgor bilan Tursunning takliflari, go'yo ularga masxara qilinayotganday tuyuldi. Va nihoyat, ko'p o'tmasdan, aniqlab, surishtirilgan kishilarning ro'yxati Ahmad beyga taqdim qilindi. Ahmad bey ro'yxatni o'qimasdan avval Tursun ular haqida batafsil ma'lumot berdi:

– Sulaymon Bo'zbey – poyafzal moylovchi. Ammasining uyida turadi. Ota-onasi yo'q. O'n uch yoshda, o'rta maktabga boradi.

Yusuf Keskin – hammol. Armiyadan yaqinda kelgan.

Shoziya Erkin – o'n to'rt yoshli qiz bola, tilanchilik qilib kasal onasiga qaraydi.

Muradiya Shenol – qirq yoshda. Maktabga boradigan ikki bolaning onasi. Kir yuvib tirikchilik qiladi.

Ibrohim O‘rs – bir oyog‘i taxtadan, ko‘chaga badarg‘a qilingan o‘smir tilanchi.

Gulbeyaz Olmos – o‘g‘li va kelini tomonidan tashlandiq bir uyga qoldirib ketilgan, qo‘shnilari olib keladigan bir luqma ovqatga muhtoj...

Yolchin Titiz, Salim Etish, Sulaymon Sodiq – shaharning har xil qishloqlaridan kelgan, bir xonali kechaqo‘noqlarda yashab, maydachuyda narsalar sotib o‘qiydigan uch nafar universitet talabalari... Va ularning o‘zlari qidirib topgan, qiyin sharoitlarda o‘qiyotgan yana uch talaba. Bundan avval ham aytganlarim bilan birgalikda hammasi bo‘lib oltmish kishi. Ular biz bergan umid sevinchi ichida sizning buyruq va ruxsatingizni kutmoqdalar, afandim!...

Tursun ro‘yxatni o‘qib tugatishi bilan Ahmad beyning yuziga qaradi. Ahmad bey yumshoqlik bilan Tursun va Yodgorga xitob qildi:

– Sizlarga chin ko‘ngildan rahmat aytaman. Say‘i-harakatlar-ingiz natijasida, Allohning inoyati bilan bu yerda shuncha qarovsiz kishining hayoti bugundan boshlab kafillandi. Qo‘lni qo‘lga berib qilmoqchi bo‘lgan bu xayrli ishlarimiz, biroz bo‘lsa ham vijdonlarimizdagi zangni o‘chirar deb o‘ylayman. Ertadan qoldirmasdan bu ro‘yxatda ismi yozilganlarga yotoqxonadan joy bering. Yotoqxonadan joy berilganlar bilan o‘z uylarida qoladiganlarning maoshlarida farq bo‘lsin... Ha, aytgancha, unutayozibman. Keriman xolani fabrika va yotoqxonaning ayollar qismiga mudira qilib tayinlang. Juda ham tajribali ayol. Keriman xolaning fikrlari ularga ham asqotib qolishi mumkin. Elif esa uning yordamchisi bo‘lsin. Xuddi siz kabi...

* * *

Bugun 20-avgust. Juma tongi. Fabrikaning eski havosi batamom o‘zgardi. Yap-yangi chehralar bu huzur panohgohi tagida to‘planib ish o‘rganish uchun astoydil berilib ketdilar.

Ustalarning samimiy harakatlari, katta-kichik, yangi ishchilarga kasbni mukammal o‘rganishlarida katta rol o‘ynagandi. Yodgor va Tursunning diqqatli nazoratlari, har bir inson bilan uning holiga

qarab muomala qilishlari ishchi-xodimlar orasida cheksiz quvonch uygʻotdi. Bu fabrika, har tomonlama ogʻir hayot dengizida boʻgʻilishdan qutulib qolgan insonlarning najot qalʼasiga oʻxshardi. Bu hayotga yangi qaytishning eng jonli va yorqin misoli edi...

Bu fabrikada ish oʻrgatish uchun qolgan ustalarni oʻqituvchi, Tursun bilan Yodgorni esa rasmiy rahbar deb qabul qilsak, fabrika hozircha bir maktab edi. Ayrim kamchiliklarni hisobga olmaganda, oʻqitish davri katta muvaffaqiyat bilan tugallandi.

Hayotda kichik yaxshiliklarga ahamiyat qilinmaganiday, kichik yomonliklarni ham koʻzda yiriklashtirilishi oddiy haqiqat.

Yaxshi niyatlar baʼzan notoʻgʻri tushunilishi natijasida yomon natijalar keltirib chiqarishi mumkin. Fabrikada ham bunga oʻxshash hodisalar boʻlgan. Va yangi ishchilar bu voqeani unutilmaydigan xotiralarning eng boshiga qayd qilib orqalarida qoldirdilar.

Fabrikada ish va yashash uchun yotoqxonadan joy berilganlar orasida oʻn uch-oʻn toʻrt yoshlaridagi boʻlgan ikki bola haqida hikoya qilaylik. Ularning xotiralari fabrika xoʻjayinidan oddiy ishchisigacha barchani hayajonlantirgandi. Hodisa bolalarning stanoklarni ishlata oladigan paytga toʻgʻri keladi. Tursun qarama-qarshi stanoklarda ishlayotgan Nodim va Muzaffarning ishlashlarini zimdan nazorat qilardi. Stanogining yonida ishlamasdan turgan Nodimning harakatlari Tursunda qiziqish uygʻotdi. Nodimning ishlay turishi bilan birga, Muzaffarning gʻayrat bilan ishlashini ham tomosha qilardi... Muzaffar baʼzan doʻstiga qarab-qarab qoʻyardi. Koʻzlarida nafrat toʻla edi. Tursun bu ajib sirli manzarani tomosha qilishdan zerikdi... Qoʻlini Nodimning sochlariga olib borib, uni siladi va unga savol berdi:

– Sening isming nima?

Nodim yerga mixlaganday pastga qarardi. U sovuq ovoz bilan javob berdi:

– Nodim...

– Chiroyli isming bor ekan. Nimaga ishlaymaysan? Nodimning lablari bir-biriga yopishib qolganday edi:

– ...

– Kasalmisan yoki?

Nodim faqatgina “yoʻq” deganday boshini qimirlatdi. Tursun shunday yumshoq muomala bilan davom etdi:

– Biror narsadan bezovtamisan, yoki yuraging siqilyaptimi?
Nodimning sukuti hech buzilmasdi. Tursun qaysarlik bilan davom etdi:

– Yaxshi, ammo, bunday jim turib o‘ylanish bilan biror narsa yechilmaydi-ku. Seni nima xafa qildi, aytgin, bir chorasini topamiz?

Nodim xo‘mrayib, sovuqlik bilan stanogi tomonga qaradi. Horg‘in harakat bilan o‘ng qo‘lini tepaga ko‘tarib ko‘rsatkich barmog‘i bilan stanok tishlarini ko‘rsatib:

– To‘qiyotganda tishlarining bir qismi sinib qoldi, – dedi.

Tursun ma’noli kulimsiradi. Bir stanokka, bir Nodimga qaradi va yana qo‘llarini Nodimning boshini shafqat bilan siladi:

– Sening xafa bo‘lgan narsangga qara-yu.

Gaplariga urg‘u berib gapirardi:

– Atayin sindirmagandirsan, singisi kelgandir, sinibdi-da, hozir texnikni chaqirtirib ta’mirlatamiz. Qani, endi sen o‘zingga qara, bunday ishlar bo‘lib turadi.

Tursunning ko‘zlari o‘rash stanogiga tushdi:

– Sen g‘ayratli bolaga o‘xshaysan. O‘ylaymanki, sening yuraging siqilishi ishsiz qolganingga bo‘lsa kerak. O‘z mashinang tuzalguncha bu stanokda ishlab tur. Qani, bo‘laqol endi, – deb yana boshini silab ko‘nglini oldi.

U yurardi, ammo Muzaffarning nafrat to‘la qarashlari hali ham Nodimni ta’qib etardi...

Nodim xo‘mrayganicha “mayli” deganday boshini silkitdi va o‘rash stanogi tomon yurdi.

Manzara Tursunning miyasida bir necha savol uyg‘otgan bo‘lsa ham, bu hodisaning ustida ko‘p turmay, ketishni ma’qul ko‘rdi.

Nodimning stanogi ta’mir qiliniboq unga topshirildi. Biror ma’no bermagan xayollar ichida ishlashda davom etdi. Nodimning bu holi Muzaffarning diqqatini yana o‘ziga tortdi. Uni umuman nazardan qochirmasdan ko‘z qiri bilan nazorat qila boshladi.

Nodim atrofdagilarning beparvo vaziyatini poylar edi. U ko‘proq Muzaffarning biron xayolga berilib, u tomonga qaramasligini kutardi. Va nihoyat kutgan vaqti ham kelganday bo‘ldi. Stanogni ta’mir qilingan joyidagi tishlarini yana sug‘urib oldi. Aslida bu Muzaffarning beparovligi emas, balki unga bu fursatni

berib, do'stining haqiqiy yuzini ko'rmoqchi bo'lgandi. Endi ko'p chidolmadi. Yana qovog'i soliq, bo'ynini aybdorday egib olgan Nodimning yoniga yaqinlashdi.

Asabidan ko'zlari katta-katta bo'lib ketgandi. Ko'ylagining ustidan bir tugmasini echdi va Nodimning gunohkor ko'zlariga g'azab bilan qaradi.

Nodim Muzaffarning bu harakatlaridan bezovta bo'ldi. Oyoqlarining uchiga qarab, uning kelishni kutdi. Muzaffarning ovozi achchiq shivirlardi:

– Sen non yegan bu joyingga xiyonat qilishga uyalmayapsanmi?

Nodim hech narsa bo'lmaganday Muzaffarning yuziga qattiq tikildi:

– Men nima qildim?

– Qulay payt kutganingni sezmadi deb o'yladingmi?

Nodim loqaydlik bilan:

– Menga buzuv stanok berishibdi, – dedi.

– Yuzingga oyna tutilsa, ko'zlaring so'zlaringni yolg'on ekanligini aytib beradi.

Nodim javob qaytarmasdan biroz kutib turdi. Muzaffarning yuziga zarda bilan qarab turardi.

– Senga nima, tentak? Zarracha aqling bo'lganda edi, menga yordam qilgan bo'larding. Qo'limizga fursat kelgan ekan, boylardan o'ch olishimiz kerak. Senga to'g'ri ishlaganing uchun medal berisharmidi? Tentaklik qilma, erta-indin hammamizni tepib, bu erdan haydab yuborishadi. Boylar sen singari achinmaydilar, tushundingmi? Ularda rahm-shafqat bo'lmaydi. Bizni bu yerda ma'lum muddat uchun ushlab turishibdi, xolos. Undan keyin yana bir burda nonga muhtoj bo'lib ko'chalarda yuramiz. Yana qo'limizni och qornimizga bostirib, yo'ldan o'tayotganlarga besh-o'n tanga uchun qo'limizni ochamiz. Sen bu yerni doimiy deb o'yladingmi, anoyi? Qaysi boy otasining xayri uchun buncha odamni qornini to'ydirib, yotgani joy berib, ko'pgina pul va istaganimizcha ovqat beradi? Aqling yetadimi shunga? Qo'limizda imkoniyat bor ekan, o'ch olaylik, o'ch! Men barcha boylardan nafratlanaman, bilasanmi, nafratlanaman! Sen ham o'ylab ko'r, shu ham bo'ladigan ishmi? Ota-onamiz bilan bizlarni

bu yerga to'pladilar. Ham ishlarini qildirib, ham bizlarni masxara qilganday biz bilan shug'ullanishmoqda. Hozirgacha biror boy kishini bizni odam o'rniga qo'yib, dardimizni eshitganini bilasanmi? Meni biroz tushunsang ham menga yordam qilasan. Xuddi himoya qiladigan biror kishini topolmaganday ularni himoya qilasan. Sen bechoraga achinyapman. Meni yaxshilab eshit, bekorchi gap aytmayapman, menga ko'chada bir amaki aytdi, hatto u fabrikani yoqib yubor, dedi. Bu odam eski tuzum tarafdori ekan. Bu ishni yaxshilab bajarsak bizga pul ham berisharkan, juda katta pul, o'ylab ko'r.

Muzaffar bu gaplarni eshitib ko'z yoshlarini tutolmadi. Mahzun bo'lib bo'ynini egdi, ich-ichidan kelgan achinish tuyg'ularini, tilini kuydirganday aytardi:

– Otam, biror joyda qandaydir nohaqlikka uchrasa, shu so'zlarni doimo takrorlardi. Otamning bu bilan nima demoqchi ekanligini endi farqiga borayapman. “Silagan qo'llarni tishlaganlar, tepkilagan oyoqni o'parlar”, derdi. Judayam to'g'ri aytilgan ekan. Demak, insonlar o'zlariga yaxshilik qilgan kishilarga yomonlikni ravo ko'rishlari ham mumkin ekan, – deb Nodimga achindi.

Ayni paytda Nodimning yuziga achinib qaradi. U do'stining ishini qoraladi:

– Sen, shuncha ko'rgan qiyinchiliklarga loyiq ekansan. Yaxshi niyatli bu kishilar seni bu yerga noto'g'ri tanlashgan ekan. Agar senga nasihat qilgan kishi shunchalik gapida samimiy ekan, nega bu ishini oldinroq qilmabdi, nimaga qo'lingdan ertaroq ushlamabdi? Yuzlab inson ish va osh bilan ta'minlangan bu muqaddas joyni yoqib yuborish uchun pul berishga uringanlar, avval o'zlari ham shunday biror yangilik qilishlari kerak edi. Sen ko'cha gapiga emas, vijdoningga quloq sol. Ular milliy tuzumni toshbo'ron qilgan, davlatning poydevoriga bomba qo'ygan, sotilgan insonlardir. Fazilat uylarini parishonlik uyi holiga keltirishga uringan nasabsizlarga taslim bo'lishing vijdoning ko'r bo'lib qolganini bildirib turibdi. O'ch olish maqsadida stanokni sindirgan payting, shafqat to'la qarashlar bilan senga muomala qilgan, seni boshingni silagan qo'llardan yanayam marhamatli qo'l topsang menga ham olib kel, uni yuzimga suraman. “Inson qilgan narsa bu ham,

albatta buziladi”, deb seni ko‘nglingni olgan inson seni tushungandi. Tuzalishning uchun senga muhlat berdi. Sen homiylaringga bor va: “U yerni buzib bo‘lmaydi, chunki u yer qayta quruvchilar bilan to‘la ekan”, degin. Sen yomon bolasan, sendan nafratlanib ketayapman, nafratlanib, – deb so‘zlari bilan uni qattiq urishdi.

Hodisaga ish vaqtining tugaganini bildirgan qo‘ng‘iroq ovozi yakun yasadi. Ishchilar bu ovozni eshitib, ishlarini tashlab, yuvinib ovqatlanish zaliga keldilar. Nodim ham ovozni eshinishi bilan ish joyini tark etdi. Muzaffar ichiga sig‘magan tuyg‘ularni horg‘inligi ustidan olib tashlolmadi.

OTILGAN QUSH KABI...

Fabrika oshxonasi ancha keng edi. Bir-biriga bir xil masofada qo‘yilgan to‘rt kishilik stol va stullar ayol-erkaklarning ovqatlanishlari uchun alohida joylashtirilgan edi. Ishchilar gudok chalinishi bilan yuz-qo‘llarini yuvib, ovqat uchun navbatga turadilar. Oshxonada navbat bilan oshpaz oldidan o‘tadilar. Ovqat olgach, har kim qayerda bo‘sh joy bo‘lsa, o‘sha yerga borib qornini to‘ydirardi. Bu safar ham shunday bo‘ldi.

Fabrika xo‘jayinining saxovati barcha ko‘ngillarda taxt qurayotgan edi. Ishchilar unga hayrat bilan qarar edilar. Chunki xo‘jayinlar asosan qo‘llarini orqalariga tutib, ishchilarni nazorat qilar, o‘rni kelsa buyruqlar beradilar. Ahmad bey bunday odam emas. Yengini shimarib, oldiga oshpazlar xalatidan tutib olib, Tursun va Yodgor bilan birgalikda ovqatlar beradi. Ishchilarni xursand qilish uchun ularga hazil-mutoyiba ham qilardi.

Ovqat olish navbati Nodimga keldi. Hali patnisni uzatmasdan turib yuzidan ter chiqqa boshladi. Katta beqarorlik bilan oldinga talpinardi. Qo‘lidagini uyalib Ahmad beyga uzatdi. U iztirob chekardi. Nodimning bu g‘alati ahvolini Ahmad bey ham sezdi. Qo‘lidagi cho‘michni qo‘yib, Nodimning boshini siladi. Va sekingina so‘radi:

– Kasalmisan, bolam? Seni g‘amgin holda ko‘rayapman.

Nodim faqatgina “yo‘q” deganday boshini qimirlatdi.

Bu javob Ahmad beyni qoniqtirmadi:

– Sababsiz g'amginlik bo'lmaydi. Qani bolam, qanday darding bo'lsa ayt. Hech bo'lmasa men biroz taskin topayin. Sizlarga men mas'ulman, dardingiz bilan dardlanmasam, sevinchingiz bilan sevinmasam, meni bu rahbarlik qilishimning nima foydasi bor?

Nodim go'yo lol bo'lib qoldi. Bir og'iz biror narsa gapirsa, yig'lab yuborgudek edi. Shuning uchun gapirishni xohlamadi. La-blari tishlab sukut saqladi. Bu holat Ahmad beyning qiziqish va xavotirini yanayam kuchaytirdi:

– Aytaqolsangchi, bolakay, qara meni ham xafa qilyapsan. Hammamiz bitta joyda ishlaymiz. Bir kishining dardi hammamizning dardimiz hisoblanadi. Sen xafa bo'lsang, biz ham xafa bo'lamiz. Sen xursand bo'lsang, hammamiz xursand bo'lamiz. Qani, endi bir jilmay-chi... Bu makon biz uchun muqaddas dargoh bo'lib qolsin. Qushlar ham o'z inlarida go'zal sayraydilar, qani, biroz kul endi...

Fabrika xo'jayinining Nodimga ich-ichidan qilgan samimiy muomalasi Tursun va Yodgorni ham hayajonga soldi. Nodim chidolmadi. Ko'zlaridan beixtiyor, shashqator yosh oqa boshladi. Avval iztirobdan yuzlari burishib ketdi, so'ngra Ahmad beyga teskari qarab oldi. Orqaga o'girilishi bilan ovqat uchun navbatda turgan Muzaffarga ko'zi tushdi. Iztirobi battar kuchayib adoyi tamom bo'ldi. Ichidan olov bo'lib chiqayotgan dardlariga ko'p tayanolmadi. Otilgan qushday o'ngga, chapga o'zini urib navbatdan chiqdi. Oshxona zalining o'rtasigacha bor quvvati bilan yugurdi.

Hamma bu g'alati hodisaga karaxt bo'lib qarardi. Muzaffar qo'lidagi patnisni qo'yib, Nodimni oshxona eshigiga yetmasdan to'xtatib qoldi. Uni mahkam ushlab oldi. Hamma qiziqib hodisani tushunishga harakat qilardi. Ahmad bey, Yodgor va Tursun Nodimning yoniga keldilar. Ahmad bey Nodimning boshini siladi, ko'z yoshlarini artdi. Unga achinib qarardi:

– Nodim, bolam, nimaga bunday qilayapsan, aytsangchi, axir? Seni bu ahvolga solgan narsani bilishim kerak. Bilsam, biror yordamim tegib qolar balki. Qani tortinma, o'g'lim. Biz bir-birimizga begona emasmiz- ku!

Nodim Ahmad beyning majburlashlariga ko'p chidolmadi... Yig'lamsiragan ovoz bilan ichini to'ka boshladi. Nodim gapirgan sari Ahmad bey hali ham uning boshini silardi. Nodim:

– Meni erkalamang, amaki. Menga ovqat bermang, meni haydab yuboring bu yerdan. Takroran o'sha kelgan ko'chalarimga uloqtirib yuboring. Shafqat to'la nigohlaringizni mendan oling. Men rahm qilinadigan, shafqat bilan erkalanadigan bola emasman. Siz yordam qo'lini uzatib, meni ko'chalardan xalos qildingiz, men esa kelgan kunimdan beri sizga xiyonat qilishdan boshqa narsani o'ylamadim, – der edi.

Ahmad bey hech narsani tushunmay hayron bo'lib yana so'radi:

– Sen nima qilding, axir?

– Stanokni takroran ishdan chiqardim, tishlarini sindirdim, amaki. Buning ustiga bu ishni qasddan, qasos olish uchun qildim... .

Ahmad bey hayronlik bilan davom etdi:

– Qasos olish uchunmi? Kimdan? U sening mulking. Rizqing keladigan narsang-ku? Inson o'z-o'zidan o'ch oladimi hech?

Nodim yana o'sha hayajon bilan gapirardi:

– Bilmayman, hech narsa bilmayman. Meni o'sha kelgan ko'chaga qaytib otib yuboring. Men bu yerga loyiq emasman.

Ahmad bey Nodimni yana erkalay boshladi. Shirin tabassum bilan:

– Diqqat bo'lma, bolam. Xatoni tushunishning o'zi ham katta fazilat. Demak, endi u yomon fikrlarga xizmat qilmaysan. Qara, anchadan beri pushaymon ekansan. Inson, albatta, ushlagan joyini kesmasligi kerak. Qani, bolam, endi borib ovqatlan, bularni unutishga harakat qil...

Nodim yolvorib Ahmad beyga dedi:

– Ya'ni... meni kechirdingiz, shundaymi, amaki?

Ahmad beyning qo'lini o'pish uchun uning qo'liga yopishdi.

Ahmad bey Nodimning savoliga javoban uning ko'zlaridan o'pdi.

– Kechirish Allohga xos ish, bolam. To'g'risini gapirib, meni ko'nglimni rozi qilding, – dedi va yana boshini siladi...

* * *

Oy bulutlar orasida ko'rinmay ketdi. Yo'l chekkasidagi elektr ustunlaridagi chiroqlardan taralayotgan nur atrofni bazo'r yoritadi. Mahalla aholisi to'la uyquga ketgan, kechaqo'noqlar barchasi jimjitlikka burkangan edi.

Ba'zan uzoqlardan eshitilgan tungi qorovul hushtagi sukunatni buzadi. Birozdan keyin atrofda yana o'sha jimjitlik hukmronlik qilardi.

Birli o'z odamlari bilan qo'llaridan kelganicha shovqin chiqar-maslikka harakat qilardilar. Judayam sekin va ovozsiz yurayotgan mashina Palabiyiqning "keldik, shu yer" deyishi bilan to'xtadi.

Mashinaning orqa o'rindig'ida o'tirgan Dev Solih va Palabiyiq ochiq oynadan atrofni diqqat bilan kuzatishdi. Birli mashinasi-ning old faralarini o'chirdi. Uchovlari ham ovoz chiqarmasdan mashinadan tushib atrofni ko'zdan kechirdi. Yo'lning bir tomonini Birli, narigisini Dev Solih poylashi kerak edi. Eshikni ochish va-zifasi esa Palabiyiqqa berildi. Palabiyiq asta kechaqo'noqning kirish darvozasiga yaqinlashdi. Avval chuqur nafas olib o'zini biroz to'g'rilab oldi. Xatti-harakatidan qo'rqayotgani ko'rinib turar, ammo, vazifasini bajarishga majbur. Nafas chiqarmay qulog'ini kechaqo'noqning eshigiga tutib ichkarini tingladi. Tiq degan ovoz eshitilmadi. Mo'ylovini burab o'yga toldi. Bir fikrga kelib bo'lgan-di. Eshikni uch marta qoqib javob kutdi. Hayajoni borgan sari ortar-di. Ichkaridan javob kelmagach, eshikni yana taqillatdi. Birli bilan Dev Solih atrofga qarar, orada bir Palabiyiqqa nazar tashlashni ham unutmadi.

Tunning yarmida eshikning taqillashi Elifni uyqusidan uy-g'otdi. Ko'zlarini ochganida hech qanday ovoz eshitmagach, tush ko'rganini o'ylab takror uxlay boshladi. Hali uxlay olmay ko'rgan tushini o'ylab turganida eshikning qayta taqillashi uni xavotirga soldi. Hayajon bilan yotog'idan turdi. Yuragini tinmay urishi bu ovozning nima ekanini o'ylashga xalaqit qildi. Lablari: "Yarim kechada kim bo'lishi mumkin", deb pichirladi. Tursun yoki Yod-gor bo'lishi mumkinmi? Bunga ham unchalik ishonmadi. Yagona chorasi Keriman xolani uyg'otish bo'ldi. Shundoq yonidagi kara-votni sekin qimirlatdi. Keriman xola ko'zlarini ochdi. Tepasida Elifni turganini ko'rib hayron bo'ldi. Sekin ovoz bilan shivirladi:

– Nima bo'ldi, tinchlikmi?

Hayajonidan Elifning ko'zlari katta-katta bo'lib ketgandi. Tash-qaridan tushayotgan zaif yorug'lik eshik qulfining tashqi tomonidan o'ynalayotganini bildirib turardi. Elif qo'li bilan eshikni ko'rsatdi.

Palabiyiq ichkaridan javob ololmagach, asabiylashdi. Cho'nta-gidan buragich chiqarib eshikni ochish yo'lini o'ylay boshladi. Keriman xola ham sarosima, ham hayajon bilan o'rnidan turib uyning o'rtasigacha keldi:

– Kim u, kim bor eshikda? – deb ovoz bergach, eshik tutqichi-ning o'ynalishi to'xtadi. Tashqaridagi ovoz biroz tinchidi. Birozdan keyin tashqaridan qirq yillik do'stday jur'atli ovoz keldi:

– Begona emasman, eshikni oching. Sizga o'ta muhim xabar olib kelganman, aytiboq ketaman, – dedi. Keriman xolaga bu ovoz umuman notanish edi. Buning biror tuzoq bo'lishi mumkinligini o'ylab tashqariga qarab baqirdi:

– Yo'qol, bu yerdan, kimsan o'zi? Olib kelgan xabaring bo-shingdan qolsin. Shu vaqtda qanday xabar olib kelarding?

Palabiyiq hayajondan yorilib ketadiganday bo'ldi. Yana hech narsa bilmaganday davom etdi:

– Oching, oching deyapman, judayam muhim masala bu.

Keriman xola haddan tashqari asabiylashdi:

– Kimsan o'zi, ket bu yerdan, bo'lmasa butun mahallani uyimga chaqiraman. Odobsizlikning bundan ham ortiqrog'i bo'lmaydi, – deb qat'iy javob berdi.

Palabiyiq olgan javobidan ishning teskari ketganini tushundi. Vaqt o'tishi ularning zararlariga olib kelishi mumkin. Bularni o'ylab eshikni majburan ochishga harakat qilmoqchi bo'ldi. Hamma ish bir onda qilinishi kerak edi. Bor kuchi bilan eshikka yopishdi. Birinchi urinishida kuchi yetmadi. Bu harakatlar Ke-ri-man xola bilan Elifni benihoya qo'rquvga solib qo'ydi. Elif qu-tulish yo'lini tezda topgandi. Ovozining boricha “yordam” deb atrofni yirtgudek baqirib, devorni shiddat bilan mushtlay bosh-ladi. Bu qattiq baqirish tunning jimjitligini buzib, atrofda aks-sado berdi. Qo'shnilar bu ovozni eshitib, shoshganlaricha tashqariga otilib chiqdilar. Tursunlarning eshigi ochilishi Birlini qo'rquvga soldi. Qo'rqqanidan tuklari tikan-tikan bo'lib ketdi.

Xuddi tulkining arslonni ko'rganida chorasizlikka tushganiday... Qo'lidagi to'pponchasini ishlatish ham xayoliga kelmadi. Atrofga sabrsizlik bilan qaragandan so'ng ishora berib mashinasiga yugur-di. Darhol mashinaga o'tirdi. Palabiyiq bilan Solih ham ko'p ke-

chikmadi. Tursun bilan Yodgor uyqusiragan holda hovlining panjaralaridan chaqmoq singari otildilar. Oldilaridan yashin tezligida uchib ketgan mashina ulardan qutulib qolgandi. Mashinaning orqasidan g'azab bilan qarashdan boshqa choralari qolmadi. Ko'p vaqt o'tkazmasdan Keriman xolaning eshigi oldiga kelib, ularga o'zlarini tanitdilar.

Keriman xola eshikni ochdi. Ular haliyam hayajonda edi. Elif esa uyning o'rtasida sarosima bilan qotib qolgandi. O'z-o'zidan ochilgan eshikdan uy ichiga hayrat bilan qaragan Tursun so'radi:

– Qo'rqdingizmi?

Keriman xola:

– Yo'q... – deya oldi xolos. So'ngra hazin ovoz bilan ilova qildi:

– Kim ekan ular? Tanidingizmi?

Tursun xijolatli chehra bilan javob berdi:

– Bizning eshigimizga boshqa kim kelib bezovta qilishi mumkin?

Yodgor jahldan lablarini tishlab qonatib yubordi. Daftoriga yana bitta qilnadigan hisob yozganday edi. Qat'iyat bilan gapirdi:

– Siz eshigingizni bekitib, damingizni oling. Bu ish aslo javobsiz qolmaydi. Bu esa sizning oxirgi qo'rqishingizdir. Bugun juma, fabrika yotoqxonasidagi joyingiz tayyor bo'ldi. Shanba kuni sizlar ishga bormay narsalaringizni tayyorlaysizlar. Biz esa tushlikdan keyin kelib sizni olib ketamiz. Hozir bemalol kirib uxlanglar. Allohga omonat bo'ling, – deb xayrlashdi.

* * *

Kechaqo'noqning ko'chaga qaragan derazasi ochiq qoldi. Yodgorning hech uyquasi kelmas, tonggacha mijja qoqmay ochiq derazadan atrofni nazorat qilib turdi.

Uyqusizlikdan ko'zlari qizarib ketgan, miyasi esa har xil savollarning bozori bo'lib qolgan edi. Siqilganidan qo'lini yuragi ustida aylantirayotganida, bo'yniga osib olgan onasidan yodgorlik bo'lgan gardon qo'liga tushdi. Deyarli har kuni yotishdan oldin bo'yniga osib olgan gardonni olib qopqog'ini ochar va onasining yoshlik yillarida tushgan rasmiga qarab xo'rsinardi. Bu safar ham shunday qildi.

Miyasiga xanjarday sanchilgan bu omonsiz og‘riq unga tinchlik bermadi. Miyasida bir qancha savollar jonlanib, yo‘qolaverdi. Bularning ko‘pi hozirgacha umuman xayoliga kelmagan savollar edi. Ba‘zan miyasida Elifning so‘zlari aylanardi:

“Bu odam meni o‘lgunimcha tinch qo‘ymaydi”.

“Hayotimni yorug‘likka tashna qildi, meni qorong‘ulikka ko‘mdi. Yana nima xohlaydi mendan?!”.

“O‘limdan undan qo‘rqqanimchalik qo‘rqmayman”.

“Har daqiqa meni hurkitgan yomon tush singari ko‘zlarimning oldidan ketmaydi”.

“Uni ko‘rgan paytim, miyasini o‘q bilan to‘ldirishga hech ikkilanmayman. Lekin titraganimdan qo‘limda tepkini bosadigan quvvat ham topolmayapman”.

Elifning so‘zlarini birma-bir xayolidan o‘tkazganidan keyin, o‘z-o‘ziga savol berdi:

– Bu odam, qonunlarni umuman tan olmasa ham qilayotgan mash‘um axloqsizliklaridan hech bo‘lmasa vijdoni qiynalasmikan?

Allohning qonunlariga ham parda tortgan bu bechora o‘limni ibrat qilib ko‘z oldiga hech keltirmaydimi? Elif-chi? Qanday qo‘rqmoqda undan, bechora. Aslida-ku shunday, kuchsiz zo‘ravonning panjalari orasida faryod qilib ko‘z yoshi to‘kadi, xolos. Yodgor boshini qo‘llari orasiga olib qattiq qisdi. Boshi yorilib ketadiganday zirqirardi. “Allohim, qanday qiyin narsa ekan bu? Oilam, xotinim bo‘ladigan ayol orqasidan qolmasdan, uni xayolidan hamon chiqarib yubormagan odamning borligini his qilgan sari adoyi tamom bo‘lyapman. Menga sabr ber, yo Rabbii!” – deb boshini qisib turgan qo‘llarini musht qildi. Yo‘q! Yo‘q! Bu shundayligicha davom etmaydi. Ertaga borib u bilan ochiqchasiga gaplashib kelaman...

* * *

Miyasini g‘ovlatib yuborgan tushunchalarga: “Allohu akbar”, deya yangragan azon ovozi yakun yasadi. Barcha tushunchalariga nuqta qo‘yib, shosha-pisha kiyindi. Ilk ishi Tursunni uyg‘otish bo‘ldi.

– Tursun aka, azon aytili.

Tahorat olib namoz o‘qidilar.

Atrof yorishdi. Uzoq suhbatlashib o'zaro dardlashdilar. Tursun soatiga qaradi-da:

– Ketaylik endi, – dedi.

Yodgor tunda o'ziga tinchlik bermagan narsalar haqida bir to'xtamga kelishni o'ylab, Tursundan tushlikkacha ruxsat so'radi:

– Bugun qiladigan muhim ishim bor edi, Tursun aka. Men biroz kech boraman. Xudo xohlasa, tushlikkacha yetib kelaman, – dedi.

* * *

“Bu shahar men demakdir”, degan Birlining pavilonini topish unchalik qiyin bo'lmadi. Binoning oldidagi pavilonning nomini o'qigandan so'ng to'xtab, beixtiyor o'ylanib qoldi. So'ngra pavilon oldida turgan kalta galstukli semizgina odamdan so'radi:

– Birli shu yerdami?

Odam Birlining shu onda bo'sh emasligini aytdi. Yodgor u bilan ko'rishishi shart ekanini bildirdi.

– Sen biroz kut, Birli beydan so'rayman, qabul qilsa kirarsan, – dedi. Ikki qadam bosgandan keyin to'xtadi:

– Kim ekan deyman?

– Bir odam, deb qo'yaqol. Sen bilan albatta ko'rishishi kerak ekan, – deysan.

Vazifador labini burganicha ichkariga yurdi. Ichkaridan chiqib:

– Marhamat qiling, sizni kutmoqdalar, – deb Birlining xonasini ko'rsatdi.

Yodgor eshikni ochdi. Keng stolda o'tirgan Birlini ko'rib ichkariga kirdi. Kutilmagan mehmonning tashrifi Birlini shoshirib qo'ydi. Hayrat bilan Yodgorga g'alati-g'alati qaradi, ro'parasida o'tirgan Dev Solih va Hasan laylakka ma'noli boqdi:

– Bizni yolg'iz qoldiring...

Palabiyiq, Solih Dev va Hasan laylak hayron bo'lib qoldi. Naf-rat to'la nigohlar Yodgorga mixlandi. Birlining hamtovoqlari xohlamaygina buyruqqa itoat etib xonadan chiqib ketdilar.

Yodgor o'zini bosib, sovuqqonlik bilan Birli-ga tikilib turdi. Eshik orqasidan yopilgach, ular yakkama-yakka qoldilar. Birli hayronligini hamon yengolmay bir stulni ko'rsatib, Yodgorni o'tirishga taklif etdi:

- Qani o'tirchi, yigitcha, yaxshilikka keldingmi?
- Yodgor o'ziga ko'rsatilgan stulga asta-sekin o'tirdi va:
- Yo'q! - deb javob berdi.

Birli labini burib uni masxara qilganday, kulishdan o'zini tiyolmadi. Uning bu harakatlari Yodgorni junbushga keltirardi. Birli esa piching gaplarida davom etdi:

- To'g'risi, bu jasorating oldida hayron qoldim. Dushmanini uyiga borib, uni ziyorat qilish ham katta jasoratdir.

Birlining loqayd harakatlari qarshisida Yodgor xuddi shu darajada jiddiy ko'rinardi:

- Siz ham odamlaringizni yuborib, xuddi shu jasoratni ko'rsatmadingizmi? - dedi. - Buning ustiga mening bu yerga kelishimning boisi, jasorat haqida tortishmachoq o'ynash emas, balki, muhim bir masalani yaxshilik bilan nihoyasiga yetkazish, - deb qo'shib qo'ydi.

Birli favqulotda qiziqish bilan so'radi:

- Nima ekan u narsa?

Yodgor hamon o'zidagi yaxshi niyatni yo'qotmagandi:

- O'zingiz bilasiz, insonlar o'zaro suhbatlashib bir-birlarini tushunadilar. O'ylaymanki, bo'lib o'tgan xunuk voqealarga yakun yasash vaqti kelib etdi.

Birli hech narsa tushunmaganday ko'rinardi. Masxaromuz ohangda gapirdi:

- To'g'risi, meni judayam qiziqtirib qo'yding, yigitcha, aytaqol, nima ekan u nuqta qo'yiladigan narsa?

Birlining gaplarga parvo qilmay turishi Yodgorning sabr kosa-sini toshirdi. U Birliga:

- Shuni esingizdan chiqarmang. Sizga mehmonman. Biroz yana-da, jiddiyroq bo'lishingizni istayman. Aytadiganlarimni diqqat bilan eshitsangiz, sizga, menimcha foyda bo'ladi. Meni gaplarimni bo'lmasdan eshitishingizga to'g'ri keladi, - dedi.

Birli biroz bo'lsa ham jiddiylashdi, ammo bu jiddiylik asablarining taranglashgani sababli edi:

- Aytaqol, nimalarni valdirarkansan? - dedi va Yodgorni eshita boshladi. Yodgor Birlining ko'zlariga tik qarab, gap boshladi:

- O'zingizni bekorch hoy-u havasga berib qo'ygansiz. Buning ustiga sizga nisbatan hech kim ziyon keltirmasa ham, ularga

qarshi gunoh qilish harakatida yuribsiz. Elif nomusli va diyonatli qiz. Nikoh ishlarimiz yakunlanib qoldi. Yaqinda to'yimiz bo'ladi. Bundan keyin uni qat'iyon bezovta qilmaslik shartligini aytgani keldim. Bu siz bilan savdolashish emas, balki birinchi va oxirgi ogohlantirishdir. Menga javob bermasdan avval vijdoningiz bilan bu masalaning muhokamasini qiling, shoyad, sizda vijdon degan narsadan aqalli bir qatra qolgan bo'lsa...

Birli qoshlarini g'azab bilan chimirdi va Yodgorga dushmandek qaradi:

- Men o'ylagan narsalarni qilmaslikdan faqatgina o'lim mahrum qiladi. Tushunayapsanmi? O'lim! - deb hayqirdi.

Yodgor o'zi kutgan muomalani topolmagach, achchig'i chiqdi. Shahd bilan o'tirgan stulidan turib, nafrat ila Birlini tahdid qilganday baqirdi:

- Men ikki yong'oqdan birisining ham sinmasligini xohlagandim. Shuning uchun men ustimdagi insoniylik vazifamni ado qildim. Yana shuni bilib qo'yishingiz kerakki, bizlar hayotini nomusga fido qilishdan tap tortmaydigan insonlarmiz.

Yodgorning oxirgi gaplari Birlining jahlini chiqardi. G'azab bilan o'rnidan sakrab turib, qattiq qisgan mushtini stolga urdi. O'ziga ishongan holda atrofni yirtib yuborgudek baqirdi:

- Hozirgacha men eshitgan tahdidlar, hali meni o'ylagan narsalarimdan chetlatolgan emas. Ayniqsa, sen kabi yosh bolalarning gapini eshitishni o'zimga lozim deb bilmayman.

Yodgor Birlining bolalarday harakatlari qarshisida kulishdan o'zini tiyolmadi. Masxaromuz kulish ortidan qoshlari kamonday tortildi. Aytgan har so'zida o'ylanishi kerak bo'lgan chuqur ma'nolar yotardi:

- Kechalar homiladordir, Birli, ertaga u nima tug'adi, bilib bo'lmaydi. Vaqt o'ylantiruvchi va tarbiya qiluvchidir. O'ylashing uchun senga vaqt beraman...

Birli battar asabiylashib, o'zini tutolmay bo'lmag'ur gaplar gapirdi:

- Men har doim, to'satdan va aniq qarorlar qilaman, toy bola. Seni Elifga uylanishing masalasiga kelsak, bu sening ko'nglingga yozgan tasalli orzularingdan o'zga hech narsa emas. Kiygan yangi

kiyimlaring seni oddiy tufli bo'yoqchiligidan qutqarib, men singari badavlat odam oldiga chiqarib, biroz erkalatib yuborgan ko'rinadi. Uni-buni xizmatini qilib orttirgan pulingga olgan bu kiyim senga xavfli xayollar qurishni o'rgatibdi chog'i. Men ham sen kabi oddiy bir bo'yoqchi bilan tortishib o'tiribman-u, – deya kibrlandi.

Birli gapirayotgan gaplari bilan o'zining yana-da pastkashligini isbotlayotganligini bilmas, Yodgor esa diyonatli gaplari bilan o'zining buyuk insoniy fazilat egasi ekanligidan xabari yo'q edi. Yodgor Birliga vaziyatni uqtirardi:

– Biz peshona teri bilan qilingan mehnat evaziga qornimizni to'ydirib, bilagimiz kuchi bilan kiyinamiz. Haqiqatlarga parda tortmagan inson, xayollarining quli bo'lishdan qutuladi. Butun hayotimiz sharaflı ro'yxat bilan to'la, Birli. Biz pokiza orzularimizni, oyoq va qo'llarimizga botgan tikanlarning uchidagi qonimiz bilan yozganmiz. Sharaf ro'yxatida sharafsizlikka joy berilmaydi. Men esa hamon bo'yoqchiligim bilan g'ururlanaman...

Yodgor vaziyatni qanchalik tushuntirishga harakat qilsa ham, Birli o'z jirkanch tushunchalarining quli ekanini namoyish qilaveradi:

– Yo'qol, bu yerdan, itvachcha! Anovi qaysar echkiga ham aytib qo'y! Uni mening qo'limdan sening soxta nikohing emas, balki, ajal ham zo'rg'a qutqaradi, – deb baqirdi.

Yodgorning jahli chiqib, miyasiga qon urdi. Nafratli qarashlari Birli ustida chaqmoqday aylandi. Vaziyatni tushunchalar girdobidan ajratib, uni yana ham uzoqroqqa undadi. Yodgor bugungi qilgan xatosidan umri davomida o'zini kechirolmasligi aniq edi.

Va nihoyat hodisa o'z yo'nalishini aniqlagandi.

Yodgor:

– Seni uni ismini aytishdan ham mahrum qilaman, quturgan it, – deb qattiq baqirdi.

Birlining yuzida qasos alomatlari o'ynay boshladi. Birli vazmin qadamlar bilan Yodgorga yaqinlashdi:

– Ey, sen bechora bola! Hayotda menga hech kim hanuzgacha buyruq qilmagan. Sen kim bo'ldingki... – deb Yodgorni haqorat qildi.

Yodgor Birli bilan behuda tortishishni istamadi va ketish uchun tayyorlana boshladi. Faqat Birliga so'nggi javobini ham berib qo'yishni lozim ko'rди:

- Insonlarcha gaplashishni tushunmading, Birli... Bundan keyin qanday xohlasang, o'shanday harakat qilishing mumkin. Natijada nimalar kelib chiqishini yaxshilab o'ylab ko'rishing kerak.

Birli achchiq-achchiq kulib, piching bilan gapirdi:

- Bu yer ko'cha o'rtasi emas shekilli, menimcha, senga yordamga qo'lini cho'zadigan hech kim bo'lmaydi.

- Sen bilan janjal qilish uchun kelmagandim, ammo baribir farqi yo'q, o'ylagan narsalaringni aynan tadbiiq qilishing mumkin.

- Albatta, shunday, bunchalik saxii gapirishlaringni haqqini olmay ketmassan. Buning ustiga uyat bo'ladi, biz "mehmondo'st" odamlarmiz...

Yodgor:

- Sendan bundan ortig'i kutilmaydi ham, - dedi. - Ittifoqo, mening hayotimdagi mash'um sharoitlar senda bo'lib, men sening oldingga kelganim kabi, sen ham mening oldimga kelganingda xatoyimni anglab darrov bo'ynimga olardim-da, seni boshimga ko'tarib qo'llaringdan o'pardim.

Birli tayyorgarlik bilan Yodgorga tikilib turardi:

- Yaxshi, men ham senga yerlarni o'ptiraman, yomonmi? - deb Yodgorni yuziga quvvatining boricha o'ng mushti bilan tushirdi. Kutilmagan zarbadan Yodgor yerga cho'zilib qoldi. Tepasida achchiq qahqahalar bilan turgan Birli ga g'azab bilan qaradi:

- Oxirgi so'zing shumi? - deb jahl qildi.

Birli haliyam piching gaplarni aytishdan to'xtamagandi:

- Shu bilan hisob-kitob qilmoqchimisan, - deb kuldi.

Yodgor asta-sekin oyoqqa turish tayyorgarligini ko'rarkan:

- Bir-birimiz bilan orani ochiiq qilish uchun to'lashimiz kerak bo'lsa, men sendan judayam ko'p haqdorman, Birli, judayam ko'p, - deb gapirdi.

- Shunaqami? Ol mana, unday bo'lsa, - deb ko'targan mushti bilan Yodgorning yuziga zarb bilan tushirdi. Yodgor esa yuziga kelayotgan mushtni havoda ushlab qolib, oyog'ini yerga mahkam tiradi. Bor quvvati bilan Birlining qo'lini qayirdi. Birli jon-siz daraxtday yerga quladi. Ikkovi ham darrov o'zini qo'lga olib o'rnilaridan turdilar. Qattiq jang boshlandi. Ko'p o'tmasdan Birli Yodgor berayotgan zarbalar qarshisida tiz cho'kdi. Berilayotgan

har musht uni somon qopi singari yerga yiqitardi. Kuch va naf-rat bilan urilgan zarbalardan Birlining basharasi tanib bo'lmay-digan ahvolga tushdi. Biroz avvalgi kinoyali gaplarini yerdan qaytarib yalab olayotganday edi, go'yo. Birli o'zida qandaydir kuch his qilib, o'rnidan turishga harakat qildi va arang o'rnidan turdi. Qorniga yegan zarbalar ta'sirida og'zidan qon sizayot-gandi. Yiqilib tushmaslik uchun Yodgorning yoqasiga mahkam yopishdi.

Titrayotgan barmoqlari Yodgorning bo'ynida silkinayotgan zanjirga kirib qoldi va birozdan so'ng oyoqda turishga yetmagan kuchiga Yodgorning nafrat bilan itarib yuborishi yordam qildi... Barmoqlariga kirib qolgan zanjirni ushlaganicha yerga cho'zildi. Yodgor erda parishon bo'lib yotgan Birliga achinib qaradi va oxirgi so'zlarini aytdi:

– Duo qil, Birli, sen bilan qayta uchrashmaylik. Agar mana shu shartlarda takror uchrashsak, Allohga qasamki, yo sen, yoki men bu dunyo bilan vidolashamiz.

Yodgor xuddi shunday g'azab bilan xonadan chiqib ketdi.

O'zida hatto o'tirish uchun ham kuch topolmagan Birli, Yod-gorning orqasidan bechoralarday mo'ltirab qoldi. Kaltak zarbidan zo'rg'a ko'rayotgan ko'zlari barmoqlari orasida arang ko'rinayot-gan gardon zanjiriga tushdi. Qo'lini bazo'r yuqori ko'tarib, bar-moqlariga kirib qolgan gardonga ajib bir istak bilan qaradi. Bir-daniga o'tmishini esladi. Ichida qaynayotgan g'alati tushuncha uni bir necha yillar avvalga, ya'ni moziyga olib ketdi. Va ko'zlarini gardondan olmasdan unga qaradi. Birli horg'in miyasida nimani es-lashi kerakligini o'yladi. Nihoyat nimanidir eslaganday bo'ldi. Tit-rayotgan barmoqlari bilan gardonning qopqog'ini ochishga harakat qildi, biroz urinib uni ochdi. Ko'rgan manzarasi uni hayratlar olamiga etakladi. Birlining ko'zlari kattalashib tashqari chiqib ketadiganday bo'ldi. Qo'lini gardonga zo'rg'a olib borib uni art-di va ichida turgan rasmga qaradi. Qarashi bilan yuzi burishib, lablari titray boshladi. Chorasizlikdan qorong'ulikka cho'kib ketgan Birli:

– Vaqt quturgan sel singari o'tib ketibdi. Shu hayotning jilvasiga qara, – deb ingradi. Yillar avval onasi bilan yolg'iz tashlab ketgan o'g'lim katta yigit bo'lib qolibdi. Endi esa ulg'ayib, men nomusini

kirlatgan qizga uylanmoqchi bo‘lib turibdi. Bular hech bir insonning xayoliga ham kelmaydigan narsa edi. Taqdir o‘zi tayyorlagan zahar to‘la qadahni yana o‘ziga qaytarib taqdim qilayotir.

Birli sarosimadan lablarini tishlab qoldi va ko‘zlarini rasmdan ololmasdan o‘tmishga qaytdi. Xuddi gardonning ichidagi rasmga qarab, u dunyoni tomosha qilayotganday edi. Achchiq haqiqatlar to‘g‘ri narsalarni o‘ylashga majbur qiladi... Birli ham hozir shunday vaziyatda edi.

Avvaliga “Farzandiga nafrati to‘la ota va otasini adabini berib kaltaklagan bola...” deb o‘z-o‘ziga g‘ingshiganidan keyin, Birli yana tushunchalarini o‘zining haqiqiy o‘zligiga xos savollarga aylantirdi:

– Anovi qaysar echki nima bo‘ladi? Shuncha qilgan narsasi javobsiz qoladimi? – deb og‘riqdan inqillaganicha o‘rnidan turdi. Stolning oldiga kelib chuqur “Uf” tортgandan keyin qo‘ng‘iroq tugmachasini bosdi. Qorovul keldi. Unga odamlarini yoniga kelishlarini tayinladi. Ularga oxirgi qilgan qarorini, ya’ni Yodgor bilan Elifning turmush qurishlariga to‘sqinlik qiladigan tadbirlarni tortinmasdan buyurmoqchi edi. Balki...

* * *

Bugun shanba... Keriman xola bilan Elif sevinib narsalarini yig‘ishtirishayotgandi.

Bu kutilgan safar ikkovi uchun ham huzurbaxsh bo‘lib najotga chiqish kuni edi. Yana ham to‘g‘rirog‘i, bu kun ikkisi uchun ham hayotlaridagi katta burilish edi. Tez-tez narsalarini yig‘ishtirib, jomadonlarga joylashtirdilar va uyning o‘rtasiga to‘pladilar. Tursun bilan Yodgorning kelishini kuta boshladilar.

KO‘ZGUDAGI DOG‘

Soat kunduzgi bir bo‘lgan edi. Ishchilar yarim kunlik ishlarini tugatib, birma-bir ish joylaridan chiqib keta boshladilar. Tursun va Yodgor Keriman xola bilan Elifning yangi joylarini tayyorlab, fabrika hovlisiga keldilar. O‘zaro suhbatlasha boshladi:

– Bu ish ham bo‘ldi, Tursun aka, – dedi. Keriman xola va Elifning narsalarini olib kelib tashlasak, hech bir ish qolmaydi.

Tursun ma'noli kulimsiradi:

– Bu ishning bajarilishi hamma narsani tugagani degani emas, Yodgor.

– Biror narsani unutdikmi, Tursun aka?

– Borku...

– Nima ekan u?

– Yusuf, Sariq Yusuf.

– Sariq Yusufmi? Unga nima bo'libdi?

– Hech narsa bo'lmazligi mumkin, ammo avvalgi muhitidan va atrofidagilardan qutulolmadi. Kecha yonimga keldi, ancha gaplashdik. Pokdil, yaxshi inson. Uning yo'qolib qolishiga ko'nglim aslo rozi bo'lmaydi. Moddiy ahvoli ancha yaxshi, ammo muhitidan chiqib ketishi uchun nima bilandir mashg'ul bo'lishi kerak. To'g'rirog'i, unga e'tibor berish kerak. Yodgor eslagan narsasini unutib qo'ymaslik uchun Tursunning gapini bo'ldi:

– Yusuf deganingizda esimga keldi, men ham kecha Birlining yoniga bordim.

Tursun hayrat bilan Yodgorga qaradi:

– Birlining yoniga bordim?

– Ha...

– Nima ishing bor edi u yerda?

– Bu o'yinga yakun yasash kerakligini o'yladim. Biror xunuk voqea sodir bo'lsa, ikki yong'oqdan bittasining sinishini aytdim...

– Urishdingizmi?

– Urishganda qandoq! Buning ustiga hayotimdagi eng muhim xotiramni ham u yerga tashlab keldim.

Tursun karaxt bo'lib qolgandi:

– Keyin? – dedi va Yodgorni davom etishini istadi. – Xotira deganing nima edi?

Yodgor xo'rsinib javob berdi:

– Onamdan qolgan yagona yodgorlik edi. Bu kecha mijja qoqqadim, har kuni shuni o'ynab yotganim uchun, o'rganib qolgan qo'lim tinmay uni qidirdi.

– Yaxshi ish qilmabsan, – dedi. – Menga maslahat solsang, aslo ruxsat bermasdim. Bu harakating bilan uni odam qatoriga qo'shib qo'yibsan.

Suhbatlariga bir ishchining hayajon bilan shoshib gapirishi yakun yasagandi.

– Telefon, Tursun aka!Telefon...

Tursun telefonni oldi. Ovozidan yana ham hayajonlanganligi ko‘rinib turardi:

– Alo...

Gudok ovozidan keyin, yuzidagi qonlar tortila boshladi. Qarshi tarafdagi odam avval Tursunni tanishni xohladi:

– Tursun, bu sizmi?

– Ha...

– Yaxshilab quloq soling, bu men Yusufman.

– Eshitaman...

– Hozir yomon xabar oldim. Ertalabdan beri sizlarni kuzatisharkan. Ishga yolg‘iz kelganingizni bilishibdi. Hozir Birlining odamlari ishga kirishgan bo‘lsa kerak. Nima bo‘lsa ham Elifni qo‘lga kiritish uchun qaror qilinibdi... Qizning hayoti xavf ostida, tezroq oldini olinglar...

Tursun, g‘azablanganidan tishlarini gijirlatdi:

– Rahmat, Yusuf, hozir ketyapman.

– Men ham boraymi?

– O‘zing bilasan.

Tursun darhol tashqariga yugurdi.

Yotoqxona yonida turgan Yodgor Tursunning unga qarab yugurib kelayotganini ko‘rib hayron bo‘ldi. Hansirayotgan Tursundan so‘radi:

– Bu nima sarosima, Tursun aka?

Tursun vaqt o‘tkazishni istamadi. Yodgorning savoliga javob bermasdan:

– Vaqt o‘tmasin, ketishimiz kerak, – dedi.

Bu javob Yodgorni xavotirga solib qo‘ydi:

– Yoki!..

Tursun xuddi shunday tezlik bilan fabrikaning chiqish darvozasidan katta yo‘l tomonga yugurdi. Yodgor hech narsaga tushunmay Tursunning orqasidan ergashdi. Tursun to‘g‘ri kelgan birinchi taksini to‘xtatdi va darrov mashinaga o‘tirdi. Tursunga zo‘rg‘a yetib olgan Yodgor ham shoshib mashinaga mindi.

Tursun taksistga boradigan joylarini tushuntirdi.

Haydovchi "Xo'p bo'ladi" dedi-yu, gazga bosib yo'lga tushdi. Yodgor savolining javobini takror so'radi:

– Tursun aka, nima bo'ldi, tushuntirib bering? Nimaga bunchalik shoshib ketayapmiz?

Ikkovi ham mashinaning orqa o'rindig'iga o'tirishgandi. Tursun qisqagina qilib javob berdi:

– Birli...

Yodgor tushkunlikka tushib qoldi:

– Yoki bo'lmasam?! .

– Yusuf ular haqida xabar berdi. Xavotirlanma, ulardan oldin yetib borsak kerak...

Yodgor g'azablandi.

"Yaratganga ham so'z berdim, Birli, bu sening oxirgi qimirlashing bo'ladi".

Ikkisi ham shoshar, hayajon bilan atrofga qarar edi. Tursun alam bilan Yodgorga dedi:

– Ko'rib turibsan, Yodgor. Bir narsani hal qilish hamma masalani yechdik, degani emas. Demak, insonlar har qanday vaziyatlarda ham kurashda davom etarkanlar. Nomussiz insonlar nomusli insonlarning oromini buzish uchun yashayotganday go'yo...

Yodgor xo'rsinib javob berdi:

– Hayot tortgan sari tugamaydigan ip misoli, Tursun aka. Bu shunday ipki, kutilmagan yerlariga tugunlar tugib qo'yilgan. Ba'zi kishilarda bu tugunlar, achchiq yara va o'chmas iz qoldirib yechilarkan, ba'zilar esa insonning hayoti bilan... Mening demoqchi bo'lganim, ikkinchi turidan...

– Doimo to'satdan qaror qilasan, Yodgor. Bu narsalarni gapirishga hali erta...

– Nomus deb atalgan oynaga dog' tushirgandan keyin, yashash deyilgan qadriyat o'z qiymatini shundayligicha yo'qotarkan, tushunayapsizmi, Tursun aka?

Yuqori tezlik bilan yurgan taksi kechaqo'noqning oldiga kelib taqqa to'xtadi. Tursun taksi haydovchisiga pul bergach, mashinadan shoshib tushdilar. Atrof tinch edi. Avval Eliflar o'tirgan uy oldiga bordilar. Ularni sarosimaga solgan narsa eshikning lang ochib qo'yilgani edi. Tursun:

– G‘alati hol, – dedi. – Hozirgacha biror marta eshikni ochiq holatda, uyni nazoratsiz tashlab ketganlarini ko‘rmagandim. Yodgor qotib qolganday, ochiq eshikka nazar soldi:

– Men ham, – dedi... Shunday xavotir bilan yurib, zinapoyagacha shu alpozda bordilar. Biroz to‘xtab ichkariga qaradilar. Xona o‘rtasida jamadonlarga va paketga o‘rab qo‘yilgan narsalar to‘plab qo‘yilgandi. Ichkaridan ovoz kelmadi, bu hol ularni shubhaga sola boshladi. Yodgor ochiq eshikni ikki marta qoqdi va javob kutdi. Javob bo‘lmagach, hayron bo‘ldi. Ular hamon bir fikrga kelolmagan edilar. Ichkariga birinchi bo‘lib Yodgor qadam bosdi. Tursun ham Yodgorning izidan yurdi.

Atrofni ko‘zdan kechirdilar. Xonada hech kim yo‘q. Ular nima bo‘lganini bilmay karaxt bo‘lib qoldilar. Shu on dahshatli manzaraga ko‘zlari tushdi. Har ikkovi ham peshonasidan o‘q yegan odamga o‘xshab qoldilar. Beqarorlik ichida nima qilishlarini bilolmay lol bo‘ldilar.

Ular duch kelgan bu dahshatli manzara ikkovini ham adoyi tamom qildi. Bu qo‘rqinchli manzara, inson qilishi mumkin bo‘lmagan harakatlar natijasi ekanligining yaqqol ko‘rinishi edi. Inson bo‘lib bu dunyoga kelgan odam, bu vahshat qarshisida yo‘q bo‘lib ketishi kerak edi. Ular hamon qo‘rqib qarardilar. Yodgor qichqiriqdan o‘zini zo‘rg‘a tutib gapirdi:

– O‘ldirishibdi, Tursun aka, o‘ldirishibdi...

Yodgor bu achinarli manzaraga ko‘p qarab turolmadi. Iztirob to‘la yuzini teskari o‘girdi va qo‘llari bilan yuzini bekitib tishlarini qisdi... Tursun esa biron harakat qilolmay tarrakdek qotib qolgan edi.

Tursun bilan Yodgorning ichkariga kirganini ko‘rgan bir qo‘shni o‘g‘il bola ularning oldiga yugurib keldi. Bu bola hayajonlanib, duduqlanib nimanidir tushuntirmoqchi bo‘lardi:

– Hozir, Tursun aka, hozir. Besh daqiqa ham bo‘lmadi. To‘rt kishi edilar. Elif opani majburan mashinaga chiqarib olib ketdilar. Elif opa “Yordam” deb juda qattiq baqirdilar, ammo hech kim qo‘rqqanidan tashqariga chiqolmadi, hech kim...

Yodgor g‘azab bilan Tursunning yuziga qaradi:

– Vaqt o‘tkazmaylik, Tursun aka...

Tursun sarosima bilan:

– Tezda mirshabga xabar qilaylik, – dedi.

Yodgor Tursunga e'tiroz bildirdi:

– Yo'q, yo'q, avval Elifning hayotini qutqarishimiz kerak. Pavilonida bo'lsa kerak, u itlar.

Tursun Yodgorning bu fikrini kichik bir ehtimol deb o'yladi. Uning bu qarori gapirishidan sezilib turardi:

– Unday bo'lmasa kerak, bunaqa jinoyat qiladigan kishilar, bu atrofda ko'p turishmaydi, uni shahardan chiqarib ketgan bo'lsalar kerak.

– Siz bilmaysiz, Tursun aka, u itning qilgan qasami bor edi. Elifga o'zining pavilonida ashula aytirmoqchi edi...

Tursun yonlarida turgan bolaga topshiriq berdi:

– Menga qara, Yilmaz, tezda mirshabga borib vaziyatni tushuntir, biz esa Elif opangni qidirgani boramiz, – dedi.

Qon ichida yotgan Keriman xolaga yana bir marta qaradi-da, g'azab bilan tishlarini g'ijirlatdi. Bu g'ijirlatish qasos olish uchun charxlanish edi. Tezda ikkovlari ham otilib uydan tashqariga chiqdilar. O'zlarini olib kelgan taksi haydovchisi mashina motorini nazorat qilib kapotni yopdi. Sevinib ketdilar. Shoshib mashinaga o'tirib haydovchiga tezroq yurish kerakligini uqtirdilar. Haydovchi ham nimadir tushunganday bo'ldi va tezlikni oshirdi:

– Qayerga boramiz, aka? – deb so'radi.

Yodgor:

– Shahar markazidagi Mehtab paviloniga...

* * *

Elifni zo'rlik bilan keltirib Birlining xonasiga qamab qo'ydilar. Palabiyiq atrofda Birlini ko'rماغach, hayajonlanganidan yuzidan ajal terlari oqa boshladi... Tuzgan rejalariga ko'ra barning eshigiga katta harflar bilan yozilgan "Ta'mirlash ishlari bor" degan lavha osib qo'yilgan, u esa barning mijozlar uchun yopiq ma'nosini bildirar edi. Eshik ichkaridan qattiq mahkamlab qulflangan bo'lsa ham, orqasida qorovul poylab turardi... Sigareta tutatayotgan Palabiyiq qorovulning yoniga kelib so'radi:

– Birli qayerda? Hali kelmadimi?

Qorovul:

– Biroz avval shu atrofda edilar. Kelganlarida meni kutsinlar, – dedi.

Sigaretidan yana bir tortib Palabiyiq:

– Juda yaxshi, – deb Elif qamalgan xonaga keldi. Elifning atrofida o‘tirgan sheriklariga qarab, vujudida yashirin bir qo‘rquvli hayajon bilan:

– Rosa vaqtida ketib qolibdi-da, – deb biroz jahli chiqqanday bo‘ldi...

Elif bu gaplarni bog‘lab qo‘yilgan joyida turib tinglardi... Faqat shunda ham jonsiz lablaridan nafratli so‘zlar to‘kilardi:

– Bu qilgan ishlaringiz sizlarga judayam qimmatga tushadi, – deb jahl qildi.

Bir joyda turolmagan Palabiyiq g‘azabiga hokim bo‘lolmay mushtlarini qisdi va Elifga tahdid qilganday qaradi:

– Shu mushtlarni gurzi singari yuzingga tushirardim-u, duo qilki, Birliga lozimsan, – deb baqirdi.

Palabiyiqning so‘zlari Elifni cho‘ktirib qo‘ydi. Uning ismini eshitib, vujudida titrash boshlandi. Ichidagi nafratini eshitilarsa eshitilmas holda pichirladi:

– Alloh hammangizga o‘zi loyiq ko‘rgan jazoni beradi. Uning buyuk adolatiga shubham yo‘q.

Palabiyiq qisilgan mushtlarini bir-biriga ura boshladi. U jahlini yenga olmagan ko‘rinardi. Baland ovoz bilan Elifga baqirdi:

– Jim bo‘l deyapman senga, bo‘lmasa alamimni sendan olaman hozir.

Elifning masxaromuz javobi Palabiyiqni tentiratib qo‘ydi:

– Qullarning achchig‘i chiqqanini endi ko‘rib turibman. Xo‘jayining bu ahvolingni ko‘rsa, bu qul mening ishimga yaramaydi deb, seni sotib yuborardi, – deb Elif uni chaqib-chaqib olardi.

Palabiyiq esa asabi taranglashib nima qilishini bilmas, tentak bo‘lib qolgandi. Xuddi odamning qulog‘iga kirib olgan chivin miyasiga qarab ketishiga o‘xshab, Elifning gaplari uning miyasini parmalar edi.

– Bu mahmadonaning og‘zini bog‘lab qo‘yinglar, – deb atrofdagi yirtib yuborgudek bo‘lib baqirdi. Hasan Laylak Palabiyiqning buyrug‘ini bajardi. Cho‘ntagidan ro‘molcha chiqarib Elifning og‘zini bog‘lab qo‘ydi. Xonaning eshigi kutilmagan vaziyatda taraqlab ochilishi Elifning ko‘zlarini oynaday porlatib yubordi.

Og'zi mahkam bog'lanmagani uchun, o'tirgan joyida ovozinig boricha baqirardi:

– Yodgor!... Tursun aka!...

Ikki yigit xonaning ichiga shamolday uchib kirdilar. Palabiyiq va odamlari vujudida go'yoki qon to'xtab harakat qilolmaydigan vaziyatga tushib qolgandilar. Ulardagi bu karaxtlikni Yodgor va Tursunning o'lim sovg'a qiluvchi mushtlari poyoniga yetkazdi. Tursunning dev quvvati, Yodgorning katta va kuchli shiddati ularni yostiq patidek chor atrofga to'zg'itib yubordi. Stol va stullar yuqoriga chiqib tushar, xona jang maydoniga o'xshab qolgan edi. Qattiq jang oqibatida zo'ravonlar taslim bo'ldilar. Yiqilgan joylaridan qaytib turolmadilar. Yodgor charchoq va hayajonning ta'siri bilan stulning oyog'ini sindirib yerda yotgan Palabiyiqning qorniga bosdi va baqirdi:

– Ko'ppak Birli qayerda?

Palabiyiq ajal terlarini to'kardi. Yodgor stulning oyog'ini uning qorniga bostirgan sari yolvorib undan omonlik tilardi:

– Uni ol, Xudo haqi, iltimos qilaman, ustimdan tort. Shaytonga ergashibmiz. Jirkanch o'yinga tushib qolibmiz. Bizni tashviq qilib o'zi yo'qolib qolibdi. Yolvoraman, meni kechir, qayerda ekanligini ham bilmayman, – deb ingrardi.

Yodgor taxtani bir tomonga otib yuborib, “nima qilamiz” deganday Tursunga qaradi.

Tursun biroz o'ylanib turdi va:

– Sen Elifni olib uyga bor. Men bularni mirshabga topshiraman-u, orqalaringdan yetib boraman, – dedi.

Yodgor:

– Xo'p bo'ladi, Tursun aka, – deb ketishga tayyorlandi. Tursun stol ustidagi telefon go'shagini olib mirshabga xabar berdi.

* * *

Yodgor bilan Elif bardan chiqiboq, yo'llarida uchragan ilk takisini kira qilib, uyga jo'nadilar. Elif hamon hayajonini yengolmay, bo'lib o'tgan hodisa ta'siridan to'lg'onar edi. Yo'l bo'yi jim ketdilar. Elif bu sukutga chidolmay so'radi:

– Nimaga bunday tezlik bilan uyga ketayapmiz? Nima uchun Tursun akani u yerda yolg'iz qolishiga rozilik berdingiz?

Yodgor horg'in ovoz bilan gapirdi:

– Keriman xola...

– Keriman xolaga nima bo'ldi?

– Ular uyga kelganlarida birga emasmidingiz?

– Birga edik...

– Hech qarshilik ko'rsatmadingizmi?

– Albatta, ko'rsatdik, Keriman xola ularning oyoqlariga yopishib olib, to'sqinlik qilmoqchi bo'ldilar...

– So'ngra?

– So'ngra bo'ynimga qattiq zarb tushdi, qolganinii eslay olmayman...

Yodgor:

– Hammasi jazosini oladi, – deb g'o'ng'iradi. Bu gaplar esa Elifni xavotirga soldi:

– Yoki bo'lmasam, Keriman xolaga biror narsa bo'ldimi?

Yodgor ochiq gapirishdan tortindi va:

– Biroz qiynashibdi, – deb so'zlarini o'ngladi.

Kechaqo'noqning oldiga yetib kelganlarida, to'planib turgan odamlarni ko'rdilar. Ularning ko'pchiligi yosh bolalar edi. Hamma bir-biriga nimanidir tushuntirardi. Taksidan tushgan Elif bilan Yodgor to'planganlar orasidan o'tib uyga kirdilar. Yodgor ichkariga kirmasdanoq ko'z qiri bilan atrofnı qidirdi. Yuzi burishib ketdi. Siqilganidan tishlarini qisib kuch to'plamoqchi bo'ldi. Elif, yerdagi qon izlarini ko'rib:

– Yerdagi qon izlari nima? Keriman xola qayerda? – dedi Yodgorga.

Yodgor:

– Bunchalik pastkashlikni ko'rmagandim, – deb ingradi.

Elif Yodgorning bu so'zlaridan hech narsa tushunmadi. Unga qarab so'radi.

– Yodgor, aytasangizchi, xonadagi bu qon izlari nima? Keriman xola qayerda?

Yodgor og'ir xo'rsindi va boshini quyi solib gapirdi:

– Endi Keriman xola yo'q, Elif. Uni o'ldirib ketishibdi, tushunayapsanmi, o'ldirib ketishibdi!!

Bu so'zlar Elifga qattiq ta'sir qildi. Oyog'ida bazo'r turardi. Yodgor ko'zlari yosh to'la bo'lishiga qaramasdan Elifga tasalli berdi:

– Yig‘lash hech narsani o‘zgartirmaydi, Elif. Achchiq haqiqatlar odamni ko‘niktiradi. Uyga kirganimizda, Keriman xola uy o‘rtasida qonga belanib yotgan ekan. Endi esa o‘ligini ham olib ketishibdi. Bu odamlar quturgan ekan, yig‘lama, iltimos qilaman, yig‘lama, o‘rningdan tur, Elif. Xuddi miyam yorilib ketadiganday bo‘layapti. O‘zimni yomon his qilayapman, Elif! Nima bo‘ladi? Menga biroz yordam qil, gaplashsak biroz yozilamiz, – dedi.

Elif Yodgorning so‘zlariga chidolmadi. Bo‘g‘ildi, qo‘llari bilan ko‘z yoshlarini artib yig‘lashni to‘xtatishga harakat qildi:

– Bularning hammasiga men sababchiman, hammasi men tufayli bo‘ldi, – deb o‘zini o‘zi koyidi.

Yodgor esa:

– Taqdir, – deya Elifga tasalli berdi. Elif ham yig‘lar, yig‘i aralash Yodgorga savollar berardi:

– Mirshabga xabar qildingizmi?

– Bir bolani yuborgan edik, boshqa narsa bilmayman.

– Siz kelganingizda o‘lganmidi?

– Ha...

– Bu holat hozirgacha tortgan dardlarim ustiga tuz va qalampir seydi. Hammasiga men sabab bo‘ldim, – dedi va ko‘zlaridan duv-duv yosh oqa boshladi. Elif Yodgorning biroz avvalgi gaplarini eslab, o‘zini sabrli bo‘lishga majbur qildi. Yodgor parishon bo‘lgandi. Elif Yodgorga ich-ichidan qaragandan so‘ng, unga Keriman xolaning hayotiy hikoyasini gapirib berishni o‘yladi:

– Keriman xolani menchalik hech kim yaxshi bilmasa kerak, – deb gap boshladi. – Hayoti judayam achinarli bir kitob edi. U hozir emas, avvalroq ruhan o‘lgan inson edi, Yodgor. Shuncha yildan beri unga kuch berib kelgan narsa biroz xayol va umid uchquni edi.

Yodgor unga g‘alati qaradi. Elifning gaplari iztiroblarini kamaytirish o‘rniga uni battar qiynoqqa solib eza boshladi. Elif o‘shanday ohang bilan davom etdi:

– Ancha yillar avval yo‘qotib qo‘ygan o‘g‘liga yetishish uchun yashadi. “Allohim, hayotda bir marta bo‘lsa ham Murodimni menga ko‘rsatsa va undan keyin jonimni olsa”, deb kun-u tun yolvordi.

Yodgor Elifning og‘zidan chiqayotgan gaplarni eshitgan sari hayajondan toshday qotib qoldi. Ichiga sig‘mas hayajon bilan faryod qildi:

– Murod deganingiz kim?

– Aytdimku, ancha yillar avval yo‘qotib qo‘ygan o‘g‘li deb...
Yodgorning yuzida iztirob chiziqlari qaynadi...

– Menga tushuntiring, Elif, yana nima bilsangiz hammasini ayting!

Beixtiyor karaxt holga tushgan Elif o‘zini aybdorday his qilib, bilganlarini qisqacha Yodgorga aytib berdi:

– Bundan bir necha yillar avval sodir bo‘lgan ekan. Iymon-siz eri bir ko‘cha ayoliga ko‘ngil beribdi. Uni kichkina o‘g‘li Murod bilan yolg‘iz tashlab chiqib ketibdi. Shu ketganicha qaytib kelmabdi. Keriman xola ishlashga majbur bo‘lib, keksa bir ayolning uyida xizmatchilik qilib ona-bola yashabdi. Keyin Keriman xola og‘ir kasallikka chalinibdi. Kun o‘tgan sari undan umid tobora uzilibdi. Kasalxonaga yotqizibdilar. Murodga qaraydigan kimsa qolmagandan keyin uyning qorovuli Hasan bobo uni olib qishloqqa ketgan ekan.

Yodgorning rangi sap-sariq bo‘lib ketgan, butun vujudi haya-jondan titray boshlagan edi. Chanog‘iga sig‘magan ko‘zlari qizarib, qarashlari jinnining qarashlaridan farqi yo‘q va ma‘nosiz edi. Kutilmagan bir paytda xonani to‘ldirib baqira boshladi:

– Elif! Bas qil! Bas! Yorilib ketaman!

Elifning so‘zlari tomog‘ida qoldi. Qo‘rqqanidan o‘rnidan turib ketdi. Yodgor jinni bo‘lib qoldimi yoki jazavasi tutayaptimi? Buni Elif bilolmay garang edi. Yodgor chanog‘idan chiqib ketgudek bo‘lgan ko‘zlarini tashqariga yulib oladiganday holatda ishqalab:

– U mening onam ekan-ku! Murod – menman! – deb ach-chiq fig‘on qildi. Uyning o‘rtasidagi qon izlariga oxirgi marta tentaklarday qaradi va beixtiyor qadamlar bilan tashqariga otil-di. To‘plangan odamlar orasidan o‘tib yo‘lga chiqdi. Elif hang-u mang bo‘lib qoldi. Yodgor ko‘zdan g‘oyib bo‘lguncha orqasidan qarab turdi. Kuchi uy ichiga kirib o‘zini parchalamoqchiday bo‘lib yig‘lashga yetdi, xolos. Judayam achinarli marsiyalar aytdi.

Elifning kimsasiz xonada yig‘lashi Tursun kelguncha davom etdi. Ichkarida Elifning yolg‘iz yig‘layotganini ko‘rgan Tursun hayron bo‘ldi:

– Elif, Elif, – deb ovoz berdi.

Elif boshini ko'tarib ovoz kelgan tomonga ruhsiz qaradi. Elif hamma narsadan umidini uzganday holatda edi. Tursun uy ichida boshqa hech kimni ko'rmagach, Elifdan so'radi:

– Keriman xolani olib ketishdimi?

Elif bu savolga javob berishga kuch topolmadi. “Yo‘q” deganday boshini qimirlatdi. Tursun:

– Unday bo‘lsa qayerda? – dedi.

Elif qurigan lablarini yalab shivirladi:

– O‘ligini ham o‘g‘irlab ketishibdi.

– O‘g‘irlashibdimi?

– Ha...

– Yodgor qayerda?

– Yodgor telbalarday yugurib o‘zida yo‘q chiqib ketdi...

Ko‘zlari to‘lgan, so‘zlari bo‘g‘zida qolib ketgandi. Qiyinchilik bilan davom etdi:

– Keriman xola Yodgorning onasi ekan, Tursun aka, onasi..., – deya piq-piq yig‘ladi.

Tursun miyasidan o‘q yegan odamday turib qoldi.

– Nima, Keriman xola Yodgorning onasi ekanmi? Kim aytdi buni? Onasi ekanini qayerdan bildingiz?

Elif qiynalib, bir narsalarni tushuntirishga arang harakat qildi:

– Unga Keriman xolaning hayotini aytayotgan edim. Murod dedim, Hasan bobo dedim. Shundan so‘ng “U mening onam, Murod menman” deganicha atrofga qiyomat solib, baqirib-chaqirib ko‘chadan chaqmoqday yugurib ketdi...

Tursun qotib qolgandi. Vazmin harakat qilib yerga tizzasi bilan o‘tirdi. Ko‘zlaridan unsiz yosh oqa boshladi. Va Elif bilan birgalikda chorasiz ahvolda Yodgorni kuta boshladilar...

* * *

Yodgor uydan qanday chiqqan bo‘lsa xuddi shunday tezlik bilan ko‘chalar orasida paydar-pay yugurardi. Uni ko‘rganlar orqasidan unga g‘alati qarab qolardilar. Bu maqsadsiz ketishning oxiri shahar qabristonida tugadi. Holsizlik uni bir mozorning boshida to‘xtatdi. Atrofga achchiq alam bilan qarab turarkan, tizzalari yerga cho‘kib, qabr tepasida yotib qoldi. Bu holsizlik uni charchaganligidan yoki

uyqusizligi emasdi. Bo‘lib o‘tgan hodisalarning ta’siri Yodgorga irodasidan tashqarida harakat qilayotgan odam ko‘rinishini berib qo‘ygandi. Shu holda mozar tepasida soatlab yotdi. Vujudi jonsiz holatda, rangi bo‘zdek oqarib, ust-boshi namiqib ketganini ham sezmedi. Horg‘in, asta qimirlab ko‘zlarini arang ochdi. Bu yerga nimaga kелgandi? Topolmadi va oldida turgan qabrga nazar soldi. Qabr tepasiga keltirilgan guldastalarni ko‘rib chuqur oh tortdi. Biroz bo‘lsa ham o‘ziga kелganday bo‘ldi. Pir-pir uchayotgan, jonsiz lablari orasidan chiqqan achchiq va unsiz faryod bilan shivirladi:

– Ustiga guldastalar qo‘yiladigan qabringiz ham bo‘lmadi, onajon. Sizga taqdir buni ham ravo ko‘rmadi.

So‘zlarini tugatmasdanoq ko‘zlari ro‘parasidagi qabr marmari ustidagi yozuvga tushdi. Uni o‘qiy boshladi. Marmar ustiga shunday deb yozilgandi: “Aslo yap-yangi gullarni shoxidan yulib ustimga qo‘ymangiz. Ular so‘lgunicha qabrim tepasida bulbullar fig‘on qiladi”. Marmarga yozilgan bu so‘zlarni miyasida muhokama qilib, biroz avvalgi fikrlarini noto‘g‘ri ekanligini tushunganday bo‘ldi. Birozdan keyin istar-istamas o‘rnidan turib yo‘lida davom etdi.

BIRON XABAR YO‘QMI?

Elif bilan Tursun hodisa bilan shug‘ullanayotgan mirshabga borib jasadning o‘g‘irlab ketilganligi to‘g‘risida xabar berdilar. Jinoyatchilar ham shu mirshabxonaga keltirilgan edi. Aybdorlar Keriman xolaning o‘ldirilganligi to‘g‘risidagi savollarga e’tiroz bildirdilar. Faqat Elifni olib qochishganini tortinmasdan tan oldilar. Barcha qidiruvlarga qaramasdan Birli ushlanmadi. Mirshab Elifdan so‘radi:

- Bu odamlarni hammasini taniysizmi?
- Ha, Birli degan odamning malaylari.
- Birli deganingiz kim?
- Mehtab degan barning xo‘jayini, bitta zo‘ravon...
- U odam bilan avvallari qanday aloqangiz bor edi?
- Aloqam yo‘q, aloqam bo‘lsa ham bu aloqa mening qasosim bo‘lardi.
- Sizga nisbatan biror haqsizlik qilganmi?

– Kechirilishi mumkin bo‘lmagan...

– Mayli, o‘sha haqsizlikdan so‘ngra hech uchrashdingizmi?

– Unga ko‘rinmaslik uchun juda ko‘p harakat qildim.

Mirshab Elifdan savol ketidan savol so‘rardi. Elif bularning barchasiga qisqa-qisqa javob berdi. Palabiyiq Elifning barcha gaplarini yo‘qqa chiqarish uchun jinoyatni faqat o‘zlari qilishganini to‘tiday takrorlardi.

Boshqalari ham Palabiyiqning gaplarini tasdiqlab turdilar.

Elifning bir ko‘cha ayoli ekanligini aytib, bu jirkanch bo‘htonlarini isbotlashga urindilar. Tursun g‘azabidan tishlarini g‘ijirlatib, ularning yuziga sovuq nigoh bilan qaradi. Ularning gaplaridan Birlini bu ishga aralashtirmay, uni qutqarib qolish rejasi tuzilganligi sezilib qoldi. Mirshab so‘roqni tugatgach, Elif bilan Tursunni qo‘yib yuborib, qolganlarini olib qoldi. Tursun bilan Elif uylariga qaytdilar.

Elif hovlining bir burchiga borib o‘tirdi-da, karaxt xayollar bilan yo‘l poyladi. Tursun esa g‘amgin holda uyga kirdi. Ko‘p vaqt o‘tmasdan o‘zi yozgan “Insonlik qonuni” kitobini qo‘liga oldi. Quyosh yoqimli iliqligi bilan atrofni isitarkan, Tursun Elifdan o‘n – o‘n besh qadam nariga borib o‘tirdi. Vaqt asrga yaqinlashgan bo‘lsa ham, tashqaridagi issiq odamni bezovta qilardi. Tursun kitob sahifalariga ko‘z yugurtira boshladi. Elif hovlidagi taxta o‘rindiqqa o‘tirib olib, qo‘lini jag‘iga qo‘yganicha unsiz yig‘lardi. Ko‘zlari beixtiyor Tursunning harakatlariga tushdi va uni g‘alati qarash bilan tomosha qila boshladi.

Tursun o‘tirgan joyida kitobdan sahifalar ochib bo‘limlar o‘qir va ichidan yig‘lardi. Tursunning bu holi Elifni battar parishon qilib qo‘ydi. Tursunning bu g‘alati harakatlari uning qiziqishini yana ham orttirdi. Ko‘rgan bu manzarasi Elifni g‘alati ahvolga solib qo‘ydi. Tursun qo‘lidagi kitobning ba‘zi sahifalarini ochib o‘qir va uni yirtib hovlining o‘rtasiga otardi. Har doim qo‘ltiq ostidan tushirmay yuradigan bu kitobning hozir yirtilishida hech bir ma‘no yo‘q edi. Elif aftodahol harakat bilan o‘rnidan turdi-da, Tursun o‘tirgan joyga bordi. Ilk ishi oyog‘ining tagida yotgan varaqni olib o‘qish bo‘ldi. O‘qigan bo‘limi aynan shunday edi: “Inson ichidagi yomon tuyg‘ularning quli bo‘lishdan qutulgan paytidagina inson bo‘ladi”. Bu satrlar Elifni ancha o‘ylantirib qo‘ygandi.

Tursunga tikildi. Tursun esa qo'lidagi kitobning oxirgi sahifasini yirtish bilan ovora edi. Elifning so'zi Tursunni sakratib yubordi:

– Joningizdan ortiq ko'rgan kitobingiz edi bu. Vaqt topishingiz bilan shu to'g'risida gapirardingiz. Hozir esa uni yirtib, yerga uloqtirayapsiz, bunga qanday jur'at qilmoqdasiz, Tursun aka?

Tursun tepasida tikilib turgan Elifga tushkun kayfiyatda qaradi-da, holatni tushuntirmoqchi bo'ldi:

– Rosa o'n besh yil mobaynida bu kitobni shu jamiyat uchun yozgandim. Shu jamiyat shaxslari meni bu kitobni yirtib tashlashga majbur qilyapti. Menimcha, yo men yaxshilikni, to'g'rilikni tushuna olishdan ojizman yoki jamiyatda yaxshilik deyilgan narsaning o'zi yo'q. Yana ham to'g'rirog'i, insoniylik mas'uliyatsiz, iymonsiz, manman va irkit fikrlarning qurboniga aylanganga o'xshaydi. Inson va uning o'zligiga hurmatsizlik qilgan jamiyat bilan yonma-yon holda bu kitobning bo'lishi mumkin emasdi...

Elif xuddi shu payt yana savol so'radi:

– Barcha yaxshi fikrlaringizni bu kitob sahifalari bilan birgalikda yirtib yuboryapsizmi?

– Aslo...

– U holda ruxsat bering, yirtib otib yuborilgan barcha sahifalarni yig'ishtirayin. Aks holda, mag'lubiyatga...

Elifning so'zlari Tursun qilayotgan xatoni ko'rsatdi. Tursun bu so'zlardan chuqur xijolat chekdi:

– To'pla, singlim, to'pla, – dedi. – Bu yirtiq sahifalar akangdan senga xotira bo'lsin. Sen esa buni jamlab, vaqti kelsa, buzuq jamiyatga armug'on qilarsan. Balki, tushunib ba'zi kishilar bu kitobni o'qishni xohlab qolar.

Elif yirtib otib yuborilgan sahifalarni yig'ishtira boshladi. Ikkovi ham ancha vaqt Yodgorning kelishini poylab o'tirdilar. Quyosh asta-sekin ufqqa bosh qo'ymoqda edi. Yodgorning qaytishidan umid uzilayotgandi...

Tursun:

– Ketdik, singlim, – dedi. – Yodgor balki fabrikaga ketgandir. Buning ustiga hozir narsalaringizni olib ketishga imkon ham yo'q. Sen bu kechani yotoqxonadagi biror o'zingga mos joyda o'tkazarsan.

Tursun yotoqxona idorasida, Elif esa Xadicha buvining yonida tong otishini sabrsizlik bilan kutdi. Har tongda ish boshlashdan avval yotoqxonadagi ishchilar uchun nonushta qo'ng'irog'i chalinar-di, bugun ham quloqni qomatga keltirguday qo'ng'iroq chalindi. Hali nonushta vaqti bo'lmasdan ancha avval Tursun fabrika hovlisiga tushdi. Bugun yakshanba bo'lgani uchun tevarak-atrofdan deyarli hech kim ko'rinmasdi. Erta turganlarning yana biri Elif edi. Hovlida yolg'iz aylanib yurgan Tursunning yoniga kelib umidsiz savollar bera boshladi:

– Hech qanday xabar yo'qmi, Tursun aka?

Tursun javob bermasdan “yo'q” deganday boshini qimirlatdi. Ikkisi ham chuqur jimjitlik qa'rda qolib Yodgorni kuta boshladilar. Bir payt ikkovining ham nigohi fabrikaning kirish darvozasiga tushdi... Ichkariga bir mashina kirib keldi. Mashinadan tushgan odam Sariq Yusuf edi. Ularning yoniga kelmasdanoq hayrat bilan Elifga qaradi va:

– Allohga hamd-u sanolar bo'lsin, – dedi. – Singilni ham qutqaribsizlar.

Tursun ich-ichidan kelgan ajib bir iztirob bilan shivirladi:

– Rahmat, Yusuf, singilimizni qutqardik, ammo Keriman xolani... Yo'qotdik...

Yusuf shoshib qoldi. G'alati bo'lib Tursunga qaradi:

– Nima? Keriman xola o'ldimi?

– O'ldi, bundan ham yomoni jasadini ham olib ketishibdi.

– O'g'irlashibdimi? Qachon?

– Sen xabar qilgandan biroz keyin.

Yusuf biroz bo'lsa ham tinchlandi va qahqaha ota boshladi... Faqat Elif bilan Tursunning unga tahdid qilganday qarashlari uning nash'asini darrov so'ndirdi. Yusuf:

– Boshqa noxush holat yo'qdir? – dedi.

Tursun bilan Elif Yusufning bu harakatlariga judayam achchiqlari chiqqandi. Tursun ma'noli nigohini Yusufning ko'zlaridan olmasdan so'radi:

– Yana nima bo'lishi kerak edi, Yusuf? Keriman xolaning oramizdan ketishi yetmaydimi?

Yusuf hamon o'zida yo'q holatda qahqahani davom ettirdi. Tursunning g'azab bilan tahdidkor qarashlariga parvo ham qilmadi. Yusuf:

– Barcha g'amingiz shu bo'lsin, Keriman xola o'lmadi, – dedi.

Tursun iztiroblarini yana masxara qilinayotganini o'ylab Yusufga baqira boshladi:

– Nimalar deb valdirayapsan, Yusuf?

Yusuf birdaniga jiddiylashdi. Voqeani aynan gapirib berdi:

– Bu valdirash emas. Kecha sizga xabar berganimdan so'ng, tak-siga o'tirib uyga bordim. Keriman xola o'lgan va uyning o'rtasida qon ichida yotardi. Ko'z nurlari butkul so'ngandi. Bir umid qilib yuragiga quloq tutdim. Ne ko'z bilan qarayki, yurak sekin-sekin urar edi. Darhol taksiga chiqardim. Kasalxonaga keltirishim bilan muolaja boshlandi va bir soatdan keyin Keriman xola o'ziga keldi. Ko'zlarini ochmasdanoq “Elif, Elif” dedi. So'ngra yana hushidan ketdi. Kechgacha yonidan ketmadim. Tong otishini sabrsizlik bilan kutib, hozir sizlarga xabar berish uchun bu yerga keldim.

Elif umuman ishonmasdi. Yusufga yolvorib so'radi:

– Gaplaringiz rostmi? Ya'ni... Bizni kalaka qilmayapsiz, to'g'ri-mi? Keriman xola haqiqatan hayotmi?

Yusuf:

– To'g'ri, singlim, aynan aytganimday bo'ldi. Xohlasangiz hozir kasalxonaga olib borishim mumkin, – dedi.

Tursun xursandligidan nima qilishini bilmay shoshib qoldi. Yusufni mahkam quchoqlab oldi. Yusuf Tursunni ogohlantirdi:

– Ey, birodar, sekinroq, hozir suyaklarim bir-biriga yopishib qoladi.

Tursun ich-ichidan kelgan tabassum bilan kulimsiradi:

– Unday bo'lsa, mening ham senga xushxabarim bor, Yusuf...

Yusuf qiziqib Tursundan so'radi:

– Xushxabarmi?

– Ha...

– Aysangizchi, men qiziqib ketayapman...

– Keriman xola Yodgorning o'z onasi ekan... Bu keyinroq aniqlandi. Hozir ikkovlari ham qanday sevinishadi, bilmadim? Qancha yildan keyingi uchrashuv... Tasavvur qilayapsanmi, Yusuf?

Yusuf ham birdaniga kalovlanib qoldi...

– Keriman xola Yodgorning onasi ekanmi?

Elif past ovozda suhbatga aralashdi:

– Ha, onasi ekan...

– Hozir Yodgor qayerda?

Bu savolning javobi qiyin edi.

– Ketib qoldi...

– Qayerga?

– Bilolmadik, kechagi voqealarning ta'siriga chidolmay tavakkal uydan chiqib ketib qolibdi.

Yusuf taklif aytdi:

– Qidiraylik, hamma joyga xabar qilaylik. Istasangiz avval Keriman xolaning yoniga borib xushxabarni unga yetkazaylik, undan keyin esa...

Elif xursandchiligini yashirolmadi.

– Ketdik, Tursun aka, Keriman xolani ko'rmasdan tinchlanmayman.

Elifning iltimosiga ko'ra Yusuf darhol ularni mashinasida kasalxonagacha olib bordi. Keriman xola yotgan xonaga uchovlari birdaniga kirdilar.

Keriman xola Tursun bilan Elifni birgalikda ko'rib, xursand bo'ldi. Elif hayajon bilan Keriman xolani yotgan joyida quchoqlab, bolalarday yuz-ko'zlaridan o'pa boshladi.

– Meni kechiring, Keriman xola, kechiring. Bularning hammasi men tufayli bo'ldi.

Keriman xola ham o'zini zo'rg'a tutib gapirishga harakat qildi:

– Tentak qiz, bu ishda sening nima aybing bor?

– Alloh shifo bersin, Keriman xola.

Keriman xola ko'zini "rahmat" deganday yumib Tursunga javob berdi.

Sariq Yusuf ham Keriman xolaga kulib qaradi:

– Hozir siz avvalgidan ham yaxshiroq bo'lib qolibsiz, Keriman xola.

Yusufga minnatdorchilik bildirildi. Keriman xola jimgina o'zini ko'rgani kelganlarga qaradi. So'ngra Yodgorni so'radi. Tursun vaziyatdan chiqish uchun gap boshladi:

– Haligi, fabrikada hech kim yo‘q edi, shuning uchun uni bu erga olib kelolmadik. Biz borganimizdan so‘ng u ham keladi...

Sheriklari “aytaylik” deganday Tursunga qaradilar. Tursun ko‘zlari bilan “yo‘q” deganday imo qildi. Shunday qilib ularni gapirtirmadi. Tursun Keriman xolaning hayajonlanib ketishini istamagandi.

* * *

Kasalxonadan chiqqach, shaharning hamma tarafini qidirishdi. Ammo Yodgordan xabar bo‘lmadi. Tursun bilan Elif fabrikaga, Yusuf esa uyiga qaytdi.

* * *

Keriman xolaning o‘lmay tirik qolishi, Birli odamlarining bu hodisaga uni aralashtirmasliklari Birlining ishini qulaylashedi. Birli mirshabxonada qilingan so‘roqdan keyin xursand bo‘lib pavilonga jo‘nadi. Ammo miyasini kemirayotgan tushunchalari unga tinchlik bermasdi. Yangi bo‘ladigan bu nikohga qanday to‘siq bo‘lish chorasini axtardi. Kechgacha bu to‘g‘rida o‘ylab, bir fikrga kelolmay asabi qattiq buzildi-da, bardan chiqib ketdi. Atrofga qorong‘ulik tushgan edi. U mashinasiga o‘tirib, qop-qora bulutlar bilan qorayib ketgan kecha zulmatiga singib ketdi. Yodgor barning bir burchagiga jinoyatchilarday yashirilib olgandi. Birlining mashinaga o‘tirishini kuzatdi. Birli ketgach, Yodgor tezda oldidan o‘tayotgan bir taksini to‘xtatdi. Oldidagi mashinani ko‘zdan qochirmay ta‘qib qilib bordi. Hayajonlanganidan yuraklari tez-tez urar va ko‘zlarida oddiy odamnikidan boshqacharoq nigohlar mujassam edi. Bu hol haydovchini biroz qo‘rquvga solgandi. Anchagina kuzatuvdan so‘ng Birlining mashinasi ikki qavatli villaning oldiga kelib to‘xtadi. Birlining orqasidan kuzatib borgan taksi haydovchisi, orqa o‘rindiqdan past ovoz bilan kelgan “to‘xtat” degan ovozni eshitib tormozni bosdi. Haydovchiga haqini bergandan so‘ng, “ov”ini yo‘qotib qo‘ymaslik uchun, ko‘zini undan uzmasdan taksidan tushdi. Va haydovchiga:

– Ketishing mumkin, – dedi Yodgor.

Birli kirishi bilan uyi yorishib ketdi. Yodgor uyning hovlisini diqqat bilan ko‘zdan kechirgandan keyin, u yerga g‘ujanak

bo‘lib o‘tirib oldi. Ichkari kirish yo‘lini qidirdi. Uyning birinchi qavatidagi chiroqlar o‘chiq edi. Bu Yodgorning ishini osonlashtirdi. Uyning orqa derazasiga yaqinlashdi. Deraza pardasi yarim ochiq holatda edi. Sekin ichkariga qaradi. Darrov orqasiga bir qarab “ko‘rinmasmikanman”deb nazorat qildi. Uyning orqa hovlisi baland bir tepalik bilan o‘ralgan bo‘lishi uning ishiga qo‘l kelgandi. Sokin harakat bilan cho‘ntagidan temir chiqarib, deraza oynasining yelimlarini chiqara boshladi. Qo‘li bilan mixlarni qayirgandan so‘ng, oynani pichoq uchi bilan ochdi. Cho‘ntagidan ro‘molchasini chiqarib, yarim ochgan oynasini ovoz chiqarmasdan bir qo‘l siqqudek sindirdi. Derazani ochib, atrofni takror nazorat qildi. Ovoz chiqarmasdan ichkari kirdi. Xonaga kirishi bilan oyoq uchida yurib ovoz tingladi. Jimjitlik. Uyda Birlidan boshqa hech kim yo‘qligini bilgach, bemalol harakat qila boshladi. Salonga kiradigan eshikni sekin ochib, ichkariga nazar soldi. Qorong‘uda nimanidir qidirganday bo‘ldi. Salonda ham hech kim yo‘q edi. Tashqaridan tushayotgan kuchsiz yorug‘likda oyoq uchida yurib asta-sekin ikkinchi qavatga ko‘tarildi. Zina oxirida to‘xtab, asta bir-ikki nafas olgandan keyin atrofga nazar soldi. Xonaning eshigi tagidan chiqayotgan chiroq nurlari ko‘rindi. Eshikka yaqinlashdi. Ro‘molchasi bilan eshik tutqichini asta bosdi, eshik ochiq edi. Kutilmagan harakat bilan eshikni itarib ichkariga kirdi. Birli yotog‘ida yuqoriga qarab yotar, nimanidir o‘ylayotgandi. Eshikning birdaniga ochilishi va g‘alati shovqin Birlini cho‘chitib yubordi.

– Tur, Birli, men keldim...

Qo‘rquvdan Birlining rangi oqarib ketdi. Bazo‘r:

– Yodgor, – deya oldi xolos.

Yodgor nafrat bilan Birlining harakatlarini kuzatarkan, bir-ikki odim tashladi va Birliga qarab:

– Allohga qasam ichgan edim, Birli. Bundan buyon endi hech kimga yomonlik qilolmaysan, – dedi.

Yodgorning shiddatli qarashlari va yuzidagi qasos o‘ti Birlini tamom qilgandi. O‘lim qo‘rquvi bilan titrayotgan qo‘lini asta yostiq ostidagi to‘pponchaga uzatdi. Qarashlari ichki tuyg‘ularining tarjimoni edi. Birlining bu harakatiga Yodgor ham befarq emasdi. Birli rosa qo‘lini yostiqning ostidan olaman degan paytda, Yodgor shid-

dat bilan uning ustiga o'zini otdi. Tizzasini Birlining to'pponchali qo'liga bosib, kallasi bilan uning yuziga tushirdi. To'pponcha Birlining qo'lidan chiqib yerga tushdi. Yodgor ana shunday harakatlarni to'rt-besh marta takrorlab, Birlini butkul zararsiz holatga solib qo'ydi. Kutilmagan tezlik bilan yerga tushib to'pponchani qidirdi. Uni topdi. Ko'rsatkich barmog'ini to'pponcha tepkisiga olib borib Birliga qaratdi. Xona ichida g'azabli ovozlari tarqalardi:

– Men senga kechalar homilador, nimalar tug'ishini bilolmay-san degandim, ikki yong'oqdan bittasi mutlaqo sinadi deganman. Bu gaplarimning hammasini sen kalaka qilganding. Eng oxiri esa meni nozik yerimdan urding. Iflos, it, hozir men sening iflos tanangni yo'qotaman. Endi hech kimga yomonliging tegmaydi, hech qachon, – deya baqirardi Yodgor.

Birli o'limni juda yaqindan his qila boshladi. Titragan ovoz bilan:

– Men senga yomonlik ravo ko'rmadim, sen bilmagan boshqa narsalar bor. Eshitsang, hammasini aytib beraman, – deb yolvordidi.

Yodgor vulqonday toshib ketdi.

– Sen-a? Shundaymi? Izlab yurgan onamni o'ldirgan, Elifni o'g'irlagan sen emasmisan, hayvon? Hayotda bir marta bo'lsa ham meni ona deyishdan mahrum etding.

Birli ta'rif qilib bo'lmaydigan darajada shoshib qoldi:

– Nima? Onangmi? Unday bo'lishi mumkin emas, – dedi. Men seni qilib qo'yishing mumkin bo'lgan katta xato eshigidan qaytar-dim, xolos. Hech kimni o'ldirganim yo'q.

Yodgor sabrsizlik bilan Birliga qaradi va aytgan gaplarini eshi-tib istehzoli kulimsiradi. Vujudidagi qon yuziga urdi va Yodgor qip-qizarib ketdi.

– Endi meni alday olmay-san, jirkanch it, ortiqcha nafas olishing-ni ham istamayman. Eshitayapsanmi?! Endi nafas olishingga ham sabr qilolmayman..., – deb tepkini bosdi. Birlining badani o'q yom-g'iriga tutildi. Og'riq ichida tipirchilab divanni quchoqlab oldi. Barmoqlari choyshabni ham teshib yuborgan, qon va ajal teri bilan qiynalarkan:

– Murod, nima qilib qo'yding, o'g'lim? Nihoyat otangning qo-tili bo'lding-a, – deb faryod qila boshladi. Yodgor notanish bir his bilan cho'chib ketdi. Bir on hayron bo'lib, Birlining yuziga qaradi:

– Jon qanchalik shirin ekan, to‘g‘rimi, Birli? Qara, o‘zingni qutqarish uchun nimalarni o‘rganibsan, – deb baqirishdan o‘zini tiyolmadi.

Iztirobli nazarini Yodgordan uzmagani Birli, oxirgi qimirlashlari bilan qo‘lini pidjamasining cho‘ntagiga olib bordi va gardonni chiqardi. Uning zanjiriga qo‘lini olib borib torta boshladi. Bu harakati bilan so‘nggi so‘zlarini bir necha jumla bilan qisqa gapirganday bo‘ldi:

– Bu gardonninng ichidagi rasm onang va men esa otangman. Taqdir men qilgan barcha xatolarimni o‘zimga qimmatiga qaytardi. Kutilmagan paytda hayotdagi eng achchiq musht yuzimga tushdi. Angladingmi, Yodgor? Eng achchiq musht, – deya oldi xolos...

Yodgor Birlining yoniga keldi va qo‘lida qolib ketgan zanjirli gardonni undan yulib oldi... Yodgor asabiylashganidan lablarini tishlar, siqilganidan yuzlaridan ter to‘kilardi:

– Yolg‘on gapirayapsan, yolg‘on, yolg‘on – deya hayqirdi. Qizarib ketgan ko‘zlari bilan Birliga yana bir marta uni bezovta qilganday qaradi va beixtiyor orqasiga qaytib, yashinday uydan chiqib ketdi.

Xatti-harakatlari besaranjom. Ko‘zlariga biroz tikilgan kishi uning qay ahvolda ekanligini bemalol bilib olardi. Bu holat unda qorong‘u ko‘chalardan qochayotganda ham mavjud edi. Hech narsani o‘ylamasdi. Qayerga borishini, nima qilishni bilmasdi.

O‘zini taqdirning oqimiga qo‘yib yuborgandi u.

“MENI ELIF OTDI”

Birli divan ustida Yodgorning orqasidan chorasiz qarab qoldi. Qo‘lini ko‘kragiga olib borib aylantirdi. O‘qlar teshib ketgan joyidan chiqqan iliq qon barmoqlarini qizilga bo‘yadi. O‘lim achchig‘i va qattiq titrash bilan choyshabdan oqayotgan o‘z qoniga qaradi. Endi oqibati yaqqol ko‘rinayotgandi. Oxirgi vasiyatini qilish uchun bor kuchini to‘plab divandan zo‘rg‘a yerga tushdi. Yaralangan, holsiz holda burchaklarni ushlab stol tepasiga keldi. Oyoqlari jonsiz bo‘lib, gavdasini ko‘tara olmasdi. Stolning ustidagi go‘shakni ko‘tarib raqam terdi. Labidan faqat bir gap chiqdi:

– Men, Birli. Uyda, oxirgi damlarimni yashayapman. Mirshabga...

Go‘shak qo‘lidan tushib ketdi. So‘nib borayotgan ko‘z nurlari stol ustidagi qog‘oz va qalamga tushdi. So‘nggi gapini qog‘ozga yozib imzo chekdi.

U xuddi yana bir-ikki daqiqa yashash uchun Allohga munojot qilayotganday edi. Har bir sudralgan joyida qon uvishib qolardi... Qog‘ozga shunday deb yozdi: “Meni Elif otdi”. Qog‘ozni stol ustiga qo‘yib, qalamni tashladi. Yuzi o‘lik rangiga kirib, lablari qonsizlikdan qog‘oziday oqarib ketgandi. U g‘ujanak bo‘lib qoldi. Boshi tushdi. Arang tepaga qaradi. Endi u dunyo bilan vidolashayotgandi. Tomog‘ida tugulib qolgan oxirgi gaplarini aytish uchun o‘zini zo‘rladi. Bu so‘zlar balki, hayoti bo‘yicha unga berilgan eng og‘ir azob edi:

– Bu qog‘oz ustidagi yozuvni ko‘rib hayron bo‘lma. Senga umrim davomida yomonlik qildim, Yodgor. Hech bo‘lmasa, birinchi va oxirgi marta otaga yarashadigan fidoyilik qilayin. Buning ustiga sen ham katta xato qilishdan qutulasan. Meni kechir, o‘g‘lim, men seni ko‘pdan beri... – deya oldi xolos.

* * *

Birli bergan xabar pavilon qorovulini sarosimaga solib qo‘ygandi. Vaziyatni tushunmasdan bir necha savol berdi, javob ololmagach chuqur o‘yladi. Birlining avvallari unga aytgan so‘zlarini esladi: “Men ishga kelmagan kunlarimda meni uydan qidirasan” deb uyining kalitini unga ham bergandi.

Qorovul cho‘ntagidan kalitni qidirib topdi.

– Birli boshiga biron falokat kelgan... – dedi-da, tashqariga chiqdi. Bir zumda Birlining uyiga yetib bordi. Eshikni ochib zinlardan yuqoriga ko‘tarildi. Hali ichkariga kirmasdanoq qarshisidagi dahshatli manzarani ko‘rib qo‘rqib ketdi. Qo‘rqqanidan turgan joyida mixlanib qoldi. Birlining ko‘zlari yumilgan, qon yo‘qotgan. Uning yonida biroz qolishga o‘zida kuch topmadi. Yerdan osilib yotgan telefon go‘shagini olib, mirshabga qo‘ng‘iroq qildi.

– Alo, mirshabmi? O‘ldirib ketishibdi! Birlini o‘ldirishibdi! O‘z uyida qon ichida yotibdi. Tez keling! Mehtab barning sohibi ataman Birli...

Mirshab xodimlari qorovuldan Birlining uy adresini olishdi. Birozdan keyin doktor, tergovchi va mirshab xodimi hodisa sodir bo'lgan joyga yetib kelishdi. Qorovul ularni hayajon bilan kutib oldi.

Tergovchi qorovulga razm solgandan keyin keskin savollar bera boshladi:

– Siz kimsiz?

Qorovul qo'rqib xo'rsindi va:

– Barning qorovuliman, – deb ming'irladi.

– Bu yerda nima ishingiz bor edi?

Qorovul siniq ovoz bilan javob berdi:

– Biroz avval barga telefon qilib, so'nggi damlarini yashayotganligini aytdi va mirshab deganicha boshqa gapirmadi... Oldin bu erga keldim, vaziyatni ko'rib tezda sizga telefon qilib xabar berdim.

Kelgan hay'at a'zolari qon ichida yotgan Birliga ancha tikilib turishdi. Tergovchi hech kimni unga yaqinlashtirmay tekshirish ishlarini boshladi. Stol ustidan Birli imzolagan qog'ozni topib oldi. Doktor sarosimada edi. Yerda yotgan Birlini uzoq nazorat qilib, mirshab xodimlariga:

– Tez yordam, – dedi. – Umid yo'q, ammo, tezlik bilan kasalxonaga olib borishimiz kerak.

Mirshab telefon qilib tez yordamni chaqirdi.

Tergovchi chuqur o'ylagandan keyin qo'lidagi qog'ozni yana bir marta o'qidi va qorovulga ma'noli qaradi:

– Elif degan bir ayol haqida yozibdi, bu ayolni siz taniysizmi?

Qorovul tergovchiga hayrat bilan qaradi va duduqlanib:

– Do'sti edi, – dedi.

Tekshiruvlar natijasida uyda bir erkak odam oyoq izlaridan boshqa hech narsa aniqlanmadi. Elif ichkariga kirayotganda chalg'itish uchun erkaklar poyafzali kiyib olgan degan fikrga bordi tergovchi.

Erta tongda odamlar deyarli bir mavzuda gapirishardilar. Kimdir achinar, kimdir “juda yaxshi bo'libdi” deya sevinardi. Gazeta sotuvchilarning ovozlari hammani bezovta qilardi:

– Yozilgan, Birlining otilgani yozilgan! Tashlab ketgan mak-tub haqida yozilgan! Yillar bo'yi hech kim yo'qotolmagan Birlini bir ayol daf qilgani yozilgan. Tengsiz atamanning dunyo bilan vidolashishi yozilgan!..

Fabrikaning hovlisiga odam to'lib ketdi. Fabrikaga kelgan mirshab xodimlari birinchi bo'lib idora boshlig'i Tursunni topishdi.

Tursun mirshabga e'tiroz bildirdi, ammo mirshab xodimlari Elifning olib ketilishini ma'lum qildilar. Tursun bunday haqsizlik iztirobini ichiga yutdi. Sud ishi oson bo'lishi uchun bu tushunmovchilikka Tursun yana bir marta bo'yin egdi.

– Bu tuzoq bo'lishi kerak. Hamma narsaga oydinlik kiritilgach, Elifning aybsiz ekanligiga barchangiz guvoh bo'lasiz. U mening yonimdan bir daqiqa ham ayrilmadi, – deb uni himoya qildi.

Tursunning barcha urinishlari befoyda ketdi... “Qani marhamat”, deb mirshabga yo'l ko'rsatdi. Hammalari birgalikda yotoqxonadagi Elifning xonasiga kelganlarida, u nimanidir chuqur o'ylayotgan edi.

Elif Tursunni mirshablar bilan birga ko'rib, qo'rqqanidan titray boshladi. Arang o'rnidan turdi. Mirshab xodimi cho'ntagidan chiqargan temir xalqani Elifga uzatib, uning qo'llarini bog'lamoqchi bo'ldi:

– Siz qonunan qamoqqa olindingiz...

Elif uchun taqdirning yana bir achchiq jilvasi namoyon bo'ldi. Mirshabning gapini eshitar-eshitmas vujudidan sovuq terlar oqa boshladi. Elif hayrat ichida o'ziga uzatilgan temir kishanga qaradi. Titragan lablari bir-biriga yopishib qolgandi:

– Men nima qildim? – deb shivirladi.

Mirshab xodimi:

– Nima qilganingizni o'zingiz yaxshiroq bilasiz, – dedi. Elif taqdirning bu o'yiniga ham bo'yin egdi. Ko'z yoshlarini tutolmadi. Qo'llarini kishanga uzatarkan: “Nima bo'lyapti?” deganday Tursunga qaradi. Tursun jim edi. Elifning qo'lga taqilgan kishanga tomchilab yoshlar tushardi. Boshi quyi solingan Elif mirshab xodimlari qurshovida holsiz fabrika hovlisigacha tushdi. Achinarli manzaraga guvoh bo'layotgan ishchilar g'ala-g'ovuri hovlini to'ldirib yubordi.

– Bu nimasi?

– Elif opani nimaga olib ketishayapti?

Mirshab xodimlari to‘plangan ishchilarning tarqalishlarini talab etdi.

Tursun ularga qarab xitob qildi:

– Ishingizga qayting. Ko‘nglingiz xotirjam bo‘lsin, Elif qisqa vaqt ichida orangizga qaytadi. Adolat adashmaydi, Alloh har doim to‘g‘rilar bilan birgadir.

Ishchilardan ko‘pining ko‘zida yosh, yuzlarida g‘am asoratlari bor edi. Tursunning gaplarini eshitib yurishni to‘xtatdilar. Elif Tursunni izladi. Unga yuzlanib dedi:

– Siz ham keling, Tursun aka! Meni yolg‘iz qoldirmang. Qo‘limdagi asorat zanjirini ko‘tarishga o‘zimda qudrat topolmayman... Taqdir meni quturgan shamolga duch kelgan yaproqqa aylantirib qo‘ydi. Shamol har esganda meni toshlarga urib, chilparchin qilyapti.

Elif yig‘lar edi. Ishchilar esa alam bilan uning orqasidan qarab qoldilar.

Gazetalar voqea haqida keng ma‘lumotlar yozarkan, Elifning katta-katta rasmlarini ham bosishdi. Hodisani xavotir va g‘am ichida kuzatganlarning boshida Jamoliddin Bey bilan Semra ham bor edi. Haydar Bey, oilasi va Xayrullo ham gazetadagi xabarlarini hayajon bilan kuzatib borishardi. Uzoq zamondan beri qizlarini qidirayotgan ota-ona, Elifni na topganlariga sevindilar, na yo‘qotganlariga... Qamoqxonada u bilan ko‘rishmoqchi bo‘lib harchand urinmasinlar Elif Tursundan boshqa kishini qabul qilmadi. Tursun Elif himoyasi uchun advokat yolladi.

Yodgor esa o‘sha kundan beri hech qayerda ko‘rinmasdi. Nihoyat hamma hayajon bilan kutgan sudning birinchi kuni boshlandi. Sud zali odamlar bilan liq to‘la. Sud jarayoni prokurorning qoralovini o‘qish bilan boshlandi. Uning orqasidan sudya savollar berdi. Har bir tuhmatni ichiga yutib eshitgan Elif, barcha savollarga ko‘z yoshi bilan javob qaytarardi.

– Gapir, qizim, – dedi sudya. – Nima bilsang boshdan oxirigacha gapir. Birlini qanday qilib otding? Uy ichiga qanday kirding? Birma-bir tushuntirib ber...

Elif sudyaning yuziga yolvorganday qaradi:

– Bilmayman, hech narsa bilmayman, – deb faryod urdi.

Prokuror takroran so‘z so‘rab davom etdi:

– Jinoyatchi kursisida o‘tirgan bu shafqat tilanchisi, – deb gap boshladi. – Har qarashida achinish sharbatini boshqalarga ichirmoqchi bo‘lgan vahshiydan o‘zga hech narsa emas... Do‘st bo‘lib yashayotgan odamni, bunday yashash joniga tekkandan so‘ng bunday hayotdan nikohga qaytishini so‘ragan. Jabrlanuvchi to‘sqinlik qilgani uchun uni to‘pponcha bilan abadiy ovozi chiqarmaslikni birdan bir qutulish yo‘li qilib tanlagan.

Bu so‘zlar Elifning vujudiga tikandek sanchilib, qalbiga ozor berdi. Kuchi yana o‘ziga etdi. Somon qopiday yerga yiqilib tushdi...

Zaldagi jimjitlikni, ichkari kirgan erkak kishining baland ovozi buzdi. Zaldagilar hayron bo‘lib ovoz kelgan tomonga qaradilar. Soqchilar Elifni yiqilib tushgan joyidan turg‘azishga urinardilar.

– To‘xtang, to‘xtang, uni men o‘ldirganman. Buning ustiga u mening o‘z otam hisoblanadi, – deb hayqirib bo‘ynidagi osilib turgan zanjirni ko‘rsatdi.

Yodgor sudyaning yoniga kelishga harakat qildi. Hamma biridaniga jim bo‘lib qolgan va bir-birlariga qarab natijani qiziqib kutishardi.

Tursun Yodgorning jinoyatchi stuliga yaqinlashganini ko‘rgach, zaldagi jimjitlikni ikkinchi marta buzgan odam bo‘ldi:

– Yo‘q, yo‘q, bo‘lishi mumkin emas. Sen odam o‘ldirolmaysan... Buning ustiga o‘z otangligini bila turib...

Yodgor bu ovoz egasini yaxshi tanidi. Tursunning hayajonli qarashlari Yodgorning hijolatli ko‘zlarini yerga qaratdi. So‘ngra qaytadan sudyaning gapiga quloq tutdi:

– Qani, yigitcha, seni tinglaymiz, faqat isbot bilan gapir, yolg‘on gapirsang, qonun oldida javob berasan.

Elif soqchilarning yordami bilan hushiga kelgan, bir chekkada horg‘in holatda o‘tirardi. Bu hodisani tush ko‘rayotganday tomosha qilardi. Birozdan keyin zalda Yodgor borligini ham sezdi, u bilan ko‘zlari to‘qnashdi. Yodgor bo‘lajak turmush o‘rtog‘iga aybdorday qaradi. Yodgor Elifning bunchalik cho‘kib

qolishiga hayron bo'ldi. Bo'ynini egib, bir on iztirob seli ostida qolgan Elifni tomosha qildi. Yolvorganday ovoz bilan ichki hislarini tilga chiqardi:

– Aybim jazosiga sen qolding. Meni kechir, Elif.

Elif yana o'sha alfozda atrofga tentaklarday qarardi. Sudya Yodgorni ogohlantirdi:

– Sudning vaqtini olishga haqqingiz yo'q. Birlini qanday otdingiz, o'shani tushuntirib bering.

Yodgor avval sudyaga qaradi, so'ng cho'ntagidan to'pponchani chiqarib:

– Uni shu to'pponcha bilan otdim. Bu ko'rgan qurolingiz birinchi menga qaratilgan edi, o'z otamning qo'lida...

– Otam, deyapsan. Farzand o'z otasini o'ldirishi uchun o'zaro judayam muhim mojaro bo'lishi kerak, – dedi sudya.

Yodgor, chuqur nafas olgandan so'ng davom etdi:

– To'g'ri, katta sabab bo'lishi kerak, albatta.

Barmog'i bilan Elifni ko'rsatib so'zlarida davom etdi:

– Birinchisi, mening bo'lajak qaylig'imni o'g'irladi. Ikkinchisi, o'lgan deb yurgan onamga endi yetishdim deganimda uni ham mendan abadiy ayirdi. Uchinchisi, uni otganimdan keyin otam ekanligini bildim. Bu so'zlar sizlarga asos uchun yetar deb hisoblayman.

– Yaxshi, jabrlanuvchi o'layotgan paytida tashlab ketgan qog'ozda, uni otgan kishini Elif deb yozgan, bunga nima deysiz? Tekshirib ko'rilganda, Birlining yozuvi ekan.

Yodgor achchiq-achchiq faryod chekdi:

– Yolg'on, yolg'on, u hayotda biror marta bo'lsa ham to'g'ri so'z aytmasdan ketdi. Uni men o'ldirganman, tushunayapsizmi, men o'ldirdim. Boshqa kishini mening o'rnimga jazo olishini aslo xohlamayman!

Mahkama hay'ati sudni boshqa kunga ko'chirdi. Yodgorni qamoqqa olishni va Elifni qo'yib yuborish to'g'risida hukm chiqardilar. Tursun kutilmagan bu voqealarga hech narsa tushunmasdan, mast odamday qarardi. Zahar ichgan kishiday orada goh-goh yutib qo'yardi. Yodgor qo'llarini qisib olgan temir halqalardan ko'zini uzolmadi. Oqlanayotgan Elifning yuzida aslo sevinch nurlari ko'rin-

madi. Avval qo'llaridagi halqa izlariga qaradi, so'ngra Yodgorning qo'llari bog'lanishiga nazar soldi... Holsiz ovoz bilan dedi:

– Sevinolmadim, Yodgor, mening shu bilaklarimdan og'irlikni olgan, ozodligimni menga takror bergan bu quvonchli voqeadan sevinmadim.

Dardim sevinchimdan bir necha barobar katta. Chunki qo'limdan yechilgan sovuq temir halqa narigi qo'limga abadiy asorat zanjirini urdi. U sening yoki mening bilaklarimga emas, quradigan oilamiz eshigini qulfladi, tushunayapsanmi, quradigan oilamiz eshigini.

Qarashlarida achchiq dardning eng chalkash chiziqlari qaynayotgan Yodgor ich-ichidan kelgan ezilish bilan bo'ynini egdi. Elifga arang eshitildigan tarzda javob berdi:

– Sen totgan buncha azob uchun o'zimni aslo kechirolmayman. Agar sizlar ham meni kechirolsangiz, qorayib ketgan shu ko'nglimni ozgina bo'lsa ham yoritaringiz.

Tursun siqilganidan terlab ketgandi. Ichiga sig'magan hayajon bilan Yodgorning ko'zlariga qarab uning yonida to'xtadi.

Tursun yig'lab yubormaslik uchun tinmay yutinar, lablarini qimirlatib nimadir demoqchi bo'lardi. Yodgor do'stining ahvolini sezib undan avval harakat qilib uning gapirishiga to'sqinlik qildi.

Yosh bolalarday yolvorib xitob qildi, bo'ynini egib hazin ovoz bilan dedi:

– So'zingda turolmading deb mendan aslo xafa bo'lmang, Tursun aka! Ba'zan odam irodadan tashqari ishlar qilib qo'yarkan... Hamma, butun koinot xafa bo'lsa bo'lsin, ammo siz meni urishmang, maylimi?

O'zingiz bilasiz, men o'zimga eng to'g'ri yo'lni chizmoqchi bo'lib turgandim. Jamiyat esa juda qiyin sharoitlarda ham yurmoqchi bo'lgan yo'limdan qaytarish uchun, yalang oyoq kezgan joylarga tikan va shisha siniqlari tashlab meni orqaga qaytishga majbur etdi. O'ylashimcha, hayot meni sizdek pishirmagan ekan. Jamiyat sizni topdi, meni esa takror yo'qotdi.

Tursun gapirish uchun tayyorlandi. Labi achchiq-achchiq bu-rildi. Yodgor unga fursat bermadi.

Gapida davom etdi:

– Mening tuvagimda suv qolmabdi, Tursun aka. Endi kurtaklagan g‘unchalar ochilmasdan quridi. Yaproqlar iztirob torta-torta shoxlaridan pastga to‘kildi. Vaqt meni yana qurigan daraxtga aylantirdi, tushunayapsizmi, qurigan daraxtga...

Tursun tomog‘ida tiqilib qolgan so‘zlarini arang aytdi:

– Ko‘ngil istardiki, Yodgor...

Soqchining “ketdik” deyishi Tursunning so‘zlarini yarim qoldirdi. Yodgor soqchining qistovi bilan qisqa-qisqa odimlar bilan sudralib borarkan, ko‘zlarini Tursundan uzmadi va unga:

– Tonglarni kutgan o‘sha mash‘um kechalar meni yana kutmoqda, alvido, Tursun aka! Alvido...

Tursun sarosimaga tushib qoldi. Yetim boladay unga qarayotgan Yodgorning ko‘rib yuragi ezildi. Ayni paytda sud zaliga kiraverishda turgan Keriman xola bilan Yusufni ko‘rdi. Yodgor ham, vaziyatdan hayrat ichida qotib qoldi. Ko‘rgan manzarasi uni tentakka o‘xshatib qo‘ygandi. Hech narsa o‘ylamay o‘ziga yaqinlashib kelayotgan Keriman xolaga qaradi... Ko‘zlaridan sevinch yoshlari tinimsiz oqardi... Soqchi “yur” degan ogohlantirishlariga ham e‘tibor qilmasdan qotib turar, hayrat bilan Keriman xolaga tikilar edi.

Keriman xola Elifning sudida qatnashish uchun kelayotgan edi. Yodgorning qo‘lidagi kishanni ko‘rib hayron bo‘lib qoldi. Yusufga: “Menga nimaga noto‘g‘ri gapirding?” deganday qaradi. Bu holat Yusufni ham g‘alati ahvolga solib qo‘ygandi. “Bilmasam” deganday yelkasini qisib jim turdi u.

Keriman xola soqchilar bilan Yodgorga boshdan-oyoq nazar solgach, bir-ikki qadam yurib Yodgorga yaqin keldi. So‘ng Yodgorga g‘alati ohangda savol berdi:

– Bu ne hol, Yodgor?

Yodgor bu savoldan sakrab tushdi. Uyqudan uyg‘ongan boladay o‘zini yig‘ishtirib oldi. Ro‘parasida hamma narsadan bexabar savoliga javob kutgan Keriman xolaga ich-ichidan kelgan orzu bilan dedi:

– Onajon! Onajon! Siz o‘lmagansiz, shundaymi? Demak, buyuk Alloh menga dunyoda bir marta bo‘lsa ham “ona” deyishni nasib qildi, – deya hayqirardi.

Keriman xola nimalar bo'layotganini tushunolmay shoshib qoldi. Umidsiz yolvorish bilan Yodgorga dedi:

– Nimalar deyapsan, Yodgor? So'zlaringdan hech narsa tushunolmadim.

Yodgor bo'ynidagi zanjirga ishora qildi:

– Qo'llaringizni bo'ynimdagi shu zanjirga uzating, ichidagi rasmga qarasangiz, u sizga hamma narsani tushuntirib beradi, – dedi.

Keriman xola titragan qo'lini Yodgorning ko'krigidagi zanjirga uzatarkan, atrofdagilar orasida bu vaziyatga chidolmay yuzlarini teskari qaratganlar ham bo'ldi. Hamma chuqur sukunat va iztirob bilan natijani kutib turardi. Keriman xola zanjirning uchidagi gar-donning qopqog'ini ochar-ochmas Yodgorga tikildi:

– Murod! O'g'lim! – deya faryod qildi.

Yodgor zanjirband qo'lini onasining ro'molli boshidan o'tkazib quchoqladi. Keriman xola ham mehr bilan Yodgorni bag'riga bosdi. Ularni tomosha qilganlar, qo'zichog'ini yo'qotib qo'yib, uni qayta topib olgan qo'yning bolasi bilan hidlashishini esladilar.

Keriman xola mahzun gapirardi:

– Necha yillardan beri Allohga, bolamni bir marta bo'lsa ham shu yorug' dunyoda ko'rsat deb, duo qildim... Seni topdim. Murod... – deb ingradi. So'ng davom etdi:

– Sen kimga nima qilgan eding, o'g'lim!? Qo'lingga nega kishan taqdilar?!

Yodgor onasiga tikildi.

– Qotillik qildim, onajon, qotillik... Birli deyilgan maxluqni, ya'ni siz bilan meni bundan bir necha yillar avval yolg'iz tashlab ketgan o'z otamni o'ldirdim.

Soqchilar Yodgorga oxirgi marta ogohlantirishdi:

– Yur...

Yodgor "Xo'p" deganday boshini qimirlatdi. Onasini kuchli mehr bilan takror bag'riga bosdi va qo'llarini ko'tardi. Keriman xola holsizlandi. Tursun Keriman xolaning gangiyotganini sezib, unga yordam berdi.

Elif yoniga kelgan ota-onasiga ham e'tibor bermadi. Ikki ko'zi Yodgor bilan Keriman xolada edi. Xayrullo va uning ota-onasi ham Elifning nigohini poyladilar. Yodgor soqchilar qurshovida ekan, Elif bu ajib hodisa ta'sirida edi... Uning qiziqishi kuchayib borardi. Elifning g'ayritabiiy qarashlari orqasidan zaldagi jimjitlikni buzuvchi bir hayqirish eshitildi:

– Yodgor!...

Yodgor Elif tomonga qaradi. Bu uning Elifga bergan javobi bo'ldi...

– ...

Elifning ko'ngil faryodi eshitildi:

– Eson-omon keting, Yodgor, eson-omon keling, umrim yetganicha sizni kutaman.

Zaldagi barcha nigohlar Elif bilan Yodgorga qaratilgandi. Bu achchiq faryodning ta'siri, balki, kunlar, oylar o'tsa ham hech kimning xayolidan ketmasa kerak. Yodgor shunday deb hayqirdi:

– Voqelik bizni katta bir xato ostonasidan qaytardi, shuning uchun xursandman.

Unut, meni Elif, unut. Meni kutma, endi. Sen menga dunyo va oxiratda singlim bo'lib qol, singlim...

Bu achchiq faryodning ortidan alamli yana bir ovoz keldi:

– Yodgor!...

Soqchilar Yodgorning qo'lidan tortisharkan, so'nggi so'zlarini aytdi Yodgor:

– Elif, singlim bo'l. Meni har doim shu hislar bilan esla, men ham seni shunday deb yodga olaman... Alvido...

Yodgor ortiq chidolmadi. Mirshablar ketidan soyadek asta ergashdi... Bu ketish bir yo'qolish, mahv bo'lishdan boshqa narsa emasdi...

Ayqash-uyqash hayot hikoyasining tugunlarining yechilishi, ota vujudiga otilgan o'qning o'z ruhiga qattiq og'riq bo'lib sanchilishi... Ichida gullar bilan bezalgan top-toza sevgining xotira bo'lib qolishi, ko'z va hislar orqasida bir alamga giriftor bo'lishning aynan tasviri edi.

Elif boshqa javob berolmadi. Lablari qimirlamas, qarashlari ma'nosiz edi. Shirin xayollar tugadi. U hozir nimalarni o'ylayapti ekan? Bilib bo'lmaydi, ammo uning ko'zlari atrofiga to'planganlardan xabarsiz edi. Hushsiz nigohlari bilan Yodgorni kuzatib qo'ydi. Dunyodan butkul uzilganday edi, go'yo. Elifni tanigan barcha unga achinib qaradi.

Onasi:

– Elif, Elif, – deya ovoz berdi. Jamoliddin bey tortinib turardi.

Elifning atrofini o'rab olganlar uning o'zlari tomonga qarashini sabrsiz kutishdi. Shundoq ro'parasida Xayrullo bor edi...

Keriman xola bilan Tursun ichlaridagi iztirob sanchig'i bilan ularga qarab turardi.

Nihoyat, Elif onasining hayajonli holatini beparvo kutib oldi...

– Elif, qizim, onangni quchoqlamaysanmi? – dedi onasi.

Elif onasiga ma'nosiz qarab qo'lini lablariga olib bordi.

Onasi ko'z yoshlarini tutolmadi:

– Hayotdan to'yganday turibsan...

Elif dardli so'zladi:

– Yiqilgan binoning qoldiqlari siz aytganday ko'rinish beradi.

– Otang ham shu yerda.

Elif ularga istar-istamay qaradi. Jamoliddin bey qimtinib, qo'lini arang qiziga uzatdi. Elif otasining qo'lini qurigan lablariga olib borib o'pdi-da, siniq ovoz bilan:

– Yaxshimisiz? – dedi.

Jamoliddin bey:

– Juda yaxshi... – dedi.

– ...

– Endi meni yaxshi ko'rmasang kerak, shundaymi?

– Biror narsani mulohaza qiladigan ahvolda emasman...

– Yoki hali ham xatoni menda deb o'ylayapsanmi?

– Eng kamida menikichalik...

– Qattiq vijdon azobida qoldik. Uyimiz motamxonaga aylandi...

Har doim seni kutdik.

– Mening esa hech kimni kutishga haqqim yo'q.

Elifdan yana ovoz keldi:

– Yaralar qonagan sari hamisha o‘zini eslatib turadi...

Elif ro‘parasida unga tikilib turgan Xayrulloni ko‘rdi. Uni ko‘rib yerga qaradi. Yorilib ketadiganday bo‘lib turgan boshini qo‘llari orasiga oldi.

Yodgorning oxirgi so‘zlari Xayrulloğa biroz jasorat bergandi. Asta qadam bosib Elifga yaqinlashdi va hazin ovoz bilan dedi:

– Senga haqsizlik qildim, deb o‘ylamayman. Ammo hamma narsani bilgach, ko‘ngil istardiki, yarim qolib ketgan uyani qayta quraylik, yana...

Elif uyalganidan Xayrulloning yuziga qarolmadi. Jim tura-verdi. Lablaridagi achchiq qimtinish, ko‘zlaridagi yolvorish ifodalari bilan Keriman xolaga qaradi. Xuddi: “Meni bu vaziyatdan, bularning orasidan olib chiqib keting”, deyayotganday edi. Undan avval Semra xonim yordam bermoqchi bo‘ldi:

– Ketaylik, – dedi...

Bu so‘zni eshitgan Elif umidsiz bir qimirlash bilan oyog‘ini o‘ynatdi. Birdaniga o‘zini yig‘ishtirib oldi-da:

– Qayerga? – dedi.

Onasi:

– Uyimizga... – dedi.

– Men u uyga loyiq emasman. Buning ustiga Keriman xolani yolg‘iz tashlab ketolmayman.

Ota-onaning ko‘zlari g‘am bilan to‘larkan, Keriman xola barcha dardlarini unutib, o‘ziga tushgan vazifani adolatli hal qilmoqchi bo‘ldi. Hech kutilmagan paytda quloqlarga hazin bir ovoz eshitildi:

– Elif, qizim, bir onaning farzandiga nisbatan bo‘lgan hasratini, meningcha, mendan ham ko‘proq tortgan kishi juda oz bo‘lsa kerak. Ota-onang bilan ketishing kerak. Buning ustiga, biroz avval yarim qolgan narsa haqida gapirildi.

Elif o‘zini tutolmay baqirib yig‘lay boshladi:

– Keriman xola!!!

Keriman xola Elifning e‘tirozini eshitishni xohlamadi va so‘zida davom etdi:

– O‘sha yarim qolgan uyni bitkazolsang, meni ham sevintirgan bo‘lasan. Ha, aytgancha, fabrikaga borishni ham unutma. Xayr...

Keriman xola ketib borarkan, Yusuf bilan Tursun ham uning orqasidan yura boshladilar...

Elif hayotida bunday tashlab ketilmagan edi. Ota-onasining yonida turgan bo'lsa ham, Keriman xolaning orqasidan termulib, yolg'izlik sharobini qultumlab ichardi.

Elif juda ham qiyin vaziyatga tushib qoldi. Xayrulloqa nima deyish kerak? Unga mayli desa ham, bir marta quvilgan uyga yana qaytib qanday kiradi? Uni taniydigan muhitga butunlay boshqa siymo bo'lib qaytayotgandi. Tushuncha va urf-odatları bir-biriga zid bo'lgan muhitga...

Va nihoyat chorani ota-onasi bilan ketishda deb o'ylab, shu qarorga keldi. Ketmoqchi edi. Ammo Xayrulloqa javob berish uchun esa hali erta edi...

– Yodgor, – deb o'yg'a toldi... “Bechora, u azob devorları orasida kim biladi, yana qanday iztirob to'la kunlar o'tkazadi? Sen uni qo'lla, Yo Rabbiy... Omin...”, deb ich-ichidan duo qildi.

YANA QAMOQXONA

Qamoqxonaning devorları motam yukli bo'ladi. Oppoq bo'yoqlarning usti achchiq taqdir yozuvları bilan to'la. Bu yerdagi tabassum, lablardan chiqqan kulgular tabiiy emas.

Oppoq devorlar qop-qora yozuvlar bilan to'larkan, ko'ngillar sog'inch otashi bilan yonadi. Alhosil, qamoqxona deyilgan yer, jon olib jon berayotganlarning, asosan o'zlari uchun bu yerni maskan qilib tanlagan kishilarning iskanja mozorlaridir.

Kunlar ko'z oldida ip singari cho'zilib ketarkan, lablar hasrat to'la so'zlarning bulog'iga aylanadi.

Yana o'sha mahbuslar. Ularning hayotdan to'yganday ko'rinishlari bor. Qamoqxonaning g'alati iqlimida jim yurishadi. Bu sukutni qamoqxona xodimining jarangdor ovozi tarqatib yubordi:

– Yodgor Majhulo'g'li, senga kelishdi...

Hamma g'aribona nazar bilan Yodgorga qaradi. Yodgorning yuzida o'lik tabassum ko'rindi. Xodim ochgan temir eshikdan hayajon bilan yura boshladi. Qalbi hayajondan tinmay tipirchi-

lardi. Uni ko'riboq, ro'molidan tanigandi. Titrayotgan barmoqlari bilan sim panjarani ushlab to'xtadi. Bir zum ikkisi ham bir og'iz gapirmasdan bir-birlariga termuldilar. Yodgor chuqur entikdi. Hazin va sog'inch to'la ovoz lablaridan chiqdi:

– Keriman xola...

Orqasidan so'zini darrov tuzatdi:

– Onajon!Onajon!..

Keriman xola:

– Murod! Murod! Yodgor! Yodgorim mening, – dedi va davom etdi:

– Yodgor, juda chiroyli ism, bundan keyin seni doimo Yodgor deb chaqiraman, bu senga juda mos ism...

Yodgor onasining yuziga qaradi. Lablarida hasrat to'la bir ismni takrorladi:

– Ona, onajon, onajonim!

Onasi xomush bo'lib yana javob berdi:

– Yodgor...

Yodgor onasiga e'tirozli qaradi:

– Onajon, Yodgor so'zi yurakdan chiqmayapti. Bolam deb chaqiring, bolam deb...

Onasining ko'zlari yoshga to'ldi:

– Bolam, bolajonim...

Yodgorning birinchi savoli Tursun haqida edi:

– Onajon, Tursun aka qanday? Nimaga kelmadilar?

– Ertaga...

– Ularni juda sog'indim, ularga shuni ayting...

– Albatta, aytaman...

– Fabrikada ishlar qanday?

– Yaxshi, juda yaxshi.

– Haligi!... Biror o'zgarish yo'qmi?

– Bor.

– Aytaqoling...

– Elif... – dedi va duduqlanib qoldi. Yerga qarab hazin ovoz bilan dedi:

– Elif bizdan ayrildi...

Yodgor hadik bilan so'radi:

– Qanaqa ayriliq...
– Kecha Xayrullo bilan nikohlari bo‘ldi...
– Xayrullo kim ekan?
– Juda uzun hikoya...
– Haligi... Mening nomimdan ham baxtli bo‘lishlarini aytib,
qo‘ng‘iroq qilib qo‘ying...

Onasi “mayli” deganday boshini qimirlatdi...

Yodgor dedi:

– Ammo sovg‘a qilinadigan tillaga nima deb yozish kerak ekan?

Yuzi birdan ma’yuslashdi. Beqarorlik ichida to‘lg‘onib:

– Haligi, haligi... mayli qo‘yatusin... To‘g‘ri kelmaydi, – deb shivirladi.

Onasi jirn bo‘lib qoldi. Aslida bu sukut “sening gaping to‘g‘ri” deganday ma’noda edi. Mavzuni o‘zgartirdi:

– Bilasanmi, Elifning o‘rniga yangi bir qizni ishga oldik, balki, eslarsan, boshro‘molli deb, universitetdan quvilgan qiz...

Qamoqxona xodimining jarangdor ovozi yangradi:

– Uchrashuv vaqti tugadi...

Yodgor “Yana bir necha daqiqa uzaytirib bo‘lmaydimi?” deganday qamoqxona xodimiga qaradi. Ajralish har ikkisi ham og‘ir botdi. Yodgor orqasiga qaraganicha ichkariga kirdi. Keriman xola ham umidini uzdi. U ham xayol surganicha keta boshladi.

Havo juda yoqimli edi. Asta esayotgan shabada inson ruhini silab o‘tardi. Keriman xola o‘z ichki dunyosi amrida va dunyodan aloqasini uzganday hushsiz yurarkan, yo‘g‘on bir erkak ovozi uni turgan joyida jonsiz qilib qo‘ydi. Xitob kelgan tomonga qaradi. Ichki dunyosidan chiqishga urinardi. Ovoz egasi Keriman xolaning miyasini ayqash-uyqash qilib yubordi. Bu ovoz unga hech ham begona emas. Horg‘in boshini baland ko‘tardi. Ko‘zlari o‘zligini yo‘qotib qo‘yganday ko‘rinishda edi. Lablaridan nafrat to‘la bir ism chiqdi:

– BIRLI...

Birli unga ko‘z oldida o‘tmishini eslatarkan, Keriman xola o‘lik ovoz bilan pichirladi:

– Demak, o‘lmagan ekansan-da?!

Birlining yalingansimon ovozi uni bezovta qila boshladi:

– Yashash uchun juda ko‘p duo qildim...

– Nega?

– Allohdan xatolarimni kechirishi uchun vaqt so‘radim, U ham meni kechirdi.

– Holbuki, seni doktorlar qaytib hushingga kelishingga ishonishmagandi.

Keriman xola arang, siniq ovoz bilan dedi:

– Allohning buyukligiga qurbon bo‘layin, senday vahshiyning ham duosini qabul qilibdi...

Keriman xola qadamini sudrab yura boshladi. Qoshlari chimirilgan, qarashlarida nafrat to‘la edi. Ammo yolvorayotgan bu ovoz uni to‘xtashga majbur qildi. Keriman xolaning jahli chiqdi. Qo‘rqqanday bo‘lib turgan joyida qotib qoldi. Faqat Birlining yuziga qarashdan or qildi.

Birli o‘tmishini shunday anglatdi:

– G‘oyasiz yashalgan u yillar oxiri achchiq bir tajriba bo‘lib oyog‘imga tushov bo‘ldi. Sening pok qolgan vijdoningdan yillar bo‘yi to‘plagan nafratni o‘chirib tashlashini istardim.

Kerima xola qattiq g‘azablandi:

– Qaysi yuzing bilan, – dedi. – Ayanchli yillar ularning ustiga qattiq mix qoqib ketgan.

Birli umidsiz holda yalinishga o‘tdi:

– Hech imkoni yo‘qmi?

– Yo‘q...

– O‘rganib chiqdim, nikohimiz ham buzilmagan ekan.

– Nikohning buzilmaganligidan tasalli qidirma, u mening taqdirga bo‘yin egishimdandir. Faqatgina qog‘oz ustida yozilib qolgan nikohning nima ahamiyati bor? Buncha yillar menga zaharni sharbat deb ichirgandan keyin.

Birlining rangi o‘chib ketdi. Ayanchli holda gapirdi, gapirgan sari xo‘rsinardi.

– Sen va Yodgor, yiqilayotgan bu xarobaning xayoliy ustunlari bo‘ldingiz. Hech bo‘lmasa, xayolimni yashatishim uchun umid eshigini ochiq qoldirib ket. Aks holda bu umr ma‘nosiz bo‘ladi va yashashning qizig‘i qolmaydi.

Keriman xola yillar bo'yi tortgan azob va nafrat ichida qaynarkan, baqirib yubormaslik uchun o'zini zo'rg'a tutib turdi. G'azabi lablaridan to'kildi:

– Sen ham tortasan. Xuddi men bilan Yodgor tortganimizday, Alloh senga hozirdan osonlik bersin...

Ko'p chidolmadi. Ichidan kelgan titrash bilan qattiq odim tashlardi. Uning orqasidan umidlari so'ngan Birlining holsiz ovozi keldi:

– Oxirgi so'zing shumi? Zo'rg'a turgan bu vayrona yiqilsinmi?

– Uni Yaratgan biladi, – dedi-da, u yerdan uzoqlasha boshladi.

Birlining umidlari puchga chiqqandi. Shu alpozda yo'lida davom etdi.

Keriman xolaning xayolini bir necha savol band qildi.

Tasodifan qilgan qarori bilan to'xtab o'z-o'zidan so'radi: "Qayerga ketayapti bu odam?" Uning fikriga ko'ra, u Yodgorni ko'rgani ketayotgan bo'lsa kerak. Chunki bu yo'lning oxiri qamoqxonaga olib borardi. Beixtiyor orqasiga qaradi. Birlining ketishi taxminini tasdiqlayotgandi.

Keriman xola uni uzoq yillar va g'aroyib bir voqea tufayli farzandini tanigan bir odam deb o'yladi. O'g'lini qamoqxonada ziyorat qilmoqchi edi. Keriman xola: "Buni ko'rish kerak", degan tushuncha bilan asta Birlini ta'qib qilib yura boshladi... Qamoqxonaning uchrashuv zaligacha shu alpozda kelgandan keyin, zaldagi bir ustunning orqasiga yashirinib oldi.

Birli temir panjaralar oldida turar, kim biladi qaysi yuz bilan falokatlar quchog'iga tashlab ketgan o'g'lining chiqishini kurtardi?

Birli:

– Ikkisini birgalikda ko'rishni umid qilgandim, – deb o'z-o'ziga gapirdi...

Yodgor asta kelayotgandi. Nigohi temir panjara tashqarisida edi. Bu shunday qarashlar ediki, Birli ta'sirchan ko'zlarini alam bilan yumib ochardi. Bu yergacha majolsiz kelgan, u mutlaqo kutmagan uchrashuv bo'layotgandi. Yodgorning birinchi so'ziyoq uning qizib turgan qozonga tashlangan yog'day eritib yubordi:

- Sen haliyam tirikmisan?
- Yaratgan Alloh yashatyapti...
- Bu yerga nega kelding?
- Seni ko'rish uchun...
- Meni bu yerda ko'rib faxrlanasanmi?
- Yo'q, kerak bo'lsa, yolg'on gapirib seni qutqarish uchun...

Yodgor o'ta shiddatli gapirar, borgan sari yumshashi kutilgan vaziyat taranglashib borardi:

- Biz yolg'onning soyasiga panoh topganimizda edi...
- Yodgor...

G'azab to'la bir ovoz jarangladi:

- Ket, bu yerdan, seni qarshimda ko'rishga ham chidolmayman.

- Senga keragidan ortiqcha azob berdim. Hozir qo'limizda imkon bor.

- Men imkoniyatdan foydalanadigan maraz emasman.

- Ammo shuni unutmaki, men o'z otangman. Tomiringda oqayctgan qon mening qonim.

- Ismim Yodgor, familiyam Majhulo'g'li, sen bilan gaplashadigan hech qanday masalam yo'q.

Yodgor tishlarini g'ijirlatib orqasiga qaytdi. Endi qadamini qo'ygan ham ediki, yo'g'on bir ovoz uni to'xtatdi:

- Yaratganning rizosi uchun biroz tur...

Yodgorning vujudidagi qon miyasiga chiqdi. Jahl bilan orqasiga qaradi-da, temir panjaralarni ushlab baqirdi:

- Men bilan gaplashish uchun nimaga o'zingni majbur qilaysan?

- Yillar hasrati bor, nohaqmanmi? Bir marta bo'lsa ham ota deyishingni kutypman...

- O'sha mash'um kunlari nega Elifni qasddan o'g'irlading, uni sha'nini toptab, tuhmat qilding?

- Turmush qurmasligingiz uchun...

- Men qamoqxonaga tushsam shundoq ham to'yimiz bo'lmasdi.

- Hayotda bir marta bo'lsa ham senga yaxshiligim tegishi uchun.

– Meni o‘z aybini boshqaga yuklaydigan orsiz deb o‘yladingmi? Buning ustiga nima farqi bor, shuncha qilgan iflosgarchiliklaringga bittasini qo‘sharding xolos.

Birli kiyimi ichida yosh bolaga o‘xshab qolgandi... Ezilib ketdi, chuqur xo‘rsinib, “uf” tortdi:

– Moziy deyilgan hayotni yana qaytarish mumkin bo‘lganda edi, Alloh shohidim bo‘lsinki, o‘tgan kunlarimdagi aqlimga umuman qullik qilmasdim. Hech bo‘lmasa, hatto yolg‘ondan bo‘lsa ham bir martagina “ota” deganingni eshitayin. Shunda o‘lsam ham armonsiz o‘lardim.

Yodgor shu gaplardan keyin ham yumshamadi. Keriman xola yig‘lab yubormaslik uchun lablarini tishlar, ko‘zlari to‘lib ketgandi.

Yodgorning javobi yana alamga to‘la edi:

– “Ota” so‘zi beshikda o‘tkazgan kunlarimdan beri, vaqti-vaqti bilan ichimda qaynagan, bog‘lab bo‘lmas yara bo‘lib qoldi. Bu dardga o‘ylaymanki, mozorgacha ham davo topishni xohlamayman.

Birlining orzulari ro‘yo edi. Yodgor vaqtning tugashini kutmadi. Keriman xola ustunga suyanib ularni kuzatardi. Birli yurolmas, kasal vujudini zo‘rg‘a ushlab turish uchun urinardi.

– Hayot oqimini to‘xtatib bo‘lmaydi. Shunday. Ammo Birli uzun yillar g‘oyasiz yashagan har kunining davosiz dard ekanini endi-endi tushunib yetayotgandi.

Na ko‘zlardan to‘kilayotgan alamli yoshlar, na ichidan olov bo‘lib to‘kilayotgan ohlar, na sizayotgan qalb og‘riqlari o‘tmishdagi xatolar ustiga jilo bo‘lolmasdi.

Birli zarardan qaytish foyda eshigi ekanligini endi-endi tushunayotgandi. Pavilonga borib o‘yga toldi. Unga tasalli berish maqsadida yonidagi do‘stlaridan biri so‘radi:

– Oxirgi kunlarda parishon ko‘rinasiz. Dunyodan xabaringiz yo‘q.

Birli horg‘in holatda so‘zlaguvchiga qaradi...

– ...

– Nimani o‘ylayapsiz?

– Hech narsa o‘ylamayapman. Sen mening o‘tmishda shuursiz yashagan hayotimning yuzimda qoldirgan izlarini ko‘ryapsan. Buning ustiga ular unchalik ahamiyatli emas. Ichimda paydo bo‘lgan yaralarni ko‘ra olsang edi.

Boshqa bir sherigi gapga aralashdi:

– Dunyoga sizdan ham mahkamroq bog‘lanib qolgan odam topish qiyin edi-ku.

– Tashqaridan ko‘ringan har narsaning ichida bo‘shliq bor ekan. Mening ana o‘sha paytdagi holimni hozir sizlarning yuzingizdan o‘qish mumkin.

– Nima qilishni o‘ylayapsiz?

– Pavilonni yopishni.

Bu gapni eshitgan uch do‘stining ham yuzlari burishib ketdi... Bir-birlariga ma’noli qaradilar. Oralaridan bittasi ichlaridagi hayajonga tarjimonlik qildi:

– Biz nima qilamiz?

– Shu topda boshqa narsa o‘ylolmayman.

Yana biri:

– Bu ishni birgalikda boshladik... – dedi.

Birli dediki:

– O‘ylaymanki, birga boshlagan ishimizni birgalikda tugatolmaymiz. Faqat bundan keyin sizlar ham Islom atalmish chiziq ustida yursangizgina o‘zgarasiz. Tarqab ketgan oilam, xotinim va o‘g‘lim... Ulardan uyalib ketayapman, tushunayapsizmi, uyalib...

Sheriklaridan biri sigareta tutatdi:

– Bular bekorchi gaplar, Birli. Ko‘p yillardan beri barcha boyligimizni oyog‘ing ostiga to‘kdik. Quruq gap bilan yillar bog‘ichini uzib tashlolmaysan. Sen tufayli uch kishi ichkarida.

– Ularni ham o‘yladim.

– U holda pavilonni bizga tashlab, o‘zing nima qilsang qilaver. Biz senga asta-sekin qarzni to‘lab boramiz.

Birli g‘azablendi:

– Unaqasi ketmaydi, men pavilonni sotishni emas, bunday muvozanatsiz poydevor bilan qurilgan falokat o‘chog‘ini bekitib,

oʻrniga ichkiliksiz, pokiza oshxona ochishni moʻljallayapman. Xohlagan men bilan u yerda ishlashi mumkin.

Sheriklaridan biri baqirdi:

– Bizni bundan boshqacha hayot siqib qoʻyadi. Biz dunyo odamimiz.

Birli:

– Men siz oʻylagan dunyoga alvido aytdim, doʻstlarim, – dedi.

– Juda qiyin...

Birli achchiqlanib ularga qaradi:

– Kechagi joʻjalar bugun menga tahdid qilyapsanlarmi, qayerdan oldilaring bunday jasoratni? Daf boʻlib ketlaring bu yerdan, miyamni qotirmalaring. It-u mushuk oʻynashadigan vaqtim yoʻq hozir.

Uchala sherik zarda qilib bir-birlariga qaradilar va xonani tashlab chiqib ketdilar.

* * *

Birli qattiq asabiylashar, oʻzini tinchlantirishga intilar edi. Pavilonni ichkiliksiz oshxonaga aylantirish bilan sheriklariga dushman boʻldi. U rejalarini amalga oshirishda qiyinchilik koʻrmadi. Barcha qarshilik va tahdidlar qarshisida oʻzini yoʻqotib qoʻymadi.

Birli juda xafa edi, dunyoda yolgʻiz oʻzi qolib ketganga oʻxshardi...

– Tursun, – deb oʻyladi, Birli. Balki u yordam qilar.

Goʻshakni koʻtarib, Tursunga qoʻngʻiroq qildi.

UNI MEN OTDIM

Yodgor barcha ayblarini bor holicha eʼtirof etdi.

Sud hayʼati Yodgorning gaplarini eshitgach, Birliga savollar berdi.

U savollarga javob qaytararkan, zalda kutilmagan jonlanish sezildi.

– Janob sudya, men hayoti xatolar bilan toʻla bir insonman. Siz sud qilayotgan mahkum oʻzi aytganidek aybdor emas.

Xalq orasida hayratli shivir-shivir kuchaydi, Birli esa gapida davom etdi:

– Mahbus xonamga kelishi va ichkariga kirishini to‘g‘ri aytdi. Yotoqxonamni ochib ichkariga kirgan joyigacha...

Odamlar hayajonlandi. Sudya Birlidan so‘radi:

– Hammasi joyida, ammo o‘limdan avval yozib qoldirgan xatni qanday tushunmoq kerak?!

– Hozir hammasini tushuntirib beraman...

– Juda yaxshi, seni eshitamiz.

– U xonamga kirganida dahshatli darajada asabiy edi, nimadandir qattiq qiynalardi. Harakatlari meni shubhalantirdi. Qo‘limni yostiqlik ostidagi to‘pponchamga olib bordim va bu orada uning otasi ekanligimni bildirib tinchlanishini istadim.

Birdaniga Yodgor:

– Yolg‘on, yolg‘on, – deb sakradi. Uning qandaydir ruhan cho‘k-kani yaqqol sezilib turardi.

Birli davom etdi:

– Unga to‘pponchani qaratdim. U sakradi. Mening niyatim uni otish emasdi. Ustimga sakragach, o‘qlarning vujudimga tegishidan qo‘rqib to‘pponchani yerga qaratmoqchi bo‘ldim. Ana shu payt o‘ylagan narsamni amalga oshirishni eplay olmadim. To‘pponchadan chiqqan o‘qlar qornimda portladi. Undan so‘rasangiz, hamon meni o‘zi otganini aytishi mumkin.

Yodgorning yuzi olovlanib, qizarib ketgandi. Jarangdor ovoz bilan baqirdi:

– Yolg‘on gapirayapti, yolg‘on! Men jirkanch yolg‘onlar soya-siga yashirinadigan odam emasman, uni men otdim, men... – deb hayqirdi...

Sudya Yodgorni ogohlantirdi:

– Sizdan so‘ragan paytimda, bor gapni gapirasiz.

Yodgor asabiylashib jim bo‘ldi. Sudya esa Birliga qarab:

– Davom eting, – dedi.

– Ha, aytdim-ku, janob sudya, eslolmayapman. Jinni bo‘layozgandim. Meni o‘ldirish uchun kelgan odamning yo pichog‘i yoki to‘pponchasi bo‘lishi kerak edi. Holbuki, meni yaralagan o‘qlar o‘zimning to‘pponchamdan chiqqan o‘qlar. Men og‘riq

azobida to'lg'onib yotganimda to'pponchani qo'liga olib, meni o'zi otganini o'ylab garang bo'lib turdi.

Yodgor takror o'rnidan sakradi:

– Men to'g'ri gapirayapman... Yolg'onning orqasiga yashirinishni xohlamayman, uni men otdim, men, – deb zalni boshiga ko'tardi.

Sudya yana bir marta Yodgorni ogohlantirdi:

– Men so'ragan paytda gapirasiz dedim.

Yodgor chorasiz dard ichida talpinardi. Uning bu holi ibrat uchun tomosha qilishga arzirdi. Kuch bilan qalbida to'lg'onayotgan alamini jilovlab, jim bo'lib qoldi.

Sudya:

– Juda yaxshi, ammo Elif xonimga tuhmat qilishdan nima maqsadingiz bor edi? – dedi.

– O'zimcha Yodgor bilan turmush qurishlariga to'sqinlik qilmoqchi bo'ldim.

– O'lim bilan yuzma-yuz bo'lgan inson bundan boshqa narsalarni o'ylashi kerak. Ularning nikohi sizga xalaqit beradimi?

– Men amal qilmagan din qoidalariga ko'ra Elif Yodgorga harom edi.

– Tushunaman...

Birli Yodgorning barcha e'tiroflarini yo'qqa chiqargandi. Yodgor o'zi istamagan holda yolg'onlarning soyasiga yashirindi. Zal-dagi hamma unga ahmoqona nazar bilan qarar, u esa jamiyatdagi qonun mexanizimining odilona ishlashini orzu qilardi. Modomiki, jinoyat qilgan ekan, jazosini olishi kerak edi.

Yodgorning bilaklaridan kishan olingach Keriman xola, Tursun, Yusuf hamda Elif o'rniga ishga kelgan Sarob – barchasi uning atrofiga yig'ildilar. Hamma uni ozodlikka chiqqani bilan tabrikladi. Birli esa yurak yutib ularning oldiga borolmadi.

Ona-o'g'il quchoqlashdilar. Tursun, Yusuf va Sarob ularga hayajon bilan tikilishardi.

Keriman xola sevinch ko'z yoshlarini artib, o'g'lining yuziga hayrat bilan qararkan:

– Yodgor, – dedi. Haligi, senga aytgandim shekilli, Elifning o'rniga kelgan Sarob.

Yodgor uyalibgina:

– Esladim, onajon... – deb Sarobga qaradi.

– Muborak bo‘lsin, fabrikamiz bir oilaga o‘xshaydi. O‘ylayman-ki, siz ham xursand bo‘lasiz.

Sarob tortinibgina dedi:

– Juda ham...

Tursun onasi bilan suhbatlashayotgan Yodgorga hazin ovoz bilan xitob qildi:

– Yodgor...

– Tursun aka...

Ikkisi ham jim bo‘lib qoldilar. Shu ikki og‘iz gap xuddi ularni bir necha kundan beri bo‘lib o‘tganlarni, bir-birlariga nima demqchi ekanliklarini anglashga yetgandi. Yurdilar.

Yodgor qadam tashlab borarkan, atrofdan nimadir qidirganday bo‘lardi...

Buni sezgan Keriman xola o‘g‘liga qarab:

– Biror kishi kelishi kerakmidi? – dedi.

Yodgor duduqlanib qoldi va:

– Boshqa kim ham kelardi, onajon? – dedi.

– Mendan yashirma Yodgor, sen kimnidir qidiryapsan. Aytaqol...

– Elif!... Hech bo‘lmasa sudga kelolmasmidi?

– Balki...

– To‘g‘ri, bu yerga ko‘rganda qo‘rqib titratadigan odamlari kelardi. Balki Elif uchun bu sud o‘tmish yillarning sudiday bo‘lishi mumkin...

– Sen aytgan narsalar bo‘lmasa ham kelolmasdi, o‘g‘lim. Buning ustiga...

– Singlim, dedim, ona singlim, sizning qizingiz, mening esa singlim bo‘ldi. Avvalgi his-tuyg‘ular o‘rnini mana shu tuyg‘ularga bo‘shatgan.

– Elif bu shahardan ketyapti, Yodgor.

– Nega?

– Xayrullo bilan birgalikda.

– Ha...

– Fabrikaga xayrlashish uchun kelishlari kerak edi.

Yodgor jim bo'lib qoldi. Tursun, Yusuf va Sarob ularning suhatini eshitib borardilar.

Bu jimlikni orqalaridan kelgan bir faryod buzdi. Hayron bo'lib orqalariga qaradilar.

Ha, Birli yurgan bo'lsa ham, horg'in va qattiq kasal edi. Tanaga tekkan o'qlar o'z ta'sirini ko'rsatayotgandi. Yaralar usti hali ham bog'liq edi. Uning atrofida o'rab eski do'stlari bor edi. Tursun, Yusuf va Yodgor hodisaga sovuqqonlik bilan qaradilar.

Birlini o'rab olganlar Yusufning ham eski do'stlari edi. Yodgor avval Yusufga, keyin esa Birlining atrofiga to'planib olgan odamlarga qarab kulimsiradi. Birlining atrofida gilardan biri yo'g'on ovoz bilan unga dedi:

– Shuncha yil umrimizni senga bag'ishladik, endi esa bizlarni ko'chaga tashlab ketolmaysan.

Birli atrofini o'rab olgan tahdidkorlarga boshdan-oyoq nazar solgandan keyin, ularga achinish bilan dedi:

– Bu yo'lning yo'lovchilari doimo shunday bo'ladi. Bu ketish, bu g'oyasizlik, bu jirkanch tushunchalarning fidoyilari eng yomon jarliklarga qulaydi. Bu narsalarni bilsak ham, o'zimizni ko'rmaganga olib yo'limizda davom etaveramiz..., – dedi. Shunda ulardan biri shunday deb g'o'ng'iradi:

– Biz nasihat eshitish uchun emas, yangi oshxonaning oldingi holiga qaytishini, ishlarimizning davom etishini talab qilgani keldik.

Birli judayam sokin ko'rinar, ammo rangi quv o'chgan edi.

– Agar xohlasangiz yangi oshxonada ishlashingiz mumkin. Sizlar ishlamoqchi bo'lsangiz, bajonidil ishga olaman.

Bu so'zlar ulardan bir kishining achchig'ini chiqardi:

– Bizga ofitsiantlik qildirmoqchimisani, Birli?

– Ifloslik bilan topilgan harom puldan ko'ra shu afzal emasmi?

– Meni ovutolmaysan, Birli! Nima qilsang ham ovutolmay-san. Biz har narsa qilishga tayyormiz, shu sababdan qo'rqmay yoningga keldik. Biz shundoq ham o'lgan odamlarmiz. Tasodif tufayli Allohning senga qaytarib bergan jonini yana o'zingda qolishini istasang, bizga pavilon ochadigan pul ber yoki eski ishingga qayt. Aks holda...

Birli g'azablandi:

– Men birovdan buyruq eshitib o'rganmaganman. Xohlagan kishi oshxonada ishlasin. Xohlamagan, jarliklar joyida turibdi, borib tashlashi mumkin. Men bu ishni tashladim, do'stlarim, tavba qildim.

– Oxirgi so'zing shumi?

– Ha, so'nggi so'zim shu.

Baquvvat bir qo'l Birlining yoqasiga yopishdi. Hali to'la tuzalib ketmagan, yaralari azob berganligidan yuzida achchiq chiziqlar o'ynay boshladi. Yoqasiga yopishgan qo'lga kuchining bo'richa bir musht tushirdi. Birozdan so'ng to'rt kishi orasida uning tanasi yerda sudrala boshladi.

Yodgor bilan Tursun to'rt kishining orasida qolib ketgan Birliga qaradilar. Quzg'unlar o'likni titkilaganday Birlini qiynashlari Yusufning ham sabrini toshirdi. O'ylab o'tirmasdan eski do'stiga yordam berish uchun yugurdi.

Tursun ham chidolmadi. Keriman xola bilan Yodgorga qaradi. Keriman xola va Yodgor aybdorlarday yerga qarab turardilar. Keriman xola Yodgorga qarab siqilganidan tishlarini qisdi va:

– Uni qutqarishing kerak, – dedi.

Yodgor ham yordamga yugurdi.

Keriman xola bilan Sarob ko'cha zo'raonlarining mag'lubiyatiga tomoshabin bo'ldilar. Tursun, Yusuf va Yodgor o'sha zo'raonlarni ko'cha o'rtasida koptokday har tomonga ota boshladilar.

Zo'raonlar bazo'r qochib ketdi va janjal shu tariqa yakun topdi.

Birli o'tirgan joyida Yodgorga tabassum bilan dedi:

– Yodgor...

Yodgor Birliga qaradi va siqilganidan yuzidan munchoq-munchoq terlar oqa boshladi.

– ...

– Meni kechirdingmi, Yodgor?

– Seni kechirishi uchun Allohga yolvor...

– Qaysarlikni bas qil, o'g'lim, sen bizday emassan. Xato insonlar uchun, qara, bir ota bo'lib sendan kechirim so'rayapman.

– Hayotimda kechirolmaydigan yagona odam bo'lsa, o'sha sensan.

Birli iztirobga tushdi. Arang gapirardi:

– Bir marta bo'lsa ham menga "ota" degin. Sendan bundan boshqa narsa so'ramayapman, Yodgor. Bir marta bo'lsa ham ota deb ayt.

Bir ovoz havoda to'liqlanib ko'tarila boshladi:

– Yo'q, ming marta, yuz ming marta, million marta yo'q. Hayotimda bundan ham qiyin narsa yo'q men uchun...

Birli turgan joyida qattiq titray boshladi. Ularning yoniga kelgan Keriman xola rosa shoshib qolgandi. Birli oxirgi umid deb unga qaradi va:

– Senchi? Sen ham kechirmaysanmi?, – deb ingrandi.

Keriman xolaning lablaridan xasta bir ovoz chiqdi:

– Seni-ya? Barcha gunohlaringni unutib yuborish. Hech o'ylab ko'rmadim, to'g'risi... hech...

Birli ichiga sig'magan hayajon bilan baqira boshladi:

– Meni siz kechirmagan gunohlar bilan buyuk Alloh qabul qilayapti-yu, siz hamon...

Birlining so'zlari tomog'iga tiqildi. O'zini majburlab o'rnidan turishga harakat qildi... Birli judayam g'ururli odam edi. Unga ojiz deb atashlaridan ko'ra o'limni afzal bilardi. O'rnidan turdi. Orzularining ushalmagani bo'ynini egib qo'yganday edi. Atrofga ma'noli qaragandan so'ng chuqur xo'rsindi. Biror kishi tegsa, yig'lab yuborgudek edi. O'ziga ortiqcha achinishlarini xohlamagani uchun tishlarini qisdi va kuch to'pladi. Yodgorga qarab xitob qildi:

– Bu yerda menga eng yaqin bo'lgan sensan. Shunday bo'lsa ham yagona so'zni mendan ayading. Alvido, Yodgor, seni hamisha ichimda hasrat to'la hislar bilan yodga olaman.

Birli arang odimlardi. Boshqalar sehrlab qo'yilgandek turgan joylarida qolib ketdilar. Birli zo'rg'a bir necha odim otdi, xolos. So'ngra tizzasi ustiga cho'kib qoldi. Birlining qulog'i yonida bir ovoz jarangladi:

– Otajon!...

Ular borayotgan yo‘l fabrikaga olib chiqardi... Elif Tursun va Keriman xola bilan xayrlashish uchun Xayrullo bilan birga kelardi. Taksining orqa o‘rindig‘ida o‘tirgan Elifning qo‘lida did bilan tayyorlangan bir paket bor edi. Buni Tursunga sovg‘a qilmoqchi edi.

Elif yo‘l yarmida ularga duch keldi. Biroz avvalgi sevinchi achchiq bir iztirobga aylandi. Ba‘zi orzular va tushunchalar kishining o‘zigagina xos bo‘ladi. Xayrullo buni o‘ylab, Elifdan hech narsa so‘ramadi. Bir payt orqasidan kelgan “to‘xtang” degan ovozni eshitib, tormozni bosdi.

Elif iztirob ichida atrofiga beqarorlik bilan qarab:

– Yo‘q, yo‘q, – deya ingradi.

Yo‘l chetida ketayotgan Keriman xola, Tursun, Yodgor mashinada o‘tirgan Elifga sevinch bilan qaradilar. Birli esa o‘zini aybdorday his qildi. Sevinchlar o‘rnini g‘am-anduhga almashtirarkan, Birlining ko‘zidan o‘tmishdagi nadomatli kunlarning vijdon azoblari ko‘z yoshiga aylanib sim-sim to‘kila boshladi. Beqaror Elif to‘satdan bir fikrga kelib:

– Xayrullo, ketaylik, tez ketaylik, – dedi.

Elif titroq qo‘llari bilan paketni arang Tursunga otdi.

Xayrullo ham hech narsani tushunolmay “ketaylik” so‘ziga bo‘yin egdi.

Ha, ba‘zi orzular bo‘ladiki, har bir kishining o‘zigagina xos bo‘ladi va uni boshqaga tushuntirib bo‘lmaydi. Elif ko‘rishni istagan kishilarning yoniga kelib, hech narsa gapirmasdan qaytayotgandi. Buning ustiga xuddi qochib ketayotganday tez qaytish edi bu.

Birli quyi solgan boshini ko‘tarolmasdi.

Mashina tez qaytdi. Tursun oyog‘i tagiga tushgan paketni oldi.

Mashina yashinday ko‘zdan g‘oyib bo‘ldi. Hammaning nigohi Tursunning qo‘lidagi paketga qaratildi.

Tursun ko‘zdan g‘oyib bo‘lgan mashina tomonga qarab, paketni yirtar edi. Ne ko‘z bilan ko‘rsinki, paketda bir kitob va ustiga

yozib qo'yilgan qog'oz bor edi. Yozuvni o'qiyotganda tagidagi kitob qo'lidan yerga tushib ketdi...

“Hurmatli akajonimga, eng samimiy tilaklarim bilan, muvaffaqiyatlaringiz davomini tilayman. Singlingiz Elif...”

Nigohlar yerga qadaldi. Ikki tomchi ko'z yoshi kitob muqovasiga tushdi. Tursun erga egilib kitobni oldi. Hamma birgalikda kitob ustidagi yozuvni o'qidi:

“GULLAR SUVSAGANDA”

Yodgor kitobni Tursunning qo'lidan oldi:

– Juda chiroyli nom qo'yibdi.

Tursun shivirladi:

– Insonlik qonuni va GULLAR SUVSAGANDA...

Yodgor dedi:

– GULLAR SUVSAGANDA...

Elif ular qalbidan fath qilib bo'lmas qal'adek joy olgan, ayni paytda yiqitib bo'lmas bir oila poydevorini ham qurgan edi. Keriman xola Yodgorning qulog'iga asta shivirladi:

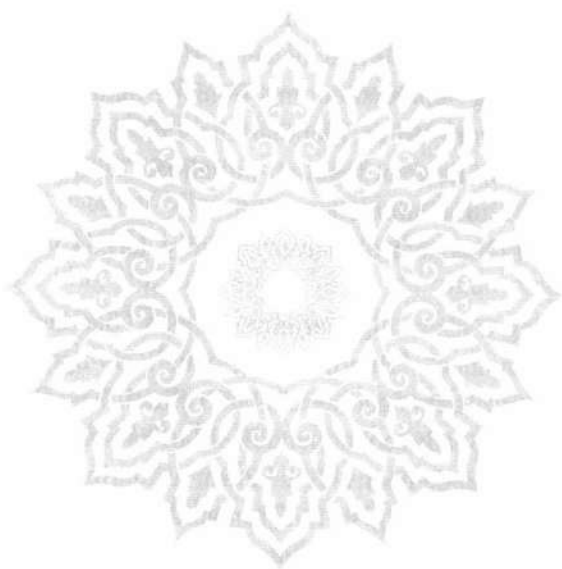
– Sarob...

Yodgor voqelikdan ajablangan Sarobga boshdan-oyoq nazar soldi...

– Taqdir nasib qilgan bo'lsa, – deb javob berdi.

Tursun Keriman xolaning so'zlarini tushunganday Yodgorga tabassum qildi. Sarob esa uyalib, yerga qarab olgan edi...

AHMAD
LUTFI QOZONCHI

SO‘ZBOSHI

Ahmad Lutfi Qozonchi 1936-yilning 1-avgust kuni Chorumda tavallud topdi. Yozuvchi ta’limini Inqilob boshlang‘ich maktabi (1948), Chorum Imom Xatib litseyi (1960) va Istanbul Oliy Islom institutida (1964) oladi. Qisqa bir muddatga Chorum Qubbali masjidida Imom Xatib (1960), Chorum (1964–67), Isparta (1969–70) va yana Chorum (1970–77) Imom Xatib litseyida o‘qituvchilik vazifasida xizmat faoliyatini olib bordi. 1977-yilda Bursa Oliy institutining (Ulug‘tog‘ universitetining Ilohiyot fakultetiga) Arab tili mutaxassisi bo‘lib faoliyat olib bordi. “Nabaviy xitobat” mavzusidagi nomzodlik, “Abdulmalik bin Marvon va Ziyod bin Abih” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi (1983). 1991-yilda dotsent, 1999-yilda professor bo‘ldi. Faoliyatini Ulug‘tog‘ universitetining Ilohiyot fakultetida Islom tarixi o‘qituvchiligidan davom ettirdi. Maqolalarini 1986-yildan boshlab Ulug‘tog‘ universitetining Ilohiyot fakulteti jurnalida, “Oltinoluq”, “Qidirish” (Gollandiya) kabi jurnallarda chop etildi.

Ahmad Lutfi Qozonchi o‘ndan ortiq ilmiy, tarixiy va badiiy asarlar muallifidir.

Yozuvchining o‘zbek tiliga tarjima qilingan “Saodat asri qissalari”, “O‘gay ona”, “Qaynona”, “Bir vijdon uyg‘onur”, “So‘nggi to‘fon” romanlari o‘quvchilarimiz tomonidan yaxshi kutib olindi. Yuksak insoniy qadriyatlar, axloq-odob, oilada saodatmandlik sirlari kabi masalalarning sodda til va o‘ziga xos uslubda badiiy ifodalanishi asarlarining sevimli bo‘lishi omillaridandir. Adib “So‘nggi to‘fon” romanida maktab o‘quvchisi Hasan va uning mushtipar onasining boshidan kechirganlari orqali Alloh har bir bandasiga hamisha mehribon ekanligini ta’kidlaydi. Jabrdiyda onaning, begunoh bolaning iltijosi izsiz ketmasligini Lutfulloh amakining ularga beminnat muruvvat ko‘rsatishi orqali gavdalanitiradi.

“So‘nggi to‘fon” ramziy-majoziy ma’noni anglatadi. Romanda Tur-sunga o‘xshagan yovuz, mehrsiz kimsalar har bir xonadon uchun, jamiyat uchun bamisoli to‘fon deyiladi.

Insonga chuqur ehtirom bilan bitilgan “So‘nggi to‘fon” romanini o‘qigan har bir kishining qalbini insoniy tuyg‘ular, o‘ylar qamrab oladi.

Romanda “Onalar duosi albatta ijobat bo‘ladi” degan hikmat Hasanning hayot yo‘li orqali ko‘rsatiladi. Onalar millatni tarbiyalab voyaga yetkazishi esa Farida obrazida gavdalantiriladi.

“So‘nggi to‘fon” ramziy-majoziy ma‘noni anglatadi. Romanda Tursunga o‘xshagan yovuz, mehrsiz kimsalar har bir xonadon uchun, jamiyat uchun bamisoli to‘fon deyiladi. Haqiqatan ham Tursunga o‘xshagan shafqatsiz, johillar boshqalarni toptashi, xo‘rlashi tufayli odamlarga to‘fondan battar zarar yetkazadi. Manfaatparast, o‘z huzur-halovatidan bo‘lak narsani o‘ylamaydigan xudbin kimsalar boshqalarning hayotini og‘u kabi zaharlaydi. Qahramonlarning o‘y-kechinmalari, boshidan kechirganlari ko‘ngilga hazinlik soluvchi ushbu romanda tabiatning har bir hodisasiga, tevarak-atrofdagi har bir voqelikka ibrat deb qarash kerak, deyiladi.

Ahmad Lutfi Qozonchi har bir mutafakkir singari olam-u odamning o‘shish, o‘zgarishlarini nozik kuzatmoqda. “Bir vijdon uyg‘onur” romanida tasvirlanishicha, olamni xaosdan, insonni chigalliklar girdobidan sof e‘tiqodgina olib chiqadi. Romanda nur va soya kurashi, hakalak otgan nafsi ammora bilan sobit qanoat aro ziddiyat, quyunday bosib kelgan qabohat bilan nurday pokiza e‘tiqodning mohiyati yoritilib berilgan. Asarda gunohi azim o‘pqoniga qulagan ota fojiasi, zaifgina jismiga ulug‘ tog‘day e‘tiqodni jo eta olgan onaning iztiroblari, qalbi ko‘r ota bilan itoatgo‘y ona orasida sarson-sargardon bolaning ruhiy iztiroblari tasvirlangan.

“Qaynona” romanida yetim haqqini ado etish, sadaqa-ehsonni pinhona qilishning fazilati, ibodat mohiyati, dasturxonda isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymaslik, qaynona-o‘g‘il-kelin majburiyatlari kabi masalalar hayotiy va ibratli misollar orqali badiiy ifodalangan. Bu romanga so‘zboshi yozgan O‘zbekiston xalq yozuvchisi Tohir Malik shunday deydi: “Asarda qalamga olingan qaynona-kelin muammolari bizning oilalarda ham bor. Kelishmovchiliklar orqali buzilayotgan oilalarning soni tobora ko‘paymoqdakim, bu bizlar uchun g‘oyat tashvishli hol bo‘lmog‘i kerak. Bu kelishmovchiliklarning, bu buzilishning sababi – tarbiyasizlikdir. Biz bo‘lajak oila boshlig‘i – o‘g‘ilni, bo‘lajak kelin bo‘lmish qizlarimizni to‘g‘ri tarbiyalay olmaymiz. To‘y uchun hasham-

larni to'playveramiz-u, ammo go'zal xulqlarni egallashiga e'tiborsiz qolamiz. Oqibat esa...

Roman garchi turk oilalari haqida bo'lsa-da, unda biz o'zimizni ko'ramiz. Azizlar, kitobni shunchaki o'qib qo'ymang, voyaga yetayotgan farzandlaringiz bilan birga qayta-qayta o'qing, Munavvarxonimning, o'g'li Mustafoning, kelini Aminaning xulqlarini anglating, ularda shunday xulqni tarbiya qiling. Shunda erta-indin kuyovga uzatadigan qizingiz taqdiridan ko'nglingiz xotirjam bo'ladi".

Shunday asarlar borki, o'qiganingizda qiziqish uyg'otadi, boringki uni bir o'tirishda o'qib tugatasiz. Biroq olgan taassurotlaringiz, hayajoningiz ko'pga cho'zilmaydi.

Yana shunday asarlar borki, o'sha hayajon, qiziqish qalbingizga inadi, yaxshigina o'rnashib oladi. Endi uni quvib ham chiqarolmaysiz. Bunga sabab muallifning samimiyati, shaxsiyatidagi musaffollik, qalb qo'rini asarga singdirganligi bo'lsa, ajab emas.

Iste'dodli shoir va tarjimon Yo'ldosh Eshbek tomonidan turk tilidan tarjima etilgan "O'gay ona" romani ham siz aziz o'quvchilar qalbiga oshno bo'lishga umid qilamiz.

Yetim bolalarga o'gay ona o'z onasidek, hatto undan ham ortiq mehr ko'rsata oladimi? Ham husnda, ham ilm-u odobda namuna bo'la oladigan qiz — Fotimani ikki yetim farzandi bilan qolgan oddiy kishiga o'z ixtiyori bilan, hatto yaqinlarining istaklariga qarshi o'laroq turmushga chiqishga nima majbur etdi? Insonning yashashdan murodi ne? Xayrli dunyo, uxroviy saodat sirlari nimada? Farog'at koshonasi bo'lmish oila farovonligining asosi nimalardan iborat?

"O'gay ona" asarini o'qib shu kabi savollarga javob topasiz. Ayni paytda Alloh nazargohi bo'lgan qalbingizni ajib nurlarga g'arq aylaysiz.

Siz bu asarda iymon insonni "koinot gulto'ji" darajasiga ko'taruvchi bebaho, mislsiz gavhar ekaniga yana bir bora qanoat hosil qilasiz. Pirovardida "o'gay ona"ga tasannolar aytasiz.

Ahmadjon Xolmurodov

O'GAY ONA

Roman

I

Quyoshni bahorning boshi va kuzning adog'ida har qachongidan ko'ra qattiqroq, ko'proq suyishimizni ta'kidlashga hojat bo'lmasa kerak. Odamlar ilk bahor quyoshini askarlikdan qaytgan o'g'lini yoki g'urbatga uzatilgan, ya'ni uzoqqa kelin bo'lib tushgan qizini kutib olgan ota-ona kabi qarshilaydilar. Kuzgi quyosh esa bamisoli bayram ta'tilida kelgan mehmon – loaqal yana bir kunga qolishi istalgan suyukli farzand... U bulutlar bag'ridan boqishi bilan bog'chalarga, supalarga, ayvonlarga, derazalar tubiga ko'rpachalar solinadi, suhbatlar qurilib, tikish-bichish singari qo'l yumushlariga kirishiladi.

Aprelning boshlarida, ikki qavatli uy derazasi oldida o'tirib ham ip yumaloqlagan, ham to'r parda uzra tushayotgan oqshomni kuzatayotgan ikki ayol aslida ko'pdan orziqib kutganlari – quyosh nurlari bois shu yerda o'tirardilar.

Tashqarida bolalar to'p o'ynamoqda. O'yinda yengilmaslik uchunmi, yoki hali isib ulgurmagan bahor havosida junjikmaslik uchunmi o'rtadagi to'p ortidan yugurmoqdalar. Devor tagida esa ikki bolakay ularni tomosha qilib turishibdi. Biri sovqotganidan qo'llarini qo'ltiqlariga suqib olgan, qarovsizligi ko'rinishidanoq bilinib turgan olti yoshlardagi zaifgina o'g'il bola. Ikkinchisi yaxshi liboslar kiyg'izilgan, toza-ozoda, uch yoshlarga kirgan qizaloq. Tanimaganlar kattasini kichigining uyida xizmat qiladigan ayolning o'g'li deb o'ylashlari mumkin va shunday gumon qilishga haqlidirlar. Chunki, bunday taxmin qilib, hukm chiqarishga istalgancha alomatlar bor, ammo boshqacha o'ylashga asos bo'ladigan dalil mavjud emas.

Aslida bu ikki bola – qarindoshlar. Qarindoshliklari ikki holatda aks etadi: biri shu onda yonma-yon turishlari, ikkinchisi bir uyda yotib-turishlari. Ularning shu ikkisidan boshqa barcha narsalari farqlidir. Yeb-ichishlari, kiyinishlari va ularga qilinadigan muomala

qarindosh emasliklariga dalolat bo'la oladi. Birini "bir donam, yagonam, dilporam, dilbandim" deb suyishsa, ikkinchisini "yo'qol, basharang qursin" deya quvishsa, biriga har soat "jonim, ko'ngling ne tusaydi" deb murojaat etilsa-yu, boshqasi och qolganini aytganda, "och qolmay o'l, zahar ye, zaqqum yut" deb javob eshitsa, birini bag'riga bosarkan, boshqasini ko'krigidan itarsa, albatta, bu hodisalar, ularning qarindosh ekaniga dalil sanalmaydi.

Olti yoshlardagi o'g'il bola bundan uch yil avval – uch yoshlarida etim qolib, o'gay ona qo'lida shu holga tushdi: bir bola ko'tara olishi mushkul bo'lgan qahr-u qiyinchiliklarni, hayot achchiqliklarini totdi, tayoq yedi. Ko'rgan-kechirganlari ichida tamoman unutgani – ona mehri, ona shafqati... Uning uchun ana shu uch yil uch asr qadar uzoq kechdi. Shu uch yil ichida loaqal biror marta tasodifan bo'lsa ham "jon bolam" degan so'zni, afsuski, eshitmadi. Uning quloqlari bunday yaxshi so'zlarga tashna, qalbi esa zor bo'ldi. Bu bolaning vazifasi kichigiga qarash, uni ovuntirish, o'ynatish, beshigini tebratish va Sanihaxonim ko'rsatgan ishlarni bajarishdan iborat.

Hozir bu ikki qarindosh to'p o'ynayotganlarni tomosha qilishmoqda. To'g'rirog'i, kattasi tomosha qilayotgan kichigiga ko'z-quloq. O'yinni ro'paradan ko'rish qulay tuyuldi. Singlisini qarshi tarafga ohista yetaklay boshladi. Ko'zi bolalar o'ynayotgan to'pda, aksiga olib to'p singlisiga kelib tegishi mumkin. U faqat shuning uchun diqqatini to'pga qaratgan, o'yinni esa tomosha qilmoqchi emas. O'zi o'ynamagach, tomoshadan ne foyda?

Bu ehtiyot singlisini yaxshi ko'rgani uchunmi? Yo'q. Chunki biri har jihatdan sevgiga, ikkinchisi nafratga duchor bo'lgan qarindoshlarning bir-birini yaxshi ko'rishi daryoning tepaga oqishiday gap. Unda bu harakatning sababi nimada? Bu bola o'zi yaxshi ko'rmagan qarindoshini nechun bu qadar jiddu jahd bilan qo'riqlaydi? Javob oddiy: kaltak yeyishdan qo'rqish... Ha, shu qo'rquv bo'lmasa, tayoq yemasa edi... Boy bolalari yegan shokoladdan ko'proq tayoqlar... o'rniga mehr-shafqat, muruvvat ko'rsa edi, balki qarindoshini bundan ko'proq avaylardi. Joni achib, yaxshi ko'rib, o'zi istab qarardi. Shafqat va marhamat yulduzlar qadar uzoq ekan, u o'ziga yuklangan yumushlarni ko'ngildan, mehr bilan ado etolmas edi.

Yo'l o'rtasiga kelganda qizaloqning oyog'i qayrilib, yiqilib tushdi. Bola uni darhol turg'azdi-yu, faryodini to'xtatolmadi. U qizaloqni quchib chetga yetakladi, kiyimlarini qoqa boshladi. Qizcha yig'idan tinmasdi. Qarshi tomondan ochilgan eshikdan bir ayolning boshi ko'rindi. Atrofga alangladi, bolalarni ko'rdi. Yo'lda erkak yo'qligini bilgach, tezroq yurdi:

– Razil, yana bolani yig'latding, hozir senga ko'rsatib qo'yaman!

Yuqoridan ochilgan derazadan yosh qiz ovoz berdi:

– Saniha xola, Ismoilning aybi yo'q. Bola o'zi yiqildi. O'z ko'zim bilan ko'rdim.

Sanihaxonim uning bu aralashuvidan mamnun emasligini ta'kidlagan ohangda javob berdi:

– Yaxshi qarasa yiqilarmidi, singlim? Ko'r bo'lgur, hech qaramaydi go'dakka.

So'ng bolalarga o'girildi.

Yuqoridagi qiz:

– Alloh haqqi, u aybdor emas! – deya baqirdi. Lekin Sanihaxonim quloq solmadi, kattasini bir-ikki shapaloqlagach, kichigini quchog'iga oldi:

– Kel, qo'zichog'im, yagonam! – so'ng Ismoilga o'girildi: – Uyaltirma, ikki tarsaki nima degan gap? Naq oyog'imning ostiga olib tepkildirdim-ku... – deya o'dag'aylab, bolasini yetaklab uyi tomonga yo'l oldi.

Ismoilning nohaq jazolanishi o'ynayotgan bolalarga tekin tomosha bo'ldi. Ikki daqiqa davom etgan bu shafqatsiz voqea ularni tinchlantirdi, hatto dam oldilar. Ismoil yig'lar ekan, ular yana o'yinlariga berilib ketdilar. Bu orada yon tomondagi eshik ochilib, haligi baqirgan qiz chiqdi va Ismoilni chaqirdi:

– Ismoil! Ismoil!

Ismoil qayrilib qaradi.

– Bu yoqqa kel!

Bordi. Qiz uni ichkariga taklif etarkan:

– Ol, mana bularni, ye! Mana bunga esa ko'ngling istagan narsani sotib ol, – deya qo'lidagi qandlarni unga uzatdi. Boshqa qo'lida esa ellik qurush bor edi.

– Kerakmas, Fotima opa.

– Olmasang xafa bo'laman, opa demaysan.

Ismoil hiqillashini bosolmadi. “Bular nimaga ham yarardi, hech qanday foydasi yo‘q”, deganday oldi. Cho‘ntagiga soldi.

– Kel, yuzingni yaxshilab yuv, Ismoil, – deb Fotima zinada turgan suraxi (grafin)ga uzaldi. Ismoil hiqillab:

– Opa, o‘zim yuvaman, ovora bo‘lmang.

– Men quyib tursam yaxshiroq yuvasan. Quloqsiz bo‘lma!

Ismoil yuzini yuvdi. Fotima sochiq keltirib bolaning yuzini artdi va o‘pib qo‘ydi.

– Bir narsa kerak bo‘lsa, yonimga kel, maylimi, Ismoil.

Ismoil uning ko‘zlariga qaradi. Ezilib qaradi. Ko‘zlari yana yoshlandi.

– Mening ham sizday opam bo‘lsaydi... – deb cho‘ntagidan chiqargan kir ro‘molchani ko‘zlariga olib bordi.

– Men sening opang emasmanmi, Ismoil? Doim yonimga kelib tur.

– Qanday kelaman? Bu yerga kirganimni ko‘rsa, o‘ldiradi meni.

Tashqariga yo‘nalib, o‘z eshiklariga bir qarab qo‘ydi-da, devor tagiga iyagi bilan qo‘llariga tayanganicha cho‘nqayib o‘tirdi va yig‘lay boshladi.

Sanihaxonim Ismoil yegan tayoqlar jannatdan chiqqan deydi. Ora-sira shunday deyishdan Ismoilni urib zavqlangani kabi zavq oladi. Jannatdan chiqqan narsa faqat tayoqmi? Yoxud tayoqning jahannamdan chiqqan turi yo‘qmi? Modomiki, jannatdan chiqqan ekan, nechun Salma bilan birga totmaydi bu tayoqni?! Ismoil kichik boshi bilan bularni tushunganday bo‘lar, yig‘lar, faqat tuzukroq, to‘g‘riroq javob topolmasdi. Topgandan ne foyda? Tayoq jannatdan chiqqanmi yoki do‘zaxdanmi, baribir Ismoilning joniga azob beraveradi-ku.

Ismoil shunday xayollar bilan band bo‘lgan bir paytda yuqorida ikki ayol o‘rtasida shunday suhbat kechardi:

– Pastda nima qilib yuruvding, Fotima?

– Ismoilning ko‘nglini ko‘tardim, ona.

– Birovning bolasi bo‘lsa, senga nima, qizim? Onasini bilasan-ku, dimog‘idan qurt yog‘adi. Nega aralashasan demaydimi?..

– Desin, ona, deb ko‘rsin?! Zulm emasmi go‘dakkinaga?! Onasi bo‘lmasa, shuncha ezish kerakmi? Aslida onasizligini bildirmasligi zarur-ku... buning o‘rniga bunday ish tutsa, jon chidaydimi?

- Bu insonlik emas, ammo nachora, nima ham qilarding?! Kimga dod deysan, kimga tushuntirasan, qizim?! Hamma yerda shunday. Qaysi o'gay ona yetim bolalarni bag'riga olibdi?! O'z bolasiday ko'ribdi? O'gaylik qilmagan o'gay ona bormi? Qani bunday fazilatlar, qizim?

- Menga qolsa, bu bolaga zulm qilinmasa, deyman. O'z dardi o'ziga yetib ortadi. Ona mehriga muhtoj, ko'ngli vayron bolaga qanday muomala qilishmoqda, bilmadim. Qanday inson bunday muomala qiladi, qaysi axloq kitobida bunga o'rin bor?! Qay vijdon bunga chidaydi, bilmadim, ona, bilmadim...

Shu kecha Fotima uxlay olmadi. Ko'zlarini yumishi bilan Ismoilni ko'rar, u yig'lar, to'xtovsiz yig'lardi. Bu bolaning yolg'iz aybi - onasining o'lgani, yetimligi. Aslida, unga bu yoshda parvarish, ona mehriga muhtoj g'amli yuragiga, mahzun ko'ngliga malham zarur edi. Lekin qayda u malham?! Qani, u mehribon inson?! Insoniylik amriga quloq tutgan bormi? Muruvvat, marhamat yo'lidan yurguvchi qani? Qani, o'z diniy burchini o'ylaganlar?! Qayerda?! Axloqiy vazifasini o'taydiganlar qayda, qayoqda, qani?!

Agar Janobi Payg'ambarimiz tug'ilmasdan yetim qolganlari eslansa, har etimga qilingan yaxshilik Alloh huzurida ul zotga qilingan yaxshilik singari qabul qilinishi o'ylansa, shunday hodisalar sodir bo'larmidi?! Aslida katta odam ham ko'tarolmaydigan yuk bechora, yoshgina go'dak yelkasiga qo'yilgan edi. Onasi vafot etgandan buyon hayoti vayron, ko'ngli chilparchin, dunyodan bezgan. Bezdiruvchi tayoqlar, haqoratlar paydar-pay yog'ilib, peshma-pesh kelib turar, faqat yaxshi so'z, mehr-muruvvat, marhamat qo'li tasodifan bo'lsa-da, hali uning darvozasini, ko'ngil eshigini ochmagandi...

Ha, jajjigina Ismoil bu holga bardosh berar, istar-istamas bu og'irliklarni ko'tarardi. Ko'tarmasdan nima ham qilardi?! Arzimas xatosi uchun ham kaltaklaydigan o'gay ona uni parvarish qilarmidi?! Unga yoki otasiga bularni aytib, dardiga darmon toparmidi?! Ismoil uchun bu ishlar g'oyat mushkul edi. Otasi yonida ham o'gay onasidan ko'p bor haqorat eshitgan, kaltak yegan, ammo otasi uning yonini olmagan. Aqalli biron marta o'gay onaning qo'lidan tutmagan. Yo'qsa, shunday bo'larmidi? Loaqal oqshom uyga qaytgan otasini xursandlik bilan qarshilab, quchog'iga otilmasmidi?!

Qachon bunga jur'at qila olgan? Fotima bunday holatga shohid bo'lmagan. Ammo oqshom uyga qaytgan ota qarshisida boshi egik, o'ylay-o'ylay uyga kirib ketgan mahzun Ismoilni ko'p ko'rgan. Balki biroz keyin bu kamchiliklar bitar va u otasining qo'lidan tutar... Balki har kim o'z aybi uchun o'zi jazolanar... Balki qarindoshi qilgan xatosi uchun Ismoil jazolanmaydigan kunlar kelar...

Ikki haftacha avval uning ko'nglini ko'tarib:

– Ismoil, uning qilmishlarini otangga aytmaysanmi? Meni ko'p uradi, demaysanmi? – deyishi bilan Ismoilning boshi egildi:

– Otam meni yaxshi ko'rmaydi-ku... Kechasi tizzalariga o'tirmoqchi bo'lsam, onamga qaradi, qaradi-yu, meni surib qo'ydi. U Salmani keltirdi: "Kap-katta bolangni suymasdan mana buni erkalat!" Otam ham uni erkalatdi.

Ismoil bularni aytib yig'ladi, Fotimani ham yig'latdi.

To'shagida shularni o'ylab uxlayolmagan Fotima goh o'ngga, goh chapga ag'darilar, o'rtanar edi.

* * *

Ikki oy o'tdi. Bayram keldi. Odatga muvofiq bolalar eshikma-eshik yurib, qo'l o'pardilar.

Ismoil ham bayram kuni otasining qo'lini o'pdi. Otasi ham uni bag'riga oldi, quchoqladi, yuzlaridan o'pdi. Bayramda cho'ntagiga tushgan besh-o'n qurush va kiygan yangi liboslari o'z yo'liga, Ismoilni quvontirgani – ota quchog'ida besh daqiqa o'tirish, ota chehrasini ochiq ko'rib, shirin so'z eshitish edi. Hatto o'gay onasi uni suyib, quchoqlab o'pdi.

Bayram qanday go'zal, qanday totli! Har kun bayram bo'l-saydi, deb o'yladi. Avval buni do'stlariga anglatishni o'yladi. Otam meni suydi, demoqchi bo'ldi. Keyin bu fikridan voz kechdi. Uydan chiqib to'g'ri Fotima opasining eshigiga yurdi. Nima uchun? Uni tushungan yolg'iz u bo'ldi, ko'z yoshini u sidirdi, har narsadan ortiq muhtoj bo'lgani – shafqatni, mehrni undan ko'rdi. Qay vaqt kaltaklansa, Fotima opa hamdard bo'ldi. Ko'ngli tasalli topdi. Shuning uchun Ismoil eng avval uning uyiga yo'l oldi.

Eshik Ismoil qo'l uzatmasdan avval ochildi, ochiq chehra bilan Fotima opa uni taklif etdi. Kelishini derazadan ko'rdi.

– Opa... – deya unga talpindi.

– Kirmaysanmi? Qochadiganga o'xshab turibsan. Shundaymi? Dunyoda seni yol'iz tashlab qo'ymayman.

Ismoilning o'zi ham kirishni, besh daqiqa opasining yonida o'tirishni judayam istardi. Ammo uning vayron ko'nglidan tushu-narmikan, istamay qolmasmikan degan hadiklar o'tdi. U kechi-rayotgan hayot – mehrga muhtojlik hech kim tomonidan sevil-maslik hissini ko'ngliga singdirib yuborgan bo'lib, Fotima opasi yonida o'tirish unga yuk, malol kelishi mumkinligini o'ylamoqda edi. Yuqori chiqdi. Qo'llar o'pildi, duolar qilindi.

– Bugun otam meni suydi, opa. Bag'riga olib erkaladi.

– Bu – tabiiy, Ismoil, u – sening otang. Albatta, shunday qiladi.

– Har kun bunday emas-ku...

– Endi shunday bo'ladi, inshooloh.

Ismoil uzatilgan qandlardan bir dona oldi.

– Yana ol, Ismoil.

– Yetadi, opa. Bo'ladi. Rahmat.

– Yo'q, bo'lmaydi, mana buni men uchun ol. Meni yaxshi ko'r-sang, ol.

Ismoil yana bir dona oldi. U nimanidir aytmoqchi edi. Boshini sal egdi:

– Opa, sizga bir gap aytaymi?

– Ayt, Ismoil.

– Kechqurun otam meni mozorga olib bordi. Menga onamning qabrini ko'rsatdi. “Qara, o'g'lim, bu yerda onang yotibdi. O'qi!” dedi.

– O'qidingmi?!

– “Fotiha” o'qidim, opa, “Alham”ni. Ammo, rosa yig'ladim.

U Fotimaga bu gaplarni ayta turib ko'zlariga kelgan yosh tom-chilarini to'xtatolmadi. Ketmoqchi bo'lib, o'rnidan turdi. Fotima darhol qo'llaridan tutdi.

– Qayoqqa borasan, Ismoil? Men bilan shunchagina o'tira-sanmi? Odam opasining yonidan ham shuncha tez ketadimi?

Ismoil Fotima opasining ko'nglini ko'tarish uchun yana qaytib o'tirdi. Sal fursat o'tgach:

– Endi ketay, opa, – deb qo'zg'aldi.

– Mayli, bor. Ammo yana kel, kutaman.

Ismoil chiqdi. So‘ng qayoqqa ketganini hech kim bilmaydi. U ancha vaqt mahallada ko‘rinmadi.

Agar go‘rkov o‘sha kuni joyida bo‘lganida, olti-yetti yoshlardagi bir bolaning eshikdan kirib, shosha-pisha qabrston oralab ketganini ko‘rgan bo‘lardi. Bu bola o‘sha tunda ziyorat qilgani kelib, onasining qabrini bilib olgan Ismoil edi. Undan boshqa bola bunga qodir emasdi. U bu dunyoda shu bir uyum tuproqdagidek taftni hech yerdan, hatto otasidan ham topolmagani va shuning uchunmikan otasi bilan o‘zi o‘rtasida begonalik paydo bo‘lganidan bu erga keldi. Yugurib keldi. Har kim ko‘ngilxushlik uchun shoshgan bayram ayyomida to‘yib-to‘yib yig‘lamoq, yillar ko‘ngliga cho‘ktirgan dardlarining bir qismini yengillatmoq uchun shoshib kelgandi Ismoil...

Bayram o‘n besh kecha-kunduz bo‘ldi. O‘gay onaning Ismoil to‘g‘risida bergan ma‘lumoti otani o‘ylantirib qo‘ydi. Uning aytishicha, Ismoil tez-tez qayoqlargadir ketar, yarim soat, bir soat-gacha hech kim uni ko‘rmasmish. O‘zidan so‘ralsa:

– O‘ynadim, – deb qo‘ya qolar, boshqa javob olinmasdi.

Yangi xotinning ra‘yiga qarab bugungacha o‘z o‘g‘liga o‘gay ota qatorida bo‘lmoqdan boshqa narsa qo‘lidan kelmagan otani o‘y bosdi. Bola qayoqqa ketishi mumkin?

Boshqa mahallalarga o‘ynagani borib, u yerda bolalardan ta-yoq yeb qaytgani esiga tushdi. Ezildi. Ismoil o‘zi uchun mutlaqo huzursiz bu uydan uzoqlashishi tabiiy emasmi?! Ikkinchi marotaba uylanganidan keyin ota sifatida o‘g‘li uchun hech narsa qilmadi. Ota buni ilk bora bugun his etdi va o‘z qilmishlarining kechirilmas gunoh ekanligini anglaganday bo‘ldi. Uni ichidan qaynab chiqayotgan bir nido ezardi: vijdonli bir o‘gay ota Ismoilga sendan ko‘ra yaxshiroq muomala qilar, mehrliroq bo‘lardi. Turdi. Tashqariga chiqdi. Ko‘z yoshlarini sidirmoqdan boshqa bir chora topolmayotgandi.

Ikki kun o‘tdi. Havo ancha ilib qoldi. Do‘konlarning eshiklari ochildi. Ko‘kraklarni to‘ldirib-to‘ldirib bahor havosini oladigan zavqli damlar boshlandi. Bir do‘stinikida mehmondorchilikda o‘tirib, choyning oxirgi yutumini ho‘plarkan ko‘zlari birdan katta-katta ochilib ketdi. U ko‘chada yugurib ketayotgan Is-

moilni ko‘rib qoldi. Mezbon bilan xayr-xushlashishga ham sabri chidamasdan Ismoilning ortidan tushdi. Ismoil orqasiga qaray demasdi. Besh daqiqalardan so‘ng qabriston eshigidan avval olti yoshlardagi bola, undan keyin bir kishi kirdilar. Uning qaydaligi endi ma‘lum edi. Avval mozorchiga uchradi. Mozorchisi bu bola bir ikki haftadirki, qabristonga serqatnov bo‘lib qolganini, shosha-pisha, hatto yugurib kelishi va birozdan so‘ng qaytishini aytdi.

Mozor boshlarida hech kim ko‘zga tashlanmasdi. Ota ajablangan ko‘yi Ismoilni axtara boshladi. O‘g‘li hadeb ko‘zga tashlanavermagach, fotiha o‘qib ketish uchun marhuma xotining qabri tomon yo‘naldi. O‘n odimcha masofa qolgan ediyamki, mozorning narigi tarafidagi g‘alati butaga ko‘zi tushdi. Butaga yaqinlashib, shoxni ko‘tarish uchun egilishi bilan hayratdan dong qotdi. Ko‘zlari kosasidan chiqqunday bo‘lib, bir hamlada buta shoxini chetga uloqtirdi. Buta tagida Ismoilning zaif vujudi ko‘rindi. Chuqurligi bir qarichcha keladigan, yotganda Ismoilning bo‘yiga mos bir joy qazilgan. Ismoil shu chuqurda yuzi mozorga tegar darajada yotibdi, yuziga bo‘z parchasi yopilgan. Ustidan buta olinishini sezar-sezmas Ismoil qo‘rqib, yotgan joyidan irg‘ib turdi. Qarshisida otasini ko‘rdi. Sakrab turarkan birinchi qilgan ishi yuzidagi bo‘z parchasini cho‘ntagiga solmoq bo‘ldi. Har ikkisi kutilmagan bu uchrashuv hayajoni ichra qo‘rquv va hayrat aralash bir-biriga tikilib qoldilar.

Ismoil oyoq tovushlarini eshitgan, biroq ziyoratchi uni sezmasdan o‘tib ketishiga ishonib, jim yotgan edi. Ko‘rdiki, qarshisida otasi turibdi. Shu onda tuproqqa aylangan onasi va yetimlikning jamiki ozorlarini chekishiga sabab bo‘lgan otasi orasida edi u. Qochish kerakmi? Nima qilsa ekan? Ismoil hozir bu savollarga javob bera oladigan holatda emasdi.

- Bu yerda nima qilyapsan, o‘g‘lim?
- Onamning quchog‘ida yotibman.
- Shunday ham bo‘ladimi, bolam? Onang o‘lganiga necha yil bo‘ldi?! Axir u tuproqqa aylanib ketgan-ku.

– Mayli. Men uning tuprog‘ini ham yaxshi ko‘raman. Endi bu yer mening uyim, – dedi u qo‘li bilan qazilgan joyga ishora qilib.

Ota boshqa chidayolmadi. Onasining tuprog'idan boshqa yuki-nadigan yeri va kimsasi qolmaganini anglatgan, anglagan bolasini bag'riga bosib ho'ng-ho'ng yig'lay boshladi. Bir muddat shunday yig'lagach:

– Yur, o'g'lim, ketamiz, – deb qo'lidan tutdi va u yerdan jildilar. O'n-o'n besh qadam tashlagach bir nima esiga tushib so'radi:

– Yuzingga yopib olganing nimaydi, o'g'lim?

Ismoil cho'ntagidan bo'z parchasini chiqardi:

– Onamning ko'ylagidan uzib oldim. Bunda uning hidi bor.

Peshin. Quyosh harorati kuchayganda qabristondan naqadar gu-nohkor va bemehrligini anglagan ota hamda uning ota mehridan mahrum bo'lgani uchun ona xokini yuzga surtib, ona tuprog'iga bosh urishdan boshqa chorasi qolmagan tolesiz o'g'li chiqishmoqda.

Tunda, Ismoil uyquga ketgach, bu hodisalarni bir-bir anglagan ota xotiniga murojaat qildi:

– Bir narsaga aqlim yetmayapti. Ismoil onasi o'lganda uni ta-niyydigan holda emasdi. Uning ko'ylagini qayoqdan bildi?

Sanihaxonim javob berdi:

– Kecha uyni yig'ishtirayotganda eski kiyimlarni taxlayotib unga onasining ko'ylagini ko'rsatgandim. U libosni qo'lga oldi, ko'zlari yoshlandi. Men ortiqcha ahamiyat bermasdan ko'ylakni uning qo'lidan olib qo'ydim.

U taxmonni titkilab o'sha ko'ylakni topdi. Bu ko'ylakning naq ko'ksidan bir parcha qirqib olingan edi.

O'sha kundan e'tiboran Ismoilning uydagi ahvoli ozgina yen-gillashdi. Endi Ismoil ba'zida bir tizzasiga Salmani olgan ota-sining quchog'ida o'tirish zavqini totar, bu holdan Sanihaxonim-ning qovog'i ham avvalgiday uyulmasdi.

Endi Ismoil ham ochiq chehra bilan yura boshladi. Avvallari oqshomda uyga qaytgan otasini boshi xam holda kutib olgan Ismoil endi otasi kelishi bilan yugurib boradigan va uning qo'lidan ushlab uyga yonma-yon kiradigan bo'ldi. Uning hayotida ko'zga ko'rinar-li o'zgarishlar bo'lganini bilgan qo'shnilarning ham vijdonlari endi xotirjam edi. Avvalo Fotima... Ota-o'g'il qo'l ushlab uylariga kirisharkan ba'zan uning ham ko'zlaridan qaynoq tomchilar mehr va shafqat to'la ko'ksiga enardi.

Fotima bu yil o'n to'qqizga qadam qo'ydi. Bu yoshga pok, vijdoni oldida uyalmaydigan bir holda kirdi. Qur'on o'qimoqni otasidan, namoz o'qimoqni ota-onasidan, tarbiya va odobni ular bilan birgalikda o'z vijdonidan o'rgandi. Har jihatdan ayol degan nomga munosib bo'ldi.

Otasidan yetarlicha diniy ma'lumot oldi. Alloh har narsani ko'rguvchi, eshitguvchi, bilguvchi ekanini, yaxshi-yomon qilgan ishlari xususida uning huzurida bir kun hisob berajagi, bu ishlarni chap va o'ng yelkasidagi ikki kotib farishta yozib borajagini bilishi bilan ko'zlari yoshlandi. Shu kundan boshini o'radi, ko'pchilik orasida o'zini qanday odobli tutsa, yolg'iz qolganda ham shunga qattiq amal qildi.

Ayollar to'planishgach, bemalol ochiq-sochiq o'tiraveradilar. Hatto Fotima yaxshi taniydigan adabli, tarbiyali bir nechta xotinlar ham shunday ish tutishdi. Dugonalari, uni ham boshini ochib, ro'molini yechib o'tirishga qistashardi. U qabul qilmasdi.

– Bu yerda hech kim yo'q-ku, Fotima, kim ko'rib o'tiribdi?! Buncha talabchan bo'lmasang?!

– Alloh ko'radi, – deb javob berardi Fotima.

– Xo'p, sen o'raganing bilan sochingni Alloh ko'rmaydimi? – deya e'tiroz etdi dugonasi.

– Tabiiyki, ko'radi.

– Unda nechun bu taassub, mutaassiblik?! Nimadan buncha saqlanasan, Fotima?!

– Istaymanki, Alloh meni uyalishimga sabab bo'ladigan holatda ko'rmasin. O'zi amr etgan, rozi bo'ladigan qiyofada ko'rsin.

Hech qanday e'tirozga o'rin qolmadi. Fotima yodlangan qoidalarni shunchaki gapirmadi, balki shu qadar samimiy javob berdiki, ochilgan tizzalar va boshlar darhol yopildi, bu so'zlar vijdonlarga qadar yetdi, qalblarni titratib yubordi. Shu kundan so'ng Fotimaga bunday taklif bilan murojaat qilishga hech kim botinmadi. Hatto uni ziyorat qilgani kelishgan dugonalari boshqa joylardagiday va avvalgiday emas, tartibli va nazokatli bir holda o'tiradigan bo'ldilar.

Bolalikdan xotirasida qolgan bir voqea bor: bir kun boqqa borishdi. Olti yoshga kirib-kirmagan Fotima bog'da u yoq bu yoqqa yugurayotib bir olma topib oldi va "ona, senga olma keltirdim" dedi sevinib, so'ng toklar orasiga kirib ketdi. Yon qo'shni-ning bog'idan bir bosh chiroyli qora uzum ularning bog'iga osilib turardi. Endi uzaman deb turganida otasining ovozi darhol qo'l tortishga majbur etdi:

– Fotima, uzma qizim! Bu uzum bizga harom!

Uning jajji shuurida uzum qora bo'lganligi uchun harom degan fikr qoldi. Oradan yillar o'tdi, lekin Fotima bir dona ham qora uzum yemadi. Uzunning qoraligi uchun emas, birovning moli bo'lgani uchun harom ekanini yillar o'tib bilgach ham oq va qora uzum qo'yilsa, uning qo'llari beixtiyor oqiga uzalaverardi...

Bu yil o'n to'qqizga kirayotgan Fotima kichikligidan shunday o'sdi. Qalbidagi Allohdan qo'rqish, odob va tarbiya hissi, vijdonidagi iffat tuyg'usi, insoniy nozikliklar... Yoxud suhbatlari, uyalishlari, harakatlari-yu muomalasi... Uni o'zidan katta-kichik barcha ayollarga o'rnak qilib ko'rsatish mumkin. Chunki Fotima o'zini, so'zlari va harakatlarini nazorat qilishga qodir qiz bo'lib voyaga etgandi.

Fotima bo'y yetgan qizlar kabi atrofdan so'rala boshlandi. So'raganlar orasida boy-badavlatlar, faqirlar, o'rtahollar bor. Bulardan har biri bir bahona bilan rad etilardi. Fotima turmushga chiqishi kerak bo'lgan odam musulmon, pok, go'zal axloqli, insoniy fazilatlar bilan ziynatlangan inson bo'lishi kerak. Boy yoki faqir bo'lishi uning uchun aytarli ahamiyatga ega emas. Mahallasida boy deb tanilgan va zamona zayli bilan faqirlashgan kishilar bor. Bir zamonlar kunlik ovqatini zo'rg'a topib, ertangi kuni uchun qo'lida hech vaqo bo'lmagan, lekin serg'ayratligi tufayli boshqalarga yordam beradigan darajada boyib ketgan odamlarni ham biladi. Shu tufayli Fotima mol-mulk kabi bugun kelib, erta ketadigan narsalarga ahamiyat bermasdi.

Bir kuni uni ikki bolali beva erkakka so'rab kelishdi. Xotini bir yil burun vafot etgan bu odamning bolalari parishon bir holda qolgandi. Buvisi, ya'ni marhum xotinning onasi bu parishonlikni biroz bo'lsa-da kamaytirish uchun ancha urindi, lekin o'zi ham

xastalanib qoldi. Shundan so‘ng Odilbek bolalarining ahvolini yaxshilash umidida ikkinchi bor uylanishga istar-istamas rozi bo‘ldi.

Odilbek namozxon, xushfe‘l, xushbichim, fayzli bir inson edi. U haqda eshutilgan qisqa ma‘lumot – shu. Fotimaning onasi bunday turmushga rozi bo‘lmaydiganga o‘xshardi. Ikki yetimga qarash oson bo‘ptimi?! Uni muammolar kamroq, har jihatdan to‘kin oilaga uzatmoqchi edi. Bu to‘g‘rida qizi bilan maslahatlashdi:

– U odam yaxshilikka yaxshi emish, ammo ikki yetimi bor, qizim, nima qilasan?

– Ularga farzandimday qarayman, ona bo‘lib tarbiyalayman.

– Ona bo‘lib qarash osonmi, qizim? Saniha nima qildi? Ismoil yegan tayoqlarni ko‘rmayapsanmi? Bola shuncha zulm ko‘ryapti, Saniha shuncha gunoh orttiryapti.

– Xo‘sh, Sanihaxonim onalik qildimi, buni istadimi, bunga tirishdimi? Kelganining uchinchi kuniyoq Ismoil uydan yig‘lab chiqmaganmidi? Qachon Ismoil Salmaday go‘zal, toza liboslar kiydi? Qachon Salma bilan teng ko‘rildi? Salmaga qarashdan ortib, biror marta do‘stlari bilan o‘ynadimi? Aminmanki, u uyda Salma Sanihaxonimning bolasi, Ismoil esa uning xizmatkoriday ko‘riladi. Hatto xizmatkorga ham bunday muomala qilmaydilar-ku.

– Qizim, bir narsa menga ma‘lumki, yetimning qahri qattiq bo‘ladi. Qancha urinma, o‘zingni ularga ona sifatida tan oldirolmaysan. Senga bir narsa aytaymi? Yetim-yesirsiz, qaynonasiz, bolasiz oilaga kelin bo‘lishing kerak. Nega o‘zingni zahmatga urasan, el qilmaganni qilasan?

– Xo‘sh, unda bu bolalar nima bo‘ladi, ona? Bironta o‘zini bilmaydigan kelib har xil zulmlar o‘tkazsa, bechora bolalarning holi ne kechadi, ularning aybi nima, ona?

– Senga nima, Fotima? Birovning bolasi bo‘lsa, o‘ylagan narsangni qara. Qancha chidaysan, bir hafta, bir oy sabr qilding, xo‘sh, oxiri nima bilan tugaydi? Bir kun kelib boshqacha o‘ylab qolasan. Pushaymon bo‘lasan. Yo hayoting so‘nggigacha ularning dardiga o‘ralashib o‘zingga jabr qilasan, yo Sanihaga o‘xshab, og‘izlariga urib, tashqariga quvib, haydaysan. Bundan boshqa yo‘l bormi?

– Bor, ona. Ularni o‘z farzandimday o‘stirib, savob olish bor. O‘z bolasini parvarish qilish hayvonning ham qo‘lidan keladi. In-

son bir pog‘ona ustun bo‘lishi kerakmasmi? Insonning hayvondan ustunligi g‘arib yetimni o‘z bolasiday bag‘riga bosa olishida emasmi? Zulmning har qanday turi ham yomon, ammo yetimga qilingan zulm, zolimni, ya‘ni zulm qilguvchi insonni hayvondan pastroqqa tushirib qo‘ysa kerak.

Bu suhbat Fotimaning istagi amalga oshishi bilan yakunlandi. Qizini so‘ratgan bu odamning yomon odam emasligini bilgan otasi ixtiyorni Fotimaga berdi. Yetimlarni parvarishlash Fotimaning qo‘lidan keladi. Agar Fotima xohlayotgan inson axloqiy buzuvchi, ichkilikboz, qimorboz, din dushmani bo‘lsa, qizini unga bermaslik otaning burchi. Aksi bo‘lsa, Fotimani o‘z ixtiyoriga qo‘yish kerak. Shu sababdan sovcilarga muvofiq va munosib javob berdi.

Bayramdan bir oylar keyin Ismoilning ahvolini ko‘rganlar uning sekin-asta o‘nglanib borayotgani haqida xulosa chiqarishlari mumkin edi. Ba‘zan otasi uni bo‘zorga olib borar, ba‘zan Ismoil o‘rtoqlari bilan o‘ynardi. Uyda yana uni kaltaklashyaptimi, yo‘qmi bilib bo‘lmasdi. Faqat ilgariqanday tayoq yeyishlar nihoyasiga yetganga o‘xshardi. Buni birinchilardan bo‘lib Fotima angladi. Aslida Fotimaning ikki yetimi bo‘lgan kishiga turmushga chiqishiga sabab ham Ismoil edi. To‘g‘rirog‘i, Ismoil chekkan iztiroblarning uning ko‘nglida qoldirgan teran ta‘siri edi bu. Ikki yetimning ko‘nglini olish – ularni zolim qo‘liga tushishdan qutqarish edi uning niyati. Yo‘qsa, Fotimaday ham ruhiy, ham jismoniy go‘zallik sohibasi, ishchan qizga uylanmoqchi bo‘lganlar ko‘p edi. Yana ko‘plab topilardi ham. U uylangan odamga turmushga chiqarkan, uning marhum xotini xotiralariga bog‘lanib qolishi mumkinligini bilgani holda, bu go‘daklarni qutqarish fikrida edi. Modomiki, bo‘lg‘usi er muhosali inson ekan, muammo yo‘q hisob. Har holda o‘lgan bilan tirik bir emas-ku. Endi uylangan xotinini ham sevadi, hurmat qiladi. Buning ustiga, Fotima eri bo‘ladigan odamga, birinchi xotiniga nisbatan hurmatni unutishini taklif etadigan, uni esidan chiqarmagani uchun xafa bo‘ladigan, tirg‘aladigan qiz emas. O‘zi bir vaqtlar kichikligidan boqib katta qilgan mushugi yo‘qolganda uning xotirasini ko‘nglidan chiqarib tashlayolmagan Fotima, ikki bolasini omonat qoldirgan bir insonni unutib yuborishni tasavvuriga sig‘dirolmasdi. Bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri muruvvatsizlik bo‘-

lardi. O‘zining u xonimni unuttiradigan nimasi bor? Balki u xotin undan ustun, saviyali, fazilatli bo‘lgandir. Uni unutish – u qoldirgan go‘daklarni ham yoddan chiqarish, demakdir. Holbuki, Fotima bu xonadonga shu go‘daklarni deb kelmoqda edi, toki ular unutilmasin, iztirobda qolmasin.

* * *

Fotimaning ikki yetimi bor odamga tegishga rozi bo‘lishidan qarindosh-urug‘ behad hayron bo‘lib qoldi. Ular ikki bolani eplash mushkulligidan so‘zlardilar, o‘ylamasdan ish tutilayotganligini aytib, kuyinishardi. Yosh, kelishgan u odamning qusur va kamchiliklari deyarli yo‘q. Aksincha, u bir talay fazilatlariga ega. Qarindoshlarning ba‘zilari do‘stona achinib, ozorlanishar, ba‘zilari esa o‘rinsiz qaror qabul qilgan Fotimani ayblashar edi. Hali ham fikridan qaytish uchun kech emasligini, aksincha, bu eng to‘g‘ri yo‘l ekanini aytishardi. Onasi kelganlarning dashnomlariga javoban:

– Qancha harakat qilmay kor qilmadi, tushuntirolmadim. Ne qilay, qo‘limdan nima ham kelardi. Ana o‘zini chaqirib gaplashinglar, – demoqdan boshqa chora topolmasdi.

Ular Fotimaning o‘zi bilan gaplashishdi:

– Fotima, seni yaxshi ko‘rganimizdan kuyinamiz. Bo‘lmasa, bizga nima? Kel, o‘zingni qiynama. Xohlasang, pochchang aralashadi. Kech bo‘lmasdan oldini olaylik.

Fotimaning yuragi siqildi. Nega har kim aralashaveradi? Boradigan, yashaydigan va buni ko‘ngil rizoligi bilan istagan uning o‘zi-ku. Har holda o‘z zararini o‘zi ham ularchalik o‘ylar va tushunardi.

– Xola, – dedi, – meni yaxshi ko‘rganingiz uchun gapiryapsiz, ammo mening qarorim qat‘iy. Mening maqsadim ikki go‘dakka qarash hamda ularni iztirobdan, mashaqqatdan qutqarish. Men pushaymon bo‘lmayman. Buning uchun behuda aziyat chekmang.

– Ishqilib pushaymon bo‘lib qolmasang bo‘lgani, Fotima!

– Parvardigorim meni uyaltirmas. Yomon ish qilmoqchi emasman-ku!

So‘z shu yerda to‘xtadi.

To'yni oddiygina o'tkazish taklifi keldi. Fotimaning otasi bu taklifni ma'qullab qarshi oldi.

– Xotini yaqinda vafot etgan odamga dabdaba qilishning umuman hojati yo'q, – dedilar.

Fotima ham bu taklifni o'rinli deb bildi. Hatto bundan Odilbekning tushungan bir inson ekani ko'rinardi. Hurmatli inson bo'lmasaydi, marhum xotining xotirasini xayoliga ham keltirmasdi.

III

Yillar bo'yi inson qo'li tegmagan, parvarishdan uzoq, begona o'tlardan ko'rinmas holga kelgan bog'cha bilan istalgan mahalla va hattoki shahar ayollari ahvoli o'rtasida katta o'xshashlik bor. Bu bog'chada yetishgan narsalarning ko'pi iste'molga yaroqli mahsulot bo'lib yetishishi qiyin. Bog'bon tarbiyasi bog'cha uchun begona edi. Shu sababdan har nihol, o'zicha – qanday yo'l topsa, shunday o'sib yotardi.

Mahalla ayollari ham shunday. Kichik yoshdan quloqlari tarbiya uchun burilmagan. Faqat betakalluf bir turmushning beparvo tarzi quloqlariga quyilib, qalblariga qadar o'rnamashgan. Shu sababdan ular hislariga, orzulariga to'g'ri kelgan narsalarni o'zlari bilganicha, o'zlari xohlaganicha qoyillatib bajarishardi. Faqat aql va mantiq zaruratiga, axloq va fazilat amriga kelganda loqayd qolishlari ko'zga tashlanadi. O'tirib birovni g'iybat qilishda, chog'ishtirishda, chaqimchilikda, bahslashishda, urushishda barcha mahoratlarini ishga solib, o'rtaga chiqaradiganlar ko'p. Ammo o'zlarini bundan saqlaydigan ayollar ozdir.

Ayollarning hammasi shunday deyish insofdan bo'lmasa kerak. Ular orasida ham orzu-umidlari, maqsad va tuyg'ulari, faoliyatlarini Alloh rizosi uchun qiladigan, irodasini hislari qarshisiga qudratli bir qo'mondon kabi chiqara oladiganlar bor. Go'yo tasodifan yovvoyi o'tlar iskanjasida qolgan noyob bog' guli kabi bo'ladilar. Ba'zan bu gul atrofini qichitqi o'tlar qoplaydi, chirmoqlar o'raydi, tikanlar qurshaydi va gulni yoniga yaqinlashib

bo'lmis holatga keltiradi. Lekin, baribir, uning xushbo'yi atrofga yoyilishidan, go'zal rangi yiroqlarga joziba taratishidan ko'z quv-naydi, dimog' chog' bo'ladi, jon huzur qiladi.

Fotimaning turmushga chiqishini eshitib, tabriklagani kelgan-lar orasidagi (.....) Xonimni ham Fotimalar mahallasining guli de-yish mumkin. Bu xonim Fotimaning jasoratli qarorini qutlagani va unga bu qarorda sobit qolmoqni tashviq qilgani kelgandi. Ikki kunlik huzur-halovat uchun fazilat va haqiqat yo'lini tark etmas-dan, yolg'iz qolib mashaqqatlarga duch kelsa ham sabr etishni maslahat va nasihat qilgani kelgan bu ayol xush qarshilanishga ar-zigulik, yaxshi kutib olinishga munosibdir.

Qalbi Haqqa bog'langan, yomonlikdan yuz o'g'irgan inson-larda boshqalarga o'xshamagan, porloq bir vijdon bor. Xonim fa-zilatsizlikni, fayzsiz yashamoqqa tashviqni, haqsizlikni, huquqsiz-likni ko'rganda qo'l siltab, ko'z yumib ketmaydigan, iloji boricha chora topishga, tadbir qilishga kirishadigan, hech bo'lmaganda ich-ichdan iztirob chekadigan vijdon sohibasi edi. Ko'pchilik xato manzil tomon kim o'zarga shoshgan bir davrda ularni haq yo'lga yurishga undashni amr etgan bir vijdon sohibasi edi u.

Fotimaning uyida bir xonim turardi. Ko'rinishida sokinlik-dan boshqa narsani ifoda etmagan, samimiyatdan boshqa narsa o'qilmagan chehrasidan qalbiga boqsangiz vulqonlar otashli, ummonlar kabi bezovta bir olamning aks etganini ko'rishingiz mumkin.

Eshik ochildi. Qirqqa yaqinlashgan, o'rtadan baland, uzun desa bo'ladigan bo'yli, boshini sharf bilan yaxshilab o'ragan bir ayol ko'rindi. Hech qachon kelmagan uzoq qo'shni ham tashrif buyurdi. Fotima har kuni bir necha mehmonlar kelishiga odatlanganligi va ularning kelish sababini bilgani uchun uyiga ilk bor mehmon bo'lib kelgan uzoq qo'shnining tashrifidan hayron bo'lmadi, uni begonalardek qarshilamadi.

Mehmon xonimda har kun keladiganlarda uchramagan bir xususiyat ko'zga tashlanib turardi. Harakatlarida, turishidayoq ro'parasidagi odamni hurmat bilan muomala qilishga majbur etadigan viqor va jiddiyat sezilardi. Bir qahva ichguncha qancha "zahmat chekkani"ni takrorlaydigan yoki ming turda g'iybat

qiladiganlardan emasligi bilinib turardi. Ayol jimgina qahva ichdi, tashakkur aytdi, Alloh ziyoda etsin, deya duo qildi. So'ng Fotimaning turmushga chiqish haqidagi qaroridan juda mamnunligini aytib, tabrikladi. Bu haqda suhbatlashish mumkin bo'lgan bironta mehmon kelishiga umid qilmagan Fotima shoshib qolganday bo'ldi. Mehmon xonim davom etdi:

– Faqat, qizim, insonlik sharafi xayrli qaror qabul qilishdagina emas, balki turli aziyatlar qarshisida qabul qilingan qarorda sabr bilan davom eta bilmoqdadir. Bu go'daklarga beradigan har bir luqma taoming, aytadigan har so'zing Alloh huzurida zoye ketmasligini, qiymatli bo'lishini unutma. Ularga qiladigan har yaxshiliging, Payg'ambaringga qilingan yaxshilik ekanini yodingda tut. Bilursanki, u zot ham tug'ilmaslaridanoq otalaridan, olti yoshlarida onadan yetim qoldilar. Yetimlarning ko'z yoshlarini sening mehr-shafqating to'xtatsa, sendan baxtli odam yo'qdir. Ha, bu yo'lda ancha zahmat va aziyat chekasan. Sabr etsang, bu zahmatlar ertaga rahmat bo'lib qarshingdan chiqadi. Peshona terini to'kib insonligini isbot etganni, Payg'ambari hurmatiga yetimlarga ko'z-quloq bo'lganni Alloh ko'z ko'rmagan ne'matlar bilan siylaydi. Ularga onalari yo'qligini "Fotima yaxshi ayol ekan", deyishlari uchun emas, Alloh rozi bo'lishi uchun sezdirmaslikka kirish.

Fotima qabul qilgan qarori uchun shu kunga qadar ilk marotaba qutlanayotganini tushundi. Uylariga ilk bor kelgan bu xonimning so'zlari riyodan yiroq, g'oyat samimiy edi. Ketayotganda, haligacha tanishib suhbatlashmaganidan xijolat bo'lib qo'lini o'parkan, xonimdan duo qilishini so'radi, bu xil nasihatlarni kutganini bildirdi.

Ko'k yuzidagi bulutlarni shamol atrofga tarqatgani kabi insoniy vazifasini ijro etgach, vazmin qadamlar bilan uyiga yo'nalgan bu xonimning orqasidan yerdagi chang-to'zonlarni ko'kka sovradigan bir shamol turdi. Bir onda odam-odamni tanimaydigan holat vujudga keldi. U to'zon va qyun ichra sokinlik bilan odimlayotgani ko'zga tashlanib turardi. Bu manzara Fotimaga botilning kelib-ketishini, chang-to'zon kabi ekanini, faqat Haq qudratli va boqiy bo'lib qolaverishini eslatdi.

Kim edi bu ayol? Ismini aytishni lozim topmagan, hatto aytmaslikdan ko'nglida huzur tuygan bir ayol. Sababi nima edi? Uyaladigan ish qildimi yoki "nechun bunday qilding?" – deb so'rab ketadiganlardan biri ekanligi uchun shunday yo'l tutganmikan? Albatta, yo'q.

Agar: "Ajabo, bu xonim ushbu ishni Alloh rizoligi uchun qilganidan va faqat U bilishi yetarli ekaniga ishonganidan o'zini tanitishni istamagandir?" – deyilsa, javob savolning o'zida aks etgan bo'lardi.

Insonda bir dard bor. Amallarini boshqalarga bildirish dardi. Bu dard ba'zan tarbiya va odob doirasidan chiqib ketadi. Inson bir yaxshilik qiladi. Faqat bu yaxshilik mukofotini Allohdan kutmasdan, boshqalarning boshlarini qotirib, quloqlariga yetkazmaguncha rohat topmaydi. Kelajak nasllarga qanday yetkazishadi? Buning ham chorasi bor, yo'li oson. Darhol marmar lavhaga ko'rsatilgan yordam va o'zining ismini yozdiradi. Tamom. Kim nima deydi?

Ba'zan birovga ertalab yaxshilik qilinib, kechqurun yuziga solinadi. Lekin bu jahonda bildirmasdan yaxshilik qilib, bu yaxshiligini yodida saqlab yurmaydiganlarning ham borligi aniq. Haqiqat shuki, Fotimaning mehmoni – har so'zi gavhardan ziyoda bu ayol dunyoning ismsiz janoblari orasidan o'rin olishga loyiqqligini o'z harakatlari bilan isbot etgandi.

Alloh undan rozi bo'lsin.

Uning mukofoti uni tanimagan, faqat ortidan bu yo'lda duo qilganlarning Alloh huzurida qabul bo'lingan niyozlaridir.

IV

Odilbek bir necha xonadonga bosh urib, nihoyat muvaffaqiyatli javob oldi. Uning avval uylanganini, buning ustiga ikki yetimi borligini eshitganlar darhol rad etardilar. Odilbek tul xotinlar balki bu turmushga rozi bo'lar deb o'ylar, biroq hech kimdan ijobiy javob ololmasdi. Nihoyat Fotima ismli bir qizning oilasi bu taklifni:

– Bir o'ylab ko'raylik... – deya qarshilashdi va bir haftadan keyin rozi bo'lishdi.

Xotini o'lganiga bir yil bo'ldi. Undan xotira bo'lib uch yoshli qizaloq va besh yashar o'g'il qoldi. Odila va Husayn. Bu bir-biridan sevimli, bir-biridan go'zal va shirin, shu bilan birga bir-biridan tolesiz ikki go'dak uning qo'lida qoldi. Ne qilarini bilmaydi.

Xotinining xastaligi kuchaygan sayin, hayotdan umidi uzilarkan, go'daklarni avvalo Allohga, qolaversa eriga omonat qoldirganini bir lahza bo'lsin yodidan chiqarmaydi.

So'nggi kecha edi. Xasta qiynalib nafas olar, har nafas olganda tili zo'rg'a qimirlar, bir narsalar aytayotgandek bo'lardi. Odilbek uning ahvoli yomonlashganini sezishi bilan qulog'iga bir necha bor Alloh... Alloh, dedi. U javob bermadi. Minnatdor ko'zlarini eridan olib, qo'llari bilan ishorat qildi.

Odila belanchakda yotar, Husayn uni kuldirib, o'ynardi. Xasta ayol eriga qaradi, so'ng qo'li o'ynayotgan bolalarni ko'rsatganday uzaldi. Faqat uzalgan qo'l havoda qolmadi, ko'rpa ustiga tushdi. Bu orada chuqur nafas bilan Alloh kalimasi eshitildi. Qo'l boshqa qimirlamadi. Faqat, hamma narsadan bexabar o'ynayotgan bolalarini ko'rsatganday oldinga uzanib qoldi. Balki bu harakati bilan so'ngan hayotining g'unchalarini, kurtaklarini omonat qoldirayotganini yana bir bor bildirib, uylanadigan xotiniga bu go'daklarni ezdirmaslikni vasiyat qilmoqchi bo'lgandir.

Odilbek ko'zlarida qalqqan yoshlarni sassiz sidirarkan, bir necha soniya avval onasi bo'lgan bu yetimlarga iztirob va achinish bilan qaradi. Odila akasi tebratayogan belanchakda kulgidan to'xtamasdi...

Uning kulgisi yana qancha davom etadi? Buni tushunishga hali ojiz edi.

Har qanday inson oilasidagi o'limdan qattiq ta'sirlanadi, nihoyat bu taassurot kundan-kunga kamayadi. Biroq shunday payt keladiki, unga aloqador nimadir xotiralar cho'g'ini qo'zg'ab, o't oldirib yuboradi, ko'ngil iztirob alangasi ichra qoladi...

Odilbekning ahvoli, ta'siroti boshqacharoq kechdi. Uzoq vaqtlar ko'nglida Xayriyaning alohida bir joy band etib turganini his etdi. Bu uning oilasiga, xotiniga vafosidan edimi yoki undan yodgor qolgan ikki go'dakning kundan-kun onalarini qo'msashlariga, izlashlariga boqib, qon yig'lab, yarasi yangilanib, ko'ngli

zirqirashidanmi? Odilbek uchun vafo hissidan ko'ra ikki nora-sidaning achchiq holi kuchlilik qilgandek edi, go'yo. Biroq uni vafosiz deyish insofsizlikdir. Tunlar onasizlik tufayli g'ariblikda qiynalgan yetimlarni quchog'iga olib sevmog'ning ta'rif etilish mumkin bo'lmagan bir his paydo qilishini boshidan kechirgan-lar yaxshiroq bilsalar kerak. Aslida bular musibatda qolganmi? Quchoqlarida boshlari egik turgan, sevgilisi tark etgan bir oshiq mahzunligi og'ushida jim qolgan go'daklarmi aslida? Barchasi-ning bag'ri yarim. Barchasi kuygan. Ko'ngillari yarali. Shu bilan birga xotinidan judo bo'lgach, bir-ikki yil o'tib uylanganlarning chehrasi ochilganini ko'rganlar ko'pdir. Bunga aksi o'laroq uyda, ko'chada, maktabda doimo g'ussali, yig'lamoqqa tayyor yetim-ning qosh-ko'zi kulib turishi nodir hodisadir. Ota ko'ngli bir ayol bilan to'lishi mumkin. Faqat bola ko'nglini oladigan, ko'nglini to'ldiradigan ayol endi dunyoda yo'q. Ota sevgisi bir insonga bo'lgan sevgidan iborat, bolaning mehr-muhabbati esa faqat onaga bog'liqdir. Ona yer yuzida bir donadir, yagonadir. Uning onasi o'lgach, uyga yangi bir ona keladi. Otaning aytishicha, bu onaning avvalgisidan kamchilik tarafi yo'q. Faqat bolaning fikricha, bu ona bilan avvalgi onani qiyoslash inson bilan uning soyasini teng-lashtirishdek gap. Biri butun borlig'i bilan shafqat va marhamat-dan iborat bo'lsa, boshqasi faqat moddiy va shakliy jihatdangina onaga o'xshaydi. Biri sevsa, ikkinchisi uradi, biri bag'riga bossa, o'zgasi ko'ksidan itaradi. Birinchisi – ona, ikkinchisi – o'gay ona.

Odilbek bolalarida onasizlik tuyg'ularini ko'rgan sayin, dardi ham ortib bordi. Ularni har oqshom, har tun quchog'iga olarkan, qo'li ko'z yoshlardan nam bo'lardi. Ayniqsa, Husayn:

– Ota, onam kelmadi-ku, hali tuzalmadimi? – deb so'rganida dardi yanada kuchayadi. Tun-kechalab qiynalsa ham ularga qarar, shafqatini, mehrini ayamas, kunduzlar qaynonasi, ya'ni xotini-ning onasinikiga qoldirib, ishiga ketardi. Bir kun u ham bolalarga qarayolmaydigan darajada xastalandi va u yana uylanish majbu-riyatida ekanini his eta boshladi. Fotimaxonimga uylanish masa-lasi ham hal bo'lgunga qadar bolalariga bir o'gay ona kelishini tuzukroq o'ylab ham ko'rmagan ekan. Yoxud bolalari bilan ovora bo'lish, ularning holiga achinib, yaxshi niyat bilan harakat qilish

bunday o‘y surishlardan chalg‘itgandir. Endi bu kun tartibidagi ko‘ndalang masala kun sayin ulkanlashar, barcha yo‘llar bolalarga o‘gay ona topish ma’nosida birlashardi.

O‘gay ona... Bu nomni bugungichalik haqiqiy ma’noda tushunmagan edi. Boshga tushmaguncha bilmas, deydilar. Peshonadagi yara bilan devordagi kovakning qanday farqi bor? Odilbek necha bor xotini o‘lib, uylanganlarni eshitgan. Ammo o‘sha uylanganlarning o‘z bolalariga bugun anglaganidek, o‘gay ona olib kelishni tushunmagandi. Hozir o‘gay onani bir olov sifatida qabul qilardi: yetimlarning ovqatini pishirish yoki isitish o‘rniga yoqib yuboradigan olov. Yoxud u bir shamol – go‘daklarga orom berish o‘rniga ularni junjiktirib, yuz-ko‘zlarini chang-to‘zon bilan to‘ldirguchi shamol...

Bolalar boshiga shunday ona kelishi ehtimoli bor. Bunday ehtimol katta. Butun ixtiyor qo‘ldan ketishi mumkin. Shu o‘y Odilbekni egovlardi. Ona hasratida yuraklari dog‘langan go‘daklarga qarashi bilan o‘zini ularga zulm farmonini imzolagan hakim o‘rnida ko‘rardi.

Hamma o‘gay insonlar ham bolalarga zulm qilishdan zavq olmasa kerak deb o‘zini ovutishni istaydi. Mingtadan bitta bo‘lsa ham yaxshisi uchrab, bolalarning chehrasi ochilib qolar, deya umid qiladi. Oxiri: “Nega bekorchi xayol, behuda o‘y suraman. Yaxshi o‘gay ona mening bolalarimni kutib turibdimi?” – deb yana g‘ussasi ortadi.

To‘yga bir hafta qoldi. Chigal o‘ylar qurshovida kun sayin Odilbekning umidi uzilib bordi. Uylanishni istaganiga pushaymon bo‘ldi. To‘yga tayyorgarlik ko‘rilmagan, so‘z bermagan bo‘lsaydi, shu ko‘yi bo‘ydoq o‘tishga rozi edi. Oh, qarshi tarafdin qaytish taklifi kelsaydi, to‘y zararini to‘lab, barcha aloqani to‘xtatgan bo‘lurdi. Aksiga olib, u tarafdin bunday sado yo‘q edi.

Kunlar shunday o‘ylar bilan o‘tdi. Xotining bir yil avval vafot etgani sababi bilan cholg‘uli-solg‘uli to‘y qilmoqchi emas. Faqat kelin kelgan oqshom do‘stlari bilan bir taom yeb, o‘tirish qilmoqchi – mavlud, masnaviy o‘qitmoqchi. Qiz tarafga ham bu taklif ma‘qul bo‘ldi.

Bir kecha avval... Ertasiga kelin kelishi kerak. To‘g‘rirog‘i, balki ochiqrog‘ini aytish kerak bo‘lsa, bolalarning hayotida ona-

sizlik davri tugab, o'gay ona davri boshlanadi. Bu kecha to'yib-to'yib yaxshi ko'rib qoladigan kechasidir. Bozordan keltirgan bir xaltachani uzatarkan.

– Nima olib keldingiz menga, ota? – degan bolalariga ichi zirqirab qaradi. Endi bunday narsalarni faqat o'gay ona roziligi bilan keltirishini o'ylab ko'ngli buzildi. Go'yo ayrilmoq uchun xayrlashayotganday ularning gul yuzlaridan hidlab-hidlab o'pdi. Xaltachalarni ochdi. Pista, qandlar, o'yinchoqlar... qandlarni yedirdi. O'yinchoqlarni berdi.

– Qani, bolalarim, bular bilan o'ynang, men namozimni o'qiy! – dedi. Namozdan so'ng suv isitdi, ikkisini yuvintirdi, sochlarini taradi, ust-boshini kiydirdi. Kechgacha ularni o'ynatdi. Uyqulari kelishi bilan uxlatdi, o'zi ham yonlariga uzaldi. Yetimlarini hidlab-hidlab ko'zlarini yumdi. Uxladi...

Tun yarmida dahshat ichra uyg'ondi. Qaradi. Bolalari pish-pish uxlashmoqda. Ko'rgani tush ekaniga shukr etdi. Tushida Husayn och qolganmish, o'gay onasidan ovqat so'raganmish, u esa:

– Hozir ovqatlanadigan vaqt emas!.. – dermish va ovqat bermaganmish. Birozdan keyin bola takror so'rasa:

– Zaqqum ye. Hammamiz ochmiz. Kutsang o'lasanmi?! – deb ozor berarmish.

Bu so'z Husayndan ziyod Odilbekka yomon ta'sir qilib:

– Xonim, bola-ku bu, biroz ovqat bersangiz bo'lmaydimi, – desa:

– Uning tarbiyasi menga oid ekan, ishimni qiyinlashtirishga ne hojat? Og'ziga ikki urish o'rniga ovqat tutish kerakmi? Bugun indamasang, ertaga boshimga chiqadi. Nimasi bola buning? Ko'rmaysanmi, har narsaga aqli yetadi... – deb Husaynga shunday bir g'azabli qarash qilganmishki...

Odilbek bu tush ertaga haqiqatga aylanajagini o'ylab o'rtandi. Peshonasini silarkan qo'rquvdan sovuq ter paydo bo'lganini sezdi. Bu terlar tush ta'siri va vijdon muhosabasiga oid edi.

Bu orada Odila uyqu aralash qo'llarini uzatganday bo'ldi:

– Ona, suv... – dedi. Odilbek turib, suv keltirdi. Lekin qizi yana yaxshigina uxlardi. Uyg'otmoqqa ko'zi qiymadi. Piyolani qo'l etadigan joyga qo'ydi, uyg'onib, suv ichgisi kelishi mumkin.

Bolalari yoniga uzaldi. Birpas bolalarining nafas olishini tinglab yotdi, hatto Odilaning suv so‘rashini kutdi va sekin-sekin uyquga ketganini bilmay qoldi.

Bomdodni o‘qigach, yotmadi. Bolalarining uyg‘onishini kutdi. Ovqatlarini hozirladi. Uyg‘ongilari kelmasdi. “Uyg‘onmaslikka haqlari bor, bunday rohat yana qachon nasib etadi, kim bilsin”, o‘yladi Odilbek. Yana kutmoqchiydi... Qarindoshlari kelib qolishlari kerak. Nima bo‘lganda ham bugun to‘y, bir yil orziqib kutilgan ona (!) uyga rohat-farog‘at, huzur keltirmoq uchun tashrif etadi.

V

Fotimaning uydan ayrilishi qiyin bo‘ldi. To‘y yaqinlashgani sayin iztirobi ham ortib bordi. Bu mahzunlik totuv turmush kechirish-kechirmaslik xavotiridan ko‘ra ko‘proq ota-onadan alohida yashash, ulardan ajrash tuyg‘usi edi.

Fotima o‘ziga tasalli berish uchun harakat qildi. Har bo‘y yetgan qizning boshida turmushga chiqishdan boshqa chora yo‘qligini o‘yladi. Umrining oxirigacha ota uyida qololmasligini bu o‘yga uladi. Ikki yetimga onalik qilishini va bu bilan savob qozonishini xotiriga keltirdi. Ular bilan mashg‘ul bo‘lib vaqt qanday o‘tganini bilmay qolishini, bu mutlaqo ayriliq bo‘lmay, istagan paytda qizlik uyidagilarini ko‘rib keta olishini tushunsa-da, bu mahzunlikka monelik qilolmadi. Nihoyat, to‘y kuni onasi bilan birga so‘ng bor ovqatlanayotganini o‘ylagach, taom tomog‘idan o‘tmadi. Ko‘zlari yoshga to‘ldi. Otasining qistashiga qaramasdan ovqat yeyolmasligini aytdi va yemadi. Shoshilinch yurishlar, kelib-ketishlar, o‘rinli-o‘rinsiz baqirib-chaqirishlar va shunga o‘xshash hodisalar bilan bir necha soat o‘tdi. Bu soatlar Fotimaga uzunmidi yoki qisqa? Buni Fotima bilolmasdi. Faqat eshikda mashina kelishini kutib turgan bolalar taksi uzoqdan ko‘rinishi bilan:

– Kelishmoqda... – deya baqirishib, u tomon yugurishdi. Fotima ko‘nglida g‘alati kechinmalar paydo bo‘layotganini, tizzalari majolsizlanayotganini his qildi. Birozdan so‘ng yoniga ikki ayol keldi. Bu orada tashqaridan, “Omin” ovozlari keldi. Qo‘llar duoga ochil-

di. Duolarni eshitmas, faqat omin deganlari qulog'iga chalinardi. So'ng yana jimlik. U ham qo'llarini ko'tardi. O'z rizoligi bilan shu turmushni tanlaganini ko'ngil tarjimoni bo'lgan tillari yengilgina qimirlab anglatar, ko'zlaridan oqqan injular upa-elikka ehtiyojsiz gul yuzidan sirg'alib ko'ksiga go'zal bir holda tomchilab tushardi:

– Rabbim, sabr ber. Xayrli oqibat ato qil. Yetimlarimga zulm etmoqdan, zolimlikdan, ularning haqqiga xiyonat qilmoqdan O'zinga sig'inurman. Poko Parvardigoro, nomus bilan yashamoqni, xayrli zurriyotlarni, bolalarim o'rtasida adolatga rioyat etmoqni nasib ayla, yo Robbil a'lamiyn! Sendan sihat-salamatlik, ofiyat, husni xulq tilayman, dinimga, ibodatimga loyiq kuch-quvvat so'rayman. Huzuringga uyaladigan holda bormoqdan O'zing asra, Habibing hurmati...

Bu orada tashqaridan duo so'ngiga yetganini bildirguvchi "Fotiha salovat!" degan ovozlar eshitildi va Fotimaning qo'llari ham yuzlariga surildi. Keyin xolasining qizi qo'llaridan tutgancha, to'yga kelgan keksalarning, qarindoshlarining qo'llarini o'ptirdi. Pastki bog'chada ota-onasi, tog'asi, amakisi bir qator turishardi. Ular bilan xayrlashdi. Oldinda go'zal jildli va muqovali Qur'oni Karimni tutib ketayotgan ayol izidan yurib yonidagi ayollar bilan birga taksiga o'tirdi.

Fotima uchun yig'laganlar orasida bir chetdan unga mahzun-mahzun termulib qolgan Ismoil ham bor edi. Fotimaning qalbidagi g'alayonlar va g'ussasining hozirgi darajasi haqida so'zlash huquqi faqat bu holatni boshidan o'tkazgan, boshiga yopinchiq tashlab, ota uyi bilan xayrlashish alamini totgan kelinlardagina mavjuddir.

Fotimani bir hovliga tushirdilar. Yangi emas. Lekin xarob ham emas. Uch xonasi, bir dahlizi, bog'i bor. Bog'cha qarovsiz. Hovli (uy va bog') to'y oldidan yig'ishtirilganiga qaramasdan, ko'p vaqtlardan beri ayol qo'li tegmagani bilinib turardi. Fotimaning ko'ngli zirqiradi. Xasta, zaif, holsiz bir yosh ayol ko'z oldiga keldi. U bolalariga qanday taomlar bergan, hovlini qanchalar orasta qilgan... Faqat xastaligidan bog' oyoq bosolmaydigan holga kelgan.

Aslida to'y deyish unchalik joiz bo'lmagan bu yig'inga kelgan qo'shnilar birpasdan so'ng tarqalishdi. Uyda faqat Odilbekning qarindoshlari – to'rt-besh ayol qoldi.

Birozdan so‘ng eshikdan bir ayol va ikki bola kirdi. Fotima bu xotinni ikki marta ko‘rganini esladi. Odilbekning xolasi. Yonida qora qosh, qora ko‘z, qirra burun, chiroyli, shirin ikki go‘dak. Yangi liboslar kiydirilgan, sochlari taralgan. Agar ularga diqqat bilan boqqanlar yuzlarida iztirob belgilarini ko‘rmasalar, bu ular-da iztirob yo‘qligidan emas, balki noto‘g‘ri qarash, yaxshilab qaramaslikdandir. Odilbekning xolasi ularning qo‘llarini tutib olgan. Fotimaning yoniga kelishdi. Muloyim, ammo ko‘p vaqt dard chekkani bilinib turadigan ovozda:

– Xush kelibsiz, qizim, – dedi.

– Xushvaqt bo‘ling, xola!

Ayol yonidagi bolalarga ishorat qildi:

– Mana, qizim, bolalaring. Avval enasi qaradi, katta onasidan keyin, kim kelsa shu, uning-buning qo‘lida qoldi. Qo‘g‘irchoqday qo‘ldan-qo‘lga o‘tib yurishdi bechora bolalar. Endi senga topshirdik. Omonat. Shunday omonatki, ko‘ngillari jannat eshigiga bog‘langan, bir omonatki, boshidan bir tuk tushib, joni qiynalsa, hisobi katta. Bu gul g‘unchalarni xohla yayrat, xohla uz. Ixtiyor senda. O‘zing bilasan.

Bularni shikasta ohangda so‘zlayotgan xonim bir o‘ziga, bir Fotimaga hayron qarayotgan bolalar yoniga bordi:

– Qarang, bolalarim, onangiz keldi. Endi yaxshi bo‘ladi. Qani, qo‘llarini o‘ping.

Husayn Fotimaning onasi ekanini yaxshi anglamadi, shu bilan birga tarbiya natijasi tufayli, odob yuzasidan uning qo‘lini o‘pdi. Chekinmoqchi bo‘ldi. Ammo yangi ona uning qo‘lini qo‘yib yubormadi. Chap qo‘liga olgach, dedi:

– Qani, sen ham kel-chi, Odila.

Odila xolasiga qaradi. Fotima avvaldan tayyorlab qo‘ygan, rangli qog‘ozlarga o‘ralgan ikki xaltacha chiqardi. Birini Husaynga berdi. Keyingisidan beshlik, o‘nlik, yana bir qancha mayda pullar chiqarib Husaynning hovuchini to‘ldirdi. So‘ng:

– Endi Odilaning ko‘nglini olamiz, unga ham beramiz, – dedi. Husayn Odilaning qo‘ldan ushlab, sekin tortdi:

– Kel, singlim, senga ham beradilar, – dedi. Odila zo‘rg‘a yaqinlashdi. Go‘yo qulog‘idan sudralgan uloqcha. Berganlarini olarkan,

Fotima uni quchoqladi. Oldiga o'tqazdi. Odila turib, qochmoqchi bo'lardi. Fotima uni qo'yib yubormadi.

– Men sening onang emasmanmi? Nega mendan qochasan, qizim? Seni shunchalik o'zimga desamam, nega sen onam deb kelmaysan? Mana, keldim. Endi hech ketmayman. Qochsang xafa bo'laman, onang bo'lmay qo'yaman. Akang, mana, shu yerda. Kel, Husayn, kel, o'g'lim. Sen oldida o'tir, singling ham bag'rimda bo'lsin.

Husayn tortinib-uyalib keldi. Fotimaning bir tizzasiga o'tirdi. Yangi ona ikkovini ham bir-bir o'pib, bag'riga bosdi. Bolalar dimog'iga xushbo'y urildi. Bu hid bolalarga yaxshi ta'sir ko'rsatdi.

Boshqa ayollar aralashmasdan kuzatib turishardi. Ikki yetimga kelar-kelmas hadyalar berib, o'pib, bag'riga bosgan ona bilan, tiz-zalarida o'tirgan ikki go'dak holati ularning ko'zlarini yoshladi.

Ikki qo'li bilan ikki go'dakni quchganча Fotima Odilbekning xolasiga qayrilib qaradi:

– Hali so'zlaringizni tingladim. Juda to'g'ri va yaxshi gapirdingiz. Ishonchingiz komil bo'lsin, men ham bu uyga ularning dardiga chora bo'lish, bag'rimga bosib, qiyinchiliklarini ketkazish uchun keldim. Sabrim yetguncha tirishaman, o'z onasi bo'lish niyatidaman. Bolalarga mendan nima istagan, kutgan bo'lsangiz, ziyoda bajarishga kirishaman. Duo qiling. Alloh meni uyaltirmasin, – dedi. Bu so'zlar xolani va boshqa ayollarni mamnun etdi. Hatto ulardan biri yonidagi xotinga:

– Eshityapsizmi? – deb oyog'i bilan yengilgina turtib qo'ydi.

Bir soatlardan keyin Fotima bilan bolalar o'rtasida samimiy munosabatlar boshlandi deyish mumkin.

* * *

Oqshomga qadar turli o'ylar bilan o'zini yeb bitirgan Odilbek ohista odimlar bilan, istar-istamas uyga kelib, bolalarga ko'zi tushmasdan, g'alati ahvolda qoldi. O'zini g'alati his etdi. Endi bu uyda uni kulib, yugurib chiqadigan bola o'rniga tund holda qarshi oladigan bir xotin va undan qo'rqib biror burchakka bekinadigan bolalar mavjud. Mana, hozirdan bu o'rtada ko'rinishmayapti. Balki xolasi xafa bo'lishmasin, xo'rlanmasin deya o'zinikiga olib ket-

gandir. Ularning yo‘qligi, bo‘lsa ham ko‘zlariga yosh to‘la ekanligi bu uyni qanchalar fayzsiz, farog‘atsiz qilib qo‘ygan-a, yo Rabbiiy...

Xayriya o‘lmagan, bugun bir shifoxonadan tuzalib chiqqan bo‘lsaydi, naqadar go‘zal bo‘lardi. Oh, naqadar yaxshi bo‘lardi, deb o‘yladi. So‘ngra bu Alloh taqdiriga qarshi, odobdan tashqari bir o‘y (shayton vasvasasi) ekanini va musulmon bunday fikrlamasligi kerakligini xotirlab, Alloh Taolodan afv tiladi. Bunday o‘ylamoqdan ne foyda bor edi? Bo‘lmaydigan o‘ylar bilan boshini qotirguncha, haqiqatga aloqador bir narsa bilan mashg‘ul bo‘lish afzal emasmi? Masalan, o‘gay ona ko‘nglini qanday oladi, bolalarini uning zulmidan qanday qutqaradi, qanday yo‘l topish mumkin? O‘ylashi va chora topish kerak bo‘lgan narsalar mana shular edi.

Sigaret tutatdi. Ilgari chekmasdi. So‘nggi bir yil ichida shu zaqqumga yo‘liqdi. Bir-ikki tortdi. Biroz keyinroq bir do‘sti keli-shi kerak edi. O‘zining bu ahvolini unga bildirmaslik lozim. Zotan, tongdan oqshomga qadar o‘ylashdan va kuygan ko‘ngil bilan Allohga duo etishdan boshqa hech ish qilmadi, bir luqma bo‘lsin taom yemadi. Kechgacha ikki quti sigaretni bulg‘ashga aslo haqqi bo‘lmagan toza havoga pufladi. O‘chini undan oldi. Sabr kosasini to‘ldirayozgan iztirob uni o‘z-o‘ziga atrofini o‘ragan pashshalar talovida qo‘llari bog‘langan, bechorahol, g‘arib ahvolda ko‘rsatdi. Bu orada xolasi boqqa chiqdi. Uni ko‘rib, yaqinlashdi:

– Xush kelibsan! Beadad shukrki, bu ish ham bitdi, – dedi. Odilbek:

- Bolalar qani, xola? Nima qilishyapti?
- Ichkarida. Onalari bilan o‘ynab ovunib o‘tirishibdi.
- Odilbek sapchib tushdi.
- Tushunolmadim?
- Onalarining tizzasida o‘ynab o‘tirishibdi.
- Yo...

Bu hayrat nidosi Odilbekning og‘zidan chiqishi barobarida ko‘zlari ham yoshlandi, g‘alati bo‘lib ketdi.

– Ha, o‘g‘lim, bama‘ni xonimga o‘xshaydi. Kelar-kelmas go‘daklarga hadyalar berdi, o‘pdi, quchoqladi. Bu uyga kelishdan maqsadi ham ularga yetimlik mashaqqatlarini chektirmaslik ekanini aytdi. Menimcha, bularni chin dildan gapirdi.

Bir necha kunlardan buyon bolalari g'amida ezilib kelayotgan Odilbek bu so'zlarga juda-juda ishonishni xohlardi. Qarshisida hazilni xush ko'rmaydigan xolasi so'zlarkan, ishonmasdan bo'lmasdi. Ammo shuuriga necha kunlardan beri o'rnatilgan qolgan chigal va og'ir o'ylarini birdan uloqtirishi osonmi? Undagi karaxtlik va turg'unlikni ko'rgan xolasi:

– Kel, eshikdagi kalit teshigidan ularga o'zing qara, – dedi.

Xolasi oldinda, Odilbek orqada, uyga kirishdi. Kelinning xonasi yopiq edi. Xola balki ichkaridan ochilgandir deb o'ylab avval eshikni turti, so'ng Odilbekka qara, deganday ishora qildi. Odilbek ko'zining birini yumib, ikkinchisini kalit joyi (teshigi)ga to'g'riladi. Fotimaxonim yon tarafdin ko'rinib turardi. U cho'k tushgan, Odila va Husayn oldida o'tirardi. Fotimaxonim qo'lini tizzasiga qo'ydi. Odilaning ko'zi Fotimaxonimning qo'lida. Birdan uning qo'lini tutdi. Fotimaxonim atay qo'lini tortmadi. Odila qo'lini silkib:

– Tutdim, ushladim, – deb qichqirardi.

Boshqa qarashning hojati yo'q. Bir oylik vijdon azobi nihoya topganga o'xshaydi. Kichrayib, torayib bir zindon holiga kelgan dunyo bir zumda unut bo'lib, "Kal Alining bog'i"ga aylangan qarovsiz hovlisi ko'ziga saroyday ko'rinda boshladi.

* * *

Uch kun o'tib, nonushta tayyorlayotgan Fotimaxonim ota-o'g'il o'rtasida kechayotgan suhbatdan xabarsiz edi. Qo'li ish bilan, qalbi esa shu ne'matlarni ato etganga, Yaratganga shukrona bilan mashg'ul. Kun kelib ushbu ne'matlar uchun ham javob berajagini o'ylaydi.

Fotimaxonimdan mamnun bo'lsa-da, hali uni tamoman bu uy odami sifatida qabul qilolmayotgan Husayn sir aytmoqchi bo'lganday otasiga yaqinlashdi. Sekingina:

– Ota, bu opa qachon ketadi?

– Qaysi opa, o'g'lim?

– Tashqaridagi opa.

– A, onani opa deyishganini sendan eshityapman, o'g'lim. Odam onasini ham opa deydimi hech zamonda?

– Bu mening eski, avvalgi onam emas, ota.

– Nega eski onang emas, o'g'lim? Kasal bo'lguncha shunday edi, hozir ham shunday. Yoki sizni yaxshi ko'rmaydimi?

– Yaxshi ko‘radi.

Bu orada Fotimaxonim ichkariga kirib qolib suhbat to‘xtadi.

U bir ish uchun qaytib chiqib ketgach, Odilbek:

– Endi bunday gaplarni eshitmayin, o‘g‘lim. Agar, uni ona demas ekansan, meni ham ota dema!

– Nega endi, ota?

– Onangni opa deganingdan keyin, meni ota deyishning ne hojati bor?! Onang xafa bo‘lib, seni o‘g‘lim demay qo‘ysa, nima qilasan? Onang bo‘lmasa, seni yaxshi ko‘rarmidi? Sizlarni o‘pib yotqizarmidi? Onang bo‘lmasaydi, bu ishlarni qilarmidi?

Bu orada Fotimaxonim xonaga yana kirdi.

O‘tgan kunlar Husaynni Fotimaxonimga ko‘proq yaqinlash-tirdi. Odila esa hali kichik. Avval o‘tganlarni eslayolmaydi. Ikki kun o‘tmasdan Fotimaxonimni ona deb, yaxshi munosabatda bo‘lib ketdi.

O‘ynamoq uchun chiqqanlarida deraza oldida kuzatib, kutib o‘tiradigan, qaytganlarida yugurib eshikni ochadigan onalari bor edi endi ularning uyida.

– Kelganimizni qanday bildingiz, ona?

– Derazadan qarab, kutib o‘tiruvdim, bolalarim kelsin deb.

– Bizni judayam yaxshi ko‘rasizmi, ona?

– Juda-judayam!

Keyin bu yaxshi ko‘rishning kattaligini, darajasini ko‘rsatish uchun yoniga yozilgan qo‘llar va ularga mehr bilan qarab qolgan ko‘zlar...

Bu ko‘zlarning sohibi, bolalarining boshqa bolalardan kam emasligi, past kelmaslik kerakligini, ba‘zi o‘zini bilmaganlar: “Ha, endi, nima bo‘lardi, yetim shunday bo‘ladi-da!” – demasliklari uchun butun kuch-quvvati va g‘ayratini sarflar, har ikkisini ham gulday toza qilib tashqari chiqaradi. Uyda ham kundalik ishlaridan tashqari, ularni o‘ynatar, ko‘ngil ochishlarini tartibga solib borardi.

* * *

Odilbek hayotidan mamnun ko‘rinardi. Ko‘rinadi emas, haqiqatan mamnun. Chunki Fotima o‘gay ona emas, o‘z onalariday bolalarga talabchanlik va mehr bilan qaramoqda. Endi bolalar uzoq davom etgan dardli hayotdan forig‘ bo‘ldilar. Odilbek azonda uy-

dan xavotirsiz, xotirjam chiqadi. Ishiga ko'nglida rohat, qalbida huzur bilan keladi. Buyuk falokat o'rniga saodat kelganini, tushida ko'rganlari tush bo'lib qolganini anglagan va shukr aytgan bir qul qay ahvolda bo'lsa, Odilbek ham shu holda. Go'daklariga boqib rahmatlidan bir omonat ekanini, birga achchiq-chuchuk kunlarni kechirgan xotinini xotirlaydi. Ba'zan charchagan paytlarida: "Fotima!" deyish o'rniga "Xayriya" deb yuboray deydi-yu, aqlini yig'ishtirib oladi. Ba'zan uyqu aralash yonidagi Fotimani Xayriya deb o'ylab qo'yardi. Xavfli tomoni shunda ediki, uyqu aralash og'zidan uning ismi chiqib ketishi mumkin edi. Unda Fotimaxonim o'zini yaxshi ko'rmasligini, hanuz u Xayriyaga bog'liq ekanini o'ylab qolishi mumkin. Buning oqibati yaxshi deb bo'lmaydi. Qaysi erkak uylangan xotinini avvalgi eridan so'z ochishini, ochganda ham unga bog'lanib qolganini eshitishni istaydi? Avvalgi erini har kecha maqtayvergan xotinini "uchovimiz bir o'ringa sig'maymiz" deb urib yotoqdan uloqtirgan Afandining holiga o'xshaydimi bu? Ba'zan pishgan taom Xayriya tayyorlaydigan ovqatga o'xshashligi, Xayriya uni keltirganda yeyman deb og'zini kuydirishlari uni ikki-uch yil avvalgi xotiralarga qaytarardi. Yana u bilan bog'liq xotiralarga beixtiyor berilib ketardi. Fotimadan shikoyat bormidi? Shuning uchun avvalgi xotinini unutmayaptimi? Yo'q, u haqiqatni inkor yoki oyoq osti qiladiganlardan emas. Do'konida sotiladigan qahva va shunga o'xshash qimmatli bir narsani tortarkan, tarozining qarshi pallasiga qahva solinib o'ralgan qog'oz og'irligicha foydani xaridor zarari hisobiga urib qoladigan sotuvchida vijdon borligini gapirish lozimmi?

Bir necha bor ayni o'zi kabi vijdonli bir xaridorning:

– Odilbek, o'raydigan qog'ozni tekin olmaysan. Shunday ekan, zarar ko'rsan, degach:

– Foydamiz qog'oz xarajatini qoplaydi, – deb, buni ko'ngil roziligi bilan qilayotganini aytardi. U tijoratida vijdon talabidan kelib chiqib qo'yilgan foydadan ziyodini o'ziga munosib ko'rmas va barokat shunda ekaniga ishonar edi. Bunday tushunchaga ega kishining bolalariga halovat ato etgan, ularni o'z onasi kabi bag'riga bosgan, o'zining hurmatini ham o'rniga qo'ygan xonimdan shikoyat etilishiga imkon bermasligi kunday ravshan. Albatta,

xonimiga munosib tarzda hurmat ko'rsatyapti, faqat odob-u tarbiyasi, samimiyati yanada ziyoda hurmat etishga loyiq ekan, uni xafa qilmaslik uchun hech bo'lmasa Xayriyaxonimni uning yonida xotirlamaslikni istardi.

Fotimaxonim Qur'on o'qishni bilardi. Boshlang'ich maktabni tugatgach, maxsus kursga qatnab, xatm qilgandi. Kursda Qur'oni Karimni so'nggiga qadar o'qigan bo'lsa ham har bomdoddan so'ng Kalomullo tilovatini odat qilgan, Alloh kalomini o'qigach, uning zavqi va hayajoni bilan ishlarini boshlardi. Kelin bo'lgach ham bu odatini davom ettirdi. Kelgan haftasining juma oqshomi edi. Odilbekka murojaat qildi:

- Qur'onni o'qishni bilasizmi?
- Yo'q! Bu jihatdan omadsiz va savodsizman.
- Savodli bo'lishni istaysizmi?
- Qanday?
- Sizga Qur'on o'qishni o'rgatsam, nima deysiz?
- Shu yoshdami?

- Yoshingizga nima qilibdi? Inson Qur'on o'qishni o'rganishi uchun mutlaqo go'dak bo'lishi kerakmas-ku... Ko'ngil xohlasa bu yoshdagina emas, yigirma yil keyin o'rganish mumkin. Otam yozuv almashganda yoshi bir joyga borib qolgan ko'plab kishilar yangi yozuvni o'rganganini aytar edilar.

- Yaxshi, qanchada o'rganishim mumkin?

- Kirishishingiz, harakatingizga bog'liq. Har oqshom bir soat mashg'ul bo'linsa, bir oyda bemaolol o'qishingiz mumkin. Vafot etgan qancha qarindoshlaringiz ikki sahifalik tilovatga och odamning ovqatga bo'lgan ehtiyojidan ko'ra kuchliroq ehtiyoj bilan ko'z tikadirlar. Bomdoddan so'nggi o'qiladigan o'n daqiqalik oyatlar qalbga qanday tuyg'ular solishini tilovat qilgach anglaymiz.

- Juda mamnun bo'lardim, qo'llaringni o'paman. Shu oqshomdan kechiktirmasdan, darhol boshlaymiz.

Odilbek aytganidek shu kechadan o'qishni boshlab yubordi. U so'zida turadigan insonlardan edi.

Fotimaxonimning aytgani to'g'ri chiqdi. Odilbek bir oy o'tgach, insoniyat hidoyati uchun yuborilgan sharaflı kitobni hur-

matli va suyuqli xonimining yordami bilan kechqurunlar bimalol o'qiydigan bo'ldi. Bu ilk qadam edi. Bundan so'ng bu kitobda ko'rsatilgan, oqibati mutlaqo saodat bo'lgan islomiy va insoniy qonunlarni o'rganmoq uchun uning turkiy tarjimasini o'qib chiqishga qaror qilishdi.

Bir kun Odilbek uyga qo'lida bir qog'oz xalta bilan qaytdi. O'zini ochiq chehra bilan qarshilagan xonimga uni uzatarkan:

– Qimmatli ustozimga hadyam bu, – dedi. Qog'oz xalta ochildi. Go'zal bir libos edi. Fotimaxonim erining yuziga boqib:

– Tashakkur. Ammo mening bolalarimga hadya qani? Men kiyib, ular shunday qoladilarmi?

– Ularga ham bo'ladi. Bir hafta o'tsin, inshoolloh, ularning ham ko'ngillarini ko'taraman.

– Buni olgan do'kon egasi bilan do'stligingiz bormi?

– Bor.

– Yaxshi, agar menga quloq solsangiz, buni ertaga eltib borib, o'rniga bolalarimga ikki qishki kiyim oling. Qarang, kunlar ham soviy boshladi. Ham ko'ngillarini olasiz, ham sovuq yemaydilar. Ularni xursand, shod etsangiz, men ham sevinaman. O'zim kiyganimdan ziyodaroq quvonaman.

Bu so'zlardan Odilbekning ko'zlarida paydo bo'lgan ikki tomchi yoshga qaramaslik uchun kiyimni taxlamoqqa kirishgan Fotimaxonim boshini ko'tarmasdan ilova qildi:

– Ham men bunday emas, qimmatliroq hadya xohlayman.

– Nimani istaymiz, Fotimaxonim?

– Xohlaganimni xuftondan keyin aytaman.

– Hozir ayting.

– Hozir paytimas.

Buni anglashdan ojiz qolgan Odilbek xotinini ortiq qistamadi. Faqat xonimning lutfi uchun Yaratganga jon-dili bilan shukr qildi.

O'ynagani chiqqan bolalar uyga qaytishganda kamzul qog'oz xaltachaga joylanib, yashirib qo'yilgandi.

“Xufton”dan so'ng Odila Fotimaxonimning yoniga keldi:

– Ona, meni uxlatib, – dedi. Fotima uni o'rniga yotqizdi. Yonida o'tirdi. Unga tungi uch kalima darsini takrorlatdi:

– Seni kim yaratdi, qizim?

- Alloh.
- Payg'ambaring kim?
- Hazrati Muhammad.
- Dining nima?
- Islom.

Darsi bitgach, yonoqlaridan bir-bir o'pib, "Alloh rohat bersin, tuning xayrli bo'lsin" dedi-da, uyquga ketishini kutdi. Besh daqiqalar o'tib, Odila uxlab qoldi. Birozdan so'ng Husayn ham uxlagach, eriga murojaat qildi:

- Endi mening hadyamga navbat keldi. Shu oqshomdan e'tiboran har oqshom uch bor Ixlos va bir marotaba Fotiha surasini, har juma oqshomi Taborakni o'qib, marhuma qarindoshimga bag'ishlaysiz. Bir kamzul bir kun sevintirar, bu hadya esa har kun.

- Sening qarindoshing o'lganmi?

- Ha. Bir yil avval.

- Bu haqda gapirmaganding.

- Endi gapiraman.

- Mayli, o'qiyman, lekin ismi nima qarindoshingning?

Fotima g'oyat sokin ovozda dedi:

- Xayriya.

Bu ismni eshitishi bilan Odilbekning rangi o'zgardi. Hayajonini bildirmaslik uchun ming'irladi:

- Xayriyami?

- Ha, Xayriya. Nega g'alati bo'lib ketdingiz?

- Yo'q... g'alati bo'lmadim.

- Men Xayriya deyishim bilan dovdiradingiz. Nega?

Odilbek boshini quyi soldi:

- Chunki vafot etgan xonimimning ismi ham Xayriya edi Fotimaxonim. Bu gapni qo'yib, sening qarindoshingga o'taylik.

- Mening qarindoshim vafot etgan xotiningiz Xayriyadir. Haq-qiga tilovat qilishingizni istagan qarindoshim aynan u.

Odilbekning ko'zlari yoshlandi. Boshini egdi:

- Ammo, men uni unutishga harakat qilyapman.

- Nega? Axloqsizmidi?

Odilbek tezlik bilan e'tiroz etdi:

- Yo'q, aslo.

– Yaxshi ko‘rmasmidingiz? Sevmasmidingiz?

Odilbek jon joyidan ushlangandi. Sevmoq – ne degani? Tel-balarcha sevardi. Chuqur iztirob bilan:

– Yaxshi ko‘rardim, Fotimaxonim. Faqat nega so‘raysiz? Ne-chun kul bo‘lgan dardni qo‘zg‘aysiz?

– Nechunmi? Masalan, Xayriyaxonim hayot bo‘lganida sevmasmidingiz? Unutilishiga sabab uning o‘lishimi? Bu xonimning aybi sizga ikki shu‘laday, nurday bola berganimi, hayotini hayotingizga bog‘laganimi, nomusini sizga topshirganimi, butun borlig‘i bilan sizniki bo‘lganimi, sizning yo‘lingizga ko‘z tikkanimi? Shularmi uning unutilishiga sabab, ayting! Nega bu bolalarni unutmaysiz? Bular faqat sizga oidmi yoki o‘lgach, vafosiz eri tomonidan unutilgan Xayriyaxonimning ham ularda haqqi bormi?

Bu so‘zlar Odilbekning yuragiga o‘qday qadaldi, qora terga botirdi:

– Fotimaxonim, bir ko‘ngilda ikki sevgi bo‘lurmi? Bir inson ikki xotinni ham sevishi mumkinmi?

– Bu kecha g‘alati suhbatlashyapsiz. Meni sevish bilan uni sevish orasida qanday munosabat bor? Uni sevish bilan, masalan, mozorga borib u bilan birga yotasizmi? Na siz bunday qila olasiz, na u sizdan buni kutadi. Bugun unga bo‘lgan sevgingiz, Allohdan uni kechirishini so‘rashingiz, savobini unga atab taom tarqatmog‘ingiz, unga bag‘ishlab Qur‘on o‘qimog‘ingizdir. Yoki marhumni boshqacha tarzda sevish ham mumkinmi? Men unga qarshi so‘zlasam, meni uyaltirish o‘rniga, aksincha yo‘l tutishingizdan xafa bo‘ldim. Sizni bunday qiyofada ko‘rishni istamasdim. Ahdiga vafoli bo‘lmog‘ingizni xohlayman. Sizdan unga nisbatan muruvvat kutaman.

Odilbekning ko‘zlari yerda bo‘lgani uchun Fotimaxonimning ko‘zlari yoshlanganini ko‘rmadi. Agar uyatdan yerga kirgudek, yorilgudek holda bo‘lmasaydi, yig‘layotganini ovozidan ham bilsa bo‘lardi. Faqat bunga imkon yo‘q edi. Qalbi gavhardan qimmat xonimi qarshisida ekanini yana bir idrok etib, u ko‘rsatgan insoniy ibratdan lol qolib turardi. Bir ayol erining o‘lgan xotinini bu qadar o‘ylashi, bu darajada insoniylik ko‘rsatishi uni lol etgandi.

– Uni unutmasingiz haqida menga so‘z bera olasizmi?

Odilbek so‘z berdi. Suhbat ta’sirida bu kecha uzoq vaqt uxlay olmadi.

* * *

Bir kun keyin bolalariga bir donadan jun kamzul keltirildi. Ikkisining ham sevinchi so‘ngsiz. Ularning quvonganini ko‘rgan Fotimaxonim:

– Mana, endi men mamnun bo‘ldim. Alloh sizdan rozi bo‘lsin, – dedi.

Husayn:

– Ona, otam sizga ham olib keladimi?

– Albatta, olib keladi. Ammo hozir menda bor. Siz kiysangiz, men xursand bo‘laman.

Ovqatdan so‘ng ikki bola yashinmachoq o‘ynashardi. Avval biri ko‘zlarini yumadi, ikkinchisi yashirinadi, so‘ngra ko‘zlarini ochib bekinganni topadi. Yashirinish navbati Odilada. Husayn ko‘zlarini yumdi. Fotimaxonim qo‘llarini ochib, “kel” deya ishora etdi. Ayni vaqtda Odilbek ham shunday qildi. Bola taraddudlandi, ikkisiga tez-tez qarab oldi-da, so‘ng Fotimaning quchog‘iga otildi. Boshini uning ko‘ksiga yashirib, qichqirdi:

– Bo‘ldi-i-i..

Husayn ko‘zlarini ochdi va bir daqiqadan so‘ng Odilani topdi. Aka-singilning qiyqirig‘i ko‘kka ko‘tarildi.

Odilbek so‘radi:

– Qizim, men ham quchog‘imni ochdim-ku, nega menga kelmading?

– Siz – badbo‘ysiz, onam – xushbo‘y.

Qizaloq sigaret hidini aytmqochi edi. Sigaretning yomon hidi kelganidan otasining bag‘riga yashirinmadi.

– Rostdan ham yomon hid keladimi mendan, qizim?

– Rostdan. Ishonmasangiz, akamdan so‘rang.

Husayn boshi bilan tasdiqladi, so‘ng, yana o‘yin boshlandi. Odilbek bu holni so‘rash uchun Fotimaxonimga o‘girildi. Ko‘zlarida, siz nima deysiz, degan ma‘no bor edi. Fotimaxonim:

– Ha, afsuski, shunday hidingiz bor. Ba‘zan odamning nafa-si qaytadi. Otam chekmasdi, lekin piyoz, sarimsoq yesa oqshom

jomega bormasdi, namozni uyda o'qirdilar. Hech esimdan chiqmaydi, bir oqshom: "Ota, azon aytilmoqda", dedim. "Eshityapman, qizim. Faqat bu oqshom piyoz yedim, jamoatni behuzur qilmasam devdim", dedi. Men esa buni behuda deb topdim: "Men bo'lsam, piyoz va sarimsoq uchun jomeni tark etmasdim, ammo jome uchun bularni tark etardim", dedim. Otam javob bermadi. Ammo shundan keyin ularni xomligicha yeganini ko'rmadim.

Odilbek nozikta'b xotinini sigaret hidi bilan behuzur qilganini shunda tushundi. Tashlamoq kerak. Xayriyaxonim tirikligida chekmasdi. Vafot etgach, bolalarning parishon hollarini ko'rib cheka boshladi. Dardimni unutarman, deb o'yladi. Fotimaxonim u sigaretni tashlashi uchun qanday ta'sir etish kerakligini bilardi.

– Chekishni necha yoshdan boshladingiz?

– Bir yil bo'ldi. Rahmatli Xayriya vafot etgach, boshladim. Bolalarning holi parishon edi. G'amim kamayar debman.

– Bundan bolalarning g'ami kamaydimi?

– Bilmadim.

– Menimcha, ozaymadi. Ularni ovutish, dardiga chora topish o'rniga ularni unutib, o'zingizni o'ylibsiz. To'g'ri yo'l tanlamabsiz. Masalan, chekishga xarjlangan pul bilan bolalarning ko'nglini olish mumkin edi.

Fotimaxonim to'g'ri gapirardi. So'zlaridan chekishni tashlatish xohishi sezilib turardi. O'zi ham sekin-sekin zararini ko'ra boshlagan edi. Kechalari yo'tal tutsa, uxlatmaydi. Tonglar ishtahasiz turadi. Buning ustiga uch yarim yosh bolasi "badbo'ysiz", deb ikki oylik o'gay onasini quchsa...

U kecha bu masala boshqa qo'zg'almadi. Ammo Odilbekning zehni bir muddat mashg'ul qilib turdi. Odilbek o'sha kecha qilgan qaroriga binoan, har kun oz-ozdan kamaytirib, chekishni butunlay tark etdi. Bir kun sigaretni tashlagani to'g'risida suhbatlasharkan, do'sti:

– Men chekmayman, ammo chekkanlar bir o'rgangach, tashlash qiyin deyishadi, – dedi.

– Go'dak o'zi uchun benihoya sevimli bo'lgan ona ko'ragini tark etadi-ku. Aqli joyida, irodasiga hokim inson sigaretni tark etishi mushkul ishmi? Irodasiga hokim bo'lmaganlar uchun mushkul bo'lishi mumkin, – deb javob berdi Odilbek.

Bir kun Husayn tashqarida o'ynayotib, urushayotgan ikki bolaning orasiga tushdi. Orachilik qilmoqchi bo'ldi, ya'ni ajratib qo'yishni istadi. Ajratolmadi, buning ustiga ularning mushtlariga nishon bo'ldi. Qo'shni xotinlardan biri yetib keldi va uni urush-yapti deb o'yladi. Husaynni chetga tortdi-da:

– Nima istaysiz bu yetimchadan? Uyalmaysizmi? Tortadiganini tortib, oladiganini olib yotibdi bechora go'dak. O'gay onaning o'zi yetmaydimi?

Husayn hayron bo'ldi, ne qilarini bilmay qoldi.

– Xola, mening onam o'lgani yo'q, – deya oldi.

Ayol uning boshini siladi:

– Seni aldashmoqda, go'dagim. Asl onangni ko'rganingda edi, buni ona dermiding?! Farishtaday ayol edi. Buning nimasi sizga o'xshaydi? Ko'zlariga qara. Sizning ko'zingiz – qora, uniki – ko'k.

Eshik oldida ularni kuzatib turgan boshqa bir qo'shni xotin:

– Nimalar deyapsan, Olmos? Nega bolani xafa qilasan? Bularni gapirib nimaga erishding? – dedi.

– Uni urishyapti opa, yetimni uradimi? Ayb emasmi?

– Xo'p, sen bularni gapirib bolani xafa qilishing ayb emasmi? Yaxshi ish qildingmi?

– Bilsin, duch kelganni ona demasin.

– Nega duch kelgan? Sendan, mendan yaxshi u xotin, mashaalloh.

– Sen uni oqlovchi bo'lib qoldingmi, Samohat? Yaxshi bo'lsa, ikki yetim bolasi bor odamga turmushga chiqarmidi?! Sen ham yaxshi bo'lsang, shunday xotinning yonini olmasding. Uning nimasi ona?! Xayriyaning o'rini bosa olarmidi?! Gapirmaysanmi bularni?! Meni zaharlama, Xudo haqqi, menga tirq'alma, tilimni qichitsang, rasvoyi jahon qilaman seni!

Gap yana cho'zilib, urush-janjol, yulishish bilan tugashi mumkin edi. Baraka topgur Samohatxonim yaqinlashayotgan ikki erkakni ko'rib, o'zini ichkari oldi, unisi ham gapira-gapira uzoqlashdi. Erkaklar o'tib ketishi bilan Husaynga tasalli bermoq uchun eshigini ochgan Samohatxonim uning boshi egik holda

og'ir-og'ir qadamlar tashlab, uyiga yaqinlashib qolganini ko'rdi. Ichi achidi. Eshigini yopib ichkari kirarkan:

– Razil xotin, Xudodan top! – demoqdan o'zini tiya olmadi.

Haligi xotinning chirkin harakatini aqlli odam to'g'ri topmasligi muqarrar. O'z onasi borday mehr bilan qaralayotgan bu bolaga yetimligini bildirish uni ruhan cho'ktirish ekanini bilmaslik aybdir. Balki u xotin ham biroz o'ylasa, so'zlari bolani xafa qilishini bilgan bo'larmidi?! Ammo inson avval so'ylaydi, keyin o'ylaydi. Bir ishni avval o'ylamasdan qilib qo'yib, keyin pushaymon bo'ladi. Avval o'ylab, keyin so'ylasa, avval tushunib, keyin ado etsa ne bo'larkin?

* * *

Husayn istar-istamas qadamlar bilan o'ychan holda ichkari kirishi bilan Fotimaxonim unga yaqinlashdi.

– Nima bo'ldi o'g'lim, tobing yo'qmi?

– ...

– Gapirsang-chi, jon bolam, mazang qochdimi? Nimani o'ylayapsan?

Husayn yana javob bermadi. Fotimaxonim hayron bo'ldi. Uy o'rtasida turgan bolaning oldiga cho'kkalab o'tirdi. Qo'llari bilan uning boshini ko'tardi. Yuzlaridan bir-bir o'pdi. Husaynning ko'zlari yoshli edi.

– Birov bilan urishdingmi, o'g'lim? Nega gapirmaysan? Xo'sh, gapir, yo'qsa, onang bo'lmayman.

Husayn yig'lay boshlagandi:

– Siz mening onam emas ekansiz. Mening onam o'lgan.

Fotimaxonim ne qilarini bilmay qoldi. Tepasidan sovuq suv quyilganday bo'ldi. Peshonasidan sovuq ter chiqdi. Bu uyga kelishning asosiy sababi ularga o'gayligini bildirmaslik emasmi? Uch oy o'tmasdan bu umidi ko'kka sovrilmoqda. Shuning bilan birga Fotimaxonim oxiri baxayr bo'lishiga ishonchidan ayrilmasligi kerak edi. Yaxshi niyatli insonlarni Alloh yordamsiz qoldirmasligiga ishonardi.

– Xo'sh, kim gapirdi bularni, o'g'lim?

– Tashqarida bir xotin.

– Seni birovga o'xshatibdi, o'g'lim. Qara, men sog'man. Sen mening onam o'lgani yo'q, demadingmi?

- Dedim.
- Nima dedi u?
- "Seni aldashyapti, u o'gay onang, uning ko'zlari senikiga o'xshamaydi-ku", dedi.
- Sen ishondingmi?
- Albatta, ishondim. Qarang, ko'zlaringiz menikidaymi?
- Ko'zlarimiz o'xshamasa, onang bo'lmas ekanmanmi?
- Bilmasam.
- Kel, bunday bag'rimda o'tir, senga ba'zi narsalarni tushuntiray, quloq sol.
- Sizning bag'ringizda o'tirmayman.
- Buni qarang, onasining quchog'ida o'tirmasmish.
- Shularni aytarkan, uni quchoqlaganday ko'tardi.

Husayn:

- Qo'ying meni... qo'yib yuboring... - deya tipirchilardi. Vaziyat yomonlashib borardi. Uni tushirdi va ro'parasiga turdi:

- Demak, noma'lum xotinga ishonasan, menga ishonmaysan, shundaymi? Men o'g'lim bor, deb quvonib yuribman. Birov uchrab otang o'lgan desa, ishonasanmi, qarindoshing o'ldi desa, bunga ham ishonasanmi? Xo'sh, meni ona demasang, kimni ona demoqchisan? Onam deb kimni yaxshi ko'rasan? Bugungacha seni hech urdimmi? Yomon gapirdimmi? Aytganingni ikki qildimmi, qo'zichog'im? Onang bo'lmasam, shunday qilarmidim? Menga ona deganingda, bor onangni top, men sening onang emasman demasmidim? Meni xafa qilding, ko'nglimni vayron qilding. Ket, qarshimda turma. Qachon kelib qo'limni o'psang, shundagina yarashaman!

Fotimaxonim shularni aytib boqqa chiqib ketdi. Bolaga bularni gapirgan xotinga nisbatan ichidan bir g'azab qo'zg'alib kelardi. Agar yomonlikka odatlangan bo'lsaydi, hech qursa u xotinning ortidan yomon so'zlar aytardi. Lekin uning tili yomon so'zga aylanmaydi. Fotimaxonimning irodasi hislaridan g'olib keldi, u xotinni duoyibad etmakdan tiyilib, yetimlarini yaxshilik yo'lida duo qilishga kirishdi: "Yo, Rabbiy, go'daklarim holini O'zing isloh et, ularga nisbatan ko'nglimni marhamat bilan to'ldir, bu bolalarni o'z onasi kabi ulg'aytirishim uchun Senga sig'inaman!" Ko'nglidan chiqqan duolari yuksak maqomlarga ko'tarila boshladi. Ko'zlari ravshanlashdi.

Oradan yarim soatcha vaqt o'tdi. Bu orada Husayn ichkarida nima qildi yoki Fotimaxonimning o'zi qay daraja iztirob chekdi, bilish qiyin. Insonning ichida kechadigan shunday tuyg'ular borki, ta'rifiga til ojiz, ta'riflash sanoqli kishilargagina nasib etgan.

Husayn tashqariga chiqdi. Fotimaxonimga yaqinlashdi va uch odimcha berida to'xtadi. Qo'llari shimining cho'ntagida. Hara-katlaridan biroz ulg'ayganday tuyulardi. Bir muddat Fotimaxo-nimga qarab turdi. Fotimaxonim boshini ko'tarmas va unga boq-masdi. Birpas o'tgach, so'radi:

– Mendan xafamisiz?

Ona demasdi. Fotimaxonim javob bermadi. Husayn bir-ikki lahza kutgach, takror so'radi:

– Xafamisiz, mendan ranjidingizmi?

Fotimaxonim boshini ko'tardi. Ko'zlari nam edi.

– Yig'layapsizmi?

Hanuz ona demasdi. Fotimaxonim boshini yana egib oldi. Hu-sayn yaqinlashdi. U ham yig'laguday edi. Insonga xos xususiyat-lardan biri shu: yoshli ko'zlarga boqqanda ko'zlari yoshlanadi. Qo'lini Fotimaxonimning boshiga qo'ydi.

– Nega yig'layapsiz?

Bola ona demaslikka qattiq harakat qilardi.

– Men sening onang emasman. Nega suykanasan menga? Qoch, yaqinlashma.

So'ng ko'zlarini artib, uni yengilgina itardi:

– Ket yonimdan.

– Ketmayman. Yarashing men bilan.

Ovozi hozir yig'lab yuborishidan xabar berardi.

– Yarashmayman.

Yoshli ko'zlar bir-biriga birpas qaradi. Fotimaxonim qo'lini Husaynga uzatdi, Husayn tutdi, o'pdi va peshonasiga qo'ydi.

– Onam de.

– Onam.

– Jonim onam de.

– Jonim onam.

– Yagona onam de.

– Yagona onam!

– Onangni quchoqla, qani, ko‘rayin.

Husayn quchoqladi, o‘pdi. Fotimaxonim ham uni bag‘riga bosdi:

– Yana shunday ish qilsang ko‘rasan, seni qanday savalayman. So‘ng uni qo‘llaridan ushlab, qarshisiga turg‘azdi:

– Gapir, yana shunday haqsizlik qilib, meni ranjitasanmi?

– Yo‘q, ona.

Husayn hanuz onasining ko‘zlarini kuzatardi.

– Sizning ko‘zingiz nega ko‘k, ona?

Fotimaxonim bu savolga javob bermasdan o‘zi so‘radi:

– Sening ko‘zlaring nega qora?

– Bilmayman.

– Men ham bilmayman, o‘g‘lim. Tangrim sening ko‘zlaringni qora yaratgan, menikini – ko‘k. Hozir senga bir narsa ko‘rsataman. Ichkaridan bir parcha non keltir. Ali amakilarning mushugini chaqiramiz.

– Nonsiz chaqirsak bo‘lmaydimi, ona?

– Hayvonni aldasak bo‘ladimi, qo‘zim? Chaqirsak, bir narsa bermochi deb yugurib keladi, bizda esa hech narsa bo‘lmasa, ya‘ni aldasak, hech narsa bermasak, gunoh bo‘ladi. Inson bugun hayvonni aldasa, ertaga o‘ziga o‘xshagan insonni aldaydi. Bu bechora hayvonning hech kimi yo‘q. Biz nima bersak, yeydi. Yugur, onalar aytgan ishni darrov bajarish kerak.

Husayn chopib borib, uydan bir parcha non keltirdi. So‘ng Ali amakining bog‘iga burilib, pish....pish...pish.... deya mushukni chaqira boshladi. Birozdan so‘ng bir mushuk bu yoqqa hatladi.

– Nonni to‘g‘ra, oldiga qo‘yaylik.

Husayn non to‘g‘ramlarini oldiga tashlar, mushuk kuzatib turar, so‘ng o‘ziga qulay tomondan yaqinlashib, mohirona bosh silkkan-cha og‘zining goh o‘ng, goh chap tarafiga o‘tkazib yerdi.

– Husayn!

– Labbay, ona?

– Mushukning ko‘zlarini ko‘ryapsanmi?

Husayn qaradi. Va hayratdan qichqirdi.

– Aaaa... Ona mushukning ko‘zlari noto‘g‘ri ekan.

Fotimaxonim kuldi:

– Qanaqasiga noto‘g‘ri bo‘lsin, o‘g‘lim?
– Xato. Biri bir rangda, ikkinchisi ikkinchi rangda.
– Ko‘rdingmi, o‘g‘lim, menga sizning ko‘zingiz nega ko‘k de-
ganding. Hatto bir mushukning ikki ko‘zi turli rangda. Alloh shun-
day yaratgan.

- Xo‘p, unday bo‘lsa, Xayriya kim, ona?
- Mening bir ismim Xayriya, bilmaysanmi, bo‘talog‘im?
- Bilmayman.
- Unda oqshom otang kelganda so‘raysan. Men indamay turaman.
- Ishondim, ona, so‘ramayman.
- Yo‘q, oqshom so‘raymiz.

* * *

Odilbek do‘konda o‘tirarkan, qo‘shni bola qo‘lida bir konvert bilan keldi:

– Buni Fotima yangam berib yubordi amaki, – deb xatni uzatdi. Maktub ikki satrdangina iborat edi.

“Oqshom sizdan Husayn mening ismimni so‘raydi. Bugundan e‘tiboran ikkinchi ismim Xayriyadir. Sababini tushuntiraman”.

Odilbek xatni o‘qib, o‘yga toldi. Husayn nega Fotimaxonim-ning otini so‘radiykan? Nega ismi Xayriya bo‘ldi ekan? Biror ezma bo‘lar-bo‘lmas gaplarni laqilladimi? Uylanganidan beri chehralari ochilib qolgan bolalaridan omad yuz o‘girmoqdami?

Oqshomni joniqib kutdi. Uyga borishi bilan ko‘zlari bolalari-ning yuzlarida bo‘ldi. Hech narsa anglamadi. Ovqatlanarkan Fotimaxonim:

– Qani, o‘g‘lim, otangdan mening otimni so‘ra-chi? – dedi.

– Ota, onamning oti nima? – dedi.

– Fotima, o‘g‘lim.

– Boshqa oti bormi onamning?

– Bor, bir oti – Xayriya. Ammo biz ko‘pincha Fotima deymiz.

Nega so‘rayapsan, qo‘zim?

– Bugun bir xotin meni yetim, dedi. Onang tirik yursa shunday bo‘larmidi, dedi. Onam Xayriya ekanini aytdi.

– Xo‘sh, sen ishondingmi, Husayn?

– Yo‘q, ishonmadim. Mening onam sog‘ dedim.

– Xo‘sh?

– “Bu sening o‘gay onang, seni aldashyapti”, dedi.

– Onangning o‘lib-o‘lmaganini men bilmay, ular bilib qolibdimi? Inson bir yil kasal yotsa, darhol o‘ladimi? Mana, ko‘rmayapsanmi, tuzalib keldi.

Dasturxon atrofidan turdilar. Fotimaxonim xonadan chiqishi bilan Odilbek Husaynni yoniga o‘tqazdi:

– O‘g‘lim, onang seni uryaptimi?

– Yo‘q, ota.

– Yomon so‘z aytadimi?

– Aytmaydi.

– Sizlarni yaxshi ko‘radimi?

– Juda yaxshi ko‘radi.

– Xo‘sh, o‘gay ona bo‘lsa, shunday qilarmidi?

* * *

Bir kun tushdan keyin Odilbek do‘konga ketayotganda Fotimaxonim:

– Ruxsat etsangiz, bolalarni enasiga olib borib kelsam, – dedi.

– Mayli, boringlar. Mendan ham salom denglar.

Odilbek ketgach, Fotimaxonim bolalarini chiroyli kiyintirdi. Yuz-qo‘llarini yuvdi, sochlarini taradi. Ikkisini yoniga olib yo‘lga chiqdi.

O‘n-o‘n besh kunda bir kelib bu bemor ayolni ziyorat qilar, hatto uy ishlariga qarashar, bu bordi-keldi bilan nevaralarini unga ko‘rsatib ketardi.

Odilbek qaynonasidan Fotimaning kelib turishiga ilk bor ruxsat so‘rganida u rozi bo‘lmadi. “Qizim o‘rniga kelgan xotinga qanday qarayman?! Kelmasin, ko‘rmayin”, – dedi. Odilbek:

– Bolalarni o‘z bolasiday yaxshi ko‘radi, o‘z bolasiday qaraydi. Bu yoqqa kelishdan maqsadi nevaralaringizni sizga ko‘rsatish, sizning ko‘nglingizni olish. Nevaralarim o‘gay ona qo‘lida qoldi deb xafa bo‘lmang, o‘zingiz ko‘ring. Balki bolalar ham sizni sog‘ingandir, – degach, u rozi bo‘ldi. Va to‘ydan o‘n besh kun o‘tgach, uni ko‘rgani keldilar.

Ayol ularning kelishiga chidayolmadi, ko‘z yoshlarini tutolmadi. Bu kuyovi, bu nevaralari, ammo mana bu kim? Qani Xay-

riyasi? Qani, besh-olti yil avval yopinchiq yopinib kelib-ketib turadigan jigargo'shasi? Yoshlik zavqiga to'ymagan, dard ustiga dard chekkan, nihoyat ikki ma'sum go'dagini qoldirib ketgan gul yuzlisi qani? U bir uyum tuproq bo'lib, uning o'rniga kelib o'tirgan, bolalariga, uyiga ega chiqqan bu xotin kim bo'ldi? Ne yuz bilan bu uyga qadam qo'ydi? Qizini esiga tushirib, "qara, qizingning hamma narsasiga men ega bo'ldim", degani keldimi bu yerga?

Ortiq o'ylashga fursat bo'lmadi. Shundoq o'rniga to'g'ri kelib qo'lini o'pgan bolalariga "rahmat, sog' bo'ling!" derkan, orqalaridan Fotimaxonim:

– Qalaysiz, yaxshimisiz, ona? – deb qo'lini o'pdi.

Ayol yig'lab yubordi.

– Katta ona, nega yig'laysiz?

Fotimaxonim oldinroq harakat qildi:

– Yig'lamasinlarmi o'g'lim, qara, katta enang xasta-ku?

Odila Fotimaxonimning quchog'ida, Husayn esa buvisining o'rnida o'tirardi. Momo bemor bo'lishiga qaramasdan Fotimaxonimning bolalarga munosabatini ko'zdan qochirmasdi. To'g'risini aytganda, Fotima bolalarni o'ziga jalb etishni uddalardi. Husaynning "ona" deyishiga "labbay, onasining joni" deya javob berishi bunga misoldir. Unga "nima deysan" va hatto "jim, suhbatlashayapmiz" deya olishi mumkin edi. "Onasining joni" derkan, bunda o'zini ko'rsatishdan asar ham yo'q, gapirishidan, ovoz ohangidan bu hol mutlaqo sezilmasdi. Aksincha, haqiqiy ona mehri, muomalasi bor edi unda. Kelganlar yana kelishni va'da etib xayrlasharkan, katta onaning ko'nglida bir chimdim huzur va xotirjamlik qoldirardilar.

Fotimaxonim birinchi kelganidan keyin Odilbekning ruxsati bilan yana bir necha bor keldi, har kelishida katta ona ko'ngli yanada iliy boshladi. Mana bugun yana boryapti. Momoning ko'nglini olishni o'ziga burch deb bildi. Bemor buvi biroz tuzalgan, ularni turib qarshi oldi:

– Marhamat qizim, xush kelibsiz, – der ekan, ovozi bu tashrifdan mamnunligini bildirardi. O'tirdilar, hol-ahvol so'rashishdi, suhbatlashishdi.

– Fotima qizim, mana bu yerda ikkita olma bor. Birini o'zingiz oling, birini bolalarga bo'lib bering.

Fotimaxonim turdi, olmalarni oldi. Kesdi. Bolalarga bo'lishdi.

– O'zingiz nega olmadingiz, qizim?

– Shular yesa, men yegandayman.

Birozdan so'ng bolalar boqqa chiqib ketishdi. Ular chiqib ketishi bilan buvi:

– Fotimaxonim, to'g'risini aytganda, kuyovimning uylanishi meni o'lguday xafa qildi. Qizim vafot etganiga nihoyat bir yil bo'ldi. Uning o'rniga, bolalar boshiga o'gay ona keltiradi deb o'zimni yeb ado qildim. Bu yerga ilk kelmoqchi bo'lganingizni Odilbekdan eshitganimda, kelmasin, ko'zim ko'rmasin, dedim. Ammo men yanglishgan ekanman, qizim. Har kelganingizda birozdan sizga ilib bordim. Ilk kelib-ketganingizdayoq kechgacha xafachiligim yengillashdi, shukr, ularga o'z bolangizday qarashingizda kamchilik yo'q. Albatta, bolalarni ko'rganimda rahmatli farzandimni xotirlamay bo'lmaydi. Chidayolmayman, ammo bu uning o'limi tufayli paydo bo'lgan g'ussadir. Go'daklarimni boshi egik holda qoldirmadingiz, yetim ekanini bildirmadingiz, ularga o'gay bo'lganingizni sezdimadingiz. Men ularni yig'latasiz deb o'ylasam ko'z yoshlarini artdingiz. Dardlariga dard qo'shadi deb taxmin etsam, siz dardini oldingiz, hamdard bo'ldingiz, dardlariga darmon bo'ldingiz. Alloh sizdan rozi bo'lsin, ikki dunyoda uyaltirmasin. Bu daraja ayollik – insoniylikni sizdan kutmagandim, to'g'risi.

– Rahmat, sog' bo'ling, xola. Sizdan ham Alloh rozi bo'lsin! Kuyovingizga turmushga chiqishimning eng asosiy sababi shu ikki go'dakka qarash edi. Balki ishonmassiz, ularni o'z farzandimday yaxshi ko'raman. Hozir bog'da o'ynayaptilar, ammo mening xayolim ularda, yiqilib, bir yeri lat yemasin, og'rimsin deb ichetimni yeyman. Ertaga mavlud o'qitmoqchiman, borsangiz juda mamnun bo'lardim.

– Yana biroz tuzalsam, boraman. Xayriyam vafot etgan uyga kirmagandim. Endi qanday kiraman, bilmadim.

– Endi men qizingizman. Qarang, nevaralaringiz bor. Mavludni Xayriyaxonim ruhiga bag'ishlash uchun o'qitmoqchiman. Boring. Meni ranjitmang. Kutaman.

Bolalar o'yinga berilib ketdilar. Fotimaxonim derazadan chaqirdi:

– Husayn! Singlingni olib kel, ketamiz.

– Yana biroz o‘ynaylik, ona. Xo‘pmi?

– Yo‘q, oqshom bo‘ldi. Otang keladi, uyda bo‘lishimiz kerak.

Xayrlashdilar. Momo ikki go‘dagini yetaklab, insoniy maqomning baland pog‘onasida, muruvvat cho‘qqilarida viqorli qadamlar tashlab ketayotgan bu xonimga ko‘ksi ajib tuyg‘ularga to‘lgan holda qarab qoldi. Ular ko‘cha muyulishiga yetguncha kuzatib turdi. So‘ng ichkariladi. Endi ularni ko‘ngli bilan kuzatardi. Ko‘ngilning kuzatishi uchun ko‘zning ko‘rishi shart emas. Lablari pichirlab duo qildi: “Alloh sendan rozi bo‘lsin, qizim!”

Tonglab Odilbek bozorga chiqayotganda Fotimaxonim unga picha pul berdi.

– Bunga qand olib keling. Hozirlik ko‘rayin.

Odilbek pulni qaytardi.

– O‘zim ololmaymanmi, Fotimaxonim! Olib qo‘ying.

– Mavludni men o‘qitaman. Qandini olish mening zimmamda. Xohlasangiz siz ham uning ruhiga istaganingizni bag‘ishlang.

Odilbek indamasdan pulni olib ketdi.

* * *

Mavludga kelganlar unchalik ko‘p emas. Xayriyaning onasi, Odilbekning ammasi va xolasi, Fotimaxonimning onasi, qo‘shnilardan to‘qqiz-o‘ntasi va mavlud o‘qiydigan otinoyi.

Fotimaxonim ko‘pchilikni xohlamadi. Shovqin-surondan boshqa narsa bo‘lmaydi, deb o‘yladi.

Taklif etilganlar mavlud Xayriyaxonim nomiga o‘qilganini eshitgach, Fotimaxonimni tabrikladilar. Bir-birlariga “Xonimlik mana bunday bo‘pti-da”, deyishdi.

Fotimaxonimning fikricha, bu mavlud Xayriyaxonim ruhi pokiga bag‘ishlanganini aytish lozim emas edi. O‘zini ko‘rsatishni yaxshi ko‘rmasligini bilganlar – biladilar. Qadrlaydilar. Uning bu tushuntirishdan asosiy maqsadi nima ekanini bilganlar har holda uning bu harakatini ma‘zur ko‘rsalar kerak. O‘lgan kundoshiga chin dildan hurmat ko‘rsatgan xonimlar soni bir shahardagi mahalla boshliqlaridan ozroqdir. Fotimaxonimning shu guruhga mansubligi bilinishi zarur. Bolalarga o‘gay onadek emas, o‘lgan qarindoshining bolalariga qaraganday qarashini mahalla ayollari bilishlari shart. Bilsinlar, toki bundan bu yog‘iga bo-

larning qulog'iga yetim ekanini aytib, pichir-pichir qilmasinlar. Mana, mavlud o'qitishdan ko'zlangan maqsad va g'oya. Yo'qsa, Xayriyaxonimga sadaqa sifatida o'qilishi kerakmidi? Fotimaxonim kelganidan beri biror kun uning haqiga duoi hadya etmoqni unutgani yo'q.

Eshigiga kelgan faqirni sevintirarkan, ehsonini mutlaqo Xayriyaxonim nomiga atadi, kechgacha unga oid moldan o'zi uchun sadaqa qilish muruvvatga zid ekanini har gal vijdonidan eshitib turdi. Daraxt soyasida dam olib mevasidan totib, ekkanni va yetishtirganni duo qilish insoniylikdan hisoblanganidek, Xayriyaxonimning mehnatlari singgan xonadonga kelib, ko'nglida unga nisbatan yomonlik tuymadi. Tez-tez agar men o'lib, bolalarim boshiga bir xotin kelib, ne qilsa mamnun bo'lardim deb o'ylash, ba'zan Xayriyaxonim parda ortidan bolalariga muomala-munosabatimni kuzatadi, deya qabul qilish, faqat bularni Xayriyaxonim mamnun bo'ladi deb emas, Alloh rozi bo'lishini tushunib, uning amrini ado etayotganini anglash, unga xos bo'lgan va ayni o'rinda ta'kidlanishi zarur xususiyatlardandir.

Aytishga oson. Masalan, yuvib tozalangan kiyim yarim soat o'tmasdan yana yuvadigan holga kelishi, Odilaning ovqatlanishida peshband taqimiga ko'nmay, ovqatni libosiga to'kishi, Husaynning o'ynayotganda yiqilib hamma yog'ini loy qilishi kabi son-sanoqsiz hodisalar... Bular qarshisida sabr-u tahammul ko'rsatib, bolalarni Ismoil, o'zini Saniha o'rniga qo'ymaslik, hatto o'z farzandini bu holda ko'rib yomon so'zlar aytadigan ayollar saviyasiga tushmaslik buyuklikning ifodasidir.

Fotimaxonim bolalarning bu ishlaridan xafa bo'lmasdi deyish noto'g'ri bo'lardi. U ham oddiy inson, bandayi ojiz, uning ham xush-noxush paytlari, yaxshilikdan suyunib, yomonlikdan kuyunishlari bor. Faqat bolalarning bu qilmishlaridan xafa bo'lish boshqa, bu xafachilik tufayli yaxshi yoki yomon harakatda bo'lish, sabr etish yoki sabr etmaslik yana bir boshqa gapdir. Insonlik mezoni xafa bo'ladigan, qayg'uli hodisalar oldida g'am chekib-chekmaslik emas, bu hodisalarni sabr va matonat bilan qarshilash va afv etishdir. Fotimaxonim jajji go'daklardan yetuk insonlardek harakatlarni kutish nojoiz ekanligini yaxshi anglaydi. Shu sababdan ularning noxush qilmishlaridan xafa bo'lsa-da,

yomon soʻz aytmoqdan oʻzini tiya olardi. Albatta, bolalar bunday ishlarni atay qilmaydilar. Yaʼni Fotimaxonimga aziyat beraylik, deb qilmaydilar. Qolaversa, Fotimaxonim bu uyga ularni urmoq, qargʻamoq, koʻngillarini qoldirmoq uchun kelmadi-ku... Ularning yaralariga malham qoʻyish niyati bilan keldi-ku. Bunda Alloh rizoligi mavjudligidan umid qildi.

Ikki kecha avval oʻtgan voqea Fotimaxonimning bu xususdagi fikrini ochiqroq koʻrsatadi.

Dasturxon atrofida oʻtirisharkan, Odilbek Odilaga peshband tutishni buyurdi, qizaloq akslik qilib, quloq solmadi, ikkinchi qoshiqni olayotganda ovqat ust-boshiga toʻkildi, Odilbek asabiy-lashib, ikki shapaloq urdi. Qizaloq chinqira boshladi. Fotimaxonim yemakdan chekindi.

– Ovqatingizni yemaysizmi, Fotimaxon?!

– Yemayman.

Birozdan soʻng Fotimaxonim turib, dahlizga chiqdi. Orqasidan Odilbek ham chiqdi:

– Nega ovqatingizni yemadingiz, Fotimaxon?

– Nega bolani urdingiz? U bilib, xohlab toʻkdimi?

– Men unga aytdim, peshband tutmadi.

– Bolalik degani shunday boʻlmaydimi? Yigirma yoshli qizdan kutish kerak boʻlgan narsalarni kutmaysiz-ku shu goʻdakdan. Bola boʻlmaganmisiz, bolaligingizni unutdingizmi? Hammaning bolasi shunday, hamma bolalar shunday qilishadi. Men ursam, siz meni qaytarish oʻrniga, teskarisi boʻlyapti, bunday keyin siz oʻgay ota boʻlasiz, men oʻz onasi...

– Fotimaxon, hammasi sizning ziyoningizga. Endi uni artib-yuvadigan siz emasmi?

– Albatta, men.

– Joningizni bunchalik qiynab, sizga nima zarur?

– Achinishga mendan koʻra bolalar koʻproq muhtoj. Yer yuzida bularga achinadigan, qaraydigan bir siz va men. Buni yolgʻiz menga tashlab qoʻyasizmi? Bunga Alloh rozi boʻladimi? Modomiki, kirlarini yuvadigan men ekanman, sabrim tugaguncha siz ham sabr qilasiz. Yaxshi boʻlib ketadi. Tarbiyamizga Alloh yordam beradi. Men bunga ishonaman. Endi borib uning koʻnglini oling. Shunday qilsangiz men ham ovqatlanaman. Boring.

Odilbekning boshi egildi:

– Fotimaxon, meni uyaltirdingiz, – deya ichkariga kirdi.

* * *

Kelganlarga mavlud ta'siri katta bo'ldi. Mamnun bo'lib ketdilar. Bundan so'ng Fotimaxonim to'g'risida nari-beri so'zlaydiganlar topilsa-da, bolalarga yetimligini eslatishga o'xshagan hodisalar nihoyasiga yetdi.

* * *

Mavlud o'qitilgan kechasi edi. Fotimaxonim tun yarmida uyg'ondi. Soat bir yarimni ko'rsatmoqda. Bog'ga chiqdi. Osmonni bulut qoplagandi. Shamol esar, shamolda daraxtlarning shoxlari chayqalar va yengilgina fig'on qlib qo'yardi. Bu manzara kunduz kunlari his etish qiyin bo'lgan tuyg'ularni qo'zg'ardi. Butalar orasidagi qochirgan ovi oldidan chiqqan ovchiday yulduzlarni quvlagan oy ba'zan birpas bulutlar orasiga yashirinib yana umid va shiddat bilan olg'a intilardi....

Qayga ketishmoqda? Qayoqqa boradilar? Har tun intizom bilan harakatlangan oy va yulduzlar nimani anglatadi, aslida? O'zlariga tayin etilgan vazifadan tashqari aslo chiqmagan, Yaratganning azamati va qudratiga dalolat etguvchi bu yulduzlarni bir muddat tomosha qilgan Fotimaxonim ichkari kirayotib yengilgina sovuq yeganini sezdi. O'rniga yotarkan faqirlar har doim, har tun shunday junjikadi, deya o'yladi.

Tashqarida hanuz shamol fig'oni eshilib turardi. Fotimaxonim shu fig'on aro Xayriyaxonimni o'yladi. Bir uyum tuproq holiga kelgan u xonim bu uyda necha yil yotgan? Mavluddan uning ruhi xabardormidi yoki kelganlarga Xayriyaxonim uchun o'qiyapman, deyishi soxtalik bo'ldimi? Bir muddat shularni o'yladi...

VII

Oradan ikki yil o'tdi. Fotimaxonimdan o'zgasi bardosh qilishi qiyin bo'lgan hodisalarga to'la ikki yil. Fotimaxonim nafsidan sabri ustun kelgan ikki yil. Bu ikki yil ichida Fotimaxonim ham bir qizli bo'ldi. Samiha...

Samiha uch oyga to'lgan kunlar edi. Fotimaxonim ikki daqiqaga qandaydir ish bilan boqqa chiqdi. Samiha o'rnida yotar, Odila o'yinchoq o'ynar, ora-sira cho'ntagidan qovurilgan no'xat olib, og'ziga tashlab qo'yardi. Ikki daqiqadan so'ng Fotimaxonim ichkari kirganida Odila chaqaloqning to'shagidan tushib kelardi. Birdan yuragi shig' etdi. Ajabo, go'dakka bir narsa bo'ldimi? Bu savolga javob izlashga hojat ham, vaqt ham yo'q, chunki Samihaning xirillashi, yaxshi nafas ololmayotganiga ishora. Fotimaxonimning ichi yondi. Otildi. Samihaning og'ziga ko'piklar to'plana boshlagandi. Barmog'ini og'ziga suqdi. Og'zida hech narsa yo'q, ammo bolaning rangi va og'zidagi ko'piklar bo'g'ilayotganini ko'rsatardi. Chaqaloqni bag'riga bosdi. Ko'kragidan og'ziga ikki tomchi sut oqizdi. Bo'g'zi yumshaydi. Odila unga no'xat yedirmoqchi bo'lgani aniq edi. Bo'g'zidagi xirillash ortar, ko'piklar ko'payardi. Bolani olib, yo'lga chiqib doktorga bor-guncha vaqt o'tar, Fotimaxonim peshonasida paydo bo'lgan terlar, ko'zidan oqqan yoshlar hozir uning ne ahvolda ekanini bildirib turardi. Odilaga qaradi, hech narsa bo'lmaganday o'ynab o'tiribdi.

– Odila, singlingga nima yedirding?

– No'xat yedirdim. Yig'ladi-da...

Fotimaxonimning ichidan kelgan bir his chaqaloqni qo'yib Odilani yaxshilab kaltaklashni, hech qursa, bir necha shapaloq tushirishni amr etardi. Talvasa paytida qilinadigan eng qulay ish shu edi. Hech bo'lmasa yuragiga biroz suv sepiladi.

Lekin Odilaga tegadigan tayoqning Samihaga foydasi bormi? Bola ikki shapaloq bilan tuzalib qoladimi? Odila bola bu holga tushsin deb shunday qildimi? Istab, atay qildimi? Urganda keladigan foyda, avf etganda keladigan zarar bormi?

Fotimaxonim shularni o'ylab, Odilani urishdan voz kechdi. Odila yana hech narsadan xabarsiz holda o'yinchoqlarini o'ynab ketdi. Uning shu mas'um holatini ko'rib Fotimaxonim yolvordi.

– Yo Rabbiy, bag'ri yarim yetimlar, ko'ngli mungli yetimlar hurmatiga, mening ikki yetim bolam hurmatiga bolamni qutqar! Kichik yoshda yetim va o'ksik qolgan Habibing hurmati. Yetimlarga yelka tutgan, qo'l uzatgan, haqqini qo'rigan yaxshi insonlar hurmati...

Fotimaxonim oradan qancha vaqt o'tganini biladigan ahvolda emasdi. Bu uzrli holat. Bolasi bunday holga tushgan onalar

uning nima his qilganini tushunadilar, vaqtni qanday o'tganini bilmasligini ham ayb sanamaydilar. Qo'lini chaqaloqning og'ziga tiqqanidan keyin to'rt-besh daqiqacha o'tdi. Faqat bu vaqt bolasi bo'g'ilgan ona uchun yoki og'riqlar, sanchiqlar ichra qiynalgan, tishgan xasta uchun oz deganda bir necha soatlarday tuyuladi.

Oradan besh daqiqacha o'tganda bolaning chuqur bir nafas olganini his etdi. Birdan yuragi yanada qattiqroq ura boshladi. Faqat bemalol nafas olayotganini ko'rgachgina tinchlandi. No'xat tomog'idan o'tib ketgandi. Darhol bu musibatni aritgani uchun Allohga shukr etdi. Bolaning yonoqlaridan bir-bir o'pib, hidladi va o'rniga yotqizdi. Yurak urishi, ko'ngil bezovtaligi hali tamoman o'tib ketmagandi. Biroz gul suvi bilan chakkalarini, yuzlarini siladi. Fotimaxonim uchun katta musibat, o'zi uchun Samihaga qovurilgan no'xat yedirishdan iborat bo'lgan bu hodisa nimalarga olib kelganini bilmagan Odila bemalol o'ynab o'tirardi. Ajabo, shu tobda boshida Samihaxonim kabi bir ona bo'lsaydi, holi ne kechardi? Buni taxmin etish qiyin bo'lmasa kerak. Bu aziyat va haqoratlarni barcha tuqqan onalar va o'gay onalar tasavvur qila oladilar. Fotimaxonim bu hodisa sabab Odilaga tayoq o'qtalmadi, urmadi, yomon so'z aytmedi. Ammo chaqaloqni u bilan boshqa biror marta yolg'iz qoldirmadi.

* * *

Husayn bu yil maktabga borishi kerak. Otasi uni qo'lidan tutib, qayd ettirib kelgani olib bordi. Husayn maktab ochilishi yaqinlashayotgani sari kuchliroq hayajonlanardi:

– Maktabda o'qish qiyinmi, ona? Siz ham maktabga borganmisiz, ona? – kabi savollar berar, Fotimaxonim uni tinchlantiruvchi so'zlar aytar, o'qib buyuk odam bo'lishini tushuntirardi.

Fotimaxonim Husayn uchun ikki dona peshband qilish va uni maktabga doim top-toza qiyofada yuborish istagini Odilbekka bildirdi. O'rtoqlari orasida xijolat bo'lmasin, uyalmasin, derdi.

O'qish ochilgan kuni otasi uni qo'lidan tutdi va maktabga olib bordi. Mahalladan tanish bir bolaga topshirdi. Sinflarga kirib-chiqishda yordam berishini tayinladi. Tushda ko'p qatori maktabdan qaytarkan, deraza oldida Husaynning yo'lga qarab turadigan bir ona bor edi.

– Oh, onasining joni kelyapti, – deya uning jajji yonoqlaridan o‘parkan Husayn jiddiy ohangda:

– Tushlikdan so‘ng, ovqatlangach yana o‘qish bor, ona, – dedi. Pokiza peshband, dazmollangan shim, maktabga borib-kelishida yarqirab turuvchi, tozalangan poyabzal, yuzlari porloq bir bola... Bu hol va qiyofa maktab ochilishida qanday bo‘lsa, shunday davom etdi.

Bir kun toza kelganlar, ikkinchi kun ham shunday bo‘lmaydilar, bugun oyoq kiyimi yap-yangi bo‘lganlar, bir necha kun o‘tgach loy ichida tanib bo‘lmaydigan holga keltirishadi. Ichlarida boyi, faqiri, juda ham kambag‘allari bor. Biroq eng boylari ham o‘rtahol oila farzandi Husaynga tozalik va intizom jihatdan tenglasholmasdi.

Bir kun o‘qituvchi tozalikni tekshirayotib, bir bolaning oldida to‘xtadi. Ismi Yilmaz. Cho‘ntagining cheti yirtiq, bir tugmasi tushgan va peshbandi ko‘p vaqtlardan beri yuvilmagandi.

– Yilmaz, seni ertaga bunday ko‘rmayin. Onangga ayt, o‘qituvchi shunday dedi, de, – tanbeh berib o‘tdi. Nazorat davom etdi. Husaynning yoniga keldi.

– Qarang, bolalar! Hammangiz Husaynday bo‘ling. Unga o‘xshab top-toza bo‘lib keling. Sen ayt-chi, Yilmaz, sen ham g‘ayrat qilsang, Husaynday bo‘lmaysanmi, o‘g‘lim!

Yilmas boshini egdi, javob bermadi.

– Gapir, sen ham Husaynday ozoda bo‘lishni istaysanmi, Yilmaz? Yilmaz bosh ko‘tarmay ming‘irladi:

– Istayman, ustoz.

– Juda yaxshi. Modomiki, istar ekansan, ertadan boshlab seni gulday ko‘rayin. Uyga borishing bilan onangga ayt, men uyalyapman, o‘qituvchi menga tanbeh berdi, de.

– Men bunday deyolmayman, janob muallim.

– Nega aytolmaysan?

O‘qituvchi asabiylashganday bo‘ldi. Yilmaz javob beravermagach, yengilgina, astagina qulog‘idan tutdi:

– Buni qarang-a! Ham toza bo‘lmoqchimish, ham aytolmasmish. So‘ngra yana biroz dag‘allashdi:

–!

Yilmazning ko'zidan sizilgan ikki tomchi yosh muallimga ta'sir qildi shekilli, yumshadi, qulog'ini sekinroq ushladi. Otasini uzoqdan tanirdi, orqavaroqdan bilardi. Boy bilan o'rtahol orasidagi bir odam edi. Bolasiga yangi liboslar olib berish unchalik qiyin bo'lmasa kerak. Uning boshini silab:

– Boshqa bunday adabsizlik qilma, Yilmaz, – dedi. Va bolalarga murojaat qildi:

– Yilmazning uyini biladigan bormi?

– Bor, ustoz.

Uch qo'l barobar ko'tarildi.

– Bugun ketishda Yilmazlarnikiga uchrab, mening aytganlarimni aytasiz.

– Aytmasinlar, janob muallim.

– Aa-a-a? Haddingdan oshyapsan, Yilmaz... Nega aytmasinlar? Sababi nima?

– Chunki, aytsalar, tayoq yeyman, ustoz. Mening o'z onam yo'q, mening onam o'gay.

Yilmaz bu gaplarni aytar ekan, yig'lay boshladi. Yig'i aralash qo'shib qo'ydi:

– Aytganlari bilan bajararmidi? Battar uradi.

Yana yig'lashga tushdi. O'qituvchi bu qadar qattiqqo'llik qilganiga pushaymon bo'ldi. Ahvol bunday bo'lib chiqishini o'ylamagandi. Yilmaz to'xtamasdan yig'lardi.

– Yilmaz, yig'lama. Azamat yigitsan-ku o'zing. Tashqari chiqib, yuzingni yuv! Husayn, do'stingga yordamlash!

Husayn Yilmazning qo'lidan tutdi. Yonma-yon sinfdan chiqishdi.

Chashma boshida – ikki bola. Biri o'gay ona zulmini, yetimlik mashaqqatlarini totgan, ikkinchisi yetimligini bilmagan, ona mehrini ko'rayotgan yetim.

Yilmaz yuz-qo'lini yuvgach, qo'llarini shimiga artdi:

– Ro'molcham yo'q. O'zi bermaydi, men ham so'ramayman. So'rasam, yomon so'zlar aytadi. Sen o'lmading, men qutulmadim, deydi. Bechora onamga ham til tekkizadi.

Husayn cho'ntagidan ro'molchasini chiqardi:

– Ol, Yilmaz. Seniki bo'lsin.

– Olmayman, Husayn.

– Olmasang xafa bo‘laman.

Yilmaz ro‘molchani oldi. Cho‘ntagiga soldi. Birga sinfga kirdilar. Tushdan so‘ng maktabdan uyga qaytgan Husaynda parishonlik sezilardi.

– Bolaginam, nega xafa ko‘rinasan, birov bilan urishdingmi yoki boshqa bir hodisa ro‘y berdimi, – deya ahvol so‘radi Fotimaxonim.

– Yo‘q, ona, hech gap bo‘lgan yo‘q. O‘qituvchim meni bolalarga ko‘rsatib, Husaynday bo‘linglar, dedi.

– Ofarin, o‘g‘lim. Ammo sen yana nimanidir o‘ylayapsan?

– Yo‘q, ona, hech narsani o‘ylaganim yo‘q. Sinfimizda Yilmaz degan bola bor. Usti boshi kir, yirtiq...

Husayn sinfda bo‘lgan voqeani boshidan hikoya qilib berdi.

– Ona, juda achindim, unga ro‘molchamni berdim, jahlingiz chiqmas.

– Obbo, bolam-ey, yaxshilik qilsang, nega jahlim chiqsin?! Juda yaxshi qilibsang. Ertaga do‘stingni aytib kel. Onam so‘tilgan kiyimlaringni tikmoqchi, de. Albatta olib kel, xo‘pmi? Senga ham savobi tegadi. Yetimga yordam qilganing uchun Alloh senga savob beradi.

Ertasi kun Husayn onasining aytganini qildi. Bir bolani erashtirib keldi. Bu bolaning o‘gay ona zulmi ostida, qarovsiz o‘sganini anglamoq uchun ahmoqning ham ikki bor qarashiga hojat yo‘q. Fotimaxonim ularga ovqat berdi. Ular ovqatlanayotgan paytda kiyimlarini tikdi, tozaladi, dazmolladi.

Bir soatdan so‘ng ko‘chaga chiqqan bola mening ham shunday onam bo‘lsaydi, degan orzu bilan o‘gay onasi bo‘lgan uyi tomon yo‘l oldi. U ketishi bilan Husayn Fotimaxonimning bo‘ynidan quchoqladi:

– Bir dona onam, dono onam, bularni men uchun qildingizmi?

– Albatta, o‘g‘lim, yana olib kel, kutaman, yana shunday qilaman.

* * *

Uch-to‘rt kundan keyin Yilmaz Husaynning qistovi bilan yana keldi. Aslida qistashiga ham hojat yo‘q edi. Uyida ko‘rgan yomonlik, zulm “hamma endi menga shunday muomala qiladi, hech kim yaxshi ko‘rmaydi, hamma mendan nafratlanadi”, degan ishonchni paydo qilgan edi. Ha, Yilmaz kimning yoniga bormayin, xo‘rlilik,

haqorat va zulm ko'raman, deb o'ylardi. Bir gal Husaynning onasi unga o'g'lim, dedi, ammo bu safar ham shunday deydimi, yana kelganidan mamnun bo'ladimi? Borib bezor qilamanmi, yaxshi muomalada bo'lishadimi yo men ketgach, Husaynga nega olib kelding, deyishadimi? Shu o'ylar istilosida qolsa-da, tushuniksiz bir quvvat ta'siri bilan yana Husaynlarnikiga borish istagi borligini his etdi. Yilmazning Husayn bilan birga kelishi yeb-ichish havasidan emas, Fotimaxonim ko'zlarida porlagan shafqat va marhamat ziyosidan, o'g'lim, farzandim, degan mehrli so'zlaridan bahramand bo'lmoq ehtiyojidan edi. Bir kun Husayndan:

– Husayn, sening onangni men ham Fotima ona desam bo'ladimi? – deb so'radi. Husayn esa:

– Bilmadim, hayronman, onam nima derkin? Mayli, men yolvoraman, ruxsat olaman, – deb va'da berdi. Peshindan so'ng xabar keltirishi kerak.

Fotimaxon har doimgidek ochiq chehra bilan:

– Kel, mening bir donam, – deb qarshiladi. Husayn sumkasini qo'yib, ikki qo'llab onasining qo'lini tutib, o'pdi.

– Nechun o'pdim qo'lingizni, ona?

– Onang bo'lganim uchun.

– Yana?

– Yana... nechun?

– Sizga bir gap aytmoqchiman-da...

– Ayt, qo'zichog'im.

– Yilmaz borku...

– Ha.

Husayn bir-ikki yutinib oldi.

– Nima bo'ldi Yilmazga, o'g'lim?

– Agar ranjimasalar, men ham onangni Fotima ona, derdim, deydi.

Fotimaxonim buni eshitib g'alati bo'ldi. Yuragi ezilib ketdi. Ismoilning aziyat chekkan kunlari, ko'zlarini silashi, mening ham sizday onam bo'lsaydi, deganlari esiga tushib, o'sha kunlarning manzaralari ko'z oldida jonlandi. Yana uningdek, undan ham ziyodroq aziyat chekkan, ruhi ezilib ketgan, marhamatga muhtoj kunlarning marhamatsizligi qurshagan minglarcha Ismoil, minglarcha

Yilmaz bor bu dunyoda! Hammasining ko'nglini olishga Fotimaxonimning kuchi yetadimi? Mana qo'lidan kelganicha, inson toqati ko'targanicha g'ayrat qilib, ikkitasini o'z bolasiday tarbiyalab yetishtirmoqda. Ish shu bilan bitmasdi... Yana minglab Fotimalarga yetgulik yetimlar dardi bor. Dard ustiga dard – yana shuncha o'gay ona ham bor. O'gay onalarga topshirgan bolalarining yuzidagi mahzunlikni uqolmaydigan, ojiz, o'ysiz, beg'am qancha otalar va nihoyat guldek bolalari chekkan aziyatdan suyaklari sirqiragan necha-necha marhuma onalar bor.

Fotimaxonim ko'zlarining namlanishidan hech narsa tushunmagan Husayn, xafa qiladigan gap aytdimmikan, deya o'ylarkan, Fotimaxonim:

– Ayt, o'g'lim, ayt, u ham meni ona desin. Tushdan keyin olib kel, maylimi?

Tushdan keyin Yilmaz keldi. Ko'zlarini yerdan olmas, uyalardi.

– Qani Yilmaz, ona desang-chi, onamga!

Husayn uchun bir kalimadan iborat ona degan so'zni aytish qanday qiyinligini, bu so'zning naqadar qimmatli ekanini Yilmazdan so'rash kerak edi. Fotimaxonim huzurida ikkita yetim bor edi. Biri dunyoning barcha alam va qayg'usini totib ko'rgan Yilmaz ismli bechora bola; ikkinchisi esa Allohning marhamati bilan Fotimaxonimning duch kelishi natijasida ayni holatdan qutulgan baxtiyor bola. Ikkinchisi ham onasi o'gay. Ammo biri marhamatsiz, toshday hissiz, bergan aziyatidan zavq oladigan vijdonsiz; ikkinchisi esa, o'z bolalariga qarashda onalarga o'rnak bo'ladigan, ya'ni onalar o'z tuqqan bolasiga mana shu o'gay onachalik qarashni, mehrlil bo'lishni havas qilishiga sazovor bo'lgan.

Fotimaxonim Yilmazning ro'parasiga cho'kkaladi. Bir necha tengdoshi toqat qilolmaydigan mashaqqatlar boshiga tushgan yetti-sakkiz yoshlardagi bu bolaga, mahzun chehrali jajji bu insonga mehr to'la ko'z bilan qaradi.

– Qani, ona degin-chi, menga, o'g'lim. Endi men sening ham onangman. Husayn qanday o'g'lim bo'lsa, sen ham shunday o'g'lim bo'lasan. Xafa qilma meni, ona degin-chi, o'g'lim...

Bu orada ko'zlari yoshga to'lgan Yilmaz birdan o'zini Fotimaxonimning bag'riga otdi.

– Ona, onam... – deb faryod qildi. Fotimaxonim uni haqiqiy onalik bag‘riga bosdi, quchoqladi. Umrida ona shafqatidan mahrum, ona mehrini ko‘rmagan bu bola qarshisida u ham marhamat yoshlarini to‘kdi. Husayn ikki uch-qadamcha naridan bu hayajonli, achchiq manzaraga qarab qolgandi. Hayratlar ichida edi. Hozir Yilmaz his etganlarni u his etishi yoki unga his ettirish mumkin emasdi. Tomdan yiqilib tushganning holini faqat tomdan yiqilib tushgan biladi. Kim bilsin, bechora bola ona deyishni qanchalar orzu qilgan, qancha vaqtlar, qancha yillar “bolam” degan so‘zni eshitmoqqa zor bo‘lgan.

Birozdan so‘ng Fotimaxonim ko‘z yoshlarini arttdi.

– Sen uyda onangni nima deysan, ona demaysanmi, o‘g‘lim.

– Yo‘q. – So‘ng xo‘rsinib qo‘shib qo‘ydi: – O‘zi aytkizmaydi. Bir marta unga ona dedim. “Nega onang bo‘lay, men tug‘dimmi seni? Bor, anavini ona degin”, deb qabriston tomonni ko‘rsatdi. Men ham shundan keyin uni ona demadim.

Hiqillay-hiqillay bularni so‘zlagan Yilmaz, gapirib bo‘lgach, yana yig‘lashga tushdi. Fotimaxonimning dardi yana oshdi.

– Bundan keyin meni ona degin, maylimi?

Fotimaxonim uning ko‘z yoshlarini arttdi, kuchi yetgancha tasalli berdi. Faqat qisqa bir vaqtda, uning mushtday qalbida yillar osha yig‘ilib qolgan dunyoday dardni ketkazishi mumkinmi? Doim qon tomib turgan jarohat bir onda qanday tuzaladi? Har kun vayron bo‘lgan ko‘ngil bir zumda qanday tiklanadi?

Birozdan so‘ng u o‘zi uchun zindon bo‘lgan uyga ketarkan, yana eski holiga qaytadi. Dunyoda Yilmazga ochiladigan yolg‘iz uy, ota uyi.... Ammo uning uchun eng yoqimsiz uy ham shu. U zindon bo‘lmay nima? Mashaqqat makoni! Azob uyasi! Ne qilmoq kerak? Yilmaz bu uyda, hatto tushida bo‘lsin, loaqal bir-ikki soatgina halovat topmoqqa rozi... Ammo u yerda ko‘rgan tushlari ham dahshatli, terlarga g‘arq bo‘lib uyg‘onadi. Bir muddat zulmat ichra ko‘zlarini katta-katta ochib shiftga tikiladi, mavhum xatar, noma‘lum qo‘rquv aro chap-o‘ngga ag‘dariladi. Yana shu qo‘rquv ostida sekin-sekin ko‘zlariga uyqu cho‘kadi... Kechasi kunduzidan totsiz, kunduzi kechasidan qorong‘u bu uyda yashashdan ne foyda, yashamaslikdan ne zarar? Ichidagi havo, devoridagi toshlardan qattiq bu uyda Yilmaz uchun ko‘rishi mushkul bo‘lgan, ko‘rishi mumkin bo‘lmagan, yo‘q narsa bor: saodat...

VIII

Sodiyaxonim anchadan beri o'gay o'g'li Yilmazda bir qancha o'zgarishlar seza boshladi. Bir kun liboslari tikilgan holda keladi, boshqa kun Yilmazda anglashilmas xushnudlik ko'rinadi. Aslida undan biron narsa so'rashga hech qachon jur'at qilmagan bu bola o'zidan yana ham uzoqlashganini, biroq qoniqish holatida ekanini sezganday bo'lardi. Buning sababi bo'lishi kerak edi. Uch-to'rt kun avval yirtiq shimini tikilgan, yuvilgan, dazmollangan ko'rishi uni yerga urganday bo'ldi:

- Bugun qayoqda qolding?
- Dars tayyorladim.
- Kimlarnikida tayyorlading?
- Husaynlarnikida.
- Husayn kim?
- Sinf doshim.
- Xo'sh, shimga nima bo'ldi?
- Onasi dazmolladi.
- Nega dazmollatding?
- O'zi dazmollayman dedi, berdim.
- Seni shunday taltaytirishadi. Duch kelganga yaltoqlanasan,

shundaymi? Qarab tur, kechqurun otangga allakimlargadir shim dazmollatib yurishingni aytib dodingni berdirmasammi. Ja-a, janob bo'lib ketdilar. Ko'z tegib yurmasin tag'in!

- Nima qilay? Siz dazmollamaysiz, meni maktabda turtkila-shadi. Tayoq yeyman. Bundan xabaringiz bormi?

- Vaysashinichi buni!

Sodiyaxonim shunday deb Yilmazning ustiga bostirib kela boshladi, ammo Yilmaz chaqqonlik bilan eshikdan chiqa qochdi. Sodiyaxonim eshikdan chiqishi bilan Yilmaz qochgan tomondan kelayotgan xotinga baqirdi:

- Allohni sevsangiz, shuni ushlang.

Lekin ayol yonidan indamay o'tavergach, yana baqirdi:

- Allohni sevsangiz, dedim, inson. Shuni ushlab qoling!

- Allohni yaxshi ko'rganimdan, Undan qo'rqqanimdan tutmadim. Yetimni urish uchun gapirgan gapingizni qarang. Unga ko'-

targan mushtingizni nafsingizga ursangiz, avval o'zingizga urib ko'rsangiz qanday bo'larkin? Agar Allohni bilsangiz, bu go'dakka xizmatchi bo'lardingiz. Bolangiz o'zingizday o'gay ona qo'lida qolsa, nima qilasz? – dedi va javob kutib turmasdan yo'lida davom etdi. Bu so'zlar Sodiyaaxonimning g'azabini battar qo'zg'adi. Oh, ko'chalar oralab bu tirmizakni quvlasa, tutib o'chini olsa...

Uning ortidan kin to'la boqishlar bilan chaqnagan ko'zlar, g'ijirlagan tishlar va jahldor, o'zgacha tusga kirgan yuz... boshqa chora yo'qligi uchun uyga kirdi. Eshikni ichkaridan bekitarkan, oqshom uyga kelarsan, deya ming'irladi.

Kim bu Husayn? Avvalo buni bilib, borib bolani taltaytirmasliklarini aytib, ogohlantirib kelish kerak. Yilmaz kim, dazmoli shim kiyishni unga kim qo'yibdi?! Yamoqli kiyim yetmaydimi?

Aslini olganda Sodiyaaxonim Yilmazga yomon muomala qilishini biladi. Maktabdan yugurib kelib, non so'ragan yetti yoshli och go'dakka: "Zaqqum ye. Qani non, ko'rmayapsanmi? Bu janobimga endi bir xizmatchi yollashimiz kerak!" – demaslik kerakligini ham biladi. Biladi, ammo o'zini to'xtatolmaydi, tutib turolmaydi. Yilmazning har harakati uning g'ashiga tegadi. Ko'rishi bilan asabiylashadi. O'z bolasi ne qilsa yoqadi, sevinadi. Yilmazga kelganda teskarisi. Yilmaz ona deguday bo'lsa, xuddi uning onasiga o'xshab o'lib qoladiganday tuyuladi. Yilmazga nisbatan haqsizlik qilishdan boshqa ish qo'lidan kelmaydi. Ba'zan: "Bu bola o'zi shunga munosib, yo'qsa boshiga mendan boshqasi kelgan bo'lardi, balki yaxshilikka yaramas, yaxshilik qilsam, yanada kekkayib, yomonlashib ketishi mumkin", – deya o'zini ovutardi. Ba'zan qilgan muomalasi va so'zlagan so'zi haddan oshganini o'zi ham tan olardi. Masalan, olti oy oldin bir hodisa bo'lib o'tdi. O'sha oqshom eri:

– Qara, Sodiya, bolaning cho'ntagi yirtilibdi, tikib ber! – dedi.

– Endi shu yetmay turuvdi, shu qoluvdi qilmaganim. Ipni ignadan o'tkazib, chatib tashlash shuncha qiyinmi bunga? Ertaga askarlikka borsa, qanday qiladi? Hozirdan o'rgansin... – deb javob berdi. Holbuki, "ertaga askarlikka boradigan bola", endigina boshlang'ich maktabning birinchi sinfiga borishga tayyorlanyapti.

Bu surbetlik qarshisida ota nima ham qila olardi? Bechora odam, bu xotinga go'yo azob chekish va bolasini ezdirish uchungina

uylangandi. Bu ikkisi rost chiqdi. Har oqshom yangi-yangi shikoyatlar... Go'yo bu bola tongdan tungacha yaramaslik qiladi yoki yetimning butun vazifasi o'gay onasiga ish o'ttirishdan iborat emish.

Bu oqshom eshitgan shikoyati yanada boshqacharoq. Yilmaz shimini boshqa ayolga dazmollatgandi. Bu ish uydagi onaga, ya'ni o'ziga katta haqorat edi. Agar qilingan bu aybning jazosini ota bermasa, beradigan topiladi. Ota-o'g'il bir bo'lib, bechora Sodiya-xonimga xayollariga kelgan zulmni o'tkazishadi. Sodiya-xonim bu harakat o'ziga haqorat ekanini tushunar, biroq uning shimini dazmollash lozimligini aqliga sig'dirolmasdi.

Shu paytgacha xohlagan tarafiga osongina egiladigan eri bugun negadir uning xohishiga mos suhbatlashadiganga o'xshamasdi. Vajohati shuni ko'rsatib turardi. Zotan, ota-o'g'il bir bo'lib o'ziga zulm qilish rejasini pishitib olganlarini, bulut kelishidan yomg'irni sezganday erining holatidan sezgan va yana o'zi haq bo'lib chiqishi uchun gapni shunday boshlashni lozim topgandi. Haqiqatan, Mahmudbek:

– Qani, xonim, avval ayting-chi, shu uyga kelganingizdan buyon bu bolaning shimi necha marta dazmollandi? Bola maktabga – odamlar orasiga boradi, parishon qiyofada chiqmasin, deb chiroyli kiyintirib jo'natgan kuningizni eslaysizmi? Unga ona bo'lib aziyat chektirmasdan, yomon so'zlamasdan, kaltaklamasdan yoki kaltaklatmasdan, yaxshi muomala qilgan, ko'nglini olgan, bolam deb bag'ringizga bosgan kuningiz bo'ldimi? Masalan, hatto bayram kuni o'z bolangizday quchib, o'pganingizni kim ko'rdi? Albatta, birovlariga boradi. Bundan g'azablanish o'rniga biroz o'ylab ko'rsangiz qanday bo'lardi? – deyishi ahvol u o'ylagandek bo'lib chiqqanini anglatardi.

Mahmudbekning nogoh sizlab, vazmin gapirishidan Sodiya-xonim dovdirab qoldi. Aslida bir gapini ikki qilmagan eridagi bu holatga biror ma'no berolmadi. Kunduz Yilmazni ushlab qolmagan xotin ham nimalar demadi. Demak, bu ishda bir sir bor. Ammo Sodiya-xonim osonlikcha bu sirning tagiga yetolmasdi.

Kunduz Yilmazning tutilishini istamagan kampir Sodiya-xonimga aytadiganini aytib, qolganini to'kib solish uchun Mahmudbekning do'koniga to'g'ri bordi va u yerda nafasini rosladi.

Mahmudbek mahallada kekxa ayollar orasida hurmatli bo'lgan Faridaxonimni yaxshi kutib oldi, nima xizmatlari borligini so'radi. Faridaxonimning rangi o'zgarib ketgani dilida to'kib soladigan gapi borligini bildirib turardi. O'rindiqla o'tirgach, bir-ikki lahza tin olishni kifoya bilib so'z boshladi:

– O'g'lim Mahmudbek, eshigingiz oldidan o'ta turib... – deya hodisani anglatgach, xulosa qilib maqsadini aytdi. – Biroz avval mendan biror xizmat, iltimosim, amrim bor-yo'qligini so'rading. O'rtada bajarishga majbur bo'lganing – Alloh amri bor. Zero, ado etilishi lozim bo'lgan eng sharaflı amr Alloh amridir. Alloh bolaga, yetimga yaxshi qaramoqni amr etgan. Ana shu amrni ado etmasdan, mening xohishimni o'rinalatishdan senga nima foyda bor? Ikkinchi uylanganingdan buyon Yilmaz yomon so'z eshitishdan, ezilishdan, tayoq yeyishdan boshqa narsa ko'rgani yo'q. Yo sizningcha, shu Alloh amrini ado etishmi? Senda otalik mehri bo'lsaydi hamma Yilmazga achingan bir paytda va bu gap menday kampirning qulog'igacha yetib kelmasdan burun o'g'lingga achingan bo'larding va uni butunlay Sodiyaaxonimning ixtiyoriga tashlab qo'ymasding. Yo rahmatli xotiningdan qolgan omonatni shunday xor-zor qilib saqlash uchun uylangandingmi? Xotiningni bu qadar mamnun etishga urinishing yaxshi, biroq Allohning huzurida qanday javob berishingni ham o'zgina o'ylab ko'rmadingmi?

Eshikdan kirgan xaridorni ko'rgan Faridaxonim gapirishdan to'xtadi. Mahmudbek eshitgan achchiq so'zlar ta'sirida terlarga botdi, yer yorilsa, kirib ketsam, deydigan holga tushdi. Xaridorning kirishi unga quyosh tig'ida terga botgan odamga salqin havoning tegishidek ta'sir qildi. Turib, xaridor bilan muomala qildi. Ikki daqiqadan so'ng, xaridor ketgach, yana mehmoni ro'parasiga vijdon hisobini bermoq uchun qaytdi. Faridaxonim bu ikki daqiqa ichida biroz tinchlandi, yana qancha achchiq so'zlar aytib yuborishi mumkin ekanligini o'ylardi. Ammo ortiqcha so'zga ehtiyoj yo'q edi. Tushunganga shunisi ham ziyoda, yaxshi otga – bir qamchi. Xonim so'zini anchayin qattiqroq ohangda davom ettirdi:

– Bu bola chekkan azob, ehtimol, seningcha kamdir, ammo biz endi chidayolmaymiz. Agar xotiningning zulmini to'xtatolmasang, bolani bizga ber, o'z nevaramday qarayman. Yo'qsa, biroz otalik burchingni ham bajar, yetimning chiroyi ochilsin.

Faridaxonim soʻzlarini tugatib oʻrnidan turarkan, yana qoʻshib qoʻydi:

– Achchiq gapirdim, Mahmudbek! Lekin yetimning haqqiga rioya qilmaganing, bu haqsizlikning oldini olmaganing uchun ertaga chekadigan azobing bundan anchayin achchiqroq boʻladi. Bugun pushaymon boʻlarsan, balki qutulish yoʻlini toparsan, ammo ertangi pushaymon oʻzingga dushman boʻladi.

Faridaxonim taklif etilgan choyni ham ichmasdan turib ketgach, Mahmudbekni chuqur oʻy bosdi. Eshitgan soʻzlari bagʻrini ezib yubordi. Ayol kishidan bunday haq soʻzlarni eshitish osonmi? Agar kichikligidan kattalarga hurmat ruhida tarbiyalangan boʻlmasa edi, balki qoʻrsroq javob qaytarib yuborardi. Ammo aytadigan soʻzlari nafsining himoyasidan boshqa narsa boʻlmasdi. Oʻzini bu ayoldan himoya qilishdan, unga oʻzini haq deb koʻrsatishdan nima foyda bor? Modomiki, ertaga aldab boʻlmaydigan, har narsaning haqiqatini ayon qiladigan, zolimdan mazlumning haqqini olib beradiganning huzuriga borilganda mahallaning momosiga qiladigan dagʻdagʻasi Mahmudbekni qutqaradimi? Aslida aytilgan soʻzlar naqadar achchiq boʻlmasin, haq emasmi?! Toʻgʻri aytmadimi momo? Uylanishidan murodi Yilmazning huzur-halovatini taʼmin etishmasmidi? Qani u halovat, qani u huzur?!

Oqshom Sodiyaaxonimga qarshi ilk bor achchiq gapirishining siri shunda edi. Tabiiyki, Mahmudbek Faridaxonimning doʻkonda aytgan achchiq gaplaridan soʻz ochmadi.

Sodiyaaxonimga qarshi jangga chiqqan Mahmudbek bundan keyin muvaffaqiyat qozonadimi? Yoki Sodiyaaxonim Yilmazga qarshi hiylalarini boshqa yoʻlga, boshqa usulga almashtiradimi? Taʼqib etadimi? Javoblar taxmindan iborat. Vaqt koʻrsatadi. Bunday savollarga munosib javobni dono hakam – vaqt bergusidir.

IX

Bironta mahallada mish-mish toʻxtadi deyish – bugun quyosh chiqmadi, deyish bilan barobar. Buni ikki xotin uchrashganda beixtiyor qulogʻingizga kirgan soʻzlardan ham bilishingiz mum-

kin. Bunday suhbatlarda yaxshi-yomon do'stlari ortidan faqat ezgu maqsadlar, odob va axloqdan so'z ochgan fazilatli ayollar unchalik ko'p emas.

Fotimaxonim qanchalik yaxshi bo'lmasin, u haqda xilma-xil so'zlarni qalashtirib tashlaydiganlar oz emas. Odilbek uylanarkan, u haqda hech narsani bilmasalar-da: "Oh, bechora go'daklar, o'gay ona qahrini ko'radigan bo'lishdi", - deya bolalar chekadigan azoblardan fol ochadilar - bahs etadilar. Vaqt ularni haqsizlar safiga qo'shdi. Fotimaxonim kelishi bilan qaqshab qolishi kutilgan go'daklarning chiroyi ochilib, yomonlikka duch kelishlari o'ylan-gan bolalar gulday pokiza holatga kirdilar. Bu safar Fotimaxonim-ning onalarcha harakatlarini o'zining bolasi yo'qligiga bog'ladilar. O'zining bolasi bo'lmagandan keyin hamma ham shunday qila-di-da, - dedilar. O'zining bolasi tug'ilsin ko'ramiz, bularning bir pullik qimmatini qolarmikin, - deydiganlar ham topildi. Ajabo, bu gaplarni gapirganlarning o'zlari ikki yetimga qarashi kerak bo'lib qolsa, nima qilarkinlar?! O'z bolalariday qarash uyoqda tursin, Yilmaz yoki Ismoilga qaralgandan sal yaxshiroq tarbiyalay olishadimi? Haqiqat shuki, har kun yuzlab bolalar yetim qoladi. Ammo bulardan faqat bitta-ikkitasigagina Fotimaxonim nasib etadi. Haligi g'iybatchilarning har biri Saniha, Sodiya bo'la oladi, ammo Fotimaxonim bo'la olishi gumon.

Vaqt yana ularning yanglishganini ko'rsatdi. Samiha tug'il-gandan keyin ham Husayn va Odilaning ahvollari o'zgarmadi. Hatto Odilaning uch oylik Samihaga no'xat yedirmoqchi bo'lgani va tomog'iga tiqilgani to'g'risidagi hodisani, hech kim, loaqal Odilbek ham eshitmadi. Fotimaxonim matonat ko'rsatdi, sabr qil-di. Birovlar eshitishining hech qanaqa foydasi yo'q edi. Qo'lida o'z bolasi bo'lishiga qaramasdan Fotimaxonim Husaynni ikkinchi sinfga ham avvalgiday pokiza holda jo'natardi.

U fazilat yo'lida yuksalardi, bunga ters o'laroq razolat yo'lida tashlanayotgan qadamlar ham yo'q emas edi.

Samohatxonim qatnashgan bir suhbatda, o'zi yo'q qo'shnilar g'iybat qilinib, navbat Fotimaxonimga yetdi. Fotimaxonimning ishlari boshdan-oyoq riyokorlik emish. O'zini ko'rsatish uchungina bolalarga yaxshi qararmish. Bunday ichi sirti bilan, tili dili bilan,

so'zi ishi bilan bir bo'lmagan kimsalar aslida juda xavfli ekanlar. Zotan, ikkiyuzlamachi bo'lish, yaxshilik qilyapti deyishlari uchungina yaxshilik qilish axloqsizlik bo'lmay nima?

Qanchadan-qancha shunga o'xshash axloq qoidalari sanaldi. Natijada Fotimaxonim haqida tamomila teskari xulosalar chiqarildi. Ular orasida vijdoniga quloq soladigan yolg'iz Samohatxonim edi, u eshitgan so'zlariga e'tiroz bildirdi:

– Singlim, inson o'zini ko'rsatish uchun yetimlarga bunchalik mehribonlik qilishi qiyin. Bolalarning ahvolini ko'rmayapsizmi? Har kun toza kiyintirib chiqaradi. Necha bor o'zim ko'rdim: bolalar yiqilib, hamma yog'ini loy qilib uyiga ketishadi va besh daqiqa o'tib, yana top-toza chiqib kelishadi. Mayli, bizga hamma amallari sezilmasin ham deylik, lekin qo'shnilar bu xonimning bolalarga baqirib-chaqirganini, qarg'aganini eshitishlari kerak-ku? Yoki tarsaki tushirganini ko'rmaydilar mi va ularning yig'laganlarini eshitmaydilar mi? Na sen, na men uning qilganini qila olamiz. Yuz-qo'limizni bulg'amaymiz. Bizga o'tirib olib g'iybat qilish qulayroq. Hech bo'lmasa unga til tekkizmaylik.

– U bularning barini o'zini ko'rsatish, namoyishkorlik uchun qiladi-ku!

– Qayoqdan bilasan? Tashqaridagilarga o'zini ko'rsatishi mumkin, ammo uyda kechgacha hech kim bo'lmaydi-ku, kimga namoyishkorlik qiladi? Atrofidagi to'rt devorgami? Mayli, Fotimaxonim o'zini ko'rsatish uchun yaxshilik qilayotgan bo'lib chiqa qolsin. Ammo bundan bolalar huzur-halovat topyaptilar, o'gay ona nimaligini bilmayaptilar-ku, shuning o'zi yetmaydimi?! Koshki, barcha o'gay onalar ham u kabi ko'rgazmaga bo'lsa-da, yaxshilik qilsalar!

Samohatxonim to'g'ri gapirdi. Ammo, to'g'ri gapni tan olish osonmi? To'g'ri so'zga moyillik bildiruvchi topiladimi? Ularga har qancha asossiz bo'lmasin, o'rtada g'iybat qilishga yaragulik mavzu bo'lsa bas. Qilingan yoki qilinmagan gunohlari uchun kimlarningdir po'staklarini qoqishlari kerak. Saqichday chaynab g'iybat qilishlari kerak.

Fotimaxonimning bir qusuri bor edi. Uning bu ayollar orasiga qo'shilganini, umuman gap-gashtaklarga chiqqanini hech kim

ko'rmagan. Shunchaki kelib-ketib yuraversa bo'lardi, aslida. Mahalladagi ayollarning ko'pchiligi uning yuzini durustroq ko'rganlari ham yo'q edi. Bu uning kibriga ishora emish. Inson o'zini bunchalar katta tutmasligi kerak ekan. Alloh bunday insonni dovdiratib qo'yarmish. O'zini shunday katta tutganidan keyin ikki bolalidan boshqa kim tan olardi?! Keyin Xayriyalarnikiga onasi huzuriga borgani nimasi? Qizingning o'rnini men egalladim, deganimi?! Shu ham odamiylikmi?!

Samohatxonim yana gapga aralashdi.

– Orangizga kelib nimaga erishadi. Birovga loy chaplash, birovni yomonlashni o'rganadimi? Xayriyaning onasi huzuriga yomon niyatda bordimi? Borishidan xafa bo'lsa, Fotimaxonim buning chorasini topib, ko'nglini olsa kerak. Menimcha, Xayriyaning onasi nevaralarining ahvolini bilib xursand bo'ladi. Agar xafa bo'lsa edi, Fotimaxonimning ziyoratiga kelarmidi?! Ko'ryapsizki, ora-sira o'z xohishi bilan kelib-ketib turibdi. Bunisiga nima deysiz?!

Ayollardan biri oraga suqildi.

– Qo'ying, qizim, Samohat bugun Fotimaga oqlovchi bo'lgan. Boshqa gaplardan gapiring.

– Nega oqlovchi bo'lay? Haqni haq deyish oqlovchilikmi?

– Oqlovchilik... Yaxshi gaplashyapmiz, suhbatni buzib nima qilamiz? Ma'nosiyam, foydasiyam yo'q.

– Yaxshi gaplashish, Fotimaxonimga ayb taqmoqmi? U holda marhamat, xohlaganingizni gapirib, suhbatlashing.

Samohatxonim shunday deb, o'rnidan turdi. Qistashlariga qaramasdan o'tirmadi va chiqib ketdi.

Samohatxonim Husaynni yetim degan xotinni qaytarganini eshitganlar bor edi. Uning bu vaziyatda o'zini tutishini ko'z oldiga keltirganlar ozmi-ko'pmi, har holda vijdoni borligiga qanoat hosil qilgan bo'lishlari kerak. Ayollar orasida bu xildagi, ya'ni haqsizlik qarshisida jim turmaydigan, haqiqatni mudofaa etadigan xonimlarning topilishi e'tirof etilish zarur bo'lgan haqiqatlardandir.

Bu voqeadan uch kun o'tgach, Fotimaxonimning eshigi taqilladi. Bu Samohatxonim edi. Birpas u yoq-bu yoqdan suhbatlashdilar, hol-ahvol so'rashdilar. Samohatxonim so'zni o'zi boshladi. Uni hurmat qilishini aytdi. So'ng gap aylanib, uch kun il-

garigi voqeaga keldi. Aytib berdi. Fotimaxonim ochiq yuz bilan, vazmin holda tingladi:

– Shunday gaplar bo‘lib turadi, opa. Odamlarning tili tiyilmaydi. El og‘ziga elak tutib bo‘lmaydi. Urinmang. Alloh barchamizni avf etsin! Bolalarga qarayapman, kamchiliklarim ko‘p. Agar bilmasdan ularni xafa qilib qo‘ysam, Alloh shu bolalarning hurmati meni kechirsin, – deb gapga yakun yasadi.

Fotimaxonim behuda og‘iz og‘ritadiganlardan emas edi. O‘zi haqdagi g‘iybatni berilib tinglashni xush ko‘rmasdi. Shuning uchun bu gapni so‘ngiga qadar sabr bilan tingladi. Tinglarkan, “ular bilib, o‘zim xabarsiz qolgan qusurim bormikin”, deya gapning oxirini kutdi. Bandayi ojizmi – o‘zimiz ilg‘amagan qusurimiz bo‘lishi mumkin. Buni birovning ogohlantirishidan bilib qolamiz. O‘zimiz uzrli, hatto haqli deb biladiganimiz hodisada mutlaqo nohaq ekanimiz, boshqaning fikri sabab yuzaga chiqishi mumkin. Shuning uchun Fotimaxonim boshdan-oyoq haqiqatga aloqasi bo‘lmagan so‘zlarni tinglash zahmatiga beriladi.

Bolalarga munosabatining soxtalik va o‘zgalarga yaxshi ko‘rinish bilan hech bir aloqasi yo‘q. Payg‘ambarimiz otasini ko‘rmaganligidan, olti yoshda onadan ham yetim qolib, shu olti yilning ham ancha qismini sut onasi qo‘lida o‘tkazganidan xabardor edi. U zot hurmati uchun yetimga onalik qilish shafolatga sazovor etishini, hatto jannatda Payg‘ambarga juda yaqin, qo‘shni bo‘lishiga olib kelishini bilardi, shunday umid bilan bolalarni bag‘riga olgandi.

Kibr qilmoq uning axloqidan emas edi. Qo‘lidagi ikki yetim hurmati uchun Allohdan istig‘for tilagan, bolalarni najotga sababchi deb bilgan ayolda kibr ne qilsin? Mahalladagi g‘iybatchilarga aralashmaslikni esa – zararga aralashmaslik, deb bilardi.

Shu kun Samohatxonim Husaynlarnikida ikki soatcha o‘tirdi. Fotimaxonimning bolalarga, bolalarning Fotimaxonimga bo‘lgan mehr-muhabbatini, samimiy muomalalarini ko‘rdi, mushohada etdi. Bu ziyoratidan mamnun bo‘ldi. Bundan keyin ko‘rishib turishga kelishishdi. Mish-mish o‘rniga yaxshi so‘zlashish, bir-biriga haq yo‘lda yordamlashish, foydali ishlarga mashg‘ul bo‘lish kerakligini so‘zlashdilar. Bir-birining qusurini samimiy gapirmoqchi, yanada yaxshi bo‘lishlari uchun o‘zaro yordam bermoqchi edilar. Bu o‘ziga xos axloqiy qarindoshlik edi. Axloqiy yo‘ldosh bo‘lmoqchi edilar.

Samohatxonim jo'nayotib ichida o'zgacha bir tuyg'u his etdi. Boshqa ayollar bilan xayrlashayotganida his etganlariga mutlaqo o'xshamaydigan tuyg'u edi bu. Bu tuyg'u ichida mavjudligini endi-endi his eta boshlagan bo'shliqni to'ldirish umidini bergandi.

* * *

Husayn bir kun maktabdan qaytib papkasini uloqtirganday tashladi-da, ko'chaga jo'nadi. Fotimaxonim ortidan chaqirdi:

– Husayn, namozingni o'qidingmi?

– Yo'q, ona, kelib o'qiyman.

– Bo'lmaydi, hozir o'qiysan.

Husayn qocha boshladi.

– Qochsang, tutib olib kaltaklayman, Husayn, – deyishiga qaramasdan eshikdan chiqib, juftakni rostlab qoldi.

Husayn ikki oy avval namoz o'qishni boshlagandi. Fotimaxonim kechalari yotarkan ularga namoz suralarini o'qitardi. Ora-sira yoniga o'tqizib, namoz o'qishni o'rgatardi. Bir kun Fotimaxonim Husayn uchun ham bir joynamoz to'shadi. Husayn onasi barobar yotib-tura boshladi. Keyinroq har kim o'z-o'zicha o'qib ketdi.

Bugun maktabdan qaytayotib, do'stlari bilan o'ynamoqqa kelishgan edilar. So'zining ustidan chiqish uchun onasiga quloq solmay qochib qoldi.

Oradan o'n daqiqacha o'tib, eshik taqilladi. Fotimaxonim eshikni ochdi-yu, hushi boshidan uchdi. Rangi bo'zday oqardi. Ikki o'rtog'i Husaynning qo'ltig'idan suyab turardi. Boshidan oqqan qon yuz-ko'zini qizil rangga bo'yagan. Do'stlari nima deganini hatto eshitmadi. Yarasini artdi, tozaladi, malham surdi va bog'lab, Husaynni yotqizdi. Ko'p qon ketganidan va qo'rquvdan Husaynning yuzi sarg'ayib qolgandi. Yoniga o'tirib sochlarini mehr bilan silab tuzatayotgan Fotimaxonimga qaradi.

– Sizga quloq solmaganimdan bo'lmadimi bu, ona?! Kechirasizmi?

– Kechirdim, o'g'lim. Lekin boshqa bunday qilma.

Kechasi Husayn isitmaladi. Ba'zan ko'zi ochiq alahsiraydi. Fotimaxonim tunni uning yonida o'tkazdi. Bir narsa kerak bo'lsa, so'rashini tayinladi. Ko'zi ilingan ekan, Husayn g'udrandi:

– Ona, suv...

Fotimaxonim uyg'ondi, turib suv keltirdi. Husayn uxlab qolgandi.

– Husayn, Husayn... Suv so'rovding, o'g'lim.

Husayn suv ichdi. Fotimaxonim to'shagiga keldi. Uxlamoqchi bo'ldi.

– Ona!

Turdi. Tungi chiroq nurida Husaynni aniq ko'rib turardi. Uyg'oq emasdi. Demak, alahsiramogda. Yana o'rniga yotdi.

U kechani qanday o'tkazdi, qancha uxlati, qancha uxlamadi bilmaydi. Tongda ko'zlaridagi mudroq, boshidagi og'irlikdan hech uxlamaganday holda ekanini his etdi. Yotib-turaverish holdan toydirgandi.

Husaynning issig'i tongga yaqin biroz tushib, uxlab qoldi. Tushga yaqin uyg'onib, yonida onasi o'tirganini ko'rdi.

– Ona, soat nechchi bo'ldi?

– O'n bir bo'lyapti, o'g'lim.

– Vaqt o'tibdi... maktabga bormaymanmi?

– Bugun yot, ertaga borasan, o'g'lim. Otang maktabga uchrab xastaligingni aytmoqchiydi.

– O'qituvchim xafa bo'lsa-chi?

– Kasalligingni eshitsa, nega xafa bo'ladi, o'g'lim? Ammo onasining aytganini qilmagani uchun tobi qochibdi deb eshitsa, albatta, xafa bo'ladi. Inshoolloh, ertagacha tuzalib ketasan.

Fotimaxonim Husaynga dars tayyorlashda yordam berishdan charchamasdi. O'zining ham ancha-muncha yumushlari bor edi. Shu orada namozlarini o'qir, so'ng hayotida juda ham kam hollarda tark etgani, odatga aylanib qolgan Qur'on tilovati bilan mashg'ul bo'lar, uyini supirib-sidirib, orasta qilib qo'yar, ortib qolgan vaqtida Husaynning darslariga yordamlashardi. Ba'zan u bilan birga boshlang'ich sinfdan esida turgan bilimlari yordamida matematika darsiga kirishar, ba'zan adabiyotdan ko'mak berar va Husaynni o'qilgan har parchadan saboq olishga, xulosa chiqarishga, axloqiy bilim qozonishga o'rgatardi. Masalan, o'qish kitobidagi ot-arava bilan toshbaqaga ozor bergan bola to'g'risidagi hikoyaga Husayn berilib ketardi. Bir bola toshbaqaga turli xil azob-u aziyatlar yetkazadi va oxirida yo'ldan o'tayotgan aravaning g'ildiragi ostiga qo'yadi. Qari, cho'bir ot – bir hayvon

bu toshbaqani ezmaslik uchun yo‘lini o‘zgartirib, zolim bolaga menday ham bo‘lmading-a, deganday qarab o‘tadi. Bu hikoya uni o‘yga toldirardi. Demak, inson hayvondan ham past ketishi, tuban tushishi mumkin ekan.

– Qanchalar ayanchli-a, ona. Hatto cho‘bir ot ham achindi bu toshbaqaga.

– Seningcha, bola yaxshilik qildimi yoki hayvon, Husayn?

– Hayvon yaxshi ish qildi, ona!

– Senga yana bir savol – shu bola bilan cho‘bir yonma-yon tursa, qaysi go‘zalroq ko‘rinadi? Ya‘ni bola chiroylimi yoki hayvon?

– Bola chiroyliroq.

– Yaxshi, endi ayt-chi, inson bahosi nima bilan belgilanadi, chiroyi bilanmi yoki qilgan ishi, harakati bilanmi?

– Qilgan harakatlari, ishlari bilan o‘lchanishi kerakmasmi, ona?

– Albatta, o‘g‘lim. Qara, bu bola hayvondan chiroyli, biroq hayvon undan ko‘ra yaxshi ish qilyapti. Demak, inson ba‘zan qilgan bitta axloqsizligi bilan o‘zini yerga uradi, o‘zini hayvondan ham past holga tushirib qo‘yadi...

O‘qish kitobida bir she‘r bor. Bu she‘rning ustki qismida rasm berilgan bo‘lib, unda yo‘lda ketayotgan odam va yo‘lning chap tomonida do‘mpayib turgan kichik tepacha aks etgan. She‘r rasmdagi yo‘lovchiga xitoban bitilgan. Go‘yo kimdir g‘oyibdan yo‘lovchiga xitob qilayotgandek. Yo‘lovchi ham bu sasga quloq tutgan va yonidan bexabar o‘tib ketayotgan tepachaga e‘tibor bergandi:

*To‘xta yo‘lchi, bilmay qadaming qo‘yib,
Turganing yer bir davr botgan makondir.
Egilib, quloq tut, bu sassiz uyum,
Bir vatan qalbini otgan makondir.
Kimsasiz, ko‘lkasiz yo‘lning so‘lida,
Ko‘rganing bu tepa Onado‘lida,
Istiqlol jangida, nomus yo‘lida,
Jon bergan Mahmudlar yotgan makondir.
Bu uyum turarkan buyuk zilzila,
So‘ng vatan parchasi o‘tarkan qo‘lga,
Mahmudning dushmanin bo‘g‘gan bu selga
Muborak qonini qo‘shgan makondir.*

*O'ylaki, yig'ilgan qon, suyak, etning
Uyumi bu do'msak, omonsiz, metin
Bir harbning so'ngida butun millatning
Hurriyat zavqini totgan makondir.*

(Najmiddin Xalil O'nan she'ri)

Fotimaxonim bu she'rni o'qib chiqdi. Istiqlol urushida qanchadan-qancha insonlar shahid ketgani, bugungi avlod ularni bilmasligi, xotirlamasligini, ularning ishonchi, ma'naviyati, axloqini davom ettirmaganligini esladi. Ular bu yurtning egalari edi. Ammo ularni minnatdorlik bilan eslash o'z yo'liga, ularning unutilmasligi uchun jiddiy mashg'ul bo'lganlar, hatto kurashganlar bor edi...

Husayn boshlang'ich maktabni a'lo baholarga bitirdi. Bir kun Odilbekning do'koniga Husaynning o'qituvchisi keldi:

– Xayrli kun, Odilbek! – deb ichkari kirdi.

– O-o-o! Marhamat Erdolbek! Qaysi shamollar uchirdi? Bizlarni butunlay unutanmisiz, deb o'ylagandim.

– Unutganim yo'q, Odilbek! Doim ham xohlaganingni qilishga imkon bo'lmas ekan...

– Shunday. Marhamat!

Erdolbek kirib o'tirdi.

– Choymi, qahvami?

– Choy ichaylik.

Odilbek qarshisidagi do'konga qarab bir bolaga buyurdi:

– Mahmud, bizga ikkita choy keltir, o'g'lim.

So'ng muallimga qaradi:

– Qalaysiz, Erdolbek! Olamda nima gap?

Erdolbek do'konni kuzatishda davom etarkan:

– Shu kunlarda dam olishdan boshqa ish qilmayapmiz. Biroz dam olish ham kerak-da, to'g'rimi?

– Albatta. Tabiiy.

Bu orada gap aylanib Husaynga taqaldi.

Erdolbek so'radi:

– Husaynni o'qitmoqchimisiz, Odilbek?

– Ha, kuchim yetsa, o'qitmoqchiman. Kuchim yetganicha o'qitish niyatidaman. Ko'raylik-chi, o'qib bir narsa bo'ladimi o'zi yoki yuzimizni yerga qaratadimi?

– Bu bola o‘qiydi, Odilbek. Mening kelishdan maqsadim ham bir jihatdan shu. Odilbekdan ahvol so‘ray hamda bolaning o‘qishi xususida bir maslahatlashaylik, dedim. Menga qolsa, urinib-surinib bo‘lsa ham bolani o‘qitish kerak. Xo‘sh, Husaynning o‘zi nima deydi. Kim bo‘lmoqchi?

– Hozircha bir nima degani yo‘q. Men ham bir aniq qarorga kelgan emasman. Ammo onasi men o‘g‘limni Imom Xatib maktabidan boshqasiga qo‘ymayman, deydi.

Birdan Erdolbekning rangi o‘zgardi. Yuzidagi ifoda ketib, burishgandek bo‘ldi:

– Bolaning mehnatini kuydirmoqchimisiz? Bunday ish qila ko‘rmang. Qobiliyatli bir bolani aqidaparast to‘nkaga aylantirmoqchimisiz? Muallimi sifatida men bunga rozi emasman. Mamlakat bunday bolalarning xizmatiga zor.

– Demak, to‘g‘ri demaysiz, Erdolbek. Shundaymi?

– Qat‘iyyan noto‘g‘ri. Do‘stim, bolaning boshini o‘rgimchak uyasiga aylantirmang. Dunyo oldinga ketganda orqada qolmoqdan ne ma‘no? Bundan ko‘ra o‘qitmagan yaxshiroq. Boldiri ochiq arablarning tilini o‘rganadi. Bering, ana o‘rta maktabda inglizcha o‘rgansin. Fandan, adabiyotdan nasibasini olsin. Millatiga xizmat qilsin.

Erdolbek choyning so‘nggi ho‘plamini ichdi. So‘ng so‘zida davom etdi:

– Imom Xatib maktabining natijasi – qo‘lda tasbeh, oyoqda mahsi, bu qishloq meniki, bu qishloq seniki deb xirmon aylanib kezish...

Odilbekning ko‘zlariga tikildi:

– Qisqasi – tilanchilik, tilanadi. Menga qolsa, xotiningiz tugul boshqasi bo‘lsa ham nima desa-desin, u yerga qo‘ysangiz otalik burchini bajarmagan bo‘lasiz. Yana o‘zingiz bilasiz, Odilbek. Bola sizniki. Xohlasangiz xor qilasiz, xohlasangiz istiqbolini ta‘min etasiz. Bizning vazifamiz – bilganimizni aytish.

Erdolbek shunga o‘xshash qo‘shimchalar qilgach, so‘zlarini shunday tugatdi:

– Bolani zamonga muvofiq va munosib qilib tarbiyalash shart. Aql-u zakovati joyida, istiqboli porloq yoshlarni almisoqdan qolgan, zamonaviy bo‘lmagan ishlar bilan mashg‘ul qilish nobakorlik-

dir. Unda faqat ota-onasining emas, butun bir millatning haqqi bor. Unga yaxshi tahsil bermaslik esa millat haqqiga xiyonat sanaladi.

Erdolbek vazifasini, vijdoniy burchini (!) o'rinlatgach, ruxsat so'rab turdi. Uning ketidan Odilbek o'ylanib qarab qoldi. Erdolbekning gapida jon bor. Haqli taraflari ko'p. Masalan, tilanchilik yaxshi ish emas. Aql-u hushi yetarli bolada ota-ona bilan birga millatning ham haqqi borligiga e'tiroz yo'q. Mamlakat o'z kela-jagini shu bolalarga qarab belgilashiga kim e'tiroz bildira oladi?! O'zi ham aslida Husaynning doktor yoki muhandis bo'lishini orzu qilardi.

Odilbek bolasining doktor yoki muhandis bo'lib yetishishini havas qilgani uchun Erdolbekning so'zlari ta'siriga tushdi. Aslida uni Imom Xatib maktabiga qarshi deb bo'lmasdi, ammo bu maktab to'g'risidagi ma'lumotlari juda kam edi. Albatta, Erdolbek muallim bu xususda yetarlicha bilishiga ishonardi.

Oqshomgi ovqatdan so'ng Fotimaxonimga Erdolbekning kelganini va oralarida bo'lib o'tgan suhbatni aytib berdi. So'ng:

– Men qaror qilib qo'ydim, xonim, o'g'limni o'rta maktabga yozdirmoqchiman, – deb so'zini tugatdi.

– Yaxshi, Husayn Imom Xatib maktabida o'qisa, haqiqatan aqidaparast bo'lishiga ishonasizmi?

Odilbek javob bermadi. Aqidaparast nima ekanini yaxshiroq bilmasdi. Faqat bu kalima xayolida mudhish ma'noni jonlantirardi. Masalan, tirnoqlari uzun, soch-soqoli o'siq, iflos, ko'rinishi insonga dahshat soluvchi bir shaxs ko'z oldiga kelardi.

U javob bermagach, Fotimaxonim davom etdi:

– Fikrimcha, mening o'g'lim qoloq ham, aqidaparast to'nka ham, mutaassib, qo'pol ham bo'lmaydi; pokiza, olijanob, to'ppa-to'g'ri inson bo'ladi. Salohiddinni ko'ring... Bola bu yil beshinchi sinfni bitiradi. Na mutaassib, na qo'pol bo'ldi. Tilidan xonim afandim tushmaydi, har kun maktabga qatnaydi. Bu ko'chadan boshqa maktablarga boruvchilar ham o'tadi. Ko'ryapman. Agar ularning tilga olib bo'lmaydigan so'zlar bilan suhbatlashishlari, xatti-harakatlari bolamni qo'pollikdan qutqaradigan bo'lsa, bolam umr bo'yi qo'pol bo'la qolsin.

Fotimaxonim so'zlari qanday ta'sir etayotganini bilish uchun Odilbekning yuz o'zgarishlariga qarab olgach:

– Bu bola Imom Xatib maktabida din o‘rganadi, axloq o‘rganadi, Allohga va insonlarga nisbatan vazifalari nimaligini o‘rganadi. Ertaga biz dunyodan o‘tsak, ortimizdan mening gul yuzli bolam Fotiha o‘qiydi. Nega endi bu maktabdan chiqqanlar millatiga xizmat qilmas ekan? Ular boshqalardan ziyodroq xizmat qilishlari mumkin. Axloq, nomus va iffat tuyg‘ulari tanqis bir paytda, ko‘chamizdan o‘tayotgan o‘sha bolalar axloq xizmatchilari bo‘lsalar, axloqning ahvoli voy...

Ovoz ohangi biroz o‘zgardi:

– Men bolamni boshqa maktabga bermayman. Agar siz faqat muallimlar aytgan gapgagina ishonar ekansiz, Imom Xatib maktabi domlalaridan tanishingiz bo‘lsa, undan ham so‘rang. O‘sha muallim Imom Xatib maktabining dushmani emasligini qayoqdan bilasiz?

Odilbek Fotimaxonimning bu talabiga istar-istamas rozi bo‘ldi. Fotimaxonim esli-hushli ayol, ammo Erdolbek shu sohaning odami. To‘g‘risi, tilanchilarni tayyorlaydigan maktabga bolasini yuborishga ko‘ngli chopmayotgandi. Muallim haq edi. Cho‘lda yashagan, bugungi madaniy dunyoda o‘rinlari bo‘lmagan arablarning tilini o‘rganish uchun vaqt sarflash behuda va ma‘nosizday tuyulardi. Husaynning qaysi maktabga borish masalasini bir kechada hal qilish judayam shart emasdi. Bunga hali vaqt bor. Bir bolaning kelajagi bir kechadayoq hal bo‘ladigan oddiy masala emas. Hali bu xususda yanayam atroflicha o‘ylab ko‘rish, Fotimaxonim aytganidek boshqa o‘qituvchilardan ham so‘rab ko‘rish uchun bu bahsga vaqtincha nuqta qo‘yildi.

Fotimaxonim Husaynning qaysi maktabda o‘qishiga kuyinishi o‘z bolasiga kuyingan onaning mehribonligidan ziyodaligi diqqatga sazovordir. Erdolbek kelishidan bir kecha avval bu mavzuda bahslasharkan, Odilbek:

– Xonim, bilaman... bu bolalar uchun qayg‘u, ozor chekdingiz, ammo... – deyishi bilan Fotimaxonim:

– Ozor chekkanim yo‘q. Har ona bolasiga ne istasa, shuni istadim. Tabiiyki, mening ham haqqim bor, – deb javob qildi. Bu so‘zlarni o‘gay ona emas, haqiqiy onaga munosib Fotimaxonimning o‘z og‘zidan eshitganimizda yanada yaxshiroq tushungan bo‘lardik.

Menga nima, o'zining o'g'li, ne istasa, shuni qilsin, deyishi mumkin edi. Hatto o'qitmaslikka chora izlab, yo'liga g'ov bo'lardi. Faqat uning bu tiynatda emasligi yillar davom etgan o'gaylik-o'zlik imtihoni natijasida ma'lum bo'lgan, u o'gay degan o'y allaqachonlar mahalladoshlari xotirasiga kelmay qo'ygandi. O'gay deyilganda, u haqiqiy ona ekanligini isbot etdi. Ozor chekasan deyilganda, u zahmatlar rahmatga yuz burajagiga ishondi, sabr-matonat ko'rsatdi. Unashtirilgan kunlarda, hamma bunday turmushdan qaytarmoqchi bo'lgan paytlarda, "qizim, insonlik sharafiga yaxshi qaror qabul qilishgina emas, balki aziyatlarga sabr qilib, o'sha qarorda sobit turmoq va davom etmoqdadir" degan ayol nasihatiga munosib, muvofiq harakat etdi. Kim nima desa-desin, Husayn endi o'z o'g'li edi. Unda bir onaning o'z o'g'liga bo'lgan haqqi qadar haqqi bor edi. Bu haq yaxshiliklarini yuzga solish, kimlargadir aytib yurish ma'nosida emas, balki unga to'g'ri yo'lni ko'rsatish va yo'llash ma'nosidagi haqdir.

Hozir ham o'g'lining Imom Xatib maktabida o'qishi uchun aynan shu haqni qo'llamoqda va shu haqqa rioya etmoqda.

Ikki kun o'tgach, Chorunning yaqin tumanlaridan Majido'zuga qatnaydigan avtobus ichidagi yo'lovchilar orasida Odilbek ham bor edi. Shaharchaga kiraverishdagi qabristondan o'tar-o'tmas o'ttiz besh yoshlardagi bir ayol tushishini aytdi va avtobus to'xtadi. Ikki bolasini tushirgach, haydovchiga yigirma lira uzatdi:

- Mana shundan olib qoling, uka.
- Mayda bering, opa, mayda pulim yo'q.
- Menda ham yo'q, inim.

Avtobusdagilardan hech biri yigirma lirani maydalay demasdi. Mayda pullari bor edi, lekin birovning ehtiyojini qondirishni istashmasdi. O'zganing ehtiyojini qondirmoq buyuk insoniylik hisoblangan davrlar ortda qolgan, endi bu - ayb, ahmoqlik sanaladi. Vatan urushida shahid ketganlarning behuda qon to'kkanligi ta'kidlanayotgan bir davrda odamlardan o'ng'aysiz holatga tushib qolgan xotinning ehtiyojini qondirishni kutish kulgili, albatta.

Ayol xijolat bo'ldi. Bozor bo'lsaydiki, pulini maydalatsa. Haydovchi shoshirardi.

- Maydangiz yo'q ekan, tayyorgarlik ko'rib chiqmaysizmi?

Bu orada yigirma beshlarga kirgan yigit haydovchiga murojaat qildi:

- Xolaning haqqi qancha?
- Yetti yarim lira.

Yigit cho'ntagidan yetti yarim lira chiqarib uzatdi va ayolga yuzlanib dedi:

- Siz uchun to'layman. Siz ham maydalatsangiz, men uchun bir faqirga to'lab yuborarsiz.

Ayol duo qila-qila ketdi. Odilbek yarim soatdan beri yonma-yon o'tirib kelayotgan yo'ldoshiga shundagina diqqat bilan qaradi. U yana avvalgi holatida ketib borardi va go'yo hozirgina sotib olgan narsasining pulini to'lagandek bamaylixotir edi. Yoki bir do'stiga qarz bergan, ertaga qaytib olishiga aniq ishongan qiyofada edi. Haydovchining yordamchisi: -

- Qani yur, ketdik, - degach, avtobus qo'zg'aldi.

Odilbek yonida jimgina ketayotgan hamrohiga qaradi:

- Majido'zudanmisiz, inim?

- Yo'q.

- Aybga buyurmaysiz, nima ish qilasiz?

- Imom Xatib maktabida muallimman.

- Siz bilan o'tirib biroz suhbatlashmoqchi edim.

- Sizni mamnun qilishni judayam istardim. Afsuski, shoshilinch-roq ishim bor. Agar uch-to'rt soat keyin suhbatlashsak, bimalol.

Holbuki bu payt Odilbekning rejalariga ham to'g'ri kelmasdi. Avtobus to'xtab yo'lovchilar tusha boshlashdi. Yigit qo'lida sumkasi bilan uzoqlashdi.

Ko'z oldida bo'lib o'tgan bu voqea Odilbekni o'ylantirib qo'ydi. Yo'ldoshi bir faqirga berarsiz, deb hech tanimagan ayol uchun yo'l haqi to'ladi. O'zi umri davomida bunday ish qilganini eslay olmadi, yo'q qilmagan, bunday qilishni o'ylab ham ko'rmagan. Yo'lovchilarning ham har biri shu holda edi. Ishning g'alati tomoni: yigit bu yaxshiligini gapirmagan, hatto ko'rinishidan ham hech qanday g'urur sezilmasdi. Go'yo bu yaxshilikni boshqa birov qilganday. Mana, bir Imom Xatib maktabining o'qituvchisi. Tilanishning o'rniga tang qolgan insonga yordam bermoqda. Obbo Erdolbek, mana kelib ko'r, tilanishni...

Odilbek shularni o'ylab olomonga aralashib ketdi. So'ngra tasavvurida mutaassib timsoli jonlandi. Bu domlaning nimasi qo'pol?! Agar qoloqlik, qo'pollik shunday bo'ladigan bo'lsa, Odilbek ham mutaassib, qoloq va qo'pol bo'lishni juda-juda istardi.

Odilbek uch-to'rt soatdan so'ng yana Chorunga qaytarkan bu hodisani Fotimaxonimga aytib berishni o'ylardi. U xotining "men nima degandim", deya ta'na qilib, o'zini maqtaydigan ayollar toifasidan emasligini bilardi. Muhimi haqning o'rta qichiqishi. Bu haq xoh Odilbek tarafidan, xoh o'zi tarafidan bo'lsin, farqi yo'q. Hatto ba'zan Odilbek haqli chiqishini, bu sabab bilan ko'ngliga bir kibr kelmasligini istaydi. Ba'zan o'z so'zi to'g'ri chiqqanda, bu to'g'rilik sening lutfingdan boshqa narsa emas, mendan emas, meni nafsimga asir bo'lib, g'ururga ketmoqdan o'zing saqla..., - deya duolar qilardi.

Oradan ikki kun o'tgan edi...

O'n sakkiz-o'n to'qqiz yoshlarga kirgan yigit do'konga kirib, Odilbekka bir lira uzatdi.

- Uch kun avval ikki kilo qand oluvdim. Qaytimini noto'g'ri beribsiz... Borib bir lira haqqingiz menga o'tganini bildim. UZR, ertaroq olib kelishning imkonini topolmadim, - dedi.

Odilbek pulni oldi.

- Katta rahmat, tashakkur! Pulni keltirganingiz uchun emas, to'g'riligingiz uchun minnatdorman.

- Rahmat, salomat bo'ling!

- Har holda talaba bo'lsangiz kerak?

- Ha, talabaman. Nasib bo'lsa, bu yil bitiraman.

- Qayerda o'qiysiz?

- Imom Xatib maktabida.

- Yana!..

Odilbekning og'zidan chiqqan bu hayrat nidosidan yosh yigit hayratlandi. Faqat Odilbek o'zini tezda o'nglab, tutib oldi:

- Agar o'tirib, bir piyola choyimni ichsangiz xursand bo'lardim. Bu orada Husayn do'kondan ichkari kirgandi.

- Husayn, bizga ikkita choy keltir.

Husayn chiqdi. Odilbek joy ko'rsatdi va gap boshladi:

- Bu bola mening og'lim. Boshlang'ich maktabni a'lo baholarga bitirdi. O'tgan kun muallimi keldi...

Odilbek masalani tafsiloti bilan tushuntirdi. Onasining fikrini, o'z tushunchasini aytdi.

– Iltimos, menga shu masalaga oydinlik kiritishda yordam bersangiz.

Masalani oxirigacha diqqat bilan tinglagan yigit:

– Amaki, bu muallimning gaplari isbotlash mumkin bo'lmagan, qiymatsiz so'zlar. Sizga vaziyatni bilganimcha izohlashga harakat qilaman: avvalo Imom Xatib maktabi jangari, qo'pollarni yetishtirmaydi. Dinli, imon-e'tiqodli, axloqli bir inson bo'lish bilan jangarilik orasida qanday aloqa bor?! O'g'lingiz u yerda ota-onaga hurmat, qarindosh-urug'ga, hamsoya-haq, qo'ni-qo'shni, mahallako'yga yaxshilik va xalqqa xizmat qilish fazilatlarini o'rganadi. Allohning amrlarini, payg'ambar ko'rsatgan to'g'ri yo'lni shu maktab orqali bilib oladi. Vaqtini oqshomlari yarim kechagacha qahvaxonalarda, qimorxonalarda sarflash o'rniga, kitoblar ustida o'tkazish zavqini shu maktabda o'rganadi. Ham Allohiga qul, ham millatiga xizmatchi bo'lmoq, meningcha, qoloqlik yoki jangarilik emas. Biz u yerda arablarning tilinigina o'qimaymiz. Arabchani o'rgansak, bundan murod Allohning kitobini yaxshi anglashdir, payg'ambarimizning hadislarini o'z tilida o'rganmoqdir. Behayolikni qarang!

Buni aytayotib do'kon oldidan o'tayotgan erkak va ayol say-yohni ko'rsatdi. Erkakning sochi bir qarichdan uzun, bir-biriga qorishgan, yuvuqsiz, kir holda. Tizzasidan bir qarich baland, kirligidan asl rangi bilinmaydigan shim, yelkasida iringanch to'rva. Oylab hammom yuzini ko'rmagani bir qarashda bilinadi. Ter va sho'rga botib ketganini ta'riflash mushkul. Ayolning ham erkakdan qolishadigan jihati yo'q. Qisqasi, egasiz hayvon bulardan tozaroq. Bularni ko'rganlar ko'ppaklarga rahmat deyishi shubhasiz. Orqasidan ularni tomosha qilib kelayotganlarga bee'tibor ilgariylayotgan bu janob va xonim afandiga (!) Odilbek bir ko'z tashlab olgach, mehmoniga qaradi. Yigit so'zida davom etdi:

– Agar til shu tilda so'zlashganlarga o'xshash uchun o'rganiladigan bo'lsa, bularning tilini o'rganishdan nima foyda bor? Inglizcha va fransuzcha bular bilan suhbatlashish uchun emas, bularning ilm-u fanini egallamoq uchun o'rganiladi. Demak, arabchani ham

insoniyatga abadul-abad to'g'ri yo'l ko'rsatgan Alloh kitobi va payg'ambarimiz hadislarini o'rganmoq va o'rgatmoq uchun o'qiy-
miz. Qolaversa, biz nega tilanchilik qilar ekanmiz?! Biz ham ular
kabi ma'muriyatga kiramiz, ularday maosh olamiz. Faqat, ularga
o'xshab tirikchiligidan shikoyat etish o'rniga, yanada yomon-
roq ahvolga tushmaganimiz uchun Allohga shukr aytamiz. Ha, bu-
gun imom va muazzinlarning maoshi idora xizmatchisidan oz-
roq. Boyvachchalarning tamakiga sarflaydigan pulichalik maosh-
ga sabr qilgan inson nafsiga qul bo'lmasa, masalan, pora olmasa,
har holda bu fazilatdan darak bo'lsa kerak. Imomdan o'n barobar
ziyod maosh oladigan noib, bolalarimni boqishga pulim yo'q deb
turganda, imomning ahvolini tushunish mumkindir, har holda.
Bilim jihatidan ulardan past ekanimizni tan ololmayman. Imom
Xatib maktablar o'rtasidagi har yilgi munozaralarda mag'lub
bo'lmasligi so'zimning bir dalilidir.

Yigitchaning so'zlari Odilbekka keragicha ta'sir ko'rsatdi. Bir
necha kun ichida sodir bo'lgan bu ikki hodisa unga Erdolbekning
so'zlari haqiqatga qanchalik yaqin emasligini yaxshigina anglatdi.

Odilbek ahmoq odam emasdi. Ko'z oldida ro'y bergan bu ikki
hodisadan xulosa chiqara olishga qodir edi. Agar bu maktabning
o'quvchilari tilanchi bo'lishsa, nechun o'sha domla notanish ayol-
ga "men uchun bir faqirga berarsiz", deb yetti yarim lira baxshida
etdi, nega bu azamat yigit Odilbek adashib berib yuborgan bir
lirani uch kundan so'ng qaytarib olib keldi?! Nonning narxi ellik
qurushga chiqqan kunlarda yetti yarim lira kichkina pul emas.

Natiya – Husayn Imom Xatib maktabiga yoziladigan bo'ldi. Fo-
timaxonim Husaynni yoniga o'tqazib Qur'oni Karim o'qimoqni
o'rgatar, kelajakda o'g'limga qulay va oson bo'lsin, deb o'ylardi.

* * *

Bir kun Husayn uyga o'ychan holda keldi. Fotimaxonim:

– Bir dona bolam, nega o'ychansan bugun?

– Imom Xatib maktabida dars ko'pmish, ona. Sen u yerda o'qi-
yolmaysan, deyishyapti. Boshqa maktablarning darslari oz emish.

– Nega ko'p bo'ladi, bolam. Ular ham boshqa maktablarda-
gidek dars o'tishadi, boshqalarday boshlab, ularday tugatishadi.

Ko'p bo'lsa yo ulardan oldinroq boshlashardi, yo keyinroq tugatishardi. Bilmasdan gapirishadi, o'g'lim. Agar sen onamning ko'ngli qolmasin desang, bunday so'zlarga ishonma. Sen shu maktabga borasan!..

* * *

Bugun maktablar ochiladi. Husayn hayajonda. Azonlab onasi tayyorlagan nonushtadan chala-chulpa yeb, dasturxondan qo'zg'aldi.

– Yesang-chi, qo'zichog'im!

– Yeyolmadim, ona. Bugun hayajondaman.

Fotimaxonim Husaynning kiyimlarini o'z qo'li bilan tuzatdi. Sumkasini qo'liga tutqazdi. So'ng ro'parasiga o'tib unga qaradi. Endi o'n uchga kirgan ma'sum chehrali yetimiga bu ko'rinish juda yarashgandi. Rahmatli onasi ko'rsaydi... Qanchalar sevinardi, – deb o'yladi.

– Ona, men ketdim.

– Qo'limni o'pmasdanmi, o'g'lim?

Husayn sumkasini qo'yib, onasining qo'lini o'pdi. Fotimaxonim uni quchib, bag'riga bosdi.

– Mening oy yuzli bolam, shafaoatchi bo'lasan menga, dunyodan o'tsam o'qib, duo qilarsan, farzandim. Shu kunlaringni ko'rsaydim! Shahodatni ko'tarib kelgan kuningga yetsaydim.

Fotimaxonim so'zlar kan, ko'zlarida paydo bo'lgan yoshlar ko'nglidagi samimiy sevinchdan boshqa narsa emasdi. Husaynning yuzlaridan bir-bir o'pdi.

– Meni uyaltirma, o'g'lim! Husayn sinfda qoldi, degan gap bo'lmasin, tinmay harakat qil, o'qi!

– Harakat qilaman, ona.

Husayn maktabga ketdi. Peshinda maktabdan qaytgan bolasini Fotimaxonim boshlang'ich maktabda bo'lganidan ziyoda sevinch va katta hayajon bilan kutib oldi. Maktabini yaxshi ko'rishini aytganida yuzlaridan nur tomgan ona uni duolar qildi, unga ikki dunyo saodatini Parvardigordan so'radi.

Husayn o'qishni shunday hislar bilan boshladi. Kunlar, ularning ketidan oylar shunday tuyg'ular ichra kechdi.

Imom Xatib maktabi Husaynga nima berishi mumkin?

Avvalo har maktab, har bir o'qish o'z talabasiga nima bersa, bu maktab ham shuni beradi. Bundan ziyoda Yaratganni va o'ziga to'g'ri yo'l ko'rsatgan payg'ambarni tanlamoqni, uning yo'lida yurishning har xil kibr va shuhratdan xoli viqor va vazminlik tuyg'ularini baxsh etishini, qisqasi, komil inson bo'lishni tashviq etadi.

Husaynning bu maktabda o'tkazgan ilk ikki yili – bolalikning so'nggi bo'lib, bolalarcha kechdi. Qisqasi, bu ikki yilda Fotimaxonim Husaynga boshlang'ich maktabda bo'lgani kabi imkoni boricha yordamlashdi. Bundan maqsad Husaynga dars o'rgatishdan ko'ra ko'proq uni dars tayyorlashga undash, kiritirish edi. Shu bilan birga Husaynning kasbga yo'naltirilgan maxsus diniy darslarini o'zi ham talaba singari o'rganishga harakat qildi.

Ba'zan Husayn maktabdoshlari bilan birga uyda dars tayyorlar, Fotimaxonim ularga choy damlar, taom chiqarar, tortinmasdan o'tirishlari uchun imkon berardi. Ba'zan ular o'tirishgan xonaning eshigigacha kelib, quloq solar, dars tayyorlab-tayyorlamayotganini nazorat qilardi. Balki u gap poylab, maroqlanish uchun shunday qilgan, dersiz? Fotimaxonimdek odob va tarbiya namunasi, iffat va fazilat obidasi bo'lgan bir xonimga nisbatan bu savolga "ha" deb javob berganlar gunoh ostida qoladilar. Uning maqsadi bolasining dars tayyorlash bahonasida behuda vaqt sarflab, behuda narsalarga berilmasligini nazorat qilish edi. Har holda bunday maqsad bilan o'g'lining xatti-harakati va tarbiyasini nazorat qilgan Fotimaxonimning ma'zur yetilmasligiga jiddiy bir sabab topilmasa kerak.

Husayn ikki yillik tahsil hayotini onasining e'tibori va yordami bilan muvaffaqiyatli ado etdi.

Bu yil Husayn uchinchi sinf talabasi – balog'at yoshiga kirib, uyning ikkinchi erkagi sanalib qoldi.

Yanayam to'g'rirog'i, u o'zini shunday his etmoqda edi. Hatto o'smirlikning ba'zi bir tabiiy havoyiliklarini ko'rsata boshladi. Goh maktabdan chiqib uyga kech kelar, kelar-kelmas sumkasini qo'yib hech kim bilan gaplashmasdan, men falon yerga boraman, demasdan, chiqib ketardi. Izzat-nafs belgilari bilinib qoldi. Ba'zan do'stlari bilan dars tayyorlashga ketib, tun yarmida qaytardi.

Bomdodga uygʻotmoq uchun Husaynning yoniga kirgan Fotimaxonim tamaki hidini sezib ijirgʻandi, egilib hidladi – aniq tamaki hidi. Oʻgʻlini uygʻotib oʻzi joynamoz uzra tiz choʻkdi. Koʻzlari derazadan elas-elas koʻrinayotgan tumanli togʻlarga qaraganday. Faqat ularga tomosha qilish niyati bilan qaramayotgani aniq. Zotan, tomosha qilayotganining koʻzlari bu qadar tolqʻin boʻlmaydi. Koʻzlardagi tolqʻinlik qalbning gʻayriodatiy tashvishga duch kelganidan dalolat. Haqiqatan, Fotimaxonim bomdoddan soʻng oxirat diyoriga koʻchganlarga oyatlar oʻqib, duolar qilishni odat etgandi. Oradan olti-yetti daqiqa oʻtib ham Husayn turavermagach, yana uning yoniga bordi. Haligi hid yana uni bezovta va xafa qildi.

- Husayn, qani tur, namoz oʻtib ketayпти.
- Ona, bu kecha kech yotdim.
- Namozingni oʻqib, yana yotaverasan.
- Koʻzlarimni ocholmayapman, ona, yana bir soat ruxsat bering.
- Boʻlmaydi, oʻgʻlim. Hozir quyosh chiqadi. Namoz uyqudan

xayrlidir.

Soʻngra uning qoʻlidan tutib koʻtardi. Husayn haqiqatan uyquga toʻymagandi. Kech yotgandi. Shuningdek, onasining turgʻazmasdan qoʻymasligini oʻz ismini bilgandek aniq bilardi. Bugungacha kun chiqqach bomdodni oʻqiganini yoki kun chiqmasdan avval oʻqimaganini eslayolmaydi. Namozini oʻqidi va yana yotdi.

Bir soat oʻtib turgach, onasining yuzida qaygʻu alomatlari koʻringanday boʻldi.

- Tobingiz yoʻqmi, ona?
- Yoʻq, oʻgʻlim.
- Xafa koʻrinasiz.
- Ha, xafaman.
- Nima boʻldi? Nega xafasiz?

Bu gal Fotimaxonim soʻradi:

- Qaygʻumning sababini bilsang, meni qanday xursand qilasan?
- Kuchim yetgancha sizni xursand etishga harakat qilaman, ona.
- Unday boʻlsa, toʻgʻrisini ayt. Meni aldaganing bilan Allohni aldayolmaysan. Shuni bilib, toʻgʻri gapir. Sendan nega tamaki hidi kelyapti? Nechun gul yuzli bolamdan bu iringanch hidni sezyapman? Javob ber menga, shu zaqqumni chekdingmi?

- Yo‘q... yo‘q, chekmadim ona.
- Unda nega ust-boshing bunchalik sasiydi?
- Kecha do‘stlarim chekishdi. Shuning hidi singgandir.
- Nega chekmanglar, demading?
- Menga nima, ona. Menga quloq solisharmidi?!
- Unda to‘g‘ri so‘zingga quloq solmaydiganlar bilan nega do‘st bo‘lasan? Tozaroq, to‘g‘riroqlar bilan do‘stlasholmaysanmi? Senga to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatadigan, sen to‘g‘risini aytganingda qabul qiladigan do‘stlaring nega yo‘q? Haqli so‘zingga e‘tiroz etsalar, nechun tark etmaysan ularni?

Bu so‘zlar Husaynning bardoshini nuratdi, hissiyotini ranjitdi.

- Tark etib bo‘ladimi, ona?! Tark etsam xafa bo‘lmaydirlarmi? Do‘stlarni xafa qilish to‘g‘rimi?

- Yaxshi, onani xafa qilish to‘g‘riligini qaysi kitobda o‘qi-ding? Ona seni ezgulikka da‘vat etarkan do‘stlarimni ranjitmay, deb onani xafa qilsang, Alloh rozi bo‘larmikan? Senga sigaret chektirib yoki sening yoningda chekishdan boshqa hunari yo‘q, senga insonlikni unutdiradigan, onaga bosh ko‘tartiradigan osh-nani lo‘lilarning orasidan ham topa olasan. Ammo sen uchun kecha-kunduz duolar qilgan, sendan ziyoda tushunishga, o‘y-lashga harakat qiladigan onani, taxminimcha, topishing mushkul.

Fotimaxonim Husaynga ko‘zlarini yaxshiroq tikib, so‘zlari ta‘siriga tortmoqni istaganday bo‘lib, davom etdi:

- Seni haq yo‘lga yo‘llaydigan do‘st top, men uning qo‘llarini o‘paman. Oyoqlarining changini silayman. Faqat chekadigan, er-taga boshingga balo boshlab keladiganlarni og‘aynim, jo‘ram, deb menga gapirma, o‘g‘lim.

Bu mavzu shu yerda yopildi. Husayn onasiga javob bermadi. Maktabga ketdi.

* * *

Husaynning tengqurlari haqiqatan yomon bolalarmidi?

Bir zamonlar bu bolalarning shu ahvolga tushishlarini aytgan odamni jinniga chiqaradiganlar topilar yoki uning so‘zlaridan ku-lishar, bu pokiza go‘daklar haqida bunday o‘ylagani uchun masxara qilishardi. Ammo oradan o‘tgan bir-ikki yilda ular juda o‘zgardi,

kecha farishtaday ko'ringan go'daklar bugun o'zlarini farishtalarga o'xshatgan sifatlaridan judo qildilar.

Har kun maktabga odob bilan borib-keladigan bolalarga nimadir bo'ldi, o'zlarini nogoh o'zga olamda ko'rganday. Tungi ko'ngilxushliklar ularni qanoatlantirmay qoldi. Tungi lazzatlar to'ydirmas, endi yanada qoniqmoq uchun bugungacha xayollariga kelmagan yo'llarni axtarib topishardi.

Bir kun ko'rilgan muqovasida qilichidan qon tomgan qaroqchilarning rasmi bo'lgan kitob bu bolalardan birini kira bilan ijaraga kitob o'qitadigan bir do'kon oldigacha sudradi. U yerdan bir kitobni ijaraga olib qaytdi. O'sha kundan keyin ikki kunda bir, uch kunda bir ijara kitob do'koni oldida ko'radigan bo'lishdi. Har gal yangi kitob bilan qaytar, uyda dam olish bahonasida alohida bir xonaga kirib, dars kitoblari ostiga qo'yib, sarguzasht romanni o'qirdi. Agar birov kirib keladigan bo'lsa, tezda dars kitobini romanning ustiga qo'yib o'qiyverardi. O'g'li dars tayyorlab charchaganini o'ylagan ona, choy damlab keltirganida, uni dars kitoblarini o'qib o'tirgan holda ko'rar va sevinardi.

Bu kitoblarning mohiyati nima? O'qiganga qanday foydasi tegadi-yu, nimani o'rgata oladi?!

Bu kitoblarni o'qiganlarda ota-onasiga mag'rur ko'rinishni sharaf sanash, janjalkashlikka havas paydo bo'lgani sezilardi, har holda bu kitoblar odob va axloq o'rgatmasdi. Hali o'n beshga to'lmagan, qiyofalarini qaroqchilarga o'xshatgan bezorichalar og'zilarida sigaret bilan ko'chada u yoq-bu yoqqa mag'rur kezishadi. Bular o'sha kitoblarni o'qigan falokatzoda bolalardir.

Bu kitoblarning nomidanoq to'g'ri emasligini, ularni xosiyatsiz qo'llar hozirlaganini, urush-janjal, tubanlik zavqi mevasi ekanligini, millat bolalarini o'sha maktabga xos bo'lgan ulug'xususiyatlardan, buyuk vazifalardan hali kichikligidayoq mahrum etmoq niyatida tayyorlanganini bemalol bilib olsa bo'ladi. Ba'zan dunyoning eng kuchli lashkariga bosh egmagan millatning bolalari tafakkur, ma'rifiy-ma'naviy jihatdan shunday buziladiki, ko'rib ishingingiz kelmaydi. Bu kitoblar ichida qaroqchilik, axloqsizlik va shunga o'xshash turli razolatlardan namuna topishingiz mumkin. Ammo insonga insoniylik yo'lida bir odim otdiradigan,

uni milliy odat va an'analarga bir qadar yaqinlashtiradigan biror narsani topish mumkin emas. Otalar, bolam quvonsin, deya olib kelgan bu kitoblar o'zlariga qarshi bolalari qo'liga tutqazilgan to'pponchalardir. Balki to'plardir. Endi ko'chalarini shu kitoblarga taqlidan bir-biriga to'pponcha bilan hujum qilgan kovboy, niqoblangan qaroqchilar tuta boshlaydi. Bular erta dorilfununda bilim oladigan bo'lsalar, o'sha bilimni yaxshigina shaklda talonchilikda qo'llay oladigan badbaxt va zavolli bolalardir. Bu bolalarga shu taqlid kinolar nazariy jihatdan yordam beradilar va axloqsizlik jihatini yana to'ldiradi va quvvatlaydi. Bunga beparvo otanalar bir kun haqiqiy, ulkan sovuq qurol zavqini (!) tatib ko'rishlari aniq.

Bu bolalar uchun ko'cha – odobsiz so'zlar dorilfununi. Faqat u yerda o'qish-yozishni o'rganmaydilar. Ikki kun o'tgach, boshlang'ich maktabda o'rgangan harflaridan foydalanib ko'chada o'rgangan fahsh so'zlarini hojatxonalarning devorlariga yozadilar. U yerlarni kufrlarga to'ldirib bezash ularga zavq beradi...

Husaynning do'stlari tamomila o'zlarini yo'qotgan, yoshlik savdosiga sho'ng'ib, mutlaqo beboshlik daryosida suzib ketadiganlardan emas. Yoki hali bu holga yetib kelganlaricha yo'q. Faqat shu ahvolga yetib kelish uchun bo'l-bo'l qilishib suhbatlashishar, chekishar, muallimlarni tanqid va mazax qilish bilan mashg'ul bo'lishar, ammo bu ishlarini asosan maktabdan uzoqda qilishardi...

O'sha tun Husayn chekmadi. Taklifni qabul qilmadi. Oralarida: "Qaranglar, uning og'zi sasib qolarmish", – deb masxara qilganlar bo'ldi. Zo'rlab chektirmoqchi bo'lganlar bo'ldi. Qo'llaridan kelmadi.

Husaynning jig'iga tegishdi. Uni mazax qilib, ko'ngil ochmoqchi bo'lardilar. O'zlarini katta olishib, uni bola ko'rardilar. "Yigitchilik degani ayollarga o'xshab chekmasdan o'tirish emas", – deyishardi. Husayn turib ketay desa, ortidan gap qilishadi. Qolaversa, bu mutlaqo bolalarcha harakat bo'lardi. Shuning uchun vaziyatni ko'ngilsiz tarafga burmadi, sabr etdi.

Husayn onasi bilan bo'lib o'tgan azondagi ko'ngilsiz suhbatdan so'ng ming bir o'ylar bilan maktabga keldi. Birinchi soat adabiyot darsi edi. Qora O'g'lonning she'rlarini o'qishardi. Husayn oxiridan

ikkinchi qit'aga diqqat qildi. Munozara qilayotganlar tinchlanmas va tinglashmasdi:

*"Murodim so'zlamog bunda nasihat,
Sizga munosibdir tinglamog faqat.
Mehribon bo'lganga ko'rsatma zahmat,
Sevganning so'zidan kechguvchi bo'lma!"*

Termani baytma-bayt izohlayotgan sinfdoshlarining so'zlari ni eshitmasdi. Yoshiga munosib bu she'r unga qattiq ta'sir qildi. "Mehribon bo'lganga ko'rsatma zahmat, Sevganning so'zidan kechguvchi bo'lma!" bayti unga kechasi kechgan ko'ngilsiz hodisalarni eslatdi. Og'aynilarini oddiy tamaki chekish uchun ranjitganini o'yladi. Ikki tortim tamaki uchun ham do'stlarining ko'nglini qoldiradimi kishi? To'g'risi, Husayn o'g'il bolaga munosib ish qilmadi. Va nihoyat, bir chekishdan bir balo bo'lmasdi, ularning ham dili og'rimasdi. Inson do'sti uchun zahar yutadi-ku. Masxara bo'lgani-chi. O'sha ondan e'tiboran o'tgan bir yarim soatlik ko'ngilsiz vaqtni, o'ziga qaratilgan qochirimlarni o'yladi. Bunga birgina chekishni deb o'zi sababchi bo'lganini tan oldi. Yarashmagan qiliq edi bu. Tom ma'nosi bilan xomlik qildi. O'rtada tuzatilishi kerak bo'lgan xato turardi. Bu xatoni tan olib, tengdoshlaridan kechirim so'rashi kerak.

Muallim:

– Husayn, shu so'nggi baytni sen izohla, – deyishi bilan o'ylari tarqab ketdi. O'rnidan turdi va so'nggi baytni o'qidi:

*"Seni har davrada xijolat qilar,
Yomonlar izidan ko'chguvchi bo'lma!"*

Husaynning miyasida chaqmoq chaqnagandek bo'ldi. Avvalgi va keyingi baytlar orasidagi bog'lanishdan esankiradi. Yutindi va boshini ko'tardi:

– Ustoz, bu baytda Qoracha O'g'lon yomon, axloqsiz kimsalar bilan do'st bo'lmaslikni nasihat qilmoqda. Bunday do'stlik natijasida tarbiyamiz buzilib, yomon odatlar o'rganishimizni, yig'in va majlislarda uyaladigan holga tushishimizni eslatmoqda. Bunday davradoshlar orasidagi harakatlar, so'zlar do'st sifatida, albat, bizni uyaltiradi. Ularning oshnosi bo'lganimiz uchun odamlar nazaridan qolamiz, qimmatsiz insonga aylanamiz.

– Yaxshi Husayn, oldingi baytlarga nima deysan: “Mehribon bo‘lganga ko‘rsatma zahmat – Sevganning so‘zidan kechguvchi bo‘lma!” Bizga do‘stlik, mehribonlik qilgan, bizni yaxshi ko‘rgan kimsalarni nima qilamiz? Ularni tark etsak, sevganimizning so‘ziga quloq solguvchi bo‘lamizmi?

Husayn bir-ikki lahza o‘ylab javob berdi:

– Ustoz, yaxshi ko‘rganning so‘ziga quloq solmaslik, bajar-maslik insoniylikdan emas. Do‘stlikka xiyonat. Faqat bu mis-rada kelgan “sevgili” so‘ziga alohida e‘tibor qilmoq kerak, deb o‘ylayman. Sevgili, ya‘ni mehribon degani o‘z manfaati uchun g‘ayri shar‘iy ishlarga boshlaguvchi, degani emas. Zero, bun-day odamni mehribon, yaxshi ko‘rguvchi deb bo‘lmaydi. Aslida bizning axloqiy saviyamizni tushiradigan do‘st bizni sevmaydi. Yaxshi ko‘rgan – suyuqlisiga yaxshi bo‘lishni istaydi. Qanday in-son o‘zi uchun qimmatli bo‘lgan kishini noo‘ng‘ay, uyaladigan holga keltiradi? Do‘stini yaxshi ko‘rgan odam uni uyaltiradigan holga tushirmaydi, balki bunday holda bo‘lsa, qutqarishga harakat qiladi. Do‘st yuziga loy chaplash emas, uning yuzidagi g‘uborni artish bizning vazifamiz emasmi? Bizni haq yo‘ldan chalg‘itib, yomonlikka boshlaydigan do‘stni har doim, hatto lo‘lilar orasidan ham topa olishimiz mumkin.

Husayn shu yerda so‘zini tugatdi. Tugatdi emas, onasidan eshitgan jumlanı gapirolmay, uning farishtaday sof, nurli yuziga ro‘baro‘ kelgandek jim qoldi. Balki davom etardi. Jim qolganini so‘zini tugatdi, deb o‘ylagan o‘qituvchi tashakkur aytdi. Husayn o‘tirdi.

Keyingi soat axloq darsi edi. Mavzu ota-ona oldidagi burch, axloqiy vazifa. O‘qituvchi bir hadisi sharif o‘qidi: “Jannat onalar oyog‘i ostidadir”. So‘ng sinfga murojaat qilib, birgalikda hadisni izohlashni topshirdi.

– Usmon, bu hadisni qanday tushunasan? Masalan, bu onalar oyoq bosgan joyda jannat bor deganimi?

– Ustoz, “jannat onalar oyog‘i ostida”, degani jannatga ular-ning oyoqlari ostiga poyandoz bo‘lar darajada hurmat va xizmat etish bilan kiriladi, deganidir. Shu qadarki, ularga hurmatdan in-son bir narsa yo‘qotmaydi, aksincha, Alloh huzurida hurmati orta-

di. Xizmatiga yarasha jannatga yaqinlashadi. Bu aslida bir misol. Ona rozi qilinmaguncha jannatga kirishga yo‘l yo‘q ma’nosidadir.

Husayn do‘stini tinglarkan, ertalab onasi bilan bo‘lib o‘tgan ko‘ngilsiz suhbatni esladi. Oldingi darsda do‘st haqida o‘zi aytgan so‘zlar xayolidan o‘tdi. Vijdoni o‘zini haqsizga chiqardi. Onasi aytgan haqli so‘zlarga e’tiroz bildirganini yana bir bora angladi.

Onasi do‘st haqida so‘zlarkan, o‘z manfaatini o‘yladimi? Husayn yaxshi do‘st orttirsas, kimga foyda-yu, yomon do‘st topsa, kimga zarar? Avvalo o‘ziga emasmi? Shunday ekan, onasi o‘zi uchun emas, o‘g‘li uchun so‘zlaganligiga qanday shubha bo‘lishi mumkin?

Husayn o‘sha kun darsda, tanaffuslarda o‘yladi. Bir tarafda – onasi, ikkinchi tomonda – sinfdoshlari... Ich-ichidan onasini tan olmoqda edi, ammo uch yil birga o‘qigan sinfdoshlariga nima deydi?

Uchinchi darsni tugatishardi. Dars yakuniga o‘n besh daqiqacha bor. Eshik taqilladi, kutilmasdan ochildi. Oldinda maktab mudiri yordamchisi, izma-iz boshqa domla ichkari kirishdi. Dars o‘tayotgan o‘qituvchiga yaqinlashib, astagina bir-ikki so‘z shivirladi. O‘qituvchi boshi bilan tasdiq ishorasi qildi. Mudir yordamchisi sinfga murojaat qildi: “Bolalar, turinglar!” So‘ng:

– Hamma qo‘lini boshiga qo‘ysin! – deb buyurdi. Tintuv o‘tkazishmoqchi ekanligi ma’lum bo‘ldi. Husayn hayratlandi. Oqshom chekkan sinfdoshlarining illatlari ochilmoqda edi. Ko‘zining yoni bilan ularga qaradi. Ranglarida, tuslarida o‘zgarish, hayajon sezilmaydi. Balki yonlarida yo‘qdir deb o‘yladi. Ayni paytda o‘zi g‘oyatda hayajonda edi.

Tekshirish boshlandi. Uchalasi barobar izlashardi. Navbat chekadigan o‘rtog‘iga kelganda Husaynga bir narsa bo‘ladiganday yuragi tez urib ketdi, hayajonlandi. Haqiqatan uning orqa cho‘ntagidan tamaki qutisi olinib oldiga qo‘yilganda Husayn uyalib boshini egdi. O‘rtog‘i-chi, uyaldimi? Aslo. Na uyaldi, na hayajonlandi. O‘zini xuddi cho‘ntagidan qo‘rg‘oshin qalam yoki kundalik daftar topilgandek tutardi.

– Erto‘g‘on, bu nima?

– Sigaret, janob.

– Yaxshi, bu holingdan xijolat chekmayapsanmi? Uyalmaysanmi?

– Tamaki otamniki. Uyda unutib qoldiribdi, tushki dam olishda eltib bermoqchiman. Agar uyalish kerak bo'lsa, otam uyalishi kerak.

Shu javob bilan ish bitdimi? Albatta, yo'q. Tartib-intizom majlisida masala ko'rilib, hal etiladi. Diqqatga sazovor jihati shuki, berilgan javob oldida Husayn qip-qizarib ketdi. O'rtog'ida topilishi shart bo'lgan to'g'rilik va hayo tuyg'ularining yo'qligi qizar-tirdi uni. Erto'g'on sigaret otasinikiligini aytganda, boshini burib qaradi. Parta ustida turgan tamaki qutisi kechagi, tungi xotiralarni uyg'otdi. Tanaffusga chiqqanlarida Husayn unga yaqinlashdi:

– Nega sigaret otamniki deding, Erto'g'on?

Erto'g'on Husaynni esli-hushli ko'rishni istaganday achinib qaradi.

– Go'daksan, Husayn, – dedi va ketdi...

* * *

Izma-iz kelgan bu voqealar go'yo til biriktirib, Husaynni onasidan uzr so'ratish uchun sodir bo'lganday. Erto'g'ondan to'g'ri gapirmaganining sababini so'raganda bergan javobi yaraga sepilgan qalampir bo'ldi. Husayn uni bugungacha yaxshi bilmagani, u va unga o'xshaganlar bilan do'st bo'lgani uchun uyaldi. Bu do'st Husaynni majlislarda uyaltirishi, axloqiy buzuvchi yo'llarga yo'llashi mumkin. Tutiladigan eng to'g'ri yo'l – to'g'rilikdan qayrilganni to'g'ri yo'lga keltirmoq... Hech qachon kim bilandir do'stlashish majburiyat bo'lmagan. U yoki bu kimsa bilan do'stlashish, yoki do'stlashmaslik tavsiya etilishi mumkin, xolos. Husayn ham Erto'g'on bilan do'st bo'lishga majbur emasdi, shuni anglagan holda uni tark etishga qaror qildi.

Erto'g'onning xatolari tufayli maktabdan haydalishi bu qarorning xato emasligiga dalil bo'ldi.

* * *

O'sha kun tushdan keyin bog'da suhbatlashayotgan do'stlari yonidan o'tarkan, eshitilgan bir-ikki so'z uni to'xtatib tinglashga majbur etdi. Ikki sinfdoshi bahslashar, besh-olti sinfdoshi tinglashardi. Yozma imtihonda nusxa (shpargalka)dan foydalanish to'g'risida so'z borardi. Ikki do'stning biri:

– Nusxa talabani haqqidir, – derdi. – Kim nima desa-desin, meni fikrimdan qaytarolmaydi. O‘zlaringiz uddalay olmagach, tarbiyasizlikdan lof urasiz. “Tulki quyruqqa yetolmagach, “puf, sassiq derkan”, degan otalarimizning tiliga shakar. Eplasang, bu gaplarni aytib o‘tirmasding.

Ikkinchisi javob berdi:

– Bunday qilmasligimiz bu ishni noto‘g‘ri, chirkin bir harakat deb bilganimizdandir. Ha, biz bu ishni qilmaymiz. Chunki odobimiz, tarbiyamiz bunga yo‘l qo‘ymaydi. Uyingizda o‘tirib dars qilishga kuchingiz yetmaydi, sabr qilolmaysiz, yalqovlikka, ish-lamasdan, charchamasdan dam olishni, ko‘ngil ochishni istagan nafsingizga hokim bo‘lolmaysiz, natijada haqqingiz bo‘lmagan nusxa ko‘chirishga, ya‘ni noto‘g‘ri ishga qo‘l urasiz. Bu ishni ham talabani zarurati, ehtiyoji deb qabul qilasiz. Ehtiyoj – ilm, zarurat – bilmoqdir. Qo‘shni do‘kondan mol o‘marib olib, sotib pul topgan va yonidagi sinfdoshining bilimi bilan baho olgan ikki kishining orasida qanday farq bor?! Balki bir kun kelib qo‘shnin-ing molini o‘g‘irlash yomonligi to‘risida millatga nasihat qilarsiz.

Boshqasi gapga suqildi:

– Xo‘p, sen shu qadar to‘g‘rilik bilan nimaga erishding? Kecha jug‘rofiyadan to‘rt olgan zoti oliylari, o‘zlarimidi?!

– Olishim mumkin. Men uchun hiyla bilan o‘n olgandan, to‘g‘rilikcha to‘rt olish xayrlidir. Haqiqatan, qimor, o‘g‘irlik, riyokorlik bilan millionlar topmasdan, to‘g‘rilik, peshona teri bilan ozroq pul topgan va yaxshiligiga ko‘ngil xotirjamligini dalil keltiruvchi qanchalab vijdonli odamlar bor.

– Ko‘zbo‘yamachilik qilma!

– Ko‘zbo‘yamachilik qilayotganim yo‘q. Ko‘zbo‘yamachilik dalil bo‘lmasligi aniq narsani dalil qilib ko‘rsatishdir. Men shunday qildimmi? Shunday dedimmi?

Ularning yuzlariga bir lahza tikilgach, davom etdi:

– Do‘stlar, o‘z bilimi bilan imtihondan o‘tishning shunday huzur va zavqi borki, bu halovatni ko‘chirmakashlar bilmaydi.

– Sen o‘zing hech nusxa ko‘chirganmisan? Nuxsadan foydalanmisan?

– Yo‘q.

– Unday bo‘lsa, sen ham buning zavq-u hayajonini bilmaysan.

– Men o‘sha zavq-u hayajonni bilaman. Birovning molini o‘marayotgan, o‘marganini yeyayotgan o‘g‘ri shunday hayajonlanadi, aynan shunday zavqlanadi. Faqat bu zavq-u hayajonni halol deb da‘vo qilolmaysiz. Eshiting, misol keltirayin. Bir odam o‘g‘liga: “bugun bir lira topib keltir”, debdi. O‘g‘li “xo‘p bo‘ladi”, deb onasidan olib, kechasi otasiga keltirib beribdi. Otasi pulni derazadan uloqtiribdi. “Ertaga yana keltir”, debdi. O‘g‘li ikkinchi kun yana onasidan olib keltirgan pulning uloqtirishini jimgina kuzatibdi. Keyingi kuni haligi kishi xotiniga pul bermaslikni tayinlabdi. Uchinchi kun mehnat qilib topishdan boshqa iloji qolmagan o‘g‘il, keltirgan pulini uloqtirmoqchi bo‘layotgan otasining bilagidan tutib: “Nima qilyapsiz, ota? Men bu lira uchun oqshomgacha zahmat chekdim, bundan xabaringiz bormi”, debdi. Mening bu hikoyaga qo‘shimcham yo‘q. Har kim xohlaganini tushunsin. Istagan ma‘nosini olsin.

Tinglayotganlardan biri:

– Shunaqasi ham bo‘larkanmi? – deb e‘tiroz qildi. Boshqasi chidab turolmadi.

– Bo‘lish-bo‘lmasligi senga aloqador emas. Hikoyadan chiqadigan xulosa senga aloqador. Odam peshona terini to‘kmasdan mulkning qiymatini bilmaydi, mashaqqat bilan topganini qadrlaydi, degan xulosa chiqarish darkor.

Bu savol berilayotganda Husayn miyig‘ida kulib qo‘ydi, faqat bu istehzo, kamsitish, mazaxlash yoki kibrning belgisi emasdi.

Husayn so‘nggi darsda yozma nazorat ishini topshirishi kerak. Bugungacha nusxaga havasmand bo‘lmagan Husayn ba‘zan esda saqlayolmasligini o‘ylab bir-ikki so‘zni partaga yengilgina qayd etib qo‘yar, bundan foydalangan paytlari ham bo‘lardi. Bu safar shu ishni qilmadi, bunga sabab bir soat avval tinglaganlarining ta‘siri edi. Sigareti olingan, uning otasiniki ekanligini yuzi qizarmasdan ayta olgan Erto‘g‘on bu darsda nusxa ko‘chira turib qo‘lga tushishi ham Husaynda qattiq, salbiy bir ta‘sir qoldirdi. Oqshom uyiga kirar-kirmas onasining qo‘lini o‘pmoqni, uzr so‘ramoqni, o‘zining haqsizligini e‘tirof etmoqni o‘ylardi. Uyiga shunday xayol va shunday niyat bilan bordi.

Qur'oni Karim oldida Allohning quli ekanini har hujayrasi, har zarrasi, bor vujudi bilan his etgan, tavozeli holda sokin va sassiz bir ado bilan o'qiyotgan Fotimaxonim... Insoniyat uchun hidoyat bo'lib kelgan bu kitobdan ufurgan nur, uning odobi bilan adablanmoqni eng buyuk maqsad deb bilgan bu xonimning yuzida aks etar, ifodasi imkonsiz, moddiy jihatdan qo'l yetmas bir go'zallik tajalliy etardi. Tasviri bir jumlada mushkul bo'lsa-da, undagi bu hol – ko'zi Kitobi Karimda, ko'ngli samoda. Ya'ni ko'zi Qur'onga, ko'ngli bu sharaflı kitobni yuborgan Allohga yo'nalgan, bog'langan. Bu shunday bir hol ediki, bu hol huzurini faqat bir mo'min butun borlig'i bilan boqiyga bog'lanib, foniyni unutib – dunyo mashg'ulotini ko'ngildan quvib o'qigan namozida topishi mumkin.

Husayn onasining tilovati tugaguncha kutdi. Uyga kirib, onasini farishtasifat qiyofada Qur'on o'qiyotgan holda ko'rishi yanada kuchliroq ta'sir qildi. Ertalab o'zi ranjitgan onasini bu holda ko'rgan ko'zlari yoshlandi.

Kitobi yopildi. Qo'llar ko'tarildi. Tilovat savobi muhtojlarga bag'ishlandi. Kalomini o'qiganga, hurmatlaganga buyuk mukofotlar va'da etgan Allohga chin dildan duolar qilinur. Shu onda uning yuzlariga boqqan kishi, soflik va poklikda xuddi qalbiga o'xshaydigan ikki tomchi yoshning odob va hayo bilan to'liq yuzlardan sizib o'tganini ko'rgan bo'lardi. Ammo ko'rishning hojati yo'q. Chunki u – Fotimaxonim ko'rsinlar deb yig'lamas, buni yig'i ham deb bo'lmasdi.

Qo'llar yuzga suruldi. Kitobi Karimni ko'tarish uchun uzalgan qo'llar muallaq qoldi. Chunki o'ng tarafdan uzatilgan bir juft qo'l kitobni oldi va o'rniga qo'ydi. So'ngra hanuz joynamoz ustida o'tirgan Fotimaxonimning o'ng qo'lini olib bag'riga bosdi, hurmatu mehr bilan o'pdi va peshonasiga surdi. Birozdan so'ng uzrini aytdi:

– Ona, meni shu Kitobi Karim hurmati afv eting!

So'ng onasining oyoqlarini quchdi. To'xtatmoqchi bo'lgan ona, navbatdagi yolvorishni eshitdi:

– Onajon, ruxsat bering, bir bor yuzlarimni surayin!

Ertalab onasiga isyon bilan qaragan yuz, Payg'ambar ifodasi bilan ostida jannat bo'lgan ona oyog'iga surulmoqla yuklandi. Fotimaxonim o'g'lini turg'azdi. Ko'zlaridan o'pib, bag'riga bosdi:

– Charog‘im, to‘g‘ri, halol, pokiza insonlarga oshnolik qilsang deyman, bir dona Husaynimdan, gul yuzli bolamdan o‘sha zaqqumning hidi kelmasa deyman!..

Husayn o‘sha kungi hodisalarni bir-bir naql etgach:

– Ona, so‘z beraman, hayotda yolg‘iz qolsam-da, meni haq yo‘ldan ayiradigan bilan do‘st bo‘lmayman. Sizning do‘stligingiz menga yetarli, – dedi.

Oradan ikki haftacha vaqt o‘tdi. Ko‘kda yer yuziga yengil va mayin yomg‘ir donalarini yo‘llashga loyiq bulutlar paydo bo‘ldi. Quyosh goho ko‘rinib, atrofni iltar, faqat bu orada o‘rtaga tushgan va quyosh nurlarini to‘sgan bir bulut fuqaroga sadaqa qabilida bir necha lahzalik yomg‘ir sevalar, so‘ngra shoshiladigan joyi yo‘q yo‘lovchiday og‘ir-vazmin uzoqlashardi.

O‘sha kun bir necha do‘stlari bilan aylanishga chiqqan Husayn sekin-sekin kinoxonaga yaqinlashganlarini bilmay qoldi. Jo‘ralaridan birining:

– Bugun kinoga tushaylik, – degan taklifini hammalari tasdiqlashdi. Yoshlar – shunaqa. Ko‘pincha qilayotgan ishlarini oldin o‘ylab ko‘rishmaydi. Ular oldin xayollariga kelganini qiladilar, so‘ng o‘ylashni boshlaydilar. Lekin Husaynga ham aynan shunday ta‘rif berish haqsizlik bo‘lardi. Chunki chipta olmasdan avval “kirsammi-kirmasammi”, deb bir muddat taraddudlandi. So‘ngra bundan ham bir ibrat olarman, deya chipta oldi.

Hali o‘n besh daqiqa bor. Har kim yonidagi bilan suhbatlashar, atrofda kelgan ovozlari birlashib yuksalar, gaplar eshitilmas, shuning uchun yonidagi suhbatdoshga biroz ovozni ko‘tarib gapirishga to‘g‘ri kelardi.

Husayn maktabga kelgan vaqtlarda kinoning noxush holatlariga unchalik tob-u toqati yo‘q edi. Avval o‘zi bilan biron kitob olmaganiga ranjiganday bo‘ldi. O‘n besh daqiqa o‘qirdim, deb o‘yladi. Vaqtni behuda o‘tkazishni xushlamasdi. Masalan, mualim kelmagan bo‘sh darslarni o‘rtoqlari behuda o‘tkazsa, Husayn o‘qituvchi kelib qolsa, qanday javob beraman qabilida ish tutib, shunga asosan o‘qib-o‘rganib o‘tirardi.

Tan olish kerakki, uning bu xususiyatida o‘z qobiliyati bilan birga onasining ham katta hissasi bor. Maktabga borib kelarkan

fursat bo'lgan taqdirda xayolida darslarni tahlil qilishni, bu orada "Ixlos" surasini uch, "Fotiha" surasini bir karra o'qib rahmatli xolasiga bag'ishlashni odatlantirgan ham onasidir. Aytishlariga qaraganda Husaynga xolasining ko'p mehnati singgan. Kichikligida onasidan ko'proq xolasi qaragan. Ismi – Xayriya. Onasining ham xolasining ham ismi Xayriya deb ilk bor eshitganda g'alati tasodif ekanini o'ylagandi. Keyin onasidan so'raganda, Fotimaxonim:

– O'g'lim, mening otim ham Xayriya, ammo ko'ryapsanki ko'pincha meni Fotima deb chaqirishadi. Oldinlari hammaga ikkita ism qo'yishardi. Otam Xayriya ismini juda yaxshi ko'rganlaridan meni ham, uni ham Xayriya degan. Sen endi bu gapni qo'y-da, maktabga borib kelguncha xolangga bag'ishlab o'qishni unutma. Ham vazifangni o'tagan, ham borib-kelguncha vaqtini behuda ketkazmagan bo'lasan, – degandi.

Endi Husayn bularni tushunadi, shuning uchun bu yerdagi bo'sh vaqtning qadriga yetyapti. Biroz o'tib bu g'ashligi o'rinsizligini angladi. Chunki, bu g'ala-g'ovur ichida o'qigani bilan tushunmasdi.

Atrofda suhbatlashayotganlarning harakatlari umuman olganda durust holat emas. To'g'rirog'i, Husaynning fikricha, bular aql va mantiq tarozisiga tortib ko'rilsa, natija – noxush. Suhbatlashayotganlarning fikricha esa, aksincha, suhbatlari zaruriydir. Kamdankam kishilargina behuda, foydasiz gaplashayotganligini anglashga qodir, ularning ichidan kamdan-kamlarigina bunday foydasiz so'zlashdan ko'ra sukutni afzal bilishadi.

Quloqlarni garang qilgudek g'ala-g'ovur orasida kuchli hayajon bilan gaplashayotgan orqa qatordagi ikki yoshdan biri bundan oldingi filmga ikki marta tushganini va falon artistning shohona roli bo'lganligi sababli yana bir marta tushishga ham tayyor ekanligini so'zlar edi. Qaysidir artistning allaqaysi qo'shiqchi bilan don olishishi endi hech kimdan yashirib bo'lmaydigan holga kelgan, go'yoki ikkisining o'rtasida yangi bir ishq mojarosi boshlangan-mish. Hatto yaqinda farzandli bo'lishlari kutilayotganligi haqida xabarlar tarqatiladi. Falon artist askarlikka ketayotganmish. Ajabo, askarlikda ham unga o'z kasbiga aloqador biron vazifa berilarmikan? Agar shunday yo'l tutishsa, ayni muddao bo'lardi, chunki ham

san'atkor san'atini rivojlantiradi, ham bu bilan askarlarda jangovor ruh uyg'otib, qo'shinga katta yordam berardi... Shu kabi og'iz charchatishdan boshqa sifati bo'lmagan so'zlar qatori va ora-sira bu yerda yozishimizga odob tamoyillari yo'l qo'ymaydigan kalomlar eshutiladi. Husaynning fikricha, bu tarzda vaqt o'tkazish odob va mas'uliyat tuyg'usining yetishmasligi va yoki umuman mavjud emasligi bilangina izohlanishi mumkin. Bu so'zlardan kimga qanday foyda bor yoki ular aytilmay qolgan taqdirda ko'riladigan zarar ne chog'li?

Atrofda endigina o'n besh yoshini qarshilagan oliftachalar seltanglab yurar, yo'tala-yo'tala yoqilgan sigaretlarini chekishga harakat qilardilar. Qo'llari bilan og'zini berkitishlari tamakining o'ta achchiq ekanini va shu sabab yo'talayotganlarini anglatardi.

Bu orada parda ochildi. Uch marotaba yangragan ogohlantiruvchi qo'ng'iroqdan so'ng film boshlandi. Namoyishdan oldin ko'rsatiladigan filmlardan parchalar taqdim etilardi. Ularda aks etgan sharmandali bir sahna ko'rinishi tomoshabinlarning yuraklaridan qaynab chiqqan inqillash yuksalishiga, yanada kuchayib, hayvoniy xirillashga o'xshagan hayajonli ovozlarning chiqishiga sabab bo'ldi. Hushtak chalganlar, hatto o'zini tutolmasdan bor ovozda na'ra tortganlar ham yo'q emasdi. Bunday filmlarni ko'rgandan so'ng yoshlikning qanday mahv etilishini, iffat va nomus tuyg'ularining qay tarzda ildizlaridan ayrilganini anglamoq uchun ho'kizning aqli ham kifoya qiladi.

Asosiy film boshlandi. Uning ham ko'rsatilgan parchalardan farqi yo'q edi.

Husayn haftaning ikki-uch kunini kinoteatrda o'tkazadiganlar sirasiga mansub emasligi uchun film texnikasi haqida aytadigan gapi yo'q. Uning odobi esa o'zi bilmaydigan sohada so'z aytishiga to'sqinlik qilardi. Faqat o'z sohasidan kelib chiqib, bir-ikki og'iz so'z bilan bahsga aralashishga ham kishining haddi sig'maydi.

Bunday filmlar axloqsiz, odobsiz va va tarbiyasiz kimsalar uchun ko'ngil ochish vositasi bo'lishi mumkin. Lekin bular Husayn kabi oila tarbiyasi va Imom Xatib maktabi tahsilini o'zaro uyg'unlashtirgan, yuragi yaxshi bir inson, sharaflil bir musulmon bo'lish orzusi bilan urgan o'spiringa ko'ngilxushlik vositasi bo'lishi qi-

yin. Bu filmlar adab va hayo yo‘lidan uzoqlashtirishi va darslardan chalg‘itishi mumkin. Husaynning bu filmdan olgan yolg‘iz sabog‘i: boshqa qaytib bunday filmlarga kelmaslik va vaqtni zoye ketkazmaslik bo‘ldi. Bu razolatni tomosha qilish uchun ketgan pul-chi? Bu pulga bir faqir tushlik qilishi mumkin edi. Filmni yarmida tark etmoqchi ham bo‘ldi, ammo o‘rtoqlari bilan filmni tanqid qilish uchun kutdi, sabr qildi.

Qolaversa, bir necha kishini “kino” kasalligidan qutqarish ham yomon ish emasdi. Lekin butun Turkiyada har kun ikki yuz mingdan ziyod kishi vaqtini kinoda o‘tkazishi nazarda tutilsa, Husaynning o‘rtoqlariga qiladigan yaxshiligi dengizdan tomchi deyish mumkin.

Shuncha odamni kinodan qaytarish xayoliy bir gap edi. Yoshlikning go‘yoki sel kabi kinoxonalarni, maydonlarni to‘ldiradigan bu davrida mazkur maqsad yo‘lida urinishlar suvdan yog‘ chiqazishga urinishdek bir gap edi. Qaniydi, aqlli va o‘ziga to‘q musulmonlarning bir guruhi din, diniy va axloqiy mavzularda film ishlab chiqaradigan shirkat tuzsalar. Ko‘pchiligi masjidga faqat o‘lganida bir necha kishining yelkasida ziyorat qilish uchun birinchi va so‘nggi marta keladigan bu kishilarga kinoteatlarda ko‘rsatiladigan filmlar orqali din va axloq tuyg‘usini yaxshiroq yuqtirish mumkin. Bunday yo‘l tutish qayoqqa ketayotganini o‘zi ham bilmaydigan ko‘plab yoshlarga yo‘l ko‘rsatgan va ularni halokatdan qutqargan bo‘lardi.

Chiqqach, film ta’siri bilan suhbatlashgan do‘stlarning hayajoni bosildi. Husayn tengdoshlari bemalol tinglashiga ko‘zi yetgach, so‘z boshladi va fikrlarini anglatdi. Tinglayotganlar qatorida yuzida mamnuniyat aks etganlar bor edi. Hech xushlamayotganlarini bildirayotganlar, anglatayotganlar ham topilardi. So‘zlarini tugatganda ilk e’tiroz baralla eshitildi:

– Xo‘sh, Husayn, biz hech dam olmaymizmi, ko‘ngil ochmaymizmi?

Husaynning javob berishiga o‘rin qolmadi. Bir jo‘rasi:

– Dam olishga haqqimiz bor. Ammo dam olyapmiz, deb bunaqa odob va axloq yo‘llariga pistirma qo‘ygan filmlarni ko‘rish ham har holda dam olish bo‘lmasa kerak. Dam olish faqat film tomosha qilish deganimi?! Ko‘ngil ochish-chi? Mening axloqimni buzmay-

digan, nomus va iffat tuyg'ularimni orttiradigan, mehnatga nisbatan kishida kuch-quvvat, g'ayrat, muhabbat uyg'otadigan filmlar bo'lsin, biz ham ko'ramiz, biz ham qutlaymiz.

Husayn bu suhbatning foyda berayotganini ko'rib mamnun bo'ldi. Bundan keyin kinoga haftada bir borishga qaror qilindi. Kino uchun ketadigan qolgan pulga kitob olinib, harakatchan, tarbiyali va faqir bir do'stga hadya qilindi. Hadya etganlar ko'nglida pulni behuda xarjlamagani, yaxshi ish qilganidan huzur bor edi.

Keyinroq ham Husayn sinfdoshlari bilan bu mavzuda maktab ichida kengroq tashviqot yuritishga kirishdi. Kino pullarini xayrli yo'lga sarflamoqqa rozi bo'lganlarning g'ayrati bilan maktabda bir kutubxona tashkil etish qarorlashtirildi. Kitob javoni ustiga "Bu kitoblar kinoga beriladigan pulga olindi" degan yozuv ilindi.

Husayn kinoga borganini onasiga bir hafta o'tgach aytdi. Hodisani bir boshdan gapirib berdi. So'zlarini tugatganda Fotimaxonim o'g'lining sochlarini siladi:

– Mamnun bo'ldim, o'g'lim, xursand bo'ldim. Umid qilamanki, har kun bir yangi yaxshilik eshigini ochgaysan. Shu yo'lda mashg'ul bo'lasan. Har yaxshilikni yolg'iz Alloh rizosi uchun ado etishga g'ayrat qilgaysan. Faqat sendan istaganim bir yaxshilik qilganingda, nega ko'proq qilmadim, nega kech qildim deya Alloh-dan kechirim so'ra. Men o'g'limni shunday ko'rmoqni istayman. Shunday ko'rsam, quvonaman, bolam.

Husayn onasining bu yuksak tuyg'usi, nozik hislari qarshisida erib ketdi. So'zlari go'zal, o'zi so'zidan yaxshi bo'lgan onasining Qur'on axloqi bilan nurlangan yuziga shukrona va minnatdorlik hislari bilan boqdi. Bu iz umr bo'yi Haqqa qul bo'lmoq sharafi bilan porlab, faqat Haq ne'matlari qarshisida loyiq ibodat etolmagani-ning, munosib qul bo'lolmaganining ranjidasi bilan yonardi.

Hafta davomida yaxshilik qilgani uchun sevingan, o'ziga sig'may yurgan Husayn endi qarshisiga har kun yangi fazilat bilan chiqqan onasiga loyiq o'g'il bo'lmagani uchun kuyinardi. Uning ko'k ko'zlariga tikilib bir on o'yga toldi. Har narsaga ibrat nazari bilan boqqan, samimiyatga to'lib-toshgan bu ko'zlar uning bepoyon ummonlarni tamsil etgan pokiza ruhiga tarjimonlik qilganday. Tolg'in ko'zlaridan sizgan ikki tomchi yosh Husaynda so'z bilan tushun-

tirish mushkul bo'lgan his va o'ylarning dolg'alanganini bildiradi. Birdan o'z ko'zlarining ham bu ko'zlar kabi moviy bo'lmaganidan ranjiganday bo'ldi. Qanday g'alati holki, onaning ko'zlari moviy, o'g'ilniki qora! So'ngra Alloh taolo har narsaga qodirligini, quruq tuproqdan yuzlab tur meva, giyoh va gullar yetishtirgan Allohning bu ishda ham bir hikmati borligini o'yladi. Ko'z rangi jihatidan emas, axloq va tushuncha tarafidan unga o'xshash kerakligini xotirladi. Necha ko'zlari ko'k odamlar borki, pokiza axloqqa daxldor emas.

Husayn shularni o'ylaganda azon ovozi asr kirganini, har xil mashg'ulotlarni qo'yib, Yaratgan huzurida turish kerakligini e'lon etardi.

XI

Imom Xatib maktabining to'rtinchi sinfiga o'tganda dars tatbiqoti sifatida xutba o'qish vazifasi topshiriladi. Husayn qanday mavzuni olish kerakligi haqida bir qarorga kelolmasdi. Ilk daf'a xutba juda ham hayajonli edi. Xayolida ba'zi mavzular jonlanar, lekin hech biriga ko'ngli chopmasdi.

Asrdan so'ng maktabdan qaytarkan ko'zi yerda, xayoli mavzu tanlash bilan mashg'ul. O'ylay-o'ylay og'ir-vazmin odimlardi. Yonidan o'tayotganlarning ayol, erkakligini farqlamasdi.

– Husayn, yo'l bo'lsin!

Boshini ko'tardi.

– Qalaysan, Husayn?!

– Xudoga shukr. Tinchlik. O'zing qalaysan?

– Allohga shukr. O'ychan ekansan.

– Shukr, yaxshi. Yomon emas.

– Alloh yaxshilikdan ayirmasin.

– Omin.

Ajrashdilar. Ora-sira ko'rishib turadigan samimiy do'sti. Yurishda davom etdi. Eski o'ychanlik tarqalib ketdi.

Bugun chorshanba, Chorum bozori qizg'in. Yo'llar odatdagidan ko'ra tiqilinch. Yaqin qishloqlardan kelganlar endi ketmoqchiligini ma'lum qilganday magazinlari oldiga qo'ygan yuklarini

hozirlashmoqda. Doira (aylana do'kon)lardan biroz erta chiqqan ayol-erkaklar qo'llarida to'rxalta olib bozorga shoshilibroq ketishmoqda. Eski hokimiyat binosi bo'lgan tarafdin Qubbali Jome yo'nalishida kelgan avtobus yomg'ir suvlarini sachratmasin deya bir chetga chekinib, o'tib ketishini kutib turdi.

Jome ro'parasidagi magazinning yonida cho'kkalagan kampir Husaynning diqqatini tortdi. Ustidagi liboslar faqirligiga, yuzidagi ajinlar umr bo'yi mashaqqat chekkaniga dalolat edi.

Oldida bir savat bor edi. Bir qo'li bilan savat tutqichidan ushlab, shu qo'li ustiga peshonasini suyab turar, chuqur-chuqur nafas olardi. Oldidan o'tgan avtobus sachratgan suvlari bezovta qilmas yoxud chekinmoqqa toqati va majoli yo'q edi. Boshini ko'tardi. Atrofdan o'tayotganlarga yordam umidida boqdi.

Shu orada oldidan o'tayotgan ochiq-sochiq xotin uni turtib, chetga itardi va yo'lida davom etdi. Uch qadamcha yurib, yana qaytdi, sumkasidan hamyonini olib, undan kampirga pul uzatdi. Bu payt Husayn ham ularga uch-to'rt qadamcha yaqinlashib qolgandi. Momo avval qo'lga tushgan pulga, so'ng uni bergan ayolga qaradi, pulni qaytardi:

– Tilanish uchun o'tirganim yo'q, charchadim, – dedi.

Pokiza insonlarga yarashadigan muomala edi bu. Tilanadigan ahvolga tushmaguncha bu yo'l bilan qorin to'ydirishni munosib ko'rmaslik doim ham uchraydigan fazilat emas.

Bu pul olinsa ne bo'lardi? Bergan ham, olgan ham zarar qilmasdi. Ammo "mendan muhtojroqlar bordir" deya zirqiragan vijdonga ne deymiz?

Ko'cha boshlarida o'tirib kelgan-ketganga qo'l ochganlarni, kechgacha eshikma-eshik kezganlarni o'yladi Husayn... Bu odamlar o'rtahol hunarmand yoki do'kondorni ortda qoldiradigan pulni qo'lga kiritishmoqda... Hatto bular orasida bozorma-bozor kezadiganlari ham bor. Bir necha kun burun bir baqqol bitta tilanchini dushanba kuni Majido'zuda, seshanba kuni Singurluda, chorshanba kuni Ko'hna (So'rgun)da, payshanba kuni Olachada, juma kuni Chorumda ko'rganini aytgandi.

Bunday mablag' tikish talab qilinmaydigan "san'at"ni kim ham sevmaydi. Sarmoya yo'q, soliq to'lash yo'q, "bo'sh turgan qo'lni

Alloh sevmaydi”, deya eshikdan-eshikka sang‘ib, do‘kondan-do‘konga izg‘ir va bir-ikkita duoni ming‘irlashdan iboratmi bu “san‘at”. Bunday tilanchilikning qanday qiyinchiligi bor?

Xo‘sh, toptalgan or-nomus, yo‘qotilgan odob va iffat tuyg‘usiga nima deysiz? Bularning hech qanday qadri yo‘qmi?

Yo‘q, aslo yo‘q!.. Uyatning ko‘chalariga allaqachonlardan buyon qadam bosmagan, “Xudo bersin!” – degan javobni eshitgach ham ketishni xayoliga keltirmagan, shilimshiq kabi yopishqoq, ko‘z ostiga olgan odamini zuluk kabi so‘rmagunicha ko‘ngillari joyiga tushmaganidan kelib chiqib aytadigan bo‘lsak, yuqorida qayd etilgan tuyg‘ular ular uchun bir necha harflarning yig‘indisi – quruq so‘z, xolos.

Ammo insonlikning asl mohiyatini anglaganlar uchun odob va iffat so‘zlarining ma‘nolari dunyodan va dunyodagi barcha narsalardan benihoya qimmatlidir.

Mana, momoning berilgan sadaqani olmagan paytda his etgan ruhiy holati. Agarda bu pulni olsa, ikkinchi marta berilgan sadaqani olishi osonlashadi, bu esa uchinchisini olishga xohish uyg‘otadi va shu tariqa poyoniga yetishiga juda oz fursat qolgan umr tilanchilik bilan yakun topadi. Bu esa umr bo‘yi xayoliga ham keltirishni istamagan mudhish bir yakun.

Yalang‘och xotin bir soniya turdi, so‘ng yo‘lida davom etdi. Husaynning yonidan o‘tar ekan: “Bular odam bo‘lmaydi”, deya g‘udranmoqda edi. Husayn chidab turolmadi:

– Xonimafandi, odam bo‘lishlari uchun tilanchilik qilishlari kerakmi?

Xotin hayron bo‘lib, Husayn tomonga qayrildi:

– Bir nima dedingizmi?

– Odam bo‘lishlari uchun tilanchilik qilishlari kerakmi, degandim.

Xotin savolga “ha” deb javob berolmadi. Gapni cho‘zmaslik uchun bo‘lsa kerak, yo‘lida davom etdi. Husayn kekxa xotinning yoniga kelib:

– Xola, istasangiz yordamlashay, savatingizni uyingizgacha olib borib bera qolay, – dedi.

Ayol boshini ko‘tardi. Qarshisida ochiq chehrali yigitcha turardi. Unga minnatdor nigoh tashladi:

– Alloh sendan rozi bo‘lsin, bolam. Madorim butunlay quridi. Ozroq yordamlashib yuborsang, yana o‘zim olaman, – dedi.

Savatdan qo‘lini olib, ikki tizzasiga tayandi. Butun kuchini qo‘llariga va tizzalariga to‘plab, kuchanib o‘rnidan turdi. Husayn savatni oldi. Juda og‘ir emasdi. Lekin kampirni bemalol charchata olardi. Birga mahalla oralab yurdilar. Kampir ora-sira “Alloh mu- rodingga yetkazsin!”, deb duolar qilib borardi. Lekin Husayn sa- vatni duo uchun emas, dinning muhtojlarga yordam etish yo‘lida bergan amrini bajarish, insonlik vazifasini ado etish uchun ko‘tarib borardi. Albatta, uning duo etishiga ham qarshi emasdi. Yosh- likda Alloh rizosi uchun bir keksaga yordam bergan kishi, o‘zi keksayganda yordam beradigan yoshlarning topilishiga ishonardi.

Bu ayol o‘rnida o‘z onasi bo‘lganda, bu aziyatni u chekkanida nima qilardi? Uning shu ahvolda emasligiga shukr qilishning yagona yo‘li bu ayolga va u kabilarga yordam bermoqdir. Bun- daylarni ko‘rib, o‘zining ahvoliga shukr etib o‘tib ketmoq o‘ysizlik, beparvolik sanalishi kerak. Agar boylarning molida faqirlar uchun Alloh tarafidan belgilangan haq bo‘lsa – Husayn bu haqning borli- giga ishonardi – xuddi shunday yosh va sog‘lomlarning kuch-quv- vatida keksalar va ojiz-zaiflar uchun tayin etilgan haq ham bor. Bu yordam tan kuch-quvvatining zakotidir. Bu muruvvat va insonlik tuyg‘usining yuksak nuqtasidir.

– Uyim shu yerda, o‘g‘lim, Alloh sendan rozi bo‘lsin! Bu so‘z Husaynning xayolini bo‘ldi. Savatni eshik oldiga qo‘ydi. Eshik- ning turishi uyning xarobligidan xabar berardi.

– O‘g‘lim, sening oting nima? Kimlardansan?

– Nima qilasisiz, xola?

– Bir yo‘lim tushsa, uyingizga kirib, sendan ko‘rgan yaxshili- gimni onangga aytardim.

– Shart emas, xola. Men onam eshitishi uchun emas, Alloh rizo- si uchun yordamlashdim. Onamni xursand etishni istasangiz, haq yo‘ldan ayrilmasligi uchun duo qiling.

Husayn ketdi. Eshikdan ichkari kirgan momoning ko‘zlari yosh- li edi. Bu yoshning sababi o‘zining kuchi yetganda boshqalarga yordam etolmaganlik pushaymonidan edi. Boshqa birov bu yosh- larning sababini yaxshilik qilishni sevadigan bir insonni uchrat-

ganidan paydo bo'lgan tuyg'ular tufayli deb tushunishi mumkin. Hech tanimagan bir bola yukini ko'tarib keltirib bergani va o'z nevarasidan bunday olijanoblik ko'rmagani nazarga olinsa, insoniylikdan uzoq bo'lgan nevaradan haqorat ko'rishi, og'ir so'zlar eshitishi, katta ona o'rniga "sassiq kampir" deya baqirishi, o'zining shu ahvoliga rozi bo'lib shukr etishi hisobga olinsa, ikkinchi qarashni oldinga surganni haqli deyish ham bimalol mumkin.

Husayn keksa ayoldan ajrashgach, uyga keldi. Ko'z oldida kechgan va ikki ayolning bahsi yaxshilik va yomonlik kurashiga o'xshagan bu hodisani o'ylamasdan bo'lmasdi. Uyimda bir haftaga yetgulik yeguligim bor, deb berganni olmaslik buyuk fazilatdan darak bo'lsa kerak. Momoning o'sha yuqori tabaqaga mansub kibor xotinni sharmanda va parishon qilishiga nima deysiz?! Bular bir zamonda yashagan ikki guruhga mansub ayollar timsoli. Bir tarafda erining ko'z o'ngida ochiq-sochiq holda ko'cha kezgan va o'zidan balandga egilib, zaifni surib o'tadigan, amal-taqal qilib turmushga chiqib olgan hayosizlar; ikkinchi tarafda og'zidagi nonni birovga ilingan, tizzasidagi yarani o'z tug'ishganiga ko'rsatmoqdan or qilgan, uyalgan, nomusini boshiga ko'targan, nomus uchun hayotini seva-seva fido qilishga tayyorlar...

Husaynning onasi ikkinchi guruhga mansub. Bu guruhning timsoli – munosib qobiliyatli, qiladigan ishini o'ylab, mutlaqo Alloh rizosi uchun ado etadigan bir ona...

Bu yil o'n oltiga kirgan Husayn, shu choqqacha tasodifan bo'l-sin, onasini boshi ochiq yoki yalang'och holda ko'rgani yo'q.

Husayn onasiga shohidi bo'lgan hodisani aytib bergach, so'zini shunday tugatdi: "Mening onam, onajonim, bilsangiz, sizni shunday yaxshi ko'ramanki... Mening yonimda go'yo bir begona borday doim o'ranib, yopinib yurasiz".

– O'ranishimni "mendan chekinish", deb o'ylaysanmi? Onalar o'g'illaridan chekinib o'ranmaslar, men ham sendan chekinmasman. Seni nomahram sanasam, kimim qolur mening bu dunyoda?! Sen bo'lmagan paytlarda, Odila va Samihaning yonida ham shu holda bo'laman. Ular oldida ham boshim o'rog'liq yuraman. Yolg'iz qolganimda ham shu holdaman.

– U payt kimdan qochib, o'ranasiz?

– Bil. O‘zing bil kimdanligini!

– ..!

Fotimaxonim Husaynga yoshligida dugonalariga bergan javobni aytdi. Shu qadar samimiy so‘zlagani o‘n yillardan keyin ham tasdiq bo‘ldi.

Husayn bu yil to‘rtinchi sinfda, o‘n kundan keyin keladigan jumaga xutba o‘qish uchun tayyorlanish topshirilganini aytgach:

– Qaysi mavzuni tanlasam, ona? – dedi.

– Hozirgina aytganlaring go‘zal mavzular-ku, o‘g‘lim? Bularning boshi moda. Moda haqida tayyorlan.

Haqiqatan go‘zal mavzu topilgandi.

* * *

O‘n kundan so‘ng juma namozi uchun minoralardan taralgan azon sasi mo‘minlarning juma ekanini unutmasliklarini ta‘min etarkan, uyning bir burchida, joynamoz ustida, butun borlig‘i bilan Yaratganga yuzlanib, o‘g‘li o‘qiydigan xutbada yanglishmasligini, shu xutba sababli yo‘llaridan adashganlar yana haq yo‘lga va o‘zlariga kelishlarini duolar qilgan bir o‘gay ona bor edi. Yillar davomida, qat‘iy iroda, tuganmas sabr va o‘gay emas, haqiqiy ona mehri bilan bag‘riga bosgan yetimini endi jon-jonidan va chin ko‘ngildan duo etardi. Oradan kechgan o‘n bir yil vaqt uni et bilan tirnoqday bolalarga bog‘lab qo‘ydi, ularning o‘gayligini deyarli unutdi. Endi Alloh madadini tilagan gul yuzli farzandiga “menga oxiratda shafqatchi, shafqatchi bo‘ladi”, degan ezgu umid bilan boqar, unga onalik muhabbati bilan bir navbatda alohida ma‘naviy mehr ham qo‘ygandi.

Birozdan so‘ng o‘g‘lidan xabar kelishi kerak. Tongda har kungiday alohida bir hayajon bilan yo‘lga chiqararkan, qo‘lini o‘pgan bolasini:

– Alloh madadkor bo‘lsin, gunohkor onangni ham duo qilishni unutma, o‘g‘lim... – deb kuzatdi.

Jome liq to‘lgan. Odilbek o‘g‘lini ko‘rib hayajonlanmaslik uchun ustun orqasida yashiringanday bo‘lib o‘tiribdi. Bir zamonlar Erdolbekning so‘zlariga ishonib va aldanib Imom Xatib maktabiga berishni istamagan o‘g‘li to‘rt yillik tahsil mevasini ko‘rsatishi, otasi uni aynan shu maktabga bergani uchun mamnun etishi kerak.

Juma kuniga maxsus azon aytib bo'linganda minbarda sekin oyoqqa turgan o'g'lini ko'rishi bilan ko'zlarida paydo bo'lgan ikki tomchi yoshni artishni lozim topmadi.

Xalq shunday o'n olti, o'n yetti yoshlilar o'qigan xutbaga odatlandi. Necha yilki, endi din ilmini unutay deganida bahor chachigiday yigitlarni tinglash zavq-u hayajonini tota boshladi.

Xutbaning arabcha qismini yoddan o'qigan va turkcha qismiga kelgan Husaynning ovozi sekin-sekin ko'tarila boshladi. Ko'zlaridan yoshlari sizilib, vijdonlari oldida tillari qisq, boshlari xam bo'lganlarning boshlari ko'ksilariga tag'in ham enib borardi.

Turkcha qismini, siz hurmatli o'quvchilar bilan birga tinglamoqni ravo ko'rdik:

Muhtaram musulmonlar! Xutbamiz moda haqida. Bu millatni moda balosi mahv etgan. Moda atalmish bexosiyat odatlar keltirgan balo-yu gunoh dunyo va oxiratda bizga yetib, ortib ham qolur. Oilamiz islom odatlari bilan idora etilgan, odamlarimiz Allohdan qo'rqqan, millatimizga otalarimizning odat-u an'analari hokim bo'lgan zamonlarda rohatda edik, har sohada yo'limiz ochiq edi. Bugun yo'llarimiz emas, ayollarimiz ochiq. Islom odatlariga emas, ingliz, fransuz va boshqalarning odatlariga, Rasulullohning amrlariga emas, Ovro'podagi kimligi noma'lum, qandaydir axloqsizning xohishiga bo'ysunamiz. Ayni o'rinda Payg'ambarimizning bir hadisi sharifini naql etish joiz. Marhamat qiladilarki: "Kim qaysi qavmga taqlid qilsa, o'shalardandir!"

Agar Rasulullohning amrlariga modaga ahamiyat berganimiz kabi munosabatda bo'lganimizda edi, ko'plab pokiza va haqiqiy musulmon kishilar yetishardi. Agar modaga ketgan isrof, faqir-u fuqaroga xarjlansa, necha bag'ri yaraga malham, qancha ko'ngli yarimga xursandchilik bo'lardi. Yilda bir necha bor o'zgaradigan modaga sarflangan xarajatlarning hisobi yo'q. "Bu yil oq libos kiyiladi", deyildimi tamom... amr - amrdir. Kuchi yetgan-yetmaganing ustida oq libos bo'lishi shart. "Bu yil oyoq kiyimlarning tovonini bir qarich bo'larmish, liboslarning etagi tizzasidan bir qarich yuqori chiqarmish, sochlar falon shaklga kirarmish", deyilganidan so'ng past poshnali oyoq kiyim, etagi tizzani, oyoqni bekitaigan libos qidirib ko'ring-chi. Modaga berilgani uchun

o'zini maymunday turli ko'rinishga solgan qanchalab kishilarning aslida uyida yeyishga tuzuk-quruq taomi yo'q...

Lekin biz ularni emas, modani boshlab beradigan boylarni aybdor deb bilamiz. Ilgari vaqtlarda to'yga keta turib faqirlar o'ksinmasin deya ziynatlarini taqmagan, havaslanib, ko'ngli tushmasin, og'rinmasin, xarajatga qiynalmasin deb hashamdor kiyinmagan olijanob insonlar bo'lgan ekan. Endi esa o'zidan boshqani o'ylamaydigan, barcha fazilati cho'ntagidagi puldangina iborat bo'lgan boylarimiz bor. Bugun har to'y uchun alohida kiyim tik tirmasa uyaladigan, o'n besh, yigirma bosh kiyimni kam deydigan ayollarimiz mavjud.

Bundaylarga Rasulullohning qizida faqat bir bosh libosi bo'lganini eslating. Bugun ustiga kiyishi uchun eng oddiy libosni topishga ham qiynaladigan, "bir muruvvat sohibini yo'lla, yo Rab", deya ingrab, iltijo qilayotgan qancha ayollar borligini eslating. Insonlik sharafiga va fazilati boylarning kim o'zarga kiyinishi, bo'ylashib, bahslashishida emas, balki ochlarni to'ydirish, yalang'ochlarni kiyintirishda ekanini tushuntiring. Modaga sarf etilayotgan har tiyinning Alloh huzurida hisobi, javobi borligini aqlariga joylang.

Janoblar, hikoya demang, matal-cho'pchak deb tinglamang, uyiga haftada go'sht kirmagan, issiq sho'rva ichmagan, to'yib ovqatlanmaydigan qanchalab dindoshlarimiz bor... Biz qish kunlari issiq pech yonida iliqqina o'tirar ekanmiz, quruq, sovuq qozonlariga ko'z yoshlari tomgan birodarlarimiz qancha?! O'ylab ko'rsak, din va axloqiy jihatdan bizdan ko'p yuksak, Alloh huzurida bizdan sharafliroq qanchalab birodarlarimiz biz qorin to'qligidan me'damiz bilan mashg'ul paytlarimiz ochlikdan qiynalayotgan bo'ladilar.

Muhtaram musulmonlar!

Bilamizki, shunday boylarimiz borki, kunda yuzlab lira foyda ko'radilar, har kun go'sht, yog' va asalga bo'kadilar, tag'in hech narsaga erishmaganidan, huzur topmaganidan, bir millioni ikki millionga chiqmaganidan shikoyat qilishadi. Bundaylardan muruvvat kutmaymiz. Faqat boy xotinlarining tirmoq bo'yog'iga xarjlaganicha pul topish uchun eshikma-eshik yurib odamlarning kirlarini yuvishga majbur bo'layotganlarni unutmaylik.

Ayrilishni istamaganimiz bu dunyodan yolg'iz kafan bilan birga ayrilar ekanmiz, yonimizdan yaxshiliklarimiz, ibodatlarimizgina joy olishini, oxiratda bizga yeganlarimiz emas, yedirganlarimiz, kiyganlarimiz emas, kiydirganlarimiz foyda keltirishini unutmaylik.

Modomiki, el eshigida tilanchi emas ekanmiz, bunga shukrona o'laroq, un, o'tin topolmagan, holini bировga arz etolmaganlarni yo'qlamasak, yordam bermasak, Allohning so'roqlariga qanday javob beramiz? Ertaga, qilgan isroflarimizning gunohlari qarshisi-da ter to'kib, pushaymon bo'lmasdan burun o'zimizga kelaylik, bu xil qashshoqlikning va isrofgarchilikning oldini olaylik.

Husayn xutbasini bitirganda, kishilarning ko'nglida uyg'ongan to'lqinlanish, yuraklarni to'ldirgan hayajon tuyg'ulari bu xutba-niing odamlarga juda yoqqanidan darak berardi. Ammo xutba tinglovchilarga yoqish uchungina emas, xalqqa ta'sir etish, ularni to'g'ri yo'lga boshlash uchun o'qildi. Shu sababli xutbaning ta'sirini o'sha kungi tilga tushish, Odilbekni do'koniga kelib tabriklab ketgan xesh, do'st-u aqraboning e'tibori bilangina o'lchamoq to'g'ri bo'lmasa kerak.

Bundan keyin yonida yarim yalang'och qizini yoki nabirasini tartibga chaqiradiganlar bo'ldimi yoki bo'ladimi? Xotinini bezatilgan molday yotoq kiyimida namoyishga chiqargan erkaklar bu kimlarga taqlid ekanini tushunib, tushuntiradimi? Bu chirkin harakatlarga barham beriladimi? Yuzlaridagi or va nomus hissini chaplangan bo'yoqlar hamda upa-eliklar yo'q qilib yubormaydimi? Davron yana eski davronligicha qolaversa, u Kun uchun ko'zlardan tomgan ikki tomchi yosh bilan ikki tomchi suvning farqi qolar-mikin?

Jomening imomi uni tabrikladi, bir oqsoqol nuroniy chol quchoqlab, ko'zlaridan o'pdi. Jomedan chiqarkan Husaynning oyoq kiyimini qo'yarda-qo'ymay to'g'rilagan o'n sakkiz yoshli yigitning samimiyati-chi?!

– Men o'qiyolmadim, hech bo'lmasa bitta o'qiganing oyoq kiyimini to'g'rilash savobidan mahrum bo'lishni istamayman.

Bu o'spirinni Husayn tanimaydi. Ammo Fotimaxonim uni uzoqdan bo'lsa-da ko'rganda edi, Ismoilning yosh chehrasi, g'amgin nigohi uning ko'z o'ngida namoyon bo'lardi. Ha, bu yosh yigit

o'sha Ismoil edi. Qarshisidagi o'zidan ikki yosh kichik Husayn bir zamonlar har yegan tayog'idan so'ng ko'zlarini silab artgan Fotima opasining o'gay o'g'li ekanini bilarmikan? Husayn bu samimiy, azamat yigitga ham o'z onasi Fotimaxonim mehr-shafqat ko'rsatganini seza olarmikan? Hatto, Fotimaxonimdan ko'rgan mehriga shu yigit sabab bo'lganini kashf etishga imkon bormikin?

XII

Otasi Ismoilni qabristondan topgan kundan e'tiboran uning hayoti yaxshilanishga yuz tuta boshladi, ammo bu bir yilgina – otasining vafotiga qadar davom etdi. Otasi ham onasiday bir uyum tuproqqa aylandi. Sanihaxonim, Ismoil va Salima qoldilar. Uyni idora etish mutlaq Sanihaxonimning hokimiyatiga o'tdi.

Ismoil otasi topshirgan boshlang'ich maktabni amallab tugatgan bo'lsa-da, ota-onali bolalar uchun butunlay yot bo'lgan qiyinchiliklarga duch keldi. Bitta daftar uchun ham Sanihaxonimdan pul olishni istamaganidan Chorsuda teshikkulcha sotdi, bozordan qaytayotganlarning yuklarini uylarigacha eltib berdi. Shunday yo'llar bilan tirikchilik qilishga kirishdi.

Maktabda har kun istaganini olib yeydigan boy bolalarining yonida ularday ovqatlanolmas, lekin uzun iztirobli hayot tajribasi o'zini to'q ko'rsatishga majbur etishi shunga o'xshash turmush kechirganlarga ma'lum.

Tanaffuslarda o'ynab-kulayogan sinfdoshlari orasidan sekin sirg'alib bir chetga chiqib, mahzunligini ko'rsatmaslik uchun ularni tomosha qilganday bo'lar, aslida onasining qabri tomondan esayotgan shamoldan ko'ksini to'ldirib nafas olar, ko'zlari yoshlanardi. Bu holni ko'rganlar nechun ko'zi yoshli ekanini, o'yinlarga qatnashmayotganini so'rashardi. "Ismoilning ko'ziga shamol tufayli tuproq kirganmish, shu sababli yoshlanibdi. Balki ko'rib chiqarish mumkindir". Ayni maqsadda uning ko'zlariga sinchiklab qaragan sinfdoshi qanchalik tikilmasin, ko'zida changdan nishon ko'rmasdi.

Ba'zan uni doim tomosha qilayotgan holda ko'rgan sinfdoshlari nechun o'ynamayotganini bilishni istardilar. Javob oddiy:

“tomosha qilishni yaxshi ko‘raman, o‘ynamoqni xushlamayman”. Ba‘zan bir jo‘rasi uni qo‘lidan tutib bog‘chaning boshqa tarafiga olib o‘tardi. Buni qasddan qilmasdi. Shunchaki, aylanish uchun... Lekin Ismoilning birpasda bog‘ning avvalgi, o‘zi turgan tarafiga o‘tib qolganini bilmay qolardi. Qabrison tarafda paydo bo‘lgan bulutlar unga g‘alati zavq bag‘ishlar, lekin u bu g‘arib zavq tabiatini tushunolmasdi. Maktabdan qaytarkan, har kuni bo‘lmasa-da, g‘amgin kunlarida “qabrison tomondan Chorsuga borish qulayroq ekan”, deya aylanib ketgan bu boladagi nozik tuyg‘ularni anglaydigan bormidi? Tashqaridan yuzaki qaraganlarga qo‘lida sumka ko‘tarib maktabdan chiqqan, xotinlar bozoridan, Tim tagidan o‘tib ketayotgan bir bola. Lekin u qabrison eshigiga yaqinlashishi bilan tomog‘iga tugilgan achchiq tuyg‘ularni, egik boshini, mushtdek, balki g‘unchadek yuragida qo‘zg‘algan hayajon to‘lqinlari-yu toshqinlarni va shularning barchasi bir bo‘lib ko‘ksidan ko‘tarilib kelayotgan yig‘ini bosish uchun tishini tishiga qo‘yib turishlarini anglaydigan kimsa bormi?

Uning bu holini ko‘rguvchi, bilguvchi yolg‘iz bir Borliq bor... Har kimning holini bilguvchi, hatto kimsaning o‘zi uchun-da maxfiy bo‘lgan har narsadan xabardor Allohdir.

O‘zini bu holda ko‘rsa, nimalarnidir seza-digan, uning dardiga hamdard bir inson bor yorug‘ dunyoda... Bu inson shu onda nimalar qilayotgan ekan, o‘zi qay holda ekan? Xabari yo‘q. Oradan shuncha yillar o‘tdi, balki u ham unutgandir? Yoki ko‘rsa tanirmikin? Buni bilmaydi. Lekin Chorsuda, bozorda kezarkan har ayolga e‘tibor berar, uni axtarar, qaysi mahallada, qay uyda ekanini bilishni istardi.

Bir kun teshikkulcha sotayotib bir deraza pardasi ortidan ko‘zga chalingan bir bosh uning aqlini shoshirar darajada sevintirdi. O‘sha kundan so‘ng boshidagi teshikkulcha solingan taxta bilan ko‘chadan o‘tayotgan yuz-qo‘li kir kulchachining boshqa sayyoh sotuvchilar kabi baqirib-chaqirmasligi Fotimaxonimning diqqatini nega tortmadi? Eshik oldida o‘ynab yurgan Odilaga teshikkulcha uzatganda olmadi. Balki bu onasi bergan tarbiya sababli, balki sotuvchining yuz-qo‘li qoraligi tufaylidir.

Ismoil nechun o‘zini tanitishni istamadi, aksincha, yuz-ko‘zini tanimas holga solib, o‘sha ko‘chadan o‘tishni afzal ko‘rdi? Buning

sababi undagi g'ariblik, yolg'izlik tuyg'usidir. Balki Fotimaxonimdan avvalgi mehrni ko'rmas... Bu uni umidsiz holga boshlardi. Balki tanisa ichkariga taklif etar, balki kirishini boshqalar istamas va u ham tez-tez kelishdan uyalar?! Holbuki, tanimasdan kelib-ketgan bu ko'chada unga ahamiyat bergan yo'q. Yuz-qo'li kir bir kulchachi... Ha kelibdi, ha ketibdi. Kimning nima ishi bor?!

Uning irkitligini ko'rganlar kulcha yeyish maqsadidan darhol voz kechardilar. Uning esa parvoyi falak. Zotan, u bu taraflarga teshikkulcha sotgani kelayotgani yo'q-ku... Uning yagona muddaosi deraza oldida o'tirishini Xudodan yolvorgan bir kimsasining oldidan o'tib, unga uzoqdan, ikki lahza bo'lsin boqmoq, unga yaqinlashgach esa bosh egib sekin-sekin uzoqlashmoqdir.

Uning eshigi oldida uymalashishga jasorati yo'q. Go'yo tanib, chaqirib qoladiganday. Uning eshigi oldida boshqa ko'chalarda baqirgani kabi baqirish yo'q. Balki ovozi bir necha yil oldingi Ismoilning tovushiga o'xshatib yuborar. Ammo qayg'uga cho'mgan kechalari chiqib shundoq qabriston eshigigacha va o'sha ko'chagacha kelish, bu kimsasiz ko'chada kezish, Fotimaxonim bosgan izlardan yurish, Fotimaxonimning oyog'i tekkan ostona yonida turish, uyquga ketganida uyi oldida qorovullik qilish hollari yo'q emas edi. Bunga kim nima derdi?! Bormi bunga monelik qilguvchi?!

Bir kun shu ko'chadan o'tayotganda o'zidan kichikroq bir bola tirk'aldi. Fotimaxonimning qo'shnisi bo'lgani uchun uni afv etdi.

Odilbekning do'konini bilib oldi. Ko'p vaqt u yerda "balki uyiga biror narsa berib yuborar", degan umidda aylanib yuradigan bo'ldi. Keyin Fotimaxonim tanib qolishini o'ylab bu fikrdan voz kechdi. Boshlang'ich maktabni sinfda qolmasdan bitirdi. Ammo tirikchilik to'rlariga bandi etilganidan bundan bu yog'iga o'qiyolmasdi. Zero, o'qishni davom ettirish uchun faqat istakning o'zigina kifoya qilmasdi. Buning imkoni yo'q edi. Na ota-onasi tiriladi, na Saniha-xonim tushunadi. Tushunsa ham o'qitishni xohlashi gumon edi. Teshikkulcha bilan qorin to'ydirib bo'lmaydi, shuning uchun boshqa bir ish qilish kerak, degan o'yda edi.

Bir kosib qarindoshiga shogird tushdi. Uydagi ahvoli bilan solishtirganda, shogirdlik unga unchalik og'irlik qilmasdi. U yerdan tegadigan bir necha tiyin uning uchun muhim emas. Kasbni

yaxshiroq o'rganish uchun jon holatda tirishar, Sanihaxonimning osilgan qovog'i, tund vajohatidan qutuladigan kunlarini xayol etib ishga kirishardi. Ustozi namoz o'qimasa tayoq yeyishini, ish uchun urmasa ham namoz uchun urishini avvaldan ogohlantirgani sababli ibodatni kanda qilmas, ularda ota-onasini duo qilishni unutmasdi. Bu duolar ularga foyda keltirishini, onasining ruhi dunyoda qoldirgan yetimidan borgan hadya bilan sevinishini o'ylab, biroz bo'lsa-da ko'ngli rohatlanar edi. Ba'zan orttirgan bir necha chaqasi bilan bir faqirning ko'nglini olmoqqa chiqar, ota-onasi uchun duo qilishini so'rardi.

Kunlar shunday o'tardi. Jomeda Husaynning xutbasini eshitib iztirob chekdi, havas qildi. Shunday bo'lmoqni qanchalar istagandi. Balki Fotimaxonimday bir onasi bo'lganda ana shu xutba o'qigan o'zi bo'lishi ham mumkin edi. Jamoat chiqquncha kutdi. Husayn oyoq kiyimini olmoqchi bo'lganda Ismoil avvalroq harakat qilib, to'g'rilab qo'ydi. Bu oyoq kiyimlarga Fotima onasining ham qo'llari tekkan bo'lishi mumkin. Zotan, uning o'g'li bo'lishining o'zi yetarli edi. Unga qilingan xizmat, Fotimaxonimga qilingan xizmat, demakdir.

XIII

Bolasiga yetarlicha mol-mulk qoldirgan, katta boylik to'plagan ota o'zi yaratishga mas'ul bo'lgan kelajakni ta'minlagan sanaladimi?

Insonning ruh va badandan paydo bo'lgan bir mavjudot ekanligini qabul qilgan, uning faqat oddiy bir moddiy borliq emasligini tan olganlar bu savolga ha deb javob berishlari mumkin emas. Oqshom tushgach, hisobsiz mol-mulk ustida boyo'g'lidek tunaganlar bunga misoldir. Ammo bolasini qoldirgan moliga, undan ham muhimrog'i shaxsiga, nafsiga hokim bo'ladigan odob-axloqqa o'rgatganlarga e'tiroz yo'q. Bular zurriyotlari istiqbolini ta'minlash yo'lida ilk qadam tashlaganlar, ularni borishlari zarur mo'ljal, manzil sari yo'llaganlar.

Farzandiga taom yeyish odobini o'rgatish o'rniga ovqatni o'zi yedirib qo'ygan, velosiped haydashni o'rgatish uchun go'dagini

velosipedga mindirib qiyalikdan pastga qo'yib yuborgan otaning harakatlari qanchalik xato bo'lsa, mulkni boshqarishni bilmagan bolasini boyligiga boshliq qilib qo'yish ham shunchalik xatodir. To'g'ri, bola yiqilib-turib velosiped minishni o'rganar, ammo u o'rgangunicha velosipedning mingulik holi qolmaydi. Otasi qoldirgan boylikdan boshqa hech narsaga ega bo'lmaganlar hushlarini boshlariga to'plashlari, qo'llaridagini sochib-sovurmasliklari uchun yana bir boylikka ehtiyojmandlarki, bu boylik osongina qo'lga kirmaydi. Bu: "Yana kelin bo'lsam, ro'zg'or tutishni o'rganardim", – deb ikkinchi marta kelin bo'lishga ko'z tutgan tul xotinning holatini eslatadi.

Otaning farzandiga qoldirishi mumkin bo'lgan eng go'zal, qimmatli merosi odob va tarbiyadir. Bu haqiqatni bilganlar, bolalarini urish o'rniga adab xivichi bilan tartibga chaqirishadi, intizomga keltiradilar.

Fotimaxonim Husayn, Odila va Samihaga nima bera olishi mumkin? Otasidan qoladigan katta boyliknimi? Yo'q. Unda na otasidan qoladigan boylikka, na bunday boylikning insonga saodat keltirishiga ishonchi bor. Agar boylik saodat deyilsa, faqirlardan badbaxtroq kimsalar bo'lmasdi. Fotimaxonim ertaga ularni jamiyat oldida va Yaratgan huzurida uyalmaydigan darajada tarbiyalab yetishtirsa, eng qimmatli merosni qoldirgan bo'ladi. Jamiyat avlodiga, farzandiga mol-mulk, boylik qoldirganlarni muborakbod etmaydi. Lekin ularni odob-axloqsiz, vijdotsiz qilib yetishtirsa, tanqid va tahqir etadi.

Fotimaxonim shunisiga ishonadi. Ishongani uchun o'g'lini haqiqiy o'g'il bola, haqiqiy farzand, qizlarini ota-onasiga gap tekizmaydigan tarzda o'stirish, tarbiyalash yo'lidan boradi. Bu oson yo'l emas. Aks holda hammaning bolasi ham haqiqiy farzand bo'lib yetishardi. Hamma ham qoshiq yasay oladi, ammo faqat ustasigina uning sopini qoq o'rtasidan chiqarishga qodir.

Barcha ayollar ham Fotimaxonim kabi farzand tarbiyalashning, uni iftixor qilingudek bir tarbiyaga sohib qila olishning lozimligiga ishonmaydi. Bir ona bolasi och qolsa kasallanishi va oxir-oqibat nobud bo'lishiga ishonadi. Shu ishonch tufayli har kech, har sahar uyqudan qolib unga ko'krak tutadi. Issiq to'shagini tark ettiradigan,

uyqudan ko‘z ocholmaydigan, uyqudan totli narsa bo‘lmagan paytlarda ko‘z ochdiradigan bir tuyg‘u va ishonch bor – bu shafqat, “agar emizmasam bolam qiynaladi”, degan ishonch. Bu his, shu tuyg‘u onani issiqni-issiq, sovuqni-sovuq demasdan bola xizmatiga yo‘llaydi. Fotimaxonimning fikricha, beshikdagi bola sutga qanday ehtiyojmand bo‘lsa, beshikdan turgach, tarbiyaga ham shunday ehtiyoji bordir.

Go‘zal tarbiya hech kimga hech qachon zarar keltirmaydi. O‘rmondan kesilgan daraxt mehmonxonaga kiritilmaydi. U daraxt maxsus dastgohlarda qayta ishlanib, jihoz shaklida mehmonxonaga kirishi mumkin. Tarbiya hatto hayvonga ta’sir ko‘rsatar ekan, nechun u insonni farishtaga yaqinlashtirib, ulardan ham yuksak maqomlarga ko‘tarmasin?!

Fotimaxonim tarbiyaning ahamiyatiga qisqacha shunday izoh beradi. Shuning uchun bolalarining dars tayyorlashidan tortib, to yaxshi axloq sohiblari bo‘lgunga qadar qo‘lidan kelganicha g‘ayrat qilishiga shubha yo‘q. Masalan, Husayn “tayyorlaydigan darsim qolmadi”, deb o‘yinga berilganda shunday derdi:

– Otang do‘konni ochib, uch soat ishlab keyin yopib, aylanib yursa bo‘ladimi?

– Ona, do‘kon ham yopiladimi?

– Nega yopilmas ekan?! Axir uch soat ichida o‘sha kun tirik-chiligiga yetgulik pul ishlash mumkin.

– Mumkin, ammo bu bilan ish bitmaydi. Ertaga chiqadigan qo‘shimcha ehtiyojlar yoxud dam olish kunlaridagi xarajatlar uchun ham ishlash kerak-ku.

– Barakalla, sen ham ertaga bir musulmon muhtoj bo‘ladigan bilimga hozirdan tayyorlan. Bir musulmon uchun bugunga qadar olgan bilimlaring yetib-yetmasligini o‘ylab ko‘r. Bilim insonga foydadan boshqa narsa emas. O‘g‘lim, o‘ynamoq har kimning qo‘lidan keladi, ammo o‘tirib Allohning qullariga Allohga eltguvchi yo‘lni ko‘rsatish niyati bilan harakat qilmoq har kim bajara oladigan ish emas. Inson qancha harakat qilsa, barakati ham shuncha bo‘ladi, – deb Husaynni dars tayyorlashga o‘tqizardi.

Boshqa kun do‘konlardagi shogirdlarni misol keltiradi. Ularning ertadan-kechgacha tinmasliklarini, hatto ba‘zan ovqatlanishga

ham vaqt topolmasliklarini, ularning ham onalarining jondek bolasi ekanini, undan ortiq, yo kam joyi yo'qligini aytib, ular qanday harakat qilsalar, talaba ham shunday qilishi kerakligini uqdiradi.

Husayn onasining tashviqi bilan darslarni sinfdoshlariga qaraganda yaxshiroq o'zlashtirdi. Maktab darslari tugashi bilan maslagiga aloqador kitoblar o'qir, ba'zi narsalarni daftariga qayd etib qo'yar, onasi aytganiday bundan doim foydalanardi. Ba'zan bir sinfdoshi darsga emas, maslagiga aloqador savol berib sinfdoshlari javob berolmasa, bilganlarini aytar yoki shu savolga daxldor kitoblarni tavsiya qilardi. Boshqa o'rtoqlari kabi dars tugatugamas o'yinga chopmas, o'qir, darsda javob berish uchun emas, Alloh rizosi uchun, Alloh qullariga yordamchi bo'layin deb o'qirdi. Uyining supurib-sidirilishini Alloh rizosiga bog'lagan, bundan daftariga savob bitilishini umid qilgan samimiy onaning o'g'li bo'lish shuni taqozo etmaydimi? Bir kun onasidan so'radi:

– Ona, uy supurish ham Alloh rizosiga bog'liqmi? Hamma narsa Alloh rizosi bilan izohlanadimi?

– O'g'lim, Alloh pokiza bo'lganlarni sevadi. Tozalikni amr etganini tushunib, uyni supurish nega uning rizoligiga sabab bo'lmasin?! – deb javob berdi va Husayn qanoatlandi.

* * *

Fotimaxonimning Samiha va Odilaga munosabatini: biri haqiqiy, biri o'gay bo'lgan, faqat har ikkisi ham o'zini haqiqiy hisoblagan ikki opa-singil va bir ona deb tasvirlash mumkin. Ular hamma bolalardan farq qilishmasdi va Fotimaxonim ham ba'zan yaxshi, ba'zan talabchan bo'lardi. Bolalari orasida raqobat paydo bo'lmasligi uchun qilni qirq yorgandek noziklik va ehtiyotkorlik bilan adolatli muomala yuritardi. Bu adolatli muomala tufayli hech birining xayoliga “onam meni boshqalardan kamroq yoki ziyodaroq yaxshi ko'radi”, – degan o'y kelmaydi. Agar kimningdir qalbida shubha tug'ilsa, bunga sabab Odilaning ko'zlari boshqacharoq, Samihaning ko'zlari esa Fotimaxonimning ko'zlariga o'xshashligi bo'lishi mumkin, xolos. Ularning maktabga borib-kelishlari ham Husaynga o'xshash tartib-intizom ichida kechdi. Sinfdoshlariga o'rnak bo'ladigan toza qiyofada o'qishlarini davom ettirdilar.

Bu uyda ikki qizdan biriga olingan kiyimdan boshqasiniki aslo ortiq yoki kam bo'lmashligiga qattiq e'tibor qilinardi, hech qachon "Samiha kichikroq-ku, unga mana buni olaqolaylik", – deganga o'xshash ayirmachiliklarga yo'l qo'yilmasdi. Hatto Fotimaxonim qizlariga ko'yлак tikishni bir kunda boshlab, bir kunda tugatardi. Hech qachon oldin birini bitirib, so'ng ikkinchisini boshlamasdi.

Bu uyda kiyimlari bir xil bo'lgan opa-singil bor. Opa-singilning ahil yashashlari uchun har qanday sharoit mavjud, aksiga xizmat qilishi mumkin bo'lgan narsa esa yo'q.

Agar Fotimaxonimdek onalari bo'lmaganda ular shu qadar osonlik bilan ahil yashay olarmidilar? Fotimaxonimdan boshqasi uydagi o'gaylik masalasini shu xilda bildirmasdan hal etishi mumkinmidi?

Fotimaxonimni hamma qatori oddiy bir banda, uning ishlari ham bir inson qiladigan ish, deb qaralsa, boshqa har qanday ayol ham aqlini ishlatib, irodasiga hokim bo'lib, Alloh roziligi yo'lida uningdek bo'la olishiga shubha bormi? Inson vijdotsiz bo'la olganidek, agar xohlasa vijdonli ham bo'lishi mumkin. Yomon ish qilganidek, yaxshi ish bajarishi ham mumkin. Irodasiga qul bo'lganidek, hokim ham bo'la oladi. Qisqasi, bir o'gay onaning yetimlarga yomonlik qilganchalik yaxshilik qilishga ham kuchi yetadi. Yaxshi o'gay ona bo'lish uchun na osmondan tushishning, na zamzamda yuvinishning hojati bor. Ammo biron ayol aqlidan ko'ra hislariga tobe bo'lsa, vijdon azobiga tushiradigan gunoh qilishini hisobga olmaydi.

O'z farzandini kechirgan ona, yetim bolasini afv etishga qodir emasmi? Farzandini bag'riga bosgan ayol onaligini isbot etsa, yetimni bag'riga bosgan ona insonligini isbot etgan bo'lur. Onalik yuksak tushuncha. Xuddi uning kabi yaratilish paytidayoq fe'liga singdirilgan marhamat hisobiga u bilan onalik martabasida teng mavqeda turuvchi sanoqsiz maxluqot-u mavjudotlar bor. Yetimni bag'riga bosish esa ulardan farqimizni – insonlikni isbotlash demakdir. Bu martabada insonga tenglashadigan boshqa mavjudot yo'q. Hatto farishtalar undan pastda, ta'zim etgan holdadirlar. Yaratilganlarning eng sharaflisi insondir. Insondan boshqa barcha maxluqlar ham o'z bolasini bag'riga bosishda insonga tenglashishi mumkin.

Lekin o'z bolasidan boshqasini shafqat va marhamat bilan qucha olish faqat insonga xosdir. Har qanday ayol ona bo'lishi mumkin, ammo ularning hammasi ham yaxshi o'gay ona bo'lolmaydi. Chunki baland tog'ning eng yuksak cho'qqisiga chiqish hammaning ham qo'ldan keladigan ish emas.

Ona o'g'il-qizidan hurmat ko'rishi tabiiy, u bunga haqlidir. Yaxshi o'gay onani hurmat qilish esa uni bilgan har bir kishining vazifasidir. Onalik shafqati insondagi ochlik, chanqashga o'xshash tabiiy hol. Bolasiga shafqatsiz hayvon ham deyarli yo'q. O'gay onalik esa irodani ishlatish natijasidir. Axloq bu irodani yaxshi va yomon tomonga qo'llash uchun xizmat qiladi. Ayol faqat ona bo'lganligi uchun jannatga kirishiga aql bovar qilmaydi. Qanday ona bo'lganiga qarab va, ayniqsa, yetimni o'z bolasiday ko'rgani uchun jannatda payg'ambarlar bilan bir qo'lning yonma-yon ikki barmog'ichalik yaqinlikda qo'shni bo'lishi haqida esa mujdalar bor. Fotimaxonim Samihaga nisbatan qanday ona bo'lsa, Husayn va Odilaga nisbatan ham shunday ona ekanini va inson ekanini isbot qila olgan. O'n to'qqiz yoshidagi qarorida qat'iy turdi, yillar davomida qiyinchiliklarga qarshi jasorat ko'rsatdi. Uning uchun bu bolalarga yaxshi muomala qilish oson, aksincha, yomon muomalada bo'lish qiyin. Uning fikricha, oqibatda yaxshilik keltiruvchi qiyinchilik zahmat sanalmaydi. Bu dunyoda xayrli ishlar uchun chekilgan barcha zahmatlar so'nggi nafas bilan barham topadi. Yetimlarga soya bo'lganlar u Kun soyada bo'ladilar. Yetimlar ularga soya bo'ladilar. Onalarining najotlariga sabab bo'ladilar. Fotimaxonim izlagan narsa mana shudir.

* * *

Husayn Imom Xatib maktabining yetti sinfini yaxshi bitirdi.

Bir kun Fotimaxonim Husaynni yoniga o'tqizdi. Uning nima to'g'risidadir maxsus gaplashmoqchi ekanligi yaqqol sezilib turardi. Odila va Samiha bog'da edi.

– O'g'lim, bugun sen bilan Odila va Samiha eshitishini istamaganim bir masalani gaplashamiz.

– Gaplashaylik ona, marhamat.

Fotimaxonim dona-dona qilib so'z boshladi:

– Bu yil o‘n to‘qqizga kirayapsan, o‘g‘lim. Bolaliging ortda qoldi. Endi azamat bir yigit bo‘lding. Past-balandni o‘rganding, yaxshini yomondan ajratadigan bo‘lding. Endi bir haqiqatni bilishingni istayman. Yillar davomida bu haqiqatni sendan, Odiladan va Samihadan maxfiy tutdim, yashirib keldim. Menimcha, bunday qilinishida foyda bor edi. Bugun esa bu haqiqatning ochilishida foyda bor deb o‘ylayman va shuning uchun ham aytmoqchiman.

Husayn tashvishlanib tinglardi. Fotimaxonim davom etdi:

– Bundan ancha yillar avval bo‘lib o‘tgan ikki hodisani eslay-sanmi, yo‘qmi, bilmadim. Bir kuni: “Bir ayol menga yetimligimni, onamning oti Xayriya ekanligini aytdi”, – deganding. Undan ko‘zing mening ko‘zimga o‘xshamasligini eshitgan ekansan. O‘sha kun otangdan mening ikkinchi ismim Xayriya ekanini bilganding va masala hal bo‘lgandi. Bir gal: “Samihaning ko‘zlari boshqacha, biznikiga o‘xshamaydi”, – deganingda, men senga otangning soch-larining bir qismi qora, bir qismi oqligini ko‘rsatgandim. Bularni eslaysanmi?

– Biroz eslaganday bo‘lyapman, ona.

– Eslayolmasliging ham mumkin. Ammo bilishing lozim bo‘l-gani shulki, o‘sha ayoldan eshitganing, har kun xolam deb haqqiga duo qilganing Xayriyaxonim sening va Odilaning haqiqiy, o‘zingizning onalaringizdir. Vafot etganiga o‘n to‘rt yilga yaqin vaqt o‘tdi. Men esa sizning o‘gay onangizman, bolam.

Husayn g‘alati bo‘lib ketdi. Ko‘z o‘ngida yuz-ko‘zi o‘zinikiga o‘xshash ayol paydo bo‘lganday bo‘ldi. Faqat boshlang‘ich mak-tabdagi sinfdoshi yetim Yilmaz xayolida undan aniqroq gavda-landi. Demak, o‘zi ham unga o‘xshash. Lekin uning yetimligi bilan o‘zining yetimligi orasida qanday bog‘liqlik bo‘lishi mumkin? Farq esa yer bilan osmoncha. Aytgani ikki bo‘lgani yo‘q. Yilmaz chekkan jafolar esa, eh-he... Nimasi o‘xshash buning?! Uning onasidagi insoniylikdan uzoq fe‘l bilan o‘z onasining farishtalarga yaqin sifatlari orasida tog‘larcha masofa bor.

– Ona, hazillashmayapsizmi?

– Nega hazillashay, o‘g‘lim?!

– Ammo, bizning nimamiz yetimga o‘xshaydi? Samihaning ni-masi o‘zingizniki-yu, bizning qayerimiz o‘gay?! O‘gay bo‘lsak

shuncha vaqtdan beri bilinmasmidi?! Sizning ismingiz Xayriya emasmi?

– Mening haqiqiy ismim Xayriya emas, o‘g‘lim. Bu uyga kelgach, onangni Xayriya ekanini eshitsang, hayron-u xafa bo‘lmasin deb o‘zimga Xayriya degan ikkinchi ismni oldim. Sizning o‘g‘laringiz o‘smaganligingizga kelsak, otangga turmushga chiqishimning asosiy sababi sizning yetimga o‘xshamasligingizni, yaxshi unib-ulg‘ayishingizni ta‘minlash edi. Yillar davomida sizni o‘z zuriyotim sifatida bag‘rimga bosish, sizga yetimliklaringizni sezdirmaslik uchun qo‘limdan kelganini qildim. Agar o‘zim be-xabar qusurlarim bo‘lsa, Alloh kechirsin, sen ham menga buni anglashim uchun yordam ber, qo‘zichog‘im.

Husaynning ko‘zlari yoshlandi. Bu onaning o‘g‘ay emas, o‘z onasi bo‘lishini shu qadar istardiki...

– Endi nima bo‘ladi, ona? Bundan keyin biz o‘gay bo‘lamizmi?

– Nega o‘gay bo‘lasizlar, o‘g‘lim? Bugungacha sen o‘zimning o‘g‘lim eding, bundan bu yog‘iga ham shunday bo‘ladi. Odila bugunga qadar o‘z qizim edi, qizim bo‘lib qolaveradi. Bugun ushbu sirni haqiqiy onasini tanisin va uning haqqiga duo qilsin deb ochdim. Bugungacha ushbu vazifani men bajarib keldim. Uning haqqiga har kun tilovat qildim, duo o‘qidim. Istagim, bugundan boshlab sen ham shunday qilsang.

Fotimaxonim bir-ikki lahza nafas rostlab, yana davom etdi:

– Bugunga qadar buni bilishingizdan biron-bir foyda yo‘q edi. Bo‘yni egik, ko‘ngli siniq bir yetim sifatida ulg‘ayar edingiz. Balki meni ona deb atamasmidingiz?! Xullas, bundan yutqizadigan faqat siz edingiz. Shu sababdan bugunga qadar bu sirni sizlarga ochmagandim. Odila yana bir necha yil bu sirdan voqif bo‘lmay turgani ma‘qul. Sen ham bu haqda unga hech nima demay tur! Hozircha buning payti emas. Uning bilishidan hech qanday foyda yo‘q. Mana, senga so‘zlashni xohlaganlarim shulardan iborat, o‘g‘lim. Onangni tani va uning uchun tilovat qil.

Husayn ta‘rif etish mushkul bir ahvolda qoldi. Demak, qarshisidagi yillar bo‘yi o‘zlarini gul kabi yetishtirgan, balki istalgan bir haqiqiy onadan ko‘ra ancha-muncha ko‘proq mehr ko‘rsatgan bu xotin o‘gay edi. Aqlini taniganidan beri yashab o‘tgan hayotini ko‘z ol-

dida jonlantirdi. Masalan: Sami haning Odiladan farqli tutilgan biron hodisani eslamoqchi bo'ldi. Muomalalardan biron-bir belgi axtardi, faqat bular hech bir naf bermadi. Mana ishonish mumkin bo'lmagan ikki xulosa: yo bu xabar xato bo'lishi kerak, yoki shuncha yillik o'gaylik davrida o'zni o'gaydan ayirgan, soxta va yasama harakatlar topilishi darkor. Na unisi, na bunisi. O'rtada bir vijdon bor edi va bu vijdonga hech bir bo'yab-bejashsiz oliy darajadagi onalik mehri, tarbiyasi ko'rsatilgani ma'lum edi. Husayn o'rtadagi munosabatlarda biron-bir soxtalik bo'lganligini ayta olishi uchun yolg'on so'zlashi lozim. O'gay ekanligini bugun aytgan onaning istalgan kimsaning onasidan ko'ra hurmatga loyiqroq ekanligini juda yaxshi tushunar edi. O'z bolasining o'qishi, yomonlar bilan do'st bo'lmasligi, odamlar orasida uyalmasligi uchun qay ona bu qadar g'ayrat qilardi?! Qaysi onaning qo'lidan kelardi bu ish?! Agar qo'llaridan kelsa, hammasining farzandi ham tarbiyali bo'lmasmidi?!

O'sha kuni do'konga borganda otasi undan onasi bilan ba'zi narsalarni gaplashgan-gaplashmaganini so'radi. Husayn bor gapni aytib berdi. So'ng aqliga kelgan bir savolni berdi:

- Xo'sh, onam bilan marhum onamning qarindoshligi bormidi?
- Yo'q, o'g'lim.
- Tanirmidi?

- Bilmadim. Bilganim shuki, ko'pchilik o'z opa-singillarining yetimlariga ham bunchalik qaray olmaydi. Ko'pincha sizni urmoqchi bo'lganimda, sizni himoya qilib, meni uyaltirgan. Sizlarga mendan ko'ra mehribonroq bo'ldi. Men sabr qilolmagan, sabrim yetmagan paytlarda u sabr qildi. Xasta bo'lganingizda mendan ko'proq kuyundi. Sizlardan shikoyat qilganini eslolmayman. Yaxshiligini yuzga solmadi. Bugungi holga kelishingga, Imom Xatib maktabida o'qishingga sabab bo'lgan ham udir. O'lgan onang seni tug'di, sutini emding, ammo seni shunchalar tarbiya qila olarmidi, yo'qmi, bunisini bilolmayman.

Odilbek qancha yillar davomida insoniylik va muruvvatdan boshqa harakatiga shohid bo'lmagan Fotimaxonimning bir vaqtlar Qur'oni Karim o'qimoqni o'rgatganini aytganida Husaynning ko'z oldida bu nurli siymo yuksalib, haqiqiy onalarning yaxshi jihatlari mujassam bo'lgan sharaf tojini kiyardi.

Asr namozini birga o'qigach, Odilbek o'g'liga onasining qabrini ziyorat qilishlarini aytdi va yo'lga tushdilar. Qabriston eshigidan kirisharkan mahzun qiyofali bir askarning chiqayotganini va salom berib uzoqlashganini ko'rishdi. Husayn bu askarni taniganday bo'ldi. Keyin xutba o'qigan juma kuni oyoq kiyimini olib kelib to'g'rilab qo'ygan yigitni esladi. Oradan to'rt yil o'tgandi, shu paytgacha uchrashib qolishganlarida so'rashib-salomlashib o'tishardi. Demak, askar bo'libdi.

Husayn onasining mozoridan g'amgin holda ketmadi, deyish insofsizlik bo'lar edi. To'g'ri, Fotimaxonim o'ziga munosib onalik qildi, ammo o'z onasining loaqal yuzini xotirlashni naqadar istardi. Zehni shu o'ylar bilan bir muddat mashg'ul bo'ldi. Uning ko'zlari namlandi. Qayg'urishning marhumga foydasi yo'qligini, unga rahmat tilash ma'yuslikdan, g'ussadan foydaliroq ekanini o'yladi.

XIV

Oliy Islom Ma'hadiga imtihonlarni muvaffaqiyatli topshirgan Husayn ketishi bilan uyda ikki qizidan boshqa hech kimi qolmagan Fotimaxonim bir tarafdin o'g'lini sog'insa, ikkinchi tarafdin uning o'zi istagan o'qishga kirganini o'ylab ovunardi. O'g'li yonida bo'lib, tahsil chala-yarim qolsa, bu ham yaxshi emas. Faqat chidash qiyin bo'lgan ayriliq. Ammo bu ham muammo emas. U bunday qiyinchiliklarning ozmunchasiga bardosh etmaganmidi?! Ora-sira maktublari kelib turardi. Otasiga yozgan xatlaridan tashqari onasiga ham alohida maktub yozib ahvolini va duo qilishini so'rardi. Mana bu maktub ketganidan ikki oy o'tgandan so'ng kelgandi:

“Sevimli onajonim!

Kecha asrdan so'ng choyxonada choy ichay dedim. Choyxonachining yordamchisi choy keltirdi va cho'ntagidan bir xat chiqarib, “shuni o'qib bersangiz, eshitsam”, – dedi. O'qidim. Tugagach, maktabga nega bormaganini so'radim. U oh tortdi:

– Ular yubordilar-u, men qochdimmi, birodar, – dedi. So'ngra tushuntira boshladi. O'gay ona qo'lida o'sibdi. Undan ona sifatida uch narsa ko'rdim deydi: tundlik, yomon so'z, tayoq... Bu uchalasidan ortiq biron narsa ko'rdim desam, yolg'on bo'ladi. –

U ko'zlari yoshlanganini yashirish uchun derazadan tashqariga qaradi. Men devordagi rasmlarga qaragan bo'ldim.

Aytishicha, otasi asabiy odammish.

“Har oqshom dasturxon atrofiga yig'ilganimizda o'gay onam:

– Bugun badbaxt o'g'il u ishni qildi, bu ishni qilmadi, – deb to'kib solardi. Otam:

– Xonim, besh daqiqa sabr et, bola ovqat-povqatini yeb olsin, so'ng xohlaganingday uraman, – desa:

– Men uring demayapman, faqat qilganini aytayapman, xolos. Qancha majburlasam ham to'xtatolmadim, mana o'zining yuzi, – deb meni ko'rsatdi. Men endi ikki barobar tayoq yeyishimni ismimni bilganday aniq bilib, indamadim. Otam:

– Xonim, asabimga tegma, jahlimni qo'zg'ama! Qonimni qaynatsang, sening bolang ham haqqini oladi. Bu ayb qiladiyu, seniki tinch turadimi? Sening bolang osmondan tushganmi? Qaysi kun o'g'lingning xatosini aytding? Xudodan qo'rqmaysanmi?

– Mening farishta o'g'lim nima qildi? Yashiriladigan aybi bormi uning? Yo tuhmat qilayinmi bolamga?

– Xo'p, meniki har kun ayb qiladimi? Hech to'g'ri ishi yo'qmi bechoraning? Bir kun bo'lsa ham ko'nglim uchun yaxshi bir ish qildi desang, nima qiladi? – deya yolvorsa ham o'gay onamning men haqidagi yaxshi gapni otam hech eshitmadi.

– Har kun shu! Yolg'on gapiraymi? Qilganini qilmadi deymi?

Otam dasturxondan qo'l tortib, turadi:

– Har kun tayoq yeb to'ymadingmi, aqling kirmadimi! Yetar endi! – deb rosa uradi. So'ng onamga tashlanadi.

– Bu yetim bola sen tufayli shuncha tayoq yedi. Men buning javobini qanday beraman, – deb mendan ikki barobar ko'proq uni ham uradi. Keyin:

– Endi yumshadingiz. O'tiringlar, – deb bizni dasturxon atrofiga o'tqizadi. Ko'z yoshlari bilan yemagan ovqatimizni yediradi. O'gay onamning yuzlari gezarib ketgan. Ora-sira menga qarab qo'yadi. Bu ertaga senga ko'rsatib qo'yaman, degani. Haqiqatan ko'rsatadi. Otam bo'lmaganida:

– Razil bola, sen tufayli kaltak yedim, – deb ustimga bostirib keladi. Ushlab olsa, to'yguncha uradi.

Mana, uka, senga bir oqshom voqeasini aytdim. Bu har oqshom davom etishini aytsam senga g'alati tuyulishi mumkin, balki ishonmassan. Ammo bularning hammasi mening boshimdan o'tgan... Otam yo'q paytlarda ovqatlanishga o'tiramiz. O'gay onam, o'gay ukam va men. Agar ovqatda mening oldimdan go'sht bo'lagi chiqib qolsa, u zudlik bilan ukamning oldiga surib qo'yiladi. Uyda biron tansiqroq taom tayyorlansa, ovqat pishar mahali meni uni keltir, buni keltir deb yugurtirardi. Ishlar bitgach, dasturxon boshiga kelib ukamdan qolgan ovqatnigina ko'rardim. Ba'zan ukamga xitoban:

– Ol, qo'zichog'im, sen ham hamma qatori yeyaver, qorning ochqab ketganini ko'rib turibman, – der edi. “Hamma” men ekanligimni bilib turardim.

Bir kuni otamning u bilan gaplashayotganini eshitib qoldim. Gap mening o'qishim xususida edi. O'gay onam ming bir bahona keltirib otamni bundan qaytarishga urinardi. Oqibatda meni maktabga bermadilar.

Bir kuni xolam menga bir-ikki narsalarni o'rgatdi. “Bularni hech kim yo'q payti otangga ayt, mening aytganligimni unga bildirma”, – dedi. Rozi bo'ldim. Bir kun otam bilan bog'ga ketayotgandik. Otam gaplashmasdi, boshini yerga osiltirgancha vazmin yurib borardi. “Ayni vaqti”, – deb o'yladim:

– Ota.

U menga o'girildi:

– Nima deysan, o'g'lim.

– Jahlingiz chiqmasa, sizga bir gap aytardim.

– Ayt, jahlim chiqmaydi.

– Onam bo'lsaydi, men siz uchun bir gul misoli xush bo'y taratardim. Hozir esa tikanman, sizga botib turaman, to'g'rimi?

Otamning ko'zlarini yosh qopladi. Meni quchoqladi, bag'riga bosdi, hidladi va hiqillab yig'lay boshladi. Bir muddat shunday turganidan sung:

– Toychog'im, ko'rib turibsanku, sendan ko'proq uni do'pposlayman. To'g'ri aytding, ammo ne qilay, kuchim yetmayapti, – dedi.

Men yana xolam o'rgatganidek:

– Menga kuchingiz yetadi-ku, ota, – dedim.

Bu soʻzlar otamga qattiq taʼsir qildi. Bu gaplarni kim oʻrgatganini soʻradi, aytmadim.

Oʻsha kundan keyin otamning menga nisbatan muomalasi oʻzgardi. Onam chaqsa, avvalgidek sapchib turib urmaydigan, faqat doʻq-poʻpisa bilan, nasihat bilan kifoyalanadigan boʻldi:

– Boshqa bunday qila koʻrma, abjagʻingni chiqaraman, bola...

Oʻgay onam otamdagi bu oʻzgarishni koʻrardi, faqat sababini bilmasdi. Menga baʼzan “oʻgʻlim, bolam” deb, baʼzan yeguliklar berib avrasa ham bunga muvaffaq boʻlolmadi.

Saodatli hayotim ikki yilcha davom etdi. Saodatli kunlar deganim, ota-onasi bor bola uchun tikanlar ustida yotish bilan teng. Ikki yildan soʻng – otam vafot etgach, ahvol oʻzgardi. Boshimda qora bulutlar aylana boshlagach, qochdim. Mana shu yerda xizmat qilyapman...”

Mening qadrli onam, bularni tinglagach, qadringizga koʻproq yetadigan boʻlyapman, sizni yanada koʻproq yaxshi koʻrib qolyapman. Qaysi bolaning oʻz onasi sizning menga koʻrsatgan yaxshiligingizni koʻrsata oladi?! Bu yerda talabalar oʻz ota-onalaridan oyda-yilda bitta maktub olishadi. Holbuki mening onajonim oʻz qoʻllari bilan bitilgan maktubni har hafta joʻnatadilar. Maktubni olib yuz-koʻzlarimga suraman, “farishtasifat onamning qoʻllari tekkan, bu yozuvni nurli barmoqlari yozgan”, – deb toʻyib-toʻyib hidlayman.

Boshingizni ogʻritmadimmi? Kamchiligimga eʼtibor bermang. Sizga uzun xat yozmasam, koʻnglim tinchlanmaydi. Yozarkanman, yoningizda oʻtirganday, yuzlaringizga toʻyib qarayotganday tuyulaman. Besh daqiqa boʻlsin sizni yonimda his etmoq uchun, maktubni choʻzib yuborganim uchun meni afv eting. Toʻyib-toʻyib qoʻllaringizni oʻpish umidi bilan, sizga sogʻinchli salomlar yoʻllayman.

Oʻgʻlingiz Husayn”.

Husaynning maktubiga Fotimaxonimning shaxsan oʻzi javoblar bitardi. Javoblarida Turkiyada bironta musulmon odam qolmaganda ham yolgʻiz oʻzi bu ehtiyojni qarshilay oladigan darajada bilimli, yangi musulmon boʻlgan bir odamga “mana sen oʻrnak oladigan musulmon”, deya koʻrsatadigan darajada axloqli, ilmiga amal qilgan-qilmagani soʻralganda uyalmaydigan darajada ibodatga bogʻliq boʻlishga undardi. Yoshligini qanday

kechirgani to'g'risida Allohga hisob berishini unutmasligini, agar yoshlik g'ayri shar'iy yo'llarga undasa, u tarafga bir qadam qo'ya ko'rmasligini aytib, ogohlantirishni ham unutmasdi.

Husaynning hayoti Chorumda – ota-onasi huzurida qanday kechgan bo'lsa, ularning nazoratidan uzoq Istambulda ham shunday davom etardi. U yerda ham odob-axloqini muhofaza etar, darsdan boshqa narsalarga chalg'imasdi. Chunki u o'z maslagidan kelib chiqib birinchi navbatda Alloh rizosi uchun, Allohning diniga yordam bermoq uchun harakat qilardi. Ibodatini o'zgalar ko'rsin deb emas, Uning rizosini qozonmoq uchun, tark etgan yomonligini odamlar yomonlashidan chekinish uchun emas, Kun kelib Alloh huzurida javob berish uchun, har neni ko'rguvchi, eshitguvchi, bilguvchi Allohdan qo'rqqani uchun yomonliklarni tark etdi. Alloh, qilma, degan ishni qilmasligiga sabab odamlarga yaxshi ko'rinish emas, Uning amrini ado etish shartligini, farzligini bilgani uchundir. Bunday fikr va ishonchdagi insonga nazorat shart emas.

Ikkinchi kursga o'tganida kelgan bir maktubda Odilaning Ismoil ismli bir yigit tarafidan so'ralgani, bola yetim o'sgani, kosiblik qilayotgani eslatilib, axloqi haqida "yomon emas" deyilgandi. Husayn bu ish ko'proq ota-onasi va Odila orasida hal etilishi, agar axloqi yaxshi bo'lsa, berilishi uchun jiddiy to'siq yo'qligini bildirdi.

* * *

Fotimaxonim Ismoilni unutgan edimi? Bir so'z bilan aytsak, yo'q. Unutgan emas. Ora-sira onasinikiga borganda, ne ish bilan mashg'ulligini surishtirar va uni duolar qilardi. Bugun o'z farzandiday yetishtirgan ikki yetimiga qandaydir xizmat qilolgan bo'lsa, agar Alloh rizosi yo'lida bir-ikki odim otgan bo'lsa, bunda Ismoilga achinish tuyg'usining, yoshligini uning ko'z yoshlarini ko'rib kechirganining buyuk hissasi bor. Ta'bir joiz bo'lsa, Ismoil dard chekdi, bu darddan olingan ibratlar, hamdardlik tuyg'usi Fotimani yaxshi yo'l tutishga yo'lladi. Ismoilni shuning uchun duo qiladi, yomonlikdan saqlashi uchun Tangriga yolvoradi.

Tan olish lozimki, Fotimaxonim ikki yetim bilan ovora bo'lib, Ismoil o'zini izlab, o'ylaganidek Ismoil haqida o'ylayolmadi. Bu oqibatsizlikdan emas, ikki yetim oldidagi burchini yaxshiroq o'tash

tuyg'usidandir. Shu sababdan eshigi oldidan ko'p bor o'tgan yuz-qo'li kir teshikkulcha sotuvchi bolani balki Ismoil deb diqqat bilan kuzatolmagandir. Uning Ismoil ekanini xayoliga keltira olmasdi. Qolaversa, o'ylaganida nima ham qila olardi? Uni o'z uyiga, o'z tasarrufiga olishi mumkin emasdi-ku!

Kunlarning birida Odilani so'rab Ismoil tomondan sovchilar keldi. G'alati bo'ldi. Kelganlarning ko'pini bilardi. O'z mahallasining ayollari. "Ismoilni o'zing yaxshi bilasan", – deyishdi. Biladi, albatta, ulardan ziyodroq biladi. Shu bilan birga otasi bilan Odilaning fikrini so'ramasdan biror narsa deyolmasdi. Shuni aytdi. "Ismoil uylansa alohida yashaydimi yo yana o'sha onasi (!) bilan birga turishadimi?" – deb so'radi. Tabiiyki, Odilani Sanihaxonimning qo'liga topshirib qo'yolmasdi. Ismoil alohida turmoqchi ekan. Bundan ajablanmasa ham bo'ladi. Demak, yillar davomida chekkan azobini qayta tortmoqchi emas... Ularga otasi bilan bir bor uchrashishlari kerakligini bildirdi.

Mehmonlar ketgach, Odila bilan suhbatlashdi. Odilaga Ismoilning yetim ekanligi xush kelmayotgandi.

– Meni yetimga bermoqchimisiz?! – dedi. Bunday demasligi kerak edi. Balki o'zi yetimligini bilmagan, yetimlik hayotini yashamagan, ona mehriga yo'g'rilgan Odila adashgandi: yetim ham o'zi kabi inson ekanligini, balki yetim bo'lmaganlarga qaraganda insonni ko'proq qadrlashini bilmasdi... Va yana bilmasdiki, Ismoil Odilaga Fotimaxonimning qizi bo'lgani uchun uylanmoqchi edi. Uning tarbiyasida axloqli qiz bo'lib yetishganini taxmin etgan Ismoil umr bo'yi Fotimaxonimning hurmati uchun Odilani hurmat qilishini qaydan bilsin?! Bu azamat yigit bir kun ko'chada o'ziga teshikkulcha uzatgan kichkina sotuvchi ekanini qayoqdan taxmin etolsin?!

Odila kibrli bir qiz emas. Aslida bu uyda olingan tarbiya tartib-intizomni sevishga, poklikka ahamiyat berishga qaratilgan. Yetimni yoqtirmaslik odat emas. Ammo qarangki, turmush qurishni taklif etayotgani nogoh yetim chiqib qolgani g'alati ta'sir qildi va eshiti-shi bilan "meni yetimga bermoqchisiz?" deb yubordi. Fotimaxonim yetimning ham inson ekani, hatto boshqalardan ham qimmatli bo'lishi mumkinligini tushuntirdi. Agar bu taklifni qabul etishni istamasa, buni yetimni xushlamaslik kabi bir sababga bog'lamasligini aytdi.

Odilbek ham Odilani Ismoilga berilishga rozi edi. Uning fikricha, axloqi durust, ishi-kuchi joyida yigitning xushlanmaydigan tarafi biroz faqirligi-yu, yetimligi, xolos. Ammo bu o'ylaydigan ish emas. Faqirlik kelib-ketadigan hol. Yetimlik odamning ixtiyorida emas. Ixtiyoriga zid tarzda o'z qizi ham yetim emasmi?! Gap faqat faqirlikda bo'lsa, Xudo xohlasa bu to'g'rilash mumkin bo'lgan muammo. Ismoilni yoniga olib, unga ko'maklashsa, hammasi ko'ngildagidek bo'lib ketadi.

Xullas, Odilani Ismoilga beradigan bo'lishdi. Ismoilning sevinchini tasvirlash uchun so'z ham, ta'rif ham yo'q. Buni uning o'rnida bo'lib ko'rganlar yaxshi bilishadi. Asal yemaganga asal lazzatini anglatish mushkulligini tan olganlar, uni bu xususda ma'zur ko'rurlar.

Husayn katta ta'tilga chiqib, uchinchi sinfga o'tgani haqidagi xushxabarni olib keldi. To'yning shu ta'tilda o'tishi belgilandi. Kuyovning do'konini ta'riflashdi, tushuntirishdi. Bordi. Qarshisida o'zi avvaldan tanigan chehrani ko'rib, biroz shoshganday bo'ldi. Suhbatlashdilar. Suhbatlashgandagi tortinchoqlik, ovozidagi g'arib ohang va shikastalik hanuz Ismoilning yetimligini bildirib turardi. G'aroyib voqea deb o'yladi: yetimlik mashaqqati ovozidan bilinib turgan bir erkak bilan, yetimlik neligini bilmagan bir ayolning qurajak turmushi... Bu oilaga ichida chin ko'ngildan yaxshiliklar tiladi. Saodat faqat O'zidan kutiladigan Parvardigoriga ko'ngildan duolar, niyozlar etdi va ketdi.

To'y musulmonga yarashadigan dilxushliklar, tartib bilan o'tkaziladigan bo'ldi. To'yda Odilbek va Fotimaxonim Ismoilga og'ir keladigan shartlar qo'ymaganligi nur ustiga a'lo nur edi. Hatto Odilbek va Fotimaxonim Ismoilga puldan yordam ham qilishdi, xijolat bo'lmasligini, buni o'zidan boshqa hech kim bilmasligini tushuntirdi. Ismoilning ko'zlari yoshlanmay qolmadi. Dunyoda Fotima onalar bo'lganidek, Odilbeklarning ham topilishidan qanoat hosil qildi. Eridagi bu fazilat Fotimaxonimning yillar osha qilgan mehnati samarasidir, balki Majido'zu sayohatida bir tanimagan ayolga yo'l haqqini to'lagan domlanning ta'siridir. Balki bu fazilatlar unda avvaldan bo'lgandir-u, shular ta'sirida nish otgandir.

Yetimini yetimga bergan Fotimaxonim bir kun Odilbekka iltimos qildi: "hech kimga bildirmasdan Ismoilga biroz yordam bersak".

Odilbek ma'qul topdi. Shunday yaxshilikni tashviq qilgani uchun xonimiga tashakkur izhor etdi. Ammo o'zi buni bir necha kun avval amalga oshirib bo'lganini aytishni ep ko'rmadi. Chunki bu ishni Fotimaxonim bilsin deb emas, ajrini Allohdan kutib, ado etgandi.

* * *

Odila bir kun Ismoilning kiyimlarini tozalarkan ich cho'ntagidan, bir paytlar rangi qirmizi bo'lgani bilinib turgan bo'z parchasini topib olib, hayron bo'ldi. Kuyovlik libosi cho'ntagiga solingan bu bo'z parchasi nima edi? Bilolmadi. Poyabzal tozalagich bo'lsa, ich kissaga solinmasdi. Sevimli eri buni cho'ntagida olib yurishidan bir maqsadi bo'lsa kerak, deya tag'in joyiga qaytarib solib qo'ydi. Oqshom so'raganda Ismoil bergan javob uni o'lguday xijolat qildi: "Rahmatli onamning libosidan olingan bir parcha..." Odila buni aytgan Ismoilning ko'zlariga qaramaslikni afzal bilib, boshini egdi.

* * *

Odilbek avval o'ylab qo'rganidek Ismoilni o'z yoniga oldi. Do'kondagi ish kundan-kun yaxshilanib, qizib borar, yonida bir yordamchi bo'lishini taqozo etardi. Bunga kuyovidan boshqani loyiq ko'rmadi. Har yil muntazam zakotini hisoblab berar, balki yanglish hisob bo'lgandir, vijdonim, ko'nglim tinch bo'lsin, deb ustiga bir miqdor qo'shardi ham. Sandiqni keltirgan hammol albatta xizmat haqqiga qo'shimcha choy puli olar va xursand bo'lib, duolar qilib ketardi. Odilbek do'kondan ko'rayotgan barakasini mana shu yaxshiliklar hisobiga deb bilardi. "Alloh uchun berganga Alloh berar", degan lavhani do'koniga ostirib qo'ygandi. Bu do'konning moddiy bo'lmasa ham, ma'naviy bezagi edi, undagi ma'no Odilbek tijorat ishlarida qat'iy amal qiladigan aqidalardan biridir.

To'g'rilik aytishga oson, to'g'rilikka amal qilish, uni asos qilgan tarzda ish yuritish esa juda mushkuldir. Do'konida hiyladan boshqa ish qilmaydigan kimsalar yuzi qizarmasdan haqiqatdan so'z ochib, to'g'rilikdan lof urishadi. "Sendan boshqasiga bu narxda bermayman", - deganlar, ayni mollarini shu bahoda, hatto arzonroqqa ham o'zgalarga berib yurishadi va vijdonlari ham qiynalmaydi. Shunday bir davrda Odilbekning axloqiga ishonib,

aldanmasliklarini bilib, uning do'koniga bahuzur keladilar. Uni bilmaganlar ham bu do'kondan chiqarkanlar aldanmaganlariga amin bo'ladilar.

Uning do'konida har narsaning o'z narxi, o'z bahosi bor. Bu baho vijdon va qanoat kabi ikki hakam qarori bilan tasdiqlangan. Tanigan ham tanimagan ham bir narsani bir narxda oladi. Ba'zi mol bahosi past qo'yilishi xaridorning g'alati-g'alati qarab qo'yishiga sabab bo'ladi. So'raydi va kamchiligi borligini biladi. Kamchilik bir qarashda sezilmas darajada. Natijada xaridor u molni oladi. Ketayotib bu qusur aytilmaganda bilmasligini, dunyoda yaxshi odamlar borligini va yana do'konga kelishini o'ylab, xursand bo'lib ketadi. Do'konda esa, molining qusurini aytib sotadigan, Allohga va insonlarga nisbatan axloqiy vazifani yaxshi o'taydigan, o'zini to'g'rilikka yo'llaydigan, Allohga shukr etmoq bilan mashg'ul bo'lgan bir Odilbek qolgandi.

Boshqalarda topilmaydigan mollarning bahosi ham uning do'konida ziyoda ko'rsatilmaydi. Yoki kamyob mol bahosini oshirish uchun saqlab qo'ymaydi. Chet el mahsulotiga alohida joy qilib qo'yan. Xaridorga agar xohlasa, Turkiyada ishlangan, puli Turkiyada qoladigan mol berishini aytadi. Xaridor ishlatib ko'rmagan molni olishni istamaydi. Odilbek so'raydi:

– Puling chetga – ajnabiya ketishiga, millatning qashshoqlashishiga rozimisan?

– Senga nima?! Sen xohlaganimni ber.

– Beraman. Lekin bu sotilmaydi.

Xaridor hayron. “Sotilmasa nega do'konda turibdi? Bu qanday gap? Borib turgan qo'pollik”, – deb o'ylaydi.

– Yaxshi, lekin namoyishga qo'nganmisan buni?

– Ha, namoyish uchun saqlayapman. Nima olmoqchiligini, puli qayoqqa, kimlarga ketishini bilarmikin deb saqlayapman. Qayoqdan bilasan bu mollar ichiga bizni biz bo'lishdan chiqaradigan moddalar aralashtirilmaganini?! Zararsiz bo'lganda ham, pul millat cho'ntagidan chiqib, o'zga millatning, masalan, yahudiyning cho'ntagiga tushadi. Holbuki, turk molini olsang, puli Turkiyada qoladi...

Xaridor bu suhbatdan so'ng tavsiya etilgan molni oladi yoki olmasdan chiqib ketadi. U bundan so'ng eski odatida qoladimi?

Yoki tushunib, milliy sarmoya muhofazasi yo'lida bir qadam tashlaydimi? Bu uning vijdoniga bog'liq. Ne bo'lganda ham Odilbekning ishi rohat. "Ikki chaqa deb milliy sarmoyaga xiyonat qilaymi?!" – deb vazifasini o'taydi hamda xaridorga ajoyib bir o'y, tushuncha berib qo'yadi. Xaridorning hech narsa olmasdan chiqib ketishi muammo emas. Kun kelib, bu millat o'z mahsulotidan boshqasini munosib ko'rmaslikni anglab etadi.

* * *

Bu tushuncha Odilbekka qaydan keldi?

E'tirof etmoq kerakki, ilgari bunday fikrlamasdi. To'g'ri, tuzuk, harakatchan edi. Shuning bilan birga olgan gazlama yoki uy ashyosi o'zimiznikimi, yo'qmi deb qiziqmas, shunchaki yoqtirganini olardi, xolos. Bu hol Husayn Imom Xatib maktabining beshinchi sinfiga borishiga qadar davom etdi.

Husayn darsdan tashqari o'qigan bir tafsir kitobidan Qur'on oyatlarining ko'pi nozil bo'lishiga yahudiylarning tarbiyasizligi sabab bo'lganini bilib oldi. O'sha joydan savdodagi qallobliklarning aksariyati ana shu millatga xos ekanligini, ular o'zga millatlarni talash, abgor etish maqsadida turli hiylalar ishlatishini bilib oldi. Bu bilimlardan Odilbekni ham xabardor etdi.

Kun kelib, Odilbek ishini ulgurji, ko'tara savdoga o'tkazdi. Harom yo'l bilan boyiganlarga halol va shar'iy yo'l bilan ham boyish mumkinligini isbotladi. Hiylakor va haromxo'r u dunyodagina emas, bu dunyoda ham topganini bahuzur, bemalol yeyolmasligi qilmishiga jazo emasmi?

Odilbekka ba'zan yaqin tumanlardan zarur mollar so'ralgan talab maktublari kelardi. Bu talablarning bir qismini qondirardi, qondirilmagan qismi uchun talabgorlarga maktublar yo'llab "topilmagan chet el mahsulotlari o'rniga xohlasangiz, o'zimiznikidan yuboraman", deb taklif bildirardi. Bu maktublar ko'pincha yaxshi natijalar berardi.

Mamlakatdan tashqariga oqib ketayotgan pul masalaning bir tomoni, masalaning boshqa tomoni – u yoqdan keladigan oziq-ovqat mahsulotlarining sifati qanaqaligi. Kundan-kun ortib borayotgan turli xastaliklarning bunga hech qanday aloqasi yo'qmikan?!

Unda oldin ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan tomir qotishiga o‘xshash kasalliklar osmondan tushyaptimi?

Tabiiy, o‘zing mutaxassis bo‘lmagan sohalarda qat’iy so‘z aytish yaxshi emas. Ammo, ota-bobolarimiz bejizga “Kofirdan do‘st bo‘lmas” deyishmagan.

Odilbek o‘g‘lini Imom Xatib maktabiga berish oldidan ikkilanganini esladi. O‘g‘lini bu o‘qishga berganidan pushaymon emas. U bilan qilgan samimiy suhbatlari natijasida tijoratida, fikr va axloqida katta o‘zgarishlar bo‘lganidan Odilbek juda ham mamnun.

Husayn Imom Xatib maktabiga qayd etilgach, Odilbek goho Erdolbekka ro‘baru kelib qolganida piching va minnatlariga ahamiyat bermasdi. Erdolbek:

– Kim ne desa-desin, Odilbek, siz yanglishdingiz.

– Erdolbek, yanglishgan bo‘lsam ham mamnunman. Faqat yanglishganimni isbot etish qoldi, bunday odamning topilishiga ishonmayman. Sizga tijoriy hayotdan misol keltiray: tasavvur etingki, bir mol faqat mening qo‘limda bor. Millatning bu molga ehtiyoji katta, baland narx qo‘yishimni kim ma’n eta oladi?

Masalan, avtobus bekatida yigirma besh qurushlik gazli suv ellik, hatto yetmish besh qurushga sotiladi. Gazetalar ko‘pincha katta shaharlarda kimlarningdir kasal ot va eshak so‘yib sotilayotganda ushlanganini yozishadi. Bular yolg‘on bo‘lsa, bu yomonlarning oldini olmoq, yolg‘on bo‘lmasa, bularni haqiqat sifatida qabul qilmoq majburiyatidamiz. Vijdonni isloh qilishga hukumat ham o‘jiz. Har insonning boshiga bittadan nazoratchi qo‘yolmaydi. Har do‘konni va do‘konchini har kun, har soat nazorat qilolmaydi.

Xaridorga molning kamchiligini aytmasam, aytishga meni kim majbur qiladi? Qaytarib olib kelganga, buni o‘zing qilib keltirding deb tuhmat qilsam-chi? Kim meni qaytaradi? Ertaga bahosi oshadigan bir molni uyimda yoki boshqa joyda saqlab, vaqti kelganda chiqarsam, kim aralashadi bunga? Hukumat bularning qanchasidan xabar topadi? Nechasini uddalaydi-yu, nechasiga ulgurib, qanchasiga ulgurmaydi? Bunaqa voqealar tijoratda qanchadan-qancha?! Qo‘limdagi mol tugaguncha eski bahoda sotsam, bunga kamroq foyda ko‘rishni yoqtirganim sabab emas. Bu Allohdan qo‘rqishimdan, vijdon tuyg‘usidan.

Stadionning ilk ochilgan kun cho'kishiga nima deysiz? Stadion qurilishida ilm yetarli bo'lmaganmi? Yoki xalq ilk ochilgan kun yoqtirmasdan ketmon, bel, cho'kich bilan qulatdilar? Balki qurilishdagi nuqson vijdon hokimiyatining Alloh qo'rquvi bilan nazorat qilinmay qolishi natijasidir?

Odilbek Erdolbekning yuziga javob kutganday birpas qarab turgach, davom etdi:

– Erdolbek, hayotimda, tijoratimda kechaga nisbatan bugun yaxshi tomonga o'zgarish bo'lgan bo'lsa, buning birinchi sababi o'g'lim o'qigan kitoblardan foydalanganim, u bilan din, ma'naviyat borasida muzokara qilganim, axloq to'g'risida suhbatlashganimdir.

Odilbek bundan so'ng Erdolbek bilan biror marta bahslashmadi. Bahslashsa-da, natija o'zgaradi deb bo'lmasdi. Odilbek to'g'ri gapirardi. Odilbek o'g'li tufayli bilmagan sohalaridan xabardor bo'ldi, anchagina ma'lumot oldi. Bungacha faqat namozxon bir musulmon edi, xolos. Fotimaxonimga uylanib, Qur'oni Karim o'qishni o'rgandi, natijada bir qadar fe'li ham yaxshilandi, masalan, marhuma xotini haqiga har kun tilovat qilmoqni, uning ruhiga bag'ishlab sadaqalar bermoqni odat qildi. Shu sababdan xonimiga bo'lgan hurmati so'ngsiz. Unda bir ayolda bo'lishi kerak bo'lgan bir talay xususiyatlar bor edi. Qarshisidagi eri bo'lsa ham to'g'ri, samimiy so'zlar, yaxshi niyat bilan yo'l ko'rsatadi. O'zini katta tutish, tavsiya etgan narsasi to'g'ri chiqsa, yuzga solishday tarbiyasizlikni unda ko'rmadi. O'g'lining o'qishidan faqat foydalar ko'rganini inkor etolmaydi.

Odilbekning do'kondagi aqidalaridan biri to'g'rilik bo'lsa, ikkinchisi qanoat edi. Ha, unda qanoat mavjud edi. Faqat uning bomdoddan so'ng to'xuftongacha namoz vaqtlaridan tashqari doim do'konda bo'lishini ko'rganlar bu qanoatni anglashlari mushkul. Ham qanoat sohibi bo'lmoq, ham oqshomgacha ishlamoq... Agar bu da'vo to'g'ri bo'lsa, qanoatning boshqa bir ma'nosi bordir?!

Ha, qanoat "bir luqma, bir hirq", deb yotib, bugun yegulik topib, ertani o'ylamaslik emas. Hisobsiz boy bo'lishning ham qanoatga zarari yo'q. Faqat inson bu molga emas, bu molni bergan va xohlaganida olib qo'ya oladigan qudratga ega Allohga qul ekanini anglasa, bas. Pulga qul bo'lmasa, uyida puldan boshqasiga o'rin

qoldirmaydiganlardan bo‘lmasa, pul uchun Alloh rizosini tark etish o‘rniga Alloh rizosi uchun pulidan kecha oladigan, pul va mulk o‘tishi ochko‘zlikni emas, shukrini orttirishi lozim. Alloh yo‘lida bir pog‘ona yuksalmoq uchun pulni bir narvon deb biladi va foydalana-di. Oqshom uyga kelganda “qancha topdim”, deb emas, “qanday topdim, harom aralashib ketmadimi?” deb o‘ylaydi. Odilbekning qanoati shunday bir qanoatdir.

Ha, to‘plagan boyligi hisobini Robbiga qanday berajagini, yaxshi, halol ishlash ham ibodat ekanini o‘ylagan insonni qanoatsiz deb bo‘lmaydi. Sandiqni keltirgan hammol terini artmasidan ish haqqini qo‘liga tutgan, ustiga ziyoda qilib hadya ham qo‘shgan bir inson qanday qilib pulning quli bo‘ladi?! Do‘konini yoparkan, kassasi to‘lgan-to‘lmaganidan ko‘ra hayotining taqvim daraxtidan bir kun yaproq‘i uzilganini, bu kun uchun Parvardigori huzurida javob berajagini, do‘kon eshigida buralgan kalit aslida bir kunni burab yuborganini o‘ylamasdan o‘tolmasdi. Uyiga bir oqshom o‘ychan qadamlar tashlab ketarkan, bir tanishi:

– Odilbek, hormang, – der ekan...

– Rahmat, biroz charchadim, – deb qo‘yadi.

Ranjigannamo holni ko‘rgan oshnasi:

– Yaxshilikka bo‘lsin, Odilbek bir gap bo‘ldimi? Xafaroq ko‘rinasiz? Ishlar qalay?

– Shukr. Yaxshi. Yomon emas.

– U holda boshqa dardingiz bordir? Yuzingizga qaragan zarar ko‘rgan savdogar deb o‘ylaydi sizni.

– Shunday o‘ylasa ham xato emas. Har kun umr sarmoyasidan bir sahifa uzyapmiz.

– O‘ylashingizga qarang-u, dunyoga kelib-ketish bandaning qo‘lidami? Tabiiy, kundan-kun hayot o‘tib boradi.

– O‘tadi, ammo o‘tgan kunlar hisobini berishda ne deymiz? Inson tirishsa, bu kunlarni foydaliroq kechirishi mumkin?..

U kishi taajjublanib xayrlashadi. U hozirgacha bunday o‘ylaganini xotirlayolmasdi. Agar Odilbek ta’sir etgan bo‘lsa, bu tabrikka loyiq. Do‘konda qilgan tijoratini emas, o‘tgan umr sarmoyasini qanday xarjlaganini o‘ylash va qayg‘urish har qanday o‘rta yoshli kishi yoki yigitning ham qo‘lidan kelavermasdi.

Bir inson bir soʻzni eshitadi, lekin qulogʻida hosil boʻlgan tovush toʻlqinlaridan boshqa bir taʼsir sezmaydi. Qisqasi, oʻsha soʻz bir qulogʻidan kirib, ikkinchi qulogʻidan chiqib ketadi.

Baʼzan esa birgina soʻz hayot yoʻlini burib yuboradi. Bunga taʼsir etguvchi sabablar bor. Oʻsha oqshom oshnasi Odilbek bilan boʻlgan suhbatni uyida ham eslaganini, uyida ham shunga oʻxshash suhbat boʻlganini, mutaassir boʻlganini Odilbekka oʻzi kelib aytdi.

Maqsad Odilbekning tijorat hayotini boshdan oxirigacha aytib oʻtish emas. Faqat Allohning yaxshi qullariga yoʻldosh boʻlishiga bir-ikki misol keltirmoq uchun hikoya qilinmoqda. Tan olish kerakki, Odilbekning boshiga qoʻngan davlat, har kimning ham boshiga qoʻnavermaydi. Ismi Odil boʻlgan nechalar borki, xonimlarining oti Fotima emas.

Ismoil eski hunarini qoʻyib, yangi ishini boshlaganda biroz tajribasizlik qildi, lekin bu uzoq davom etmadi. U ham Odilbekdek ishlashga, gʻayrat koʻrsatishga harakat qilar, oqshomga qadar qaynotasi bilan ishlash va baʼzi kechalar ayolini olib Fotima onasining huzuriga bormoq zavqini tottirgan Allohiga hamd-u sanolar, shukrlar aytardi.

Toʻyning ilk haftasi Fotimaxonimning xohishiga koʻra Sanihaxonimning qoʻlini oʻpishga bordilar. U yerdagi karaxtlik va abgorlikni koʻrgan Fotimaxonim:

– Oʻgʻlim, buni meni aytganim uchungina bajarma. Sen chekan aziyatlarni yaxshi bilaman. Ammo insonlik – yaxshilik qilganga yaxshilik qilish emas, yomonlik qilganga yaxshilik qilishdir. Menga koʻrsatgan hurmatingni unga ham koʻrsatmaguningcha sendan mamnun boʻlmayman. Men seni shundagina yaxshi koʻraman.

Bir necha oydan soʻng Sanihaxonim xastalandi. Fotimaxonim ahvol soʻrab baʼzan oʻzi bordi, baʼzan Ismoil va Odilani yubordi. Xasta Ismoil olgan dorilar bilan taʼminlardi. Yillar davomida oʻzi zulm koʻrsatgan oʻgʻlidan yaxshilik qaytgani uchun Sanihaxonim duo qilar, yolvorar, tundan tonggacha oʻzini kechirishini soʻrab, ingrab Allohga niyoz etardi.

Oh, qani endi Ismoil hozir yonida boʻlsa-yu, unga onasizligini bildirmasa! Ammo gʻisht qolipdan koʻchgan, daftar qoralangan.

Oʻsha yil uchinchi bosqichda oʻqiyotgan Husaynning koʻngli xotirjam edi. Uyda adabini muhofaza qilib oʻstirishi katta tashvish

va muammo bo'lgan ikki singilning biri yorug' yuz bilan turmush saodatini ko'rdi. Halol, pok sut emgan, juda ham yaxshi ko'rgan, yoqimli singlisi Samihaga ham yaxshilik eshiklari ochilsin, deb namoz so'ngida Mavlo Zul Jaloldan tilardi.

O'sha yil Ramazon bayramida Ismoil qayinog'asidan bir tabrik oldi. Tabrikda matbaa harflari bilan shu iboralar bitilgandi:

“Dunyo va oxiratning eng sharaflı axloqini senga o'rgatayinmi? Seni tark etganning haqqiga rioyat, seni mahrum etganga yaxshilik va ikrom, senga zulm etganga kechirimli muomala...(qil)”.

Rasululloh S.A.V.

Tagidan yozma xatlar bilan Husaynning bayram bilan tabriklari, sıhat va salomatlik tilab qilgan niyatlari joy olgandi.

Bu tabrik xati Ismoilning ko'nglini titratib yubordi. Bu tabrikni olib, o'n daqiqa o'tar-o'tmas qiziq ustida Odila bilan birga Sanihaxonim qo'lini o'pmoq uchun yo'lga otlandi. Shu onda eshik ochilib bayram tabrigiga kelgan Sanihaxonim kirib keldi. Sanihaxonim xastaligi paytida Ismoildan ko'rgan yaxshilik ta'sirida tavba suvida yuvilib, poklanib, Ismoil ham Fotimaxonimning tashviqi, Husaynning tabrigi ta'sirida muruvvatdan yiroq tuyg'ularni quvib, bir-birini hayit bilan tabriklash huzuriga va lazzatiga erishdilar. Bu ularning hayoti davomida dildan kelgan bir istak bilan “onam”, “bolam” deya quchoqlashib ko'rishgan ilk bayramlari edi.

Bir soatlar o'tirgach, ketayotib oyna qarshisida ro'molini tuzatayotgan Sanihaxonimning ko'zlari oynaga pardaga o'xshatib ilib qo'yilgan eski bo'z parchasiga tushdi. Yillar qa'ridan ko'ngilsiz bir xotira jonlandi. Bo'z ko'rpachasiga g'ariblarcha qo'l uzatgan jajji yetim Ismoil ko'z oldiga keldi. Ro'molini tuzatgan bo'lib bo'zni oldi, ko'z yoshlarini unga artıdı va joyiga qo'ydi. Uydan chiqarkan lablari pichirlab, shu bo'zdan bo'lgan libos egasiga “Fotiha” o'qirdi.

* * *

Husayn Istambuldan tahsilni tamomlab kelgach, birdan ishga joylashmasdan avval askarlik burchini o'tab kelishni o'ylab yurardi. Lekin onasining bir yil bo'lsa ham o'qituvchilik qilib ismingni, kasbingni mustahkamla, degan taklifini qabul qilib foyda ko'rdi. Haqiqatan bu o'zi uchun yaxshi bo'ldi.

Bir yildan so'ng askarlikka jo'naydigan Husaynni kuzatmoq uchun kelganlar uyni to'ldirdi. Odila bilan Samiha og'alarining safar xaltasini hozirlar, o'g'illarini askarlikka yuborganlar xotiralarini so'zlardilar. Vaqt yaqinlashgan sayin hayajon ham ortib borardi. Nihoyat ayriliq daqiqalari kelganda erkaklar tarafida o'tirgan Husayn onasining qo'lini o'pmoq, qarindoshlari bilan xayrlashmoq uchun ichkari kirganida hayajon so'nggi nuqtaga yetdi. Husayn:

- Ona, duo qiling, - deb qo'lini o'pib quchganda ko'zlar yoshga to'ldi, orqasiga o'girilib ro'molchasi bilan ko'zlarini artganlar bo'ldi. Fotimaxonim o'g'lini quchgandan so'ng, ma'yus, lekin samimiy ovoz bilan shunday dedi:

- Qara, o'g'lim, bugungacha senga qaramoq bizning vazifamiz edi. Bugundan so'ng bizga qaramoq sening vazifang bo'lur. Hayotingda o'tashing kerak bo'lgan vazifalarning eng ulug'laridan birini ado etmoqqa ketyapsan. Istardimki, to'g'rilikdan, samimiyatdan ayrilmagaysan. Agar bir bor nojiddiy harakat qilib, Vatan xizmatiga hiyla aralashtirsang, sendan rozi emasman. Navbatchilikda har on menga, qarindoshlaringga hujum qilmoqchi bo'lgan dushman qarshisiga chiqqanday sergak, bedor va hushyor bo'li! Yurganda qadamingni dushmanni ezayotganday bos. Meni Alloh huzurida uyaltirib qo'yma! Vatan mudofaasida xiyonat qilgan o'g'ilning onasi ahvolini boshimga solma. Meni bunday sharmandalikka tushirma! Agar so'zlarimga amal qilsang orqangda seni kecha-kunduz duo qilgan bir onang bor. Sen uni topasan. Agar so'zlarimga amal qilmasang, yonimga qaytma va meni ona demagaysan, o'g'lim! Mayli, Alloh salomat saqlasin va seni ikki dunyoda aziz-u mukarram etsin!..

Fotimaxonimning so'zlari atrofdan eshitilgan hiqillab yig'lashlarga qorishib ketdi. Lekin u matonatni qo'ldan qo'yadi.

Husayn boshqalar bilan ham xayrlashgach, ayrildi. U eshikdan chiqishi bilan darhol joynamoz uzra qo'l bog'lab turgan, Parvardigoridan namoz bilan madad tilagan Fotimaxonimning holida har onada ko'rilmagan bir haybat mujassam edi. Salom bergach, samoga qalqqan qo'llar va Robbiga bog'langan ko'ngil,

ko'zlardan sassiz engan yoshlar va qimirlagan lablar pichirlab, Oliy Parvardigordan nelarnidir so'rab, unsiz iltijolar va duolar qilardi.

– Oy borib, omon kelsin!.. – deb duo qilib ajrashganlardan ikkitasining orasidagi bu suhbatni ko'ring:

– Fotimaxonimni ayting, bolaga ketar chog'ida og'ir gaplar qilmadimi? Ming qilsa ham o'gay bor uyda maza qolmaydi-da.

– Menimcha, unday emas, egachim. To'g'risini aytsam, siz yanglishyapsiz. So'zlar sizga achchiq tuyulsa-da, yaxshilik uchun aytildi. Menimcha, har ona shunday so'zlashi kerak. Alloh uchun go'zal, yaxshi so'zlar aytdi.

Husaynning yo'l xaltasini bekatgacha Ismoil eltdi. Bekatda yo'lovchilar minadigan avtobus bagajini yosh yigit ochib, uning xaltasini oldi. Husayn bu yigitni ko'zlaridan taniganday bo'ldi.

Bir muddat esladi. Bu orada shofyorning:

– Yilmaz, tezroq qimirla! – deb baqirishi unga boshlang'ich maktabdagi yetim sinfdoshi Yilmazni eslatdi. Tanimaydigan holga kelibdi. Bolalikdan qolgani – faqat ko'zlarining rangi. U bilan bir-ikki og'iz gaplashmoqni qanchalar istardi. Ammo u ish bilan band, o'zi ham kuzatib kelganlar bilan xayrlashishi kerak. Ismoil bilan quchoqlasharkan, bu yigitga e'tibor berishni, ilojini topsa bir ishga joylashni iltimos qildi. Avtobusga mindi. O'ziga qo'l siltayotganlar bilan xayrlashib, Istanbul sari yo'l oldi. Tuzla piyoda maktabida ta'lim olib, bir yarim yillik xizmatini boshlamoqchi.

Ismoil va Yilmaz ikkalasi ham yetimlik hayotini ko'rgan, uning mashaqqatlari bilan kurashgan darddosh, taqdiridosh edilar. Salomlashishdan boshlangan tanishish bir-ikki oyda qalin do'stlikka aylandi. Ismoil sinfdoshi Husaynning pochchasi ekanini eshitgan Yilmaz unga yanada yaqin muomalada bo'ldi. U ham Ismoilni “pochcha”, deya boshladi.

Jamoat bilan oldi-berdida hiyla ishlatmagan Odilbekning ishi kundan-kun ilgarilab borardi va bir o'zi ulgurolmas, yana bir kishining yordamiga ehtiyoj sezardi. Husayn askarlikka ketganiga besh oy bo'ldi, Odilbek do'kon ishlariga endi yana bir odam aralashishini istardi. Ikki kishi bo'lib harakat qilsalar ham ibodat, ham ish oqsamaydi. Odilbekning hayotiy aqidasi diniy va dunyo-

viy ish bir-biriga xalal berishiga yo‘l qo‘ymaslik, aksincha, bir-birini to‘ldirib, go‘zallashtirib, bir-biriga yordamchi bo‘lishiga erishish. Payg‘ambarning “Dunyoning ishlarini hech qachon o‘l-maydigandek, oxirat ishlarini ertaga o‘ladigandek ado et!” – degan amrini harf-harfigacha tatbiq etish azmidan hech bir manfaat qaytarolmasdi. Hayotda eng yaxshi muvaffaqiyat qozonishning siri shundadir. Bu borada suhbatlasharkanlar Ismoil o‘zining va Husaynning do‘sti Yilmazdan so‘z ochdi.

Yilmaz ertasigayoq ishni boshlab yubordi. Bir hafta o‘tib kelgan Husayn do‘sti do‘konda ishlayotganini ko‘rib xursand bo‘ldi. Boshlang‘ich maktabdagi jajji jafokash Yilmaz ulg‘ayib, bir azamatga aylangandi. Malakasizligi bir qarashda bilinardi. Shuning bilan birga qandaydir ishlar qilishga tirishar, shu ishda qolishga havasmand ekani ko‘rinib turardi. Avvalgi kasbidan ko‘ra tuzuk, toza va qulay ishga yo‘liqish mamnuniyatini yuzidan uqish mumkin edi.

Boshlang‘ich maktabni tugatgach, o‘gay onasi ko‘p yashamadi. Yilmaz erkin nafas oldi. Otasi Mahmudbek uchinchi bor uylanishni xohlamadi. Chunki ikkinchi bor uylanganiga ham pushaymon edi.

Ota-o‘g‘il gulday yashab, ishlab yurarkan bir kun do‘konga kirib yuki yengil, lekin qimmatbaho buyumlarni o‘margan o‘g‘ri-ning kasofati bilan shikoyatsiz yashayotgan kunlariga so‘nggi nuqta qo‘ydi. Endi bu ishdan bir natija chiqmasdi. Mahmudbek do‘konda qolgan bor-yo‘q molni chiqarib sotdi. Sotdi-yu shu hafta o‘zi ham dunyoga qo‘l tortdi, etak siltadi. Hayotining hisobini bermoq uchun o‘ziga hayot ato etganning huzuriga ketdi. Janoza xarajatlaridan ortib qolgan bir necha qurush ko‘ngli yarim Yilmazga qanchagacha yetardi?! Boshlang‘ich maktabdan so‘ng o‘qishga imkoni bo‘lmagan, hunarsiz bolaga hammollik va shofyor yordamchiligidan boshqa ish topilarmidi? Yilmaz ham avtobus bekatlarida bir muddat yo‘nalishlarni e‘lon qiluvchi – jarchi bo‘lib ishladi. Bu orada haydovchiga yordamchi zarur edi, darrov ishni boshlab yubordi. Faqat ishidan ko‘ngli to‘lmas, huzurlanmasdi. Oqshom tushib uyga kelgach, horg‘inlikdan butun vujudi, ruhi, ko‘ngli rohatsizlanardi. Pokizaroq bir ishga joylashishni shunchalar istardiki...

Husayn askarlikka jo'nayotgan kunda Ismoilning qo'lidan jomadonni olarkan, Husaynni bir qarashda taniganini, lekin bu yordamchi, jomakorda ko'rinish unga ozor berishi mumkinligini o'ylab o'zini tanimaganga solishni afzal ko'rdi. Husaynni bir jihatdan qarindosh hisoblardi. Chunki, zulm ostida qolgan o'sha og'ir kunlarida ko'ngil yarasiga uning onasi malham qo'ydi, bag'riga bosdi, mehr-shafqat to'la boqishlarini sezdi, Ona demoqning ta'rif-siz hayajonini tuydi. Va ovundi.

O'sha kundan keyin Husaynni garajgacha olib kelgan Ismoilni tez-tez ko'rardi. Avval salomlashib o'tishardi, keyin-keyin bir-ikki daqiqa suhbatlashadigan bo'lishdi. Hamdardlik ularni darrov do'stlashtirdi. Masalaning yana bir tomoni Yilmaz go'dakligida birga o'ynagan Odilaga Ismoil uylangandi. Bir kun Ismoil o'z do'konlariga ishga taklif etganida Yilmaz bu taklifni mamnuniyat bilan qabul etdi.

Oradan bir necha oy o'tdi. Ishini yoqtirar, charchaganini bilmas, berilib harakat qilardi. Odilbek ham xursand edi. Yilmazdagi g'ariblik hissi yo'qolib, odamlarga, hayotga aralashib, ko'tarinki, dimog'i chog' bo'lib qolishiga, nekbin harakatlar qilishiga sababchi bo'lardi.

Ismoil bir kun Yilmaz bilan yolg'iz qolganda doim aytmoqchi bo'lgan, lekin aytolmay yurgan bir dardi borligini, buni ko'pdan payqab yurganini aytdi. Yilmaz tortinchoqlik bilan uylanish vaqti kelganini, lekin qo'lida hech vaqosi yo'qligini, o'ziga yordam kerakligini so'zladi. Kimga uylanmoqchi ekanini so'raganda, Yilmaz uyalib jimib qoldi va boshini egib oldi. Yuzy uyatdan qizarib ketdi. Ismoil osmondan tushgani yo'q. Ko'ngli nimalarnidir sezadi. Vaziyat avvalo Fotima onasi bilan maslahatlashishni taqozo etadi. Ko'nglida shunga qaror qildi va unga aytdi, Fotimaxonim mamnun bo'ldi, "Demak, Alloh menga ikki emas, to'rt yetimga ona bo'lishni nasib etgan ekan, o'g'lim. Nima deyman, Allohning bu lutf-u karamini qanday qarshilayman, bilmayman", dedi, so'ngra ko'zlaridan to'kilgan ikki tomchi yoshni etimlarning yarasiga malham bo'lgan, malham surgan barmoqlari bilan sidirdi. Odilani bir yetimga uzatgandan beri har namozdan so'ng har ishga qodir Allohning lutf-u

karamidan umidvor bo'lib, "Yo, Robbiy, Samihamni ham bir pokiza yetimga nasib ayla, bugungacha adolat bilan duolarimni ijobat etganingdek, qizimga ham baxt-u saodatli turmush nasib aylab, meni bu turmushni ko'rib, halovat topishimga muvaffaq ayla, o'ksiklarning, g'ariblarning, yetimlarning Sultoni Habibi Akramning hurmatlariga..." deb duo qilishni unutmasdi. Mana, duosi qabul bo'lganining ilk mujdasi. Endigi tilagi Odilbekning bu ishni ma'qul topishi edi.

Uyda to'yga hozirliklar ko'rilyapti. Odilaning emaklab qolgan o'g'lini bag'rida uxlatayotgan ONA qo'lida goho og'ir-vazmin o'girilayotgan tasbeh donalari. Goho deraza oldida qizlaridan biri bilan o'tirib, ora-sira ko'ringan quyosh ziyosida boqqanida yuz-ko'zlarini nurlantirguvchi Qur'onini qizi ham eshitadigan darajada sokin va mayin ovozda o'qirdi. Uning kunlari shu taxlit kechardi...

MUNDARIJA

AHMAD GUNBAY YULDUZ

Inson umri gullarga qiyos (<i>Abdumurod Tilavov</i>)	4
Gullar suvsaganda. <i>Zokirjon Haydarov</i> tarjimasi	9

AHMAD LUTFI QOZONCHI

Soʻzboshi (<i>Ahmadjon Xolmurodov</i>)	290
Oʻgay ona. <i>Yoʻldosh Eshbek</i> tarjimasi	293

A 98

Ahmad Gunbay Yulduz. Ahmad Lutfi Qozonchi [Matn]: nasr/
to'plovchi va nashrga tayyorlovchi Abdumurod Tilavov. – Toshkent:
“O‘zbekiston nashriyoti”, 2022. – 432 b.

ISBN 978-9943-8724-5-5

UO‘K 821.512.161-31

KBK 84(5Turk)-44

AHMAD GUNBAY YULDUZ AHMAD LUTFI QOZONCHI

48-jild

Adabiy-badiiy nashr

Tarjimonlar:

Zokirjon Haydarov, Yo‘ldosh Eshbek

Muharrir *Lola Fattoyeva*

Badiiy muharrir *Shuhrat Mirfayozov*

Dizayner *Bobur Tuxtarov*

Texnik muharrir *Yelena Tolochko*

Kichik muharrir *Zilola Mahkamova*

Musahhih *Sadoqat Beshimova*

Sahifalovchilar: *Shahlo Buriyeva,*

Islom Azamatov

Tasdiqnoma raqami № 4642. 22.07.2020-y.

Bosishga 18-oktabr 2022-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x90 $\frac{1}{16}$.
Ofset qog‘ozi. “PT Astra Serif” garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i 27,0. Nashriyot-hisob tabog‘i 25,40.

Adadi 1 185 nusxa. Shartnoma № 115-1/22. Buyurtma raqami № 22-331

Original maket O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi
huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligining

“O‘zbekiston” nashriyotida tayyorlandi.

100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

Telefon: (71) 244-34-38, (71) 244-24-91.

“O‘zbekiston” NMIU MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Bosmaxona manzili: 100011, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30.

TURKIY ADABIYOT
DURDONALARI

AHMAD GUNBAY
YULDUZ
AHMAD LUTFI
QOZONCHI

